

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीतं

श्रीमदणुभाष्यम् ।

पाठकोपाह्वश्रीधरशर्मविरचितया
बालबोधिण्याख्यटीकया समेतम् ।

तच्च

मुम्बापुरस्थराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा प्रकाशितम् ।

शके १८४३

ख्रिस्ताब्दे १९२१

प्रथममद्रुनारत्निः

मूल्यं सपादं रूप्यकत्रयम्

अस्य सर्वधिकाराः स्वयत्कीरताः

अथ ग्रन्थः 'अनन विनायक षट्बर्धन' इत्यनेन पुण्यपत्तने आर्यभूपणाग्र्य-
पन्थालये मुद्रितः 'गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल प्रेस' इत्यनेन च
राजशासननिसारेण प्राकाश्यं नीतः ।

अनुक्रमणिका.

विषयः	पृष्ठाङ्काः।
१ प्रस्तावना (Preface)	७
२ संक्षिप्तसंज्ञाः (Abbreviations)	१०
३ भाष्यगतविषयानुक्रमणिका	१३
४ श्रीमदणुभाष्यम्	१
५ श्रीमदणुभाष्यस्थकारिकाः	३६३
६ अधिकरणानां सूचीपत्रम् ।	३६९
७ ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्	३७५
८ श्रीमदणुभाष्योद्धृतानां प्रमाणवाक्यानां सूचीपत्रम्	३८५

PREFACE.

This volume, which is the first part of my edition of the *Aṅubhāshya* contains only the text, along with the various readings found in the books and manuscripts mentioned below. I have also given, in the beginning, a very brief summary of the contents of every *Sūtra*, so that the reader can have at a glance a general view of the whole.

The names of the *Adhikaraṇas* are taken from the *Vadāntādhikaraṇa-mālā* in all cases except those for which that work mentions no names. To these latter I have given suitable new names, pointing out all such cases in foot notes. At the close of the text, again, I have given all the *Kārikās* of the two *Āchāryas*, with references to the pages where they occur, for the convenience of the reader. As some *Kārikās* consist of one and some of three, instead of two, lines as usual, the references are given for each line of a *Kārikā*. A list of the *Adhikaraṇas* and another, of the *Sūtras* is also appended, the latter being arranged in alphabetical order.

These are followed by an Index in alphabetical order of all those quotations cited by the author of which the origin could be traced, along with references to the original works where they occur. Another index gives the quotations of which the source could not be ascertained. A few of these quotations, although stated by *Prakāśa* and other commentaries to belong to certain works, could not be found there in the available editions of these works. In their case I have only mentioned against them the names of the works and other details as given by the commentators.

Finally, I have given an index of the works and authors referred to in the course of the *Bhāshya*.

In preparing this edition, the following manuscripts and books have been consulted for the verification of the text of the Anubhāshya:

- a. A manuscript in the Manuscript Library of the Deccan College No. 302 of 1879-80 This Ms. is in a torn condition, one page of it is lost, and sentences and words are often missing.
- b. The Edition in the Chaukhamba series 1907.
- c. The Edition in the Bibliotheca Indica series together with the various readings given therein, 1897.
- m. A manuscript in the library of the temple of Shri Balkrishna in Poona. This was kindly given to me by Mr. M. G. Shastri M. A. of the Deccan College.
- d. A manuscript in the Deccan College Library No. 1 of 1869-70. Nine pages are wanting; written in 1855 of the Vikrama Era.
- e. A manuscript of only the first Adhyāya from the same library No. 303 of 1879-80.
- f. A manuscript of only the second Adhyāya from the same library, No. 303 of 1879-80.
- g. Bhāshya-Pradīpa with the various readings, Edited by Mr. M. G. Shastri M. A.
- (ऋ. ऋ.) The text of the Commentary called Vivatana.
- (ऋ.) The various readings suggested in the same.

In accepting the various readings special care was taken in selecting them. All the incorrect readings have been discarded and all the correct readings, though some of them are of the same import, are accepted.

My hearty thanks are due to those gentlemen who were kind enough to allow me the use of the various books and manuscripts.

The second part of this work, which will be shortly published, will contain the *Bālabodhinī*, a commentary on the text prepared by me. It will also contain a critical introduction, with an exhaustive discussion of various important points regarding the *S'uddhādvaita* system of Vallabhācharya and other connected matters, so that I shall not refer to them in this preface. I shall also reserve till then my acknowledgment of thanks for the help I have received in the preparations of this work from many of my friends.

In conclusion, I beg that my learned readers will treat with indulgence any defects and mistakes that may have here crept in, in spite of the pains I have taken and the vigilance I have exercised in the performance of my task. I can only assure them that I shall take care to remove all such defects as may be pointed out to me in the next edition. In the meanwhile, I shall conclude with the prayer that this my humble service may prove acceptable to Bhagvan Shrikrishna Chandra.

Poona, }
 October 1921. }

S. T. Pathak.

संक्षिप्तसंज्ञानां विवरणम् ।

अधर्वत.	अधर्वग्रहसूक्तम् ।	पा. स्मृ.	पाराशरस्मृतिः ।
अ. वे.	अधर्ववेदः ।	प्र.	प्रश्नोपनिषद् ।
आ. ह.	आदित्यहृदयम् ।	बौ. स्मृ.	बौधायनस्मृतिः ।
आ. ध. सू.	आपस्तम्बधर्मसूत्रम् ।	बृ. जा. शा.	बृहज्जाबालशास्त्रा ।
आ. सू.	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।	बृ.	बृहदारण्यकोपनिषद् ।
ई.	ईशावास्योपनिषत् ।	बृ. वा. शा.	बृहदारण्यकवाजसनेयी शास्त्रा ।
ऋ. सं.	ऋक्संहिता ।	बृ. ना.	बृहन्नारायणीयोपनिषत् ।
ऐ.	ऐतरेयोपनिषद् ।	ब्र. वि.	ब्रह्मविन्दूपनिषद् ।
ऐ. मा.	ऐतरेयब्राह्मणम् ।	ब्र.	ब्रह्मोपनिषद् ।
क.	कठोपनिषत् ।	प्र. सू.	प्रहस्यसूत्रम् ।
कालामि.	कालामिन्द्रोपनिषत् ।	भ. गी.	भगवद्गीता ।
के.	केनोपनिषत् ।	भा.	भागवतम् ।
के.	केषत्वोपनिषत् ।	भी.	भीष्मपर्व ।
कौ.	कौपीतक्युपनिषत् ।	म. ना.	महानारायणोपनिषत् ।
गो. उ. ता.	गोपबन्धोत्तरतापनीयोपनिषद् ।	म. स्मृ.	मनुस्मृतिः ।
गो. पु. ता.	गोपात्रपूर्वतापनीयोपनिषद् ।	म. भा.	महाभारतम् ।
गो. सू.	गोत्रसूत्रम् ।	म. पु.	मन्व्यपुराणम् ।
छां.	छान्दोग्योपनिषत् ।	मा. पु. दे. मा. मा.	मार्कण्डेयपुराणम् । देवीमाहात्म्यम् ।
जा.	जाबालोपनिषद् ।	मुं.	मुण्डकोपनिषत् ।
जै. सू.	जैमिनीयसूत्रम् ।	मै.	मैत्रेयुसुपनिषत् ।
जै. भा.	जैतिरीयारण्यकम् ।	या. स्मृ.	याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।
जै.	जैतिरीयोपनिषत् ।	यो. सू.	योगसूत्रम् ।
जै. मा.	जैतिरीयब्राह्मणम् ।	रा. ता.	रामोत्तरतापनीयोपनिषत् ।
जै. सं.	जैतिरीयसंहिता ।	वां. पु.	वाराहपुराणम् ।
तां. मा.	ताण्ड्यब्राह्मणम् ।	व. स्मृ.	वसिष्ठस्मृतिः ।
ते. ना.	नारायणोपनिषद् ।	श. मं.	शतपथब्राह्मणम् ।
नि.	निरुक्तम् ।	शां.	शान्तिपर्व ।
नृ. पु. ता.	नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषत् ।	शु. य. सं.	शुक्यजुर्वेदसंहिता ।
नृ. ता.	नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत् ।	श्वे.	श्वेतस्वतरोपनिषत् ।
प. पु.	पद्मपुराणम् ।	सनात्रेय.	सनात्रेयब्राह्मणम् ।
पा. धा. पा. दि.	पाणिनीयधातुपाठः । दि. ष. दि. ॥	स. हा.	सर्वसारोपनिषत् ।
पा. शि.	पाणिनीयशिक्षा ।	सां. का.	सांख्यकारिका ।
पा. सू.	पाणिनीयसूत्रम् ।		

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीतं
श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्री.

प्रतिसूत्रं श्रीमदणुभाष्यतात्पर्यम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः १।१ ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

१ जिज्ञासाधिकरणम् ।

१ षडङ्कैरेव वेदार्थनिश्चयस्य संभवादत्यन्तनिश्चयस्य तपःप्र-
मृतिभिरेव संभवात्तदर्थं किं वेदान्तविचारेणेत्याशङ्क्य
ऋषिभिर्नानाशास्त्राणां कृतत्वात्तच्छ्रवणेन बुद्धिदोषान्मन्दानां
संदेहसंभवे तान्निर्धारणार्थं विचारशास्त्रं कर्तव्यम् । तत्र यद्यपि
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ब्रह्मेव सर्ववेदार्थस्तथापीदं वाक्यं वेदान्ते
श्रुतं तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति पुरुषरूपता च तत्रैव
श्रुता वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था इति वाक्येन वेदान्तानाम-
मर्थनिश्चयकत्वं च तत्रैव श्रुतमत इदानीं तपःप्रमृतीनाम-
संभवाद्देवान्तविचारेणैव वेदार्थरूपब्रह्मस्वरूपानिश्चय इत्यभि-
संभाय ब्रह्मसंबन्धिविचारः प्रस्तुतः ॥

२ जन्माद्यधिकरणम् ।

२ ब्रह्म किंलक्षणकं किंप्रमाणं चेत्याकाङ्क्षायां जगदुत्पत्ति-
स्थितिकारणं ब्रह्मेति सूत्रशेन लक्षितम् । ततोऽशान्तरेण वेद-
रूपशास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेत्युक्तं तेन कर्तृरूपं निमित्ततया
सिध्यति ॥

३ समन्वयाधिकरणम् ।

३ ब्रह्म जगतः कर्तृ निमित्तं चेति चेत्किं जगतः समवायी-
त्याशङ्कायामनारोपितानामन्तुकरूपेण समनुगमाद्ब्रह्मेव
जगतः समवायीति निर्णयितम् ॥

३. [अणुभाष्य]

सुत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

४ ईक्षत्यधिकरणम् ।

- ४ यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वेन १८
 सर्वप्रमाणागोचरतया तज्ज्ञानासंभवाद्दिचारो व्यर्थ इत्याशाङ्क्य
 ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य
 तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यनेनेक्षणस्य बहुभवनस्य च
 श्रावणात् । अतः सूटेः पूर्वमव्यवहार्यत्वेपि तदनन्तरं तत्कर्तृ-
 त्वेन तदुपादानत्वं च व्यवहार्यत्वं श्रुत्योच्यते । इति तथा
 तज्ज्ञानस्य च संभवात्तद्दिचारो न व्यर्थ इति बोधितम् । ईक्षण-
 कर्तृत्वेन चेतने तस्मिन् पूर्वोक्तलक्षणसमन्वयाच्चिद्रूपे
 लक्षणाभ्यामिरपि परिहृता । तेनैव प्रकृतिपरमाणादाव-
 तिव्यामिरपि निवारितासंभवश्च निवारितः ।
- ५ तस्येक्षणकर्तुरात्मशब्दवाच्यत्वात्प्राकृतगुणवत्त्वं निवारितम् । १९
- ६ तदुपासकस्य मोक्षरूपफलकथनादपि प्राकृतगुणवत्त्वं निवा- २०
 रितम् ।
- ७ जगद्वेद्यत्वस्याकथनादपि प्राकृतगुणवत्त्वं निवारितम् । २०
- ८ जीवसुषुप्तिर्ब्रह्मसंबन्धेनोच्यते । सा च मोक्षभिन्नापि जाग्रदा- २१
 दिवत्कर्मसंबन्धरहितेति प्रलयतुल्या । सा च स्वसंबन्धेनैव
 जायत इति भगवतस्तत्कर्तृत्वम् ।
- ९ मोक्षदशायां जीवस्य भगवत्तुल्यत्वं श्रुत्योक्तं तत्र मैत्रेयी- २१
 ब्राह्मणे आदिमध्यावसानेपूपादानत्वं शुद्धब्रह्मण एवेति
 बोधितम् ।
- १० सर्वप्रलये ब्रह्मैवावशिष्यत इति श्रुत्या बोध्यते । अतः २२
 प्रलयो ब्रह्मकर्तृक एवेति बोधितम् ॥

५ आनन्दमयाधिकरणम् ।

- ११ अभ्यासादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं स्थापितम् । तत्र प्रथमवर्णक २३
 आनन्दमयस्यार्थतोभ्यासः शब्दतश्च । द्वितीयवर्णके तु

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति वाक्याभ्यास उक्तः ।

एवमभ्यासेन मयद्वत्त्वाहाद्भेदे साधित आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् ।

१२ मयदो विकारार्थत्वादानन्दमयस्य न ब्रह्मत्वमिति सूत्रारो- ३४
नाशङ्क्य मयदः प्राचुर्यार्थकत्वान्न मयद्वत्त्वयेनाब्रह्मत्वं वक्तुं
शक्यत इत्यंशान्तरेण समाहितम् ।

१३ आनन्दजनकत्वेन तत्कारणत्वान्मयदो विकारार्थत्वं निदा- ३५
रितम् ।

१४ सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रे योर्थे उक्तः स एव संपूर्णे प्रपाठके ३५
प्रपञ्च्य गीयतेत आनन्दमयो ब्रह्मैवेति निर्णीतम् ।

१५ जीवस्यानन्दमयत्वं निराक्रियते । तत्र निरङ्कुशजगत्कर्तृ- ३६
त्वादिरूपस्य माहात्म्यस्यानुपपद्यमानत्वात् ।

१६ आनन्दीभवतीत्यादिना जीवस्यानन्दनीयत्वमुच्यते नत्वान- ३७
न्दत्वमतो भेदव्यपदेशादपि जीवस्य नानन्दमयत्वम् ।

१७ सोकामयतेति चेतनधर्मस्य कामस्य जडार्यां प्रकृतावनुपपद्य- ३७
मानत्वात्सापि नानन्दमयीत्युच्यते ।

१८ श्रुतिरस्य जीवस्यानन्दमये ब्रह्मणि योगमुपसंक्रमरूपं फल- ३७
त्वेन कथयति तेन जीवापेक्षयोत्कृष्ट एवानन्दमयो नतु
जीवादपकृष्टस्तस्मादानन्दमयो ब्रह्मैवेति निर्धारितम् ॥

६ अन्तस्तद्धर्माधिकरणम् ।

१९ आदित्यान्तरक्षयन्तश्च विद्यमानो हिरण्मयः पुरुष उदिता- ४०
दिब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवेत्युक्तम् ।

२० यमादित्यो न वेदेति श्रुत्यादित्याद्भेदनिर्देशेनापि तस्य ब्रह्मत्वं ४१
स्थापितम् ॥

७ तद्विज्ञानाधिकरणम् ।

२१ अत्र ब्रह्ममकरण आकाशशब्देन ब्रह्मैवोच्यते निरङ्कुशजग- ४२
त्कारणत्वरूपब्रह्मलिङ्गात् ॥

८ अतिदेशाधिकरणम् ।

२२ पूर्वोक्तहेतोः प्राणशब्देन ब्रह्मैवोच्यते ॥ ४३

९ ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ।

२३ एतावानस्य माहिमेति मन्त्रे भूतात्मकानां चरणानां ब्रह्म- ४३
धर्मत्वाज्ज्योतिःशब्देन ब्रह्मैवोच्यत इति निर्णयितम् ।

२४ एतत्संदर्भारम्भे गायत्रीच्छन्द एवोच्यते इति न चरणानां ४४
ब्रह्मधर्मत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्यांशान्तरेण समाहितम् ।

भगवति चेतोर्षणार्थं संदर्भादीं गायत्रीं प्रस्तुता । तयोपासने
ब्रह्मदर्शनं भवतीति तस्माद्ब्रह्मण एव पादा न गायत्र्याः ।

२५ गायत्रीच्छन्दो हि शब्दरूपं भूतपृथिवीशरीरहृदया- ४५
न्यर्थरूपाणि तेषां शब्दरूपच्छन्दःपादत्वं न संगच्छतेतो
ब्रह्मण एव पादाः ।

२६ यद्यप्येवं पादानां ब्रह्मधर्मत्वमायाति तथाप्येतावानिति मन्त्रे ४५
दिवीति सम्प्रत्या पादानां द्युलोकाधारत्वकथनेन विवाक्षितस्य
ज्योतिपस्तदाधारत्वमुक्तम् । अथ यदतः परो दिव इति
पञ्चम्यानाधारत्वमुच्यत इत्युपदेशभेदाज्ज्योतिर्न ब्रह्मेत्या-
शङ्क्य वृक्षे श्येनो वृक्षाभ्रात्परतः श्येन इति विभक्ति-
भेदेऽपि यथैकार्थप्रत्यभिज्ञा न विरुध्यते तथाभ्रापीति न
दोष इति समाहितम् । तस्मादत्र ज्योतिःशब्दवाच्यं
ब्रह्मैवेति निर्णयितम् ॥

१० अनुगमाधिकरणम् ।

२७ इन्द्रप्रतर्दनसंवादे प्राणोहमारिं प्रज्ञात्मेत्यादिनोच्यमानः ४६
प्राणो ब्रह्मैव नासन्यो नापि जीवः । तस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकार
एव वाक्योक्तपदार्थसंगतेः ।

२८ वक्त्रेन्द्रेण प्रतर्दनं प्रति स्वात्मैव प्राणत्वेनोपदिश्यत इति ४७
न तस्य ब्रह्मबोधकत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य ततोऽशान्तरेण

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

समाधानायाश्मिन् प्रकरणे ब्रह्मसंबन्ध एव भूयानुपलभ्यते
तस्मादत्र प्रतिपाद्यः प्राणः परमात्मा ।

२९ यदि ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यं तदा मामेव विजानीहीति स्वात्मो- ४८
पदेशस्य का गतिरित्याशङ्क्यायामुपदेशः शास्त्रदृष्ट्या न तु
लोकदृष्ट्या । शास्त्रे च ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञातुर्ब्रह्माभेदेन
सर्वभाव उच्यते यथा श्रुत्यन्तरे वामदेवस्य सर्वात्मभाव
उच्यते तद्धैतत्पश्यन्पिर्बामदेव इत्यादिना । तद्वदत्रापि
ज्ञानेन ब्रह्मभावात्स्वस्योपास्यत्वेनोपदेशः ।

३० नन्वस्मिन्प्रकरणे जीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च भूयांस उप- ४९
दिश्यन्त इति नास्य ब्रह्मप्रकरणत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्यां-
शान्तरेण समाधानमाह । यदि जीवप्राणब्रह्मणां धर्मदर्शना-
त्वयाणां मुख्यत्वं स्वीक्रियेत तथा सत्युपासनात्रयप्रसंगाद्वा-
क्यभेद आपयेत स तु दुष्ट इति न युक्तः । तथा सति
योत्र जीवधर्माणां प्राणधर्माणां चोपदेशः सोत्र जीवस्य
ब्रह्माश्रितत्वात्प्राणस्य तु तद्योगात् । तस्मात् ते सर्वे ब्रह्म-
धर्मा एवेति प्राणो ब्रह्मैवेति प्रतिपादितम् ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः १।२॥

१ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् ।

१ छान्दोग्यस्यशाण्डिल्यविद्यायां मनोमयः प्राणशरीर इत्य- ५१
नेन विज्ञानमयस्य जीवस्य मनोगयत्वादिधर्मवैशिष्ट्यात्तैरे-
व च धर्मैः कर्तृत्वनिर्वाहान्नब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमपि नोपपद्यत
इत्याशङ्क्यायां जीवस्य ब्रह्मत्वेनोपासनं निवार्य सर्ववेदान्त-
प्रसिद्धब्रह्मण एवोपदेशाद्ब्रह्मैवान्नोच्यते ।

२ पूर्वोक्तविद्यायां फलत्वेन विवक्षिता ये गुणास्तेषां प्राप्तिर्भ- ५४
गवत्स्वरूपलाभाच्चत्सारूप्यलाभाद्द्वोपपद्येतातोपि तथा ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ३ तिरोहितानन्दत्वेन निराकारत्वादपि नात्र जीव उच्यते ५४
किंतु ब्रह्मैव ।
- ४ ब्रह्मात्र ध्येयत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदिश्यते जीवस्तु प्राप्तु- ५४
त्वेन घ्यातृत्वेन च व्यपदिश्यत इत्युक्तं तेनात्रान्तर्यामिभूतं
ब्रह्मैवोच्यते ॥

२ शब्दविशेषाधिकरणम् ।

- ५ वाजसनेयिशाखास्थं यथा व्रीहिर्वा यवो वेत्यादिविषयवाक्य ५५
मुपन्यस्य तत्रान्तरात्मन्युक्तो हिरण्मयः पुरुषो न जीवः किंतु
ब्रह्मैव शब्दोक्तहिरण्मयत्वरूपविशेषात् ।
- ६ ईश्वरः सर्वभूतानामिति गीतास्मृतेरपि हृद्देशे वर्तमानस्य ५५
ब्रह्मत्वम् ।
- ७ व्यापकस्येश्वरस्याल्पे हृदयस्थाने स्थितेरयुक्तत्वाच्छ्रुती व्रीह्या- ५६
दितुल्यताश्रावणाच्च तस्य ब्रह्मत्वं न युक्तमिति सूत्रांशो-
नाशङ्क्यांशान्तरेण समाहितम् । हृदये निदिध्यासने कृते
ब्रह्म ज्ञातुं शक्यते तत्रैव साक्षात्कारात् । तस्मात् हृदयस्य
स्थानत्वमुच्यते । अन्ये त्वत्र दृष्टान्तमप्याहुर्यथा सर्वलोक-
पतिरप्ययोध्याधिपतिरिति तस्मान्न व्यापकत्वहानिः ।
यत्पुनर्व्रीह्यादितुल्यकथनं तच्च चतुर्विधभूतान्तरवर्तित्व-
ज्ञापनार्थमतो व्योमवत्सर्वत्र स्थितिर्बोध्यते तस्मान्न दोषः ।
- ८ तस्य हृदये वर्तमानत्वे जीववत्सुखदुःखभोगोपि संभवती- ५७
त्याशङ्क्य तस्य स भोगो न संभवति सर्वरूपत्वानन्दरूप-
त्वादिविशेषाणां विद्यमानत्वात् । तस्माद्ब्रह्मैवात्रोच्यते ।

३ अक्षा चराचराधिकरणम् ।

- ९ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेति कठवाक्ये ब्रह्मक्षत्रात्तत्त्वं न जीवस्य ५७
किंतु ब्रह्मण एव । चराचरग्रहणात् । चरो मृत्युरचरं
ब्रह्मक्षत्ररूपं कस्याप्यगाल्यम् ।

सूनाङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १० जीवाशक्यभोगस्य चराचरस्य ब्रह्मरूपाल्लिङ्गादस्य वाक्यस्य ५८
ब्रह्मप्रकरणपठितत्वाच्चात्रोक्तं ब्रह्मैवेति सिध्यति ॥

४ गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणम् ।

- ११ ऋतं पिबन्ताविति कठवाक्ये जीवद्वयं नोच्यते किंतु जीव- ५८
ब्रह्मणी उच्येते । अत्र जीवब्रह्मणोरेव प्रतिपाद्यत्वदर्शनात् ।
इतः पूर्वं येयं प्रेते विचिकित्सेति अन्यत्र धर्मादिति च
वाक्यद्वयेन तयोरेव पृष्टत्वात् ।
- १२ पूर्वप्रकरणोक्तविशेषणबलादप्यत्र जीवब्रह्मणी एवोच्येते ॥ ६०
- ५ अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ।
- १३ य एषोक्षिणीतिवाक्येक्षिपुरुषस्य ब्रह्मत्वम् । तत्रार्थदर्शन- ६०
स्योपपद्यमानत्वात् न प्रतिधिम्बस्य ब्रह्मत्वेनोपासना विधी-
यते ।
- १४ सर्वलोकस्य भामवामनयनरूपस्थानादिव्यपदेशात्पूर्वोक्तमेव ६१
साधितम् ।
- १५ अमृतादिपदकथनादपि पूर्वोक्तमेव साधितम् । ६१
- १६ तदुपासकस्य ब्रह्मविद्वत्कथनादपि पूर्वोक्तमेव साधितम् । ६२
- १७ अत्र पुनर्जीवो निर्धारितः ॥ ६२

६ अन्तर्याम्याधिकरणम् ।

- १८ पृथिव्यादीनां तदभिमानिनां च ये धर्मास्तेषां भगवत्प्रयुक्त- ६३
त्वबोधनादन्तर्यामी भगवानेव न जीवः ।
- १९ ब्रह्मवादे जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वादन्तर्यामी कश्चन ६४
सांख्यमतप्रसिद्धः स्यादित्याशङ्क्य सांख्यमतप्रसिद्धोन्तर्या-
म्यत्र न तद्दर्माणामनमिलापात् ।
- २० अन्तर्यामी जीवो न संभवति यो विज्ञाने तिष्ठन् य आत्मनि ६४
तिष्ठन्निति वाक्याभ्यां जीवाद्देदस्य श्रवणात् ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

७ अदृश्यत्वाधिकरणम् ।

- २१ अदृश्यत्वादिगुणकोक्षरत्वेनोक्तः परमात्मैव विश्वजनकरूप- ६५
ब्रह्मधर्मस्य तत्रोक्तेः ।
- २२ अक्षरपुरुषौ सांख्यविद्यासिद्धप्रकृतिपुरुषादेवेत्याशङ्क्य तौ ६६
नात्र संभवतः । अक्षरस्य सर्वज्ञत्वादिना पुरुषत्वेन च
विशेषणात् । पुरुषस्य दिव्यत्वादिना प्राणादिजनकत्वेन च
विशेषणात् । नहीदं सांख्ये सिध्यति ।
- २३ अग्निर्भूर्धेत्यादिना यदुक्तं तद्विश्वकायस्य ब्रह्मण एव संगच्छते ६७
नतु सांख्यसिद्धस्य ॥

८ वैश्वानराधिकरणम् ।

- २४ वैश्वानरशब्दवाच्यो हिरण्यगर्भादिः परमात्मा वेति संशये ६७
हिरण्यगर्भादिवोधकसाधारणशब्दाद्यो विशेषः प्रादेशमात्रस्यै-
वाभितो विगतमानत्वरूपस्तेन वैश्वानरशब्दवाच्यः परमात्मा ।
- २५ केचित्स्वदेहान्तरित्यादिस्मृत्युक्तस्यानुभाषकत्वमतः प्रादेश- ६८
मात्रे सुभूर्धत्वादिविशिष्टः परमात्मैव ।
- २६ ननु प्रादेशमात्रस्मृत्या वैश्वानरपदस्य भगवत्परत्वं निर्णेतुं न ६९
शक्यमहं वैश्वानरो भूत्वेति जाडराग्निपरत्वस्यापि स्मरणात् ।
समानप्रकरण एष वा अग्निर्वैश्वानर इत्यग्निसमभिव्याहारेण
श्रवणाद् भगवद्विभूतित्वाच्च । अत्राप्यग्रे हृदयं गार्हपत्य
इत्यादिना त्रेताग्निक्ल्पनश्रवणात् पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितत्व-
श्रवणाच्च न भगवत्परत्वं शक्यवचनमित्याशङ्क्य समाधी-
यते । तथाहि नात्र भगवत्परत्वं निषेद्धं शक्यं भगवतो
भोक्तृत्वं वक्तुं श्रुतावग्नित्युपदेशाज्जाठरे सुभूर्धत्वादिधर्माणाम-
संभवाच्च । न च तदुपासनार्थमिति शङ्क्यं वाजसनेयिभिः
पुरुषत्वस्य श्रवणात् । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैव ।
- २७ पूर्वोक्तहेतुभ्य एव जाडराग्निर्देवतारूपोऽग्निश्च न संभवति । ७०

सूत्राङ्काः		पृष्ठाङ्काः ।
२८	जैमिनिमतेन परिमाणविरोधपरिहारमाह । व्यापकस्य प्रादे- शमात्रत्वं कल्पनां विना साक्षादपि संभवति यथाकाशस्य ।	७०
२९	निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छत्रं विष्णवादिदेवताधि- ष्ठितेन पुरुषाकारेणाभिव्यक्तः पुरुषविधोन्तर्यामी भवति नतु स्वाभाविकस्तस्याकार इत्याश्मरथ्यस्य मतम् ।	७१
३०	अनुस्मृतिवशात्पुरुषाकारो यच्चद्धियेति स्मृतेः साधकानुग्रहा- र्थमिति वादरिमतम् ।	७१
३१	पूर्वोक्तं नियतपरिमाणवादबोधकं जैमिनिमतं तदेकदेशिनो न तस्येति बोधनार्थं पुनर्जैमिनिमतमाह श्रुतो प्रादेशमात्रमिह वै देवा इत्यारभ्याभिसंपादधिग्यामीति कथनात्संपत्तिनिमित्तं प्रादेशगात्रत्वं न तु वास्तवमिति तदाशयः ।	७१
३२	एनं वैश्वानरमित्यादिना जात्राला आमनन्ति तस्मात् प्रादेश- मात्र एव व्यापकोतो वस्तुस्वभावादेव विरुद्धधर्माश्रय इति वैश्वानरो भगवानेवेति स्वसिद्धान्तः ॥	७२

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः १।३॥

१ द्युभ्वाद्यायतनाधिकरणम् ।

१	यस्मिन्धौरिति मुण्डकवाक्ये सांख्यमतसिद्धं प्रधानमुच्यते ब्रह्म वेति संशये ब्रह्मैवोच्यत इति साध्यते । तत्र स्वशब्दो हेतुत्वेन स च श्रौतस्थस्यात्मानमित्यात्मशब्दस्य वाचकः । तथा च द्युभ्वादीनां भारत्वं तदा स्याद्यदि तेषां सूत्रे मणिमणवत्प्रोतत्वं स्यान्न तु तथा । तेषां कार्यतयै- तदात्मकत्वेनैतत्स्वरूपान्तःपातित्वात् । न च सेतुत्वेन साधनत्वबोधनात्फलरूपत्वाभावे सति न ब्रह्मत्वमिति शङ्क्यम् । अमृतस्य सेतुरित्यत्र पठ्या भेदबोधकत्वेन फलरूपत्वान- पायात् । तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव ।	७३
---	--	----

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- २ ननु भवतु ब्रह्मत्वं तथापि तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपक्रान्त- ७४
त्वादन्यवाग्विमोकः कथं संगच्छत इत्याशङ्क्य ब्रह्मणि मुक्तो-
पसृज्यत्वं वक्तुं शाररूपस्य जीवस्य पूर्वमन्त्रे ब्रह्मणि योजन-
स्योक्तत्वात्तस्य निरध्यस्तत्वरूपं मुक्तत्वमन्यवाग्विमोकेन
बोध्यत इति तदपि संगच्छते ।
- ३ एतत्प्रकरणे जडधर्मबाहुल्यस्य जडदृष्टान्तस्य चोक्तत्वादत्र ७४
प्रधानमेवाङ्गीकार्यमित्याशङ्क्य तद्वोधकानां निःसंदिग्धानां
धर्माणामदर्शनाद्ब्रह्मबोधकानामात्मसर्वज्ञानन्दरूपादिशब्दानां
निःसंदिग्धानां दर्शनात् प्रधानमङ्गीकर्तुं शक्यं किंतु परमा-
त्मैव ।
- ४ तर्हि जडजीवविशिष्टः सांख्यवादोत्रास्त्वित्याशङ्क्य तद्वा- ७५
चकनिःसंदिग्धशब्दाभावात् जीवो नापि प्रधानं किंतु सर्व-
ज्ञत्वादीनां ब्रह्मधर्मोणां निःसंदिग्धानां दर्शनाद्ब्रह्मैव ।
- ५ तमेवैकं जानथेति ब्रह्मणि ज्ञानकर्मत्वस्य जीवे ज्ञानकर्तृ- ७५
त्वस्य बोधनेन भेदव्यपदेशात् जीवपरत्वम् ।
- ६ अस्य वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणपठितत्वादपि न जीवपरत्वम् । ७५
- ७ द्वा सुपर्णेति श्रुतौ परमात्मनः शरीरे स्थितिमात्रं प्रकाश- ७५
कत्वं च श्राव्यते । जीवस्य तु कर्मफलभोगोपीति स्थित्यद-
नाभ्यां ब्रह्मजीवौ पृथगेव निर्णयिते तस्मादपीदं ब्रह्मवाक्य-
मेव नतु प्रधानजीवसंदेहात्सांख्यपरम् ॥

२ भूमाधिकरणम् ।

- ८ यो वै भूमा तत्सुखमिति वाक्ये बाहुल्यं सुपुमिश्च नोच्यते ७६
किंतु ब्रह्मैव । सुपुमेः सकाराशादाधिक्यस्य स एवाधस्तादित्या-
दिना बोधनान्मुख्यवृत्त्यात्मशब्दपरिग्रहसंभवाद्ब्रह्मणः सर्व-
शब्दवाचकत्वेन भाववाचकशब्दानामपि ब्रह्मपरत्वसंभवात्
भूमा भगवानेव ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

९ नान्यत्पश्यतीत्यादिनोक्ता अन्यादर्शनादयो धर्मा आ- ७७
विर्भूते परस्मिन्भगवति तद्दर्शनेन तदैक्यात्तदविभागाद्वा तदे-
कतानतायां संभवतीति भूमा ब्रह्मैवेति साधितम् । तेन निर-
वध्यानन्दरूप एवान्तर्याम्युपास्य इति पृथगपि भक्तिमार्गी-
यैरुपास्य इति बुद्धिस्थं प्रसंगाद्विचारितम् ॥

३ अक्षराधिकरणम् ।

१०।११ एतद्वै गार्भिं इति बृहदारण्यकवाक्य आज्ञया पृथिव्य- ७७
म्बरान्तधारकत्वेनाक्षरस्य ब्रह्मत्वं साधितम् ।

१२ तस्य प्रशासनस्य जीवधर्मत्वव्यावृत्त्याक्षरज्ञानफलबोधनेन च ७८
ब्रह्मत्वम् ॥

४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।

१३ एतद्वै सत्यकामेति वाक्ये ध्येयः परमात्मैव नतु विराड् ७९
ब्रह्मा वा । परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति वाक्यशेषे
ईक्षतिकर्मत्वेन जीवधनादक्षरात्परस्यैवोक्तत्वात् । अभिध्यान-
विषयस्यैक्षतिकर्मत्वप्रतिपादनेनोपासनानां फलं साक्षात्कार
इत्यप्यनेन साधितम् ॥

५ दहराधिकरणम् ।

१४ पूर्वोक्तच्छान्दोग्यवाक्ये वक्ष्यमाणहेतुभ्यः परमात्मैव । ७९

१५ यथा सुवर्णनिधिं निहितमित्यादिनोक्तं प्रजाशब्दवाच्यानां जी- ८१
वानां यद्ब्रह्मलोकं गमनं सा गतिरेष आत्मापहतपाप्मेत्यत्राप-
हतपाप्मत्वादिविशिष्ट आत्मशब्दः पूर्वोक्तो ब्रह्मलोकशब्दश्च
ताभ्यां हेतुभ्यां दहरः परमात्मैव । न च जीवपरमात्मनो-
स्ततो भेदाभावात्स्वप्नदशायामज्ञानकल्पितानामैव ब्रह्मलोक-
गमनमालम्ब्य जीवसाधारण इति न ताभ्यां परमात्म-
सिद्धिरिति शङ्क्यम् । अत्र हि प्रजानां ब्रह्मलोके गच्छन्ती-
नामनृतेन प्रत्युदा इति विशेषणं दृश्यते । तदर्थस्त्वनृतेन

सूत्राङ्कः

पिहितत्वमनृताभिधाना इति श्रुत्यन्तरेण तथा दर्शनात् ।
तच्च सुपुत्रो मुखमहमस्वाप्तां न किञ्चिद्वेदिपमित्यनुभव-
स्तासां प्रजानामज्ञत्वं साधयति न त्वज्ञानकल्पितत्वम् ।
अज्ञानकल्पितत्वे सति ब्रह्मलोकगतिर्न संगच्छते । तथापहत-
पाप्मत्वादिविशेषणादात्मशब्दश्च न संगच्छतेतो गतिशब्द-
योर्ब्रह्मपरत्वाद्दहरः परमात्मैव । किं च तच्च इहत्मानमनु-
विद्य ब्रजन्तीत्यात्मज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । यथात्मा
ब्रह्माभिन्नः स्यात्तदापहतपाप्मादिगुणकत्वात्स्वस्य स्वाज्ञानं
न स्यात् । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं बोधयद्गते-
र्ब्रह्मविषयत्वे लिङ्गम् । एवमपहतपाप्मत्वादिविशेषणान्यात्म-
शब्दस्य ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमिति पागेवोक्तगतो दहरः परमा-
त्मैव ।

- १६ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति श्रुतेः सर्वलोकविधारकत्वात्स्वयं ८२
साधनीभूय संसारभाषकत्वादेकस्यैवाकाराद्यावापृथिव्यादेरन्त-
र्बाहिःस्थापनेन तस्य सर्वलोकधारणस्य माहिरूपत्वात्तस्य
माहिम्नो विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपतया श्रीयशोदादिभिरन्तर्ब-
हिरूपलब्धश्च दहरः परमात्मैव ।
- १७ प्रकरणोक्तसर्वधर्मसिद्धिर्मगवत्येव न जीवि संभवत्यतोपि ८३
भगवानेव दहरः ।
- १८ आदिमध्यावसानेषु संप्रसादादिशान्दैर्जीवस्य परामर्शाञ्जीव ८३
एव दहर इत्याशङ्क्य जीवि जगदाधारत्वादेरसंभवात्स न
दहरः ।
- १९ अनन्तरोक्तेन्द्रप्रजापतिप्रकरणे जीवस्यैवामृताभयत्वादिरूपे- ८४
णोक्तत्रात्रापि स एव परामृश्यतामित्याङ्क्य तत्र प्रजापति-
रूपदेशसमये आविर्भूतब्रह्मरूपो जातो यथा नृसिंहोपाशको
नृसिंहाविष्टो भवति । अतस्तथाभूतत्वात्सर्वत्रात्मानं पश्यन्

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

उपादिष्टवान् । अतो न तत्र जीवः प्रकरणार्थः । अतस्तदनु-
रोधेनात्र जीवस्य ब्रह्मामिन्नत्वं न वक्तुं शक्यं तस्माद् दहरः
परमात्मैव ।

२० पूर्वप्रकरणे सत्यनामकस्य ब्रह्मणो ज्ञानासंभवाच्चदर्थं शब्दो- ८४
क्तस्य नियम्यस्य जीवस्य स्वरूपज्ञानाय जीवपरामर्शो नतु
प्रकरणित्वेन ।

२१ भवत्वेवं तथाप्यल्पे हृदयपण्डरीक आकाशरूपस्य व्यायसो ८५
ब्रह्मणः स्थितिर्न संभवत्यतो जीव एवोच्यतामित्याशङ्कायां
नित्याप्यत्वादेवं व्योमवञ्चेत्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मणः
स्थितिर्वक्तुं शक्येत्युक्तम् । तादृशत्वस्यात्राप्यनुसंधेयत्वात्तेन
तत्समाधानसिद्धिरिति दहरः परमात्मैव ॥

६ अनुकृत्यधिकरणम् ।

२२ न तत्र सूर्यो भातीति वाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्य लोकप्रका- ८५
शकानां सूर्यादीनां दहरान्तःस्थत्वकथनादुक्तवाक्यं तद्विरुद्ध-
मित्याशङ्क्य तेषां स्वतो न प्रकाशकत्वं किंतु भगवदनुका-
रित्वाद्भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशकत्वं सर्वत्र सर्वदेति निर्णीतम् ।

२३ उक्तार्थे स्मृतेरपि संमतिः ॥ ८६

७ शब्दादेव प्रमिताधिकरणम् ।

२४ अद्भुष्टमात्रस्य भूतबन्धेशानत्वं शब्दादेव प्रतीयते । ८६

२५ तस्य तत्र स्थितिर्मनुष्याणामधिकारार्थेति निर्णीतम् ॥ ८७

८ तदुपर्यपीत्यधिकरणम् ।

२६ मनुष्येषु त्रैवर्णिकानामुपनयनादिसंस्कारवतां कर्माधिकाराद् ८७
ब्रह्मविद्यायामप्यधिकार इति पूर्वतच्चादेव सिध्यति । ततो
मनुष्याद्धीनजातीयानां तु योग्यताभावादेव नाधिकारः ।
अतः परं मनुष्यादुन्कृष्टानां ब्रह्मविद्यायामधिकारः संभवादुक्तः ।
यद्यपि देवादीनामुपनयनादिकं न प्रतिद्वंद्वं तथापि यज्ञो-

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

विहितत्वमनृताभिधाना इति श्रुत्यन्तरेण तथा वर्शनात् ।
तच्च सुषुप्ते सुखमहमस्वाप्नं न किञ्चिद्वेदिपमित्यनुभव-
स्तासां प्रजानामज्ञत्वं साधयति न त्वज्ञानकल्पितत्वम् ।
अज्ञानकल्पितत्वे सति ब्रह्मलोकगतिर्न संगच्छते । तथापहत-
पाप्मत्वादिविशेषणादात्मशब्दश्च न संगच्छतेतो गतिशब्द-
योर्ब्रह्मपरत्वादहरः परमात्मैव । किं च तद्य इहात्मानमनु-
विद्य ब्रजन्तीत्यात्मज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । यथात्मा
ब्रह्माभिन्नः स्यात्तदापहतपाप्मादिगुणकत्वात्स्वस्य स्वाज्ञानं
न स्यात् । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं बोधयद्गते-
र्ब्रह्मविषयत्वे लिङ्गम् । एवमपहतपाप्मत्वादिविशेषणान्यात्म-
शब्दस्य ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमिति प्रागेवोक्तमतो दहरः परमा-
त्मैव ।

- १५ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति श्रुतेः सर्वलोकविधारकत्वात्स्वयं ८२
साधनीभूय संसारप्रापकत्वादेकस्यैवाकाशावापृथिव्यादेरन्त-
र्बहिःस्थापनेन तस्य सर्वलोकधारणस्य महिमरूपत्वात्तस्य
महिम्नो विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपतया श्रीयशोदादिभिरन्तर्ब-
हिरुपलब्धश्च दहरः परमात्मैव ।
- १७ प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्राप्तिर्द्विर्भगवत्येव न जीवि संभवत्यतोपि ८३
भगवानेव दहरः ।
- १८ आदिमध्यावसानेषु संप्रसादादिशब्दैर्जीविस्य परामर्शांजीव ८३
एव दहर इत्याशाङ्क्य जीवि जगदाधारत्वादेरसंभवात्स न
दहरः ।
- १९ अनन्तरोक्तेन्द्रप्रजापतिप्रकरणे जीवस्यैवामृतामयत्वादिस्ते- ८४
णोक्ततयात्रापि स एव परामुश्यतामित्याङ्क्य तत्र प्रजापति-
रुपदेशसमये आविर्भूतब्रह्मरूपो जातो यथा नृसिंहोपासको
नृसिंहाविष्टो भवति । अतस्तथाभूतत्वात्सर्वज्ञात्मानं पश्यन्

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

उपदिष्टवान् । अतो न तत्र जीवः प्रकरणार्थः । अतस्तदनु-
रोधेनात्र जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं न वक्तुं शक्यं तस्माद् दहरः
परमात्मैव ।

२० पूर्वप्रकरणे सत्यनामकस्य ब्रह्मणो ज्ञानासंभवात्तदर्थं शब्दो- ८४
क्तस्य नियम्यस्य जीवस्य स्वरूपज्ञानाय जीवपरामर्शो नतु
प्रकरणित्वेन ।

२१ भवत्वेवं तथाप्यल्पे हृदयपुण्डरीके आकाशरूपस्य ज्यायसो ८५
ब्रह्मणः स्थितिर्न संभवत्यतो जीव एवोच्यतामित्याशङ्कायां
निचाप्यत्वादेवं व्योमवचेत्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मणः
स्थितिर्वक्तुं शक्येत्युक्तम् । तादृशत्वस्यात्राप्यनुराधेयत्वात्तेन
तत्समाधानसिद्धिरिति दहरः परमात्मैव ॥

६ अनुकृत्यधिकरणम् ।

२२ न तत्र सूर्यो भातीति वाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्य लोकप्रका- ८५
शकानां सूर्यादीनां दहरान्तःस्थत्वकथनादुक्तवाक्यं तद्विरुद्ध-
मित्याशङ्क्य तेषां स्वतो न प्रकाशकत्वं किंतु भगवदनुका-
रित्वान्भगवत्प्रकारोनेव प्रकाशकत्वं सर्वत्र सर्वदेति निर्णीतम् ।

२३ उक्तार्थे स्मृतेरपि संगतिः ॥ ८६

७ शब्दादेव प्रमिताधिकरणम् ।

२४ अद्भुष्टमात्रस्य भूतभव्येशानत्वं शब्दादेव प्रतीयते । ८६

२५ तस्य तत्र स्थितिर्मनुष्याणामधिकारार्थेति निर्णीतम् ॥ ८७

८ तद्दुपर्यपीत्यधिकरणम् ।

२६ मनुष्येषु त्रैवर्णिकानामुपनयनादिसंस्कारवतां कर्माधिकाराद् ८७
ब्रह्मविद्यायामप्यधिकार इति पूर्वतन्नादेव सिध्यति । ततो
मनुष्याद्धीनजातीयानां तु योग्यताभावादेव नाधिकारः ।
अतः परं मनुष्यादुत्कृष्टानां ब्रह्मविद्यायामधिकारः संभवादुक्तः ।
यद्यपि देवादीनामुपनयनादिकं न प्रसिद्धं तथापि यज्ञो-

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

पर्वीतमन्त्रे प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तादिति श्रवणात्तन्त्यायेना-
न्यत्रापि जन्मानुग्रहविशेषतपःपमृतिभिर्मतङ्गविश्वामित्रा-
दीनामिवाधिकारः संभवति ।

- २७ पूर्वसूत्रोक्तस्य देवादीनामधिकारस्य विप्रतिपन्नतया तद्वलेन ८८
तेषु ब्राह्मण्यादेर्वक्तुमशक्यत्वात्तेषां स्वर्गस्थत्वेन पृथिव्यादिरू-
पदेशस्य व्रीह्यादिरूपद्रव्यस्य तत्र सूर्यगत्यभावेन दर्शादिरूप-
कालस्य च तदतिरिक्तदेवाभावेनोद्देश्यदेवतान्तरस्यापि वक्तु-
मशक्यतया तदभावेपि कर्मकरणे श्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य
प्रजापतिन्यायाद्दर्णसत्तायाः साधितप्रायत्वात् इन्द्रब्रह्मचर्य-
श्रावणादाश्रमसत्तायाः देवा वै सन्नमासतेत्यादौ भूमावागत्य
ऋषीन् वृत्वा यज्ञकरणश्रावणाच्च बहुधोपयोगो देवानां वेदे
दृश्यते भगवदवयवरूपा ये देवास्ते तेषामुद्देश्या अपि
भवन्ति । उभौ वै देवानां शमिताराविति श्रुती ऋत्विजोपि
श्राव्यन्ते । तस्मान्न श्रुतिविरोधः ।
- २८ ननु जन्यानां देवानां वृत्तान्तं वदन्वेदः स्वयं कथं नित्यो ८९
भवेदतो वेदानित्यत्वबोधकत्वादयं देवाधिकारपक्षो न संगत
इत्याशङ्क्य शब्दोक्ताः पदार्थाः सर्व एवाधिदेविका भगवद-
वयवरूपाः शब्दैकसमाधिगम्या एवंविधास्ते नित्यास्तैः सह
पदानां संबन्धोपि नित्य इति न वेदस्यानित्यत्वम् । न च
वैदिकपदार्थानामतिरिक्तत्वाद्गीकारे प्रत्यक्षविरोधः शङ्क्यः ।
इदानीमपि यज्ञमानत्त्वंकमृतीनां वेदादेव सपरिकरकर्मावग-
तेर्बृहद्व्यवहारादिना दर्शनेन वैदिकपदार्थान्तरेष्वपि तेनैवाव-
गतिसंभवात् । अतो यैर्मगवान् दृष्टस्तेषां तु तत्रैव सर्वपदार्थ-
दर्शनात्तेष्वेव संकेतग्रहस्ततोर्वाचीनानामिदानीतनपर्यन्तानां
तुपमानात्तेषु संकेतग्रहो भगवतः सर्वानुकारित्वात् । किंच
यथा जमदग्नीनां पञ्चावत्तमित्यत्र स्वस्मिन् जामदग्न्य इति

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

प्रत्यक्षज्ञानाभावेऽपि परोक्षानुभवो भवति तथा वैदिकप्रपञ्च-
स्यापि परोक्षानुभवो भवत्येव ।

- २९ अस्मादेव हेतोर्वेदस्य नित्यत्वम् । ९०
- ३० लोकदृष्ट्या प्रपञ्चस्य देवादीनां चानित्यत्वाङ्गीकारे तत्प्रवाह
एव शब्दसंबन्धः । लोकेऽपि शरीरगङ्गाप्रभृतिषु प्रवाह एव
शब्दसंबन्धदर्शनात् । अतो देवादीनां तत्कर्मणां चानित्य-
त्वेऽपि तत्प्रवाहस्य नित्यत्वात्तद्बोधके वेदेऽपि नानित्यत्वं
शङ्कितुं शक्यते । ९०
- ३१ कर्मण्युपासने च प्रतिपादितेऽपि देवानामधिकारो मधुवि- ९१
द्यायां न संगच्छते तत्र मधुत्वेनोपवर्ण्यमानस्यादित्यस्य
विद्याविषयत्वात्कमन्यमादित्यमुपासीत । एवं संवर्गविद्यादिष्वा-
दित्यादीनां विषयतया देवानामधिकारो बोध्यः ।
- ३२ अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डमित्यादिश्रुतिष्वग्निश्चादीनां ९२
देवानां ज्योतिर्गणे विद्यमानत्वकथनात्तेषां च तत्र महाभोग-
कथनात्प्राप्तफलत्वेनोपासनायामधिकारोसंगत इति शङ्का ।
- ३३ वेदे यथा प्राजापत्यादीनां कर्माधिकारो निरूप्यते तथा ९२
तथो यो देवानाम् इत्यादिना ज्ञानेऽपि श्रूयते । अतः कर्मणि
ज्ञाने चाधिकारोऽवश्यमभ्युपेयः ॥

९ शुगस्येत्यधिकरणम् ।

- ३४ छान्दोग्यसंवर्गविद्यायां जानश्रुतिं हा शूद्रेत्येव संबोध्य संवर्ग- ९३
विद्योपदिष्टा । तस्माज् जातिशूद्रस्याधिकार इत्याशङ्क्य च नात्र
शूद्रशब्दो जातिवार्त्ता किंतु शुचा आद्रवतीति शूद्र इति
योगिकः । अतो योमेन जानश्रुतेर्गत्सारित्वं बोधयति तेन पूर्वं
स्वीकारः । पश्चात्प्राप्त्येन मत्सरत्यागे विद्योपदेश इति
नात्र जातिशूद्रस्याप्यधिकारः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ३५ जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमुत्तरत्र प्रकरणान्तरे काक्षसेनिपदादव- ९६
गम्यते । यद्यपि तत्प्रकरणान्तरं तथापि छन्दोगानां द्विरात्रे
कापेयसंबन्धेन काक्षसेनेः क्षत्रियत्वमवगतम् । अतो लिङ्ग-
बलादस्य क्षत्रियत्वावगतेर्जानश्रुतेर्जातिर्निर्धीर्यते ।
- ३६ श्रौतसाधनेषु सर्वत्रोपनयनसंस्कारपरामर्शाच्छूद्रे नाधिकारः । ९४
- ३७ जाबाले शूद्रत्वाभावनिर्धारणपूर्वकमेव गौतमेन शिष्यत्वस्य ९४
प्रवर्तनाज्जातिशूद्रस्य नाधिकारः ।
- ३८ वेदे शूद्रस्य श्रवणाध्ययनार्थज्ञानानां निषेधश्चावणात्समृति- ९५
प्वपि वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य पातककथनाच्च नाधिकारः ॥

१० कम्पनाधिकरणम् ।

- ३९ यदिदं किंचेतिवाक्ये प्राणेन्द्रौ निवार्य सर्वजगत्कम्पनाद्धेतो ९५
ब्रह्मैवोच्यते ॥

११ ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्

- ४० परं ज्योतिरूपसंपद्यत इति वाक्ये महाभूतरूपं ज्योतिर्निवार्य ९६
संपत्तिरूपाद्दर्शनाद् ब्रह्मैव निरूप्यते ॥

१२ अर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम् ।

- ४१ आकाशो वै नाभेति वाक्ये भूताकाशस्य यत्प्रयोजनं वायु- ९७
जननं तस्माद्भिन्नस्य प्रयोजनस्य नामरूपनिर्वाहकत्वरूपस्य
कथनाद् ब्रह्मादिश्रुतीनां च कथनाद् ब्रह्मैवाकाशः ॥

१३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यधिकरणम् ।

- ४२ ज्योतिर्ब्राह्मणशारीरब्राह्मणयोः किं जीववाक्यत्वमुत ब्रह्मवा- ९७
क्यत्वमिति संदेहे उपक्रमस्यासंजातविरोधित्वेन प्राबल्यात्तत्र
च कृतम आत्मेति प्रश्ने योयं विज्ञानमय इति शारीरलिङ्गाद-
न्यैश्च हेतुभिः परमात्माभिन्नोसंसारी मुक्तो जीवः प्रतिपाद्यत
इति पूर्वपक्षे तत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृ-
तत्वसिद्ध्या तर्ह्येव प्रकरेणित्वं नतु ब्रह्मभावापन्नस्य जीव-
स्येति सिद्धान्तः ।

- ४३ सर्वस्य वशीत्यादिशब्देभ्यः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरणम् ॥ १००

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः १।४ ॥

१ आनुमानिकाधिकरणम् ।

- १ इन्द्रियेभ्यः परा इति काठकवाक्ये सांख्यमतसिद्धाः पदार्थाः १००
 उच्यन्त इत्याशङ्क्य समाधीयते नात्र तन्मतसिद्धाः पदार्थाः
 उच्यन्ते किंतु पूर्वमात्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना शरीररूपकं
 यदुक्तं तत्रत्या ये रथादिभावेन पदार्था निविष्टास्त एवात्रा-
 स्मिन्वाक्ये गृह्यन्ते । एतद्धि जीवप्रकरणम् । अत्र च तस्य
 मुक्त्युपायो निरूप्यते । शरीरं रथ इत्यादिरूपोत्र ब्रह्मवाद
 एव सिध्यति न सांख्यमतं यतोऽप्य एष सर्वेषु भूतेष्विति
 मन्त्रेणात्मदर्शनपरिकरतयैव बुध्वादीनामुक्तिः ।
- २ अव्यक्तराश्वेन सूक्ष्ममुच्यते तद्ब्रह्मैव । धर्मधर्मिणोश्चाविना- १०२
 भावेन स्थितत्वाद्भेद इति तदभिन्ना भगवत्कृपैवात्रोच्यते ।
- ३ कृपाया ब्रह्माभिन्नत्वेपि ब्रह्माधीनत्वाद्ब्रह्मभिन्नत्वं ब्रह्मभिन्न- १०२
 त्वाद्ब्रह्मनियम्यत्वम् । अतो यथैकरूप्येण ग्रहणमभेदे
 युक्तिस्तथा नियम्यनियामकभावोपि भेदे युक्तिरित्युभयथाप्यु-
 पपन्नम् । न चाभेदेनैकत्वे नियम्यनियामकभावानुपपत्तिरिति
 शङ्क्यम् । ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यत्रैकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रू-
 पेण विषयत्वमानन्दरूपेण फलत्वमितिवदुपपत्तेः । तथाच
 कृपाविष्टः साधनमानन्दरूपः फलम् । अथवाव्यक्तं सच्चिद्रू-
 पमक्षरमानन्दरूपः पुरुष इति तयोरभेदेपि परापरभावो
 युक्तः ।
- ४ अस्मिन्वाक्येव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । कापिलमते तथावचना- १०३
 भावान्न तन्मतसिद्धिः ।
- ५ प्रकरणस्य नियामकत्वादशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव । १०३
- ६ अत्र हि त्रयः प्रश्ना अग्निजीवब्रह्मविषयकास्तेषामुत्तराणि १०३
 त्रीणि । यदि सांख्यमतमिन्द्रियेभ्यः परा इत्यादि स्यात्तदा
 चतुर्थे प्रश्नोत्तरे स्यातां ते तु न स्तोतो नात्र तन्मतसिद्धिः ।
 उ [अणुभाष्य]

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

७ यथा महच्छब्दो महान्तं विभुमित्यादौ ब्रह्मपरस्तथाव्यक्तशब्दो- १०४
प्यक्षरपरस्तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये न सांख्यमतसिद्धिः ॥

२ चमसवदित्यधिकरणम् ।

८ अजामेकामितिवाक्येजादिशब्दैः प्रकृतिः परामृश्यते । अग्रे १०४
च कपिलस्य नाम पश्यते । यद्यपि किंकारणेत्युपक्रमाद्ब्रह्म-
विद्यात्वेनोपनिषत्प्रतीयते तथापि पूर्वकाण्डे यथा प्रणवादि-
मन्त्राणां नानास्थले विनियोगात् प्रकरणानुरोधस्तथैतेष्वपि म-
न्त्रेषु कपिलमतप्रत्यभिज्ञानान्नोपक्रमात्प्रनुरोध इति सांख्यमत-
मपि वैदिकमित्याशङ्क्य समाधीयते । यथावाग्बिलश्रमस इति-
बृहदारण्यकमन्त्रस्थकर्मविशेषेवाग्बिले चमसे यशोरूपं सोमं सप्त
होतारो भक्षयेयुरिति कल्पयितुं न शक्यते तथा प्रकृते लोहित-
शुक्लादिशब्दैः रजःसत्त्वादि कल्पयित्वा तद्वशेन सर्वं मतं
कल्पयितुं न शक्यते । विशेषाभावात् । कपिलवाक्येपि कपि-
लशब्देन ब्रह्मैवोच्यते न त्वनित्यर्पिः ।

९ अत्राजाशब्देन ज्योतिरुच्यते प्रथमकार्यरूपत्वाच्चतुर्मुखाजत्व- १०५
न्यायेन । यथा ह्यजाल्पदोग्री तथेयं नश्वरसुखदात्री ।
चतुष्कलब्रह्मपादरूपत्वाज्ज्योतीरूपा । अत्रोपक्रमे ब्रह्मणः
प्रकृतत्वात्तदेवाग्निरिति कथनाच्च । सा चं चेतनाधिष्ठिताग्रे
द्वा मुपर्णति कथनात् अजद्वयं च जीवब्रह्मरूपं ताभ्याम-
धिष्ठिता । एतच्छान्दोग्यशाखायामधीयते ।

१० अत्र हि किञ्चित्कार्यार्थं परोक्षवादेनाजाशब्दस्तस्यां कल्पन- १०६
योपादिश्यते । यथाजा बर्करसहिता सवत्सा स्वामिहिता
तथेयं भगवल्लीलोपयोगायेति भगवतः परोक्षमित्यत्राच्चेति ।
तथा च मध्वादिविद्यावदत्र कल्पना तस्मात्ताजामन्त्रेण
सांख्यमतासिद्धिः ॥

३ न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।

११ यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति वाक्ये समासविशेषेण पञ्च- १०६
विंशतिसंख्यासंग्रहादत्र सांख्यसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वानि

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

तेन सांख्यमतसिद्धिरित्याशङ्क्य समाधीयते । अत्र समास-
विशेषेण पञ्चसमूहसुपर्यासिद्धिः । सांख्यमते तु नेदृशी
संख्या ।

- १२ बुद्धेः संशयाया पञ्च वृत्तीर्जनयन्तीति पञ्चजनाः प्राणादयः । १०७
प्राणस्य प्राणमिति वाक्यरोगस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् ।
तस्माद्ब्रह्मवाद एवात्र न सांख्यवादः ।
१३ काण्वपाठे तदेवा ज्योतिषामित्यन्नस्थानं ज्योतिर्धात्वम् । १०८
ततश्चार्थवादस्य निर्णायकत्वम् ॥

४ यथाव्यपदिष्टाधिकरणम् ।

- १४ आकारादिवाक्येषु यद्यपि क्रमादिविपतिपत्तिस्तथापि १०८
ब्रह्मणः कारणत्वविपतिपत्तिर्नास्ति । सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु
समानस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वेनाभिप्रेतत्वात् । क्रमप्रकारादि-
भेदस्तु माहात्म्यस्यैव सूचकः । तस्मान्न भ्रुतिविपतिपेधात्सृ-
तिपरिग्रहः ॥

५ समाकर्षाधिकरणम् ।

- १५ असद्वादिशब्देषु न निरान्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते किंतु ततः १०९
समाकर्ष्य सर्वैः शब्दैर्भ्रुवोच्यते । सर्वेषां शब्दानां प्रणव-
विहृतित्वेन प्रणवार्थ एव पर्यवसानात् प्रणवस्य च ब्रह्मवा-
चकत्वात् । तस्मान्न भ्रुतिविपतिपेधः ॥

६ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।

- १६ यो वै बालाक इत्यजानरात्रुगा सिद्धान्तकथनोपक्रम एत- ११०
च्छब्देनादित्यमण्डलादिजडोद्देशान्पुराणशब्देन च जीवोद्दे-
शात्जीवजडात्मकं जगद्यत्कर्तृकं तस्य वेदिन्यत्वकथनेन
भ्रुत्यन्तरसिद्धब्रह्मण एव कर्तृत्वं न प्रकृत्यभिमानिजीवस्य ।
१७ जीवमुख्यप्राणदर्शनात् ब्रह्मणः कर्तृत्वमित्याशङ्क्य जीवस्य १११
ब्रह्माश्रितत्वान्मुख्यप्राणस्य च ब्रह्मयोगादत्र तथात्वेन कथनं
न स्वेन रूपेण तस्माद्ब्रह्मैव कर्तृ ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १८ प्रकृतितो जीवस्य कर्तृत्वमप्यस्मिन् वाक्येनभिमतम् । जीव- ११२
लयोद्गमयोर्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्प्रभव्याख्यानाभ्यां तथावसा-
यात् । वाजसनेयिनामेतत्समानप्रकरणेपि तथावसायाच्चे-
त्युक्तम् । एवमत्र जीवब्रह्मवादनिराकरणेन जीवविशिष्टप्रकृ-
तिरेव कारणमिति निराकृतम् ॥

७ वाक्यान्वयाधिकरणम् ।

- १९ भेदेयीब्राह्मणद्वये जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशये ११३
वेदरूपमहावाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयदर्शनात्सुखरूपमगवदन्व-
येन जीवस्यैव प्रियत्वात्सर्वोपनिषदनुरोधेनास्यापि वाक्यस्य
ब्रह्मण्येवान्वयादत्रापि ब्रह्मैवोच्यते ।
- २० ब्रह्मणा स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं विस्फुलिङ्गवत्प्रकटीकृतः ११४
स्वांशो जीवस्तेन जीवेनोपक्रमस्तस्यैव प्रियत्वेन संसृचनादुप-
क्रमस्य च बलिष्ठत्वाज्जीवात्मैव प्रकरणीति स एव ज्ञेयत्वे-
नापदिरयत इति शङ्कायां नात्र जीवात्मनो ज्ञेयत्वेनोपदेशः
किंतु परमात्मन एव । जीवेनोपक्रमस्तु—आत्मनि वा विज्ञात
इति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गरूपः । ब्रह्मैव जीवः । अतः संसार-
दशायामपि जीवो ब्रह्मैवेति ज्ञापनार्थं तदुपक्रमो न तु प्रकृति-
संसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थमिति काराकृत्स्नमतमुक्तं तस्मा-
द्ब्रह्मैवात्र कारणत्वेनोच्यते ।
- २१ यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादिकमुक्तं तन्मुक्तौ जीवो ११५
भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । स्रिया विश्वासार्थं जीवो-
पक्रमः कर्तव्य एवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ।
- २२ काराकृत्स्नस्तु मन्यते जीवोपक्रमो भगवत एवावस्थाविशेषो ११५
जीव इत्यस्य पक्षस्य लिङ्गम् । तस्मान्भेदेयीब्राह्मणेनापि
जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादासिद्धिः ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः

८ प्रकृतिश्चेत्याधिकरणम् ।

- २३ प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव । छान्दोग्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं ११६
यत्प्रतिज्ञातं मृदादिदृष्टान्ताश्च तदनुपरोधात् । तथा च यदि
मूलकारणे ब्रह्मणि समवायिकारणत्वरूपं प्रकृतित्वं न स्वीक्रि-
येत तदा प्रतिज्ञादिसामञ्जस्यं न स्यात् ।
- २४ सृष्टौ भगवत्कृतमभिध्यानं स्वस्थ बहुरूपत्वेनोच्चनीचभावेन ११७
च यद्विचरणं तद्धेतुत्वेनोक्तं तेन स्वयमेव तद्रूप इति
सिध्यति । किञ्च सर्वं खल्विदमित्युपासनाप्युपदिश्यतेतोपि
प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव ।
- २५ सर्वाणि ह वा इमानीति श्रुत्या ब्रह्मणः प्रपञ्चोत्पत्तिलयाधारत्वं ११७
साक्षादेवोच्यते तच्च समवायित्वस्यैव लिङ्गम् । ततोपि ब्रह्मैव
प्रकृतिशब्दवाच्यम् ।
- २६ ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण ११७
एव ।
- २७ संदेव सोम्येदमित्यादिषु सृष्टिवोधकश्रुतिष्ववधारणदर्शनाद् ११८
ब्रह्मैव समवायिनिमित्तेति द्वयं कारणम् । अन्यथा-
वधारणविरोधापत्तेः । किं च कर्तारमीशमित्यादिषु योनित्व-
मपि ब्रह्मण एवोच्यते पुरुषत्वं च । तस्माद्दक्षरपुरुष-
भावेनोभयरूपो भगवानेव । अतः कथंचिदपि न प्रकृति-
प्रवेशः ।
- २८ यत्र ब्रह्मणः सर्वविधं कारणत्वं नोच्यते ते सर्वे स्मार्तवाद्वा ११९
अवेदिका अनुपयुक्ताश्च ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः २।१ ॥

१ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्यधिकरणम् ।

- १ सांख्यस्मृतेर्भोक्षोपयोगित्वात्तत्प्रामाण्यमङ्गीकृत्य तदनुरोधेनैव १२०
श्रुतिविप्रतिषेधः परिहार्यः । अन्यथा तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य
तत्प्रामाण्याङ्गीकारे अहं सर्वस्येति गीतास्मृतिविरोधः ।
तदप्रामाण्याङ्गीकारे च ब्रह्मकारणत्वबोधकश्रुतिविरोधः ।
अतो गीतास्मृतिप्रामाण्यमावश्यकं तेन श्रुतिविप्रतिषेधनि-
राकरणे कपिलस्मृतेर्न प्रामाण्यम् ॥

२ इतरेषामित्यधिकरणम् ।

- २ प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनामनुपलम्भात्तदुक्तयुक्तीनाम- १२१
प्रयोजकत्वम् ॥

३ एतेन योग इत्यधिकरणम् ।

- ३ पूर्वोक्तश्रुतिविरोधाद्योगस्मृतिरपि सांख्यवत्प्रधानकारणत्वांशे १२१
न प्रमाणम् ॥

४ विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

- ४ जगतो जडत्वेन तत्कारणं चेतनं ब्रह्म न भवति विलक्षण- १२१
त्वात् ।

- ५ अत्र मृदुभिमानिदेवतैव वक्तृत्वादिरूपेण व्यपादिश्यते । १२१
अन्यथा चेतनाचेतनविभागो नोच्येत । देवताप्रवेशो वागा-
दिषु नोच्यते । तस्माच्चेतनाचेतनात्मकं जगत्तु ब्रह्मोपादा-
नकम् ।

- ६ कार्यकारणयोर्विलक्षण्येपि गोभयवृश्चिकादी यथा कार्य- १२२
कारणभावस्तथा जगद्ब्रह्मणोरपि स्यात् । सदंशस्य कार्य-
कारणयोस्तुल्यत्वेन सालक्षण्याच्च ॥

५ असदिति चेत्यधिकरणम् ।

- ७ ननु सवसतोः कारणत्वं बोधयन्त्याः श्रुत्योः कथं विरोध- १२२
परिहार इत्थाराङ्क्य असदिति यत्कथनं तच्छान्दोग्यै कथ-

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

मसतः सञ्जायेतेति कथनादसतः कारणत्वनिषेधार्थम् ।
यत्पुनस्तैत्तिरीये सदैवेतिकथनं तत्सृक्ष्यमाणापेक्षया पूर्वसृष्ट-
स्यासाधुत्वार्थम् । असाधुन्यपि असादिति प्रयोगात् । अतो
न श्रुत्योर्विरोधः ।

- ८ कार्यस्य ब्रह्मणि लये कार्यगता अशुद्धत्वादयो ब्रह्मणि प्रस- १२२
ज्ज्येरन्नतो न संगतो ब्रह्मकारणवादः ।
- ९ रुचकादीनां मृदि लये कार्यधर्मप्रसक्त्यदर्शनात्संगतिः । १२२
- १० तवापि सत्कार्यवादित्वात्सविशेषस्य कार्यस्य ये धर्माः परि- १२२
च्छिन्नत्वादयस्ते प्रधाने भाविष्यन्त्यतो न वयं पर्यनुयो-
क्तव्याः ।
- ११ सावद्यतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात्प्रतिवादिना तदनङ्गीकारेण बोधा- १२३
दाविमोक्षः ॥

६ एतेनेत्यधिकरणम् ।

- १२ सांख्यनिराकरणेनान्येपि वादा निराकृताः ॥ १२३

७ भोक्तापत्तेरित्यधिकरणम् ।

- १३ प्रलयोत्तरमुत्पत्तिदशायां भोग्यभोक्त्रोरविभाग इत्याशङ्क्य १२३
समाधीयते । यथा लोके कटकमुपमृद्य रुचके क्रियमाणे
कटकत्वं न भवति तथोत्पत्तिदशायां भोग्यस्य भोग्यत्वेनै-
वोत्पत्तिः । भोक्तुर्भोक्तृत्वेनैवेति न विभागाभाव इति ॥

८ तदनन्यत्वाधिकरणम् ।

- १४ वाचारम्भणवाक्ये कार्यस्य कारणाभिन्नत्वं प्रतिपादितं नतु १२४
मिथ्यात्वम् ।
- १५ कार्यस्य घटादेर्विद्यमानत्व एवोपलम्भो नत्वविद्यमानत्वे । १२४
- १६ सदैव सोम्येदमिति श्रुतेस्तदेतदक्षयमिति स्मृतेश्च प्रपञ्चस्य १२५
सदैव सत्यत्वम् ॥

९ असद्व्यपदेशाधिकरणम् ।

- १७ असद्वेति श्रुत्योत्पत्तेः प्राकार्यस्यासत्त्वं न बोध्यते । अव्या- १२५
कृतत्वधर्मेण तथा व्यपदेशात् ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

१८ सत्कार्यवादयुक्तिभिरात्मानमितिराद्यान्तराच्च नासत्कार्यवाद १२५
आस्थेयः ।

१९ अत्र पट्टदण्डान्त उक्तः । १२५

२० यथा प्राणादीनां नियमने जीवनमात्रम् । अनियमे त्वाकुञ्च- १२५
नादि तथा जगदपि कारणे प्रविष्टं सन्मात्रं तिष्ठति ब्रह्मिः
प्रकटं कार्यं करोत्यतो नासत्कार्यवादः ॥

१० इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।

२१ चेतनस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात्सृष्टौ तस्य प्रवेशो दुःखित्वा- १२६
दिकं भवति तच्च ब्रह्मणो हिताकरणत्वादिदोषप्रसक्त्या न
संगच्छते ।

२२ ब्रह्म जीवादाधिकं नतु जीवमात्रम् । तेन तदोषेपि न १२६
दुष्यति ।

२३ पार्थिवत्वादिशेषेपि यथा हीरकपाषाणयोः स्वभावभेदस्तथा १२६
जीवानामपि ॥

११ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।

२४ यथा क्षीरं कर्तारिमनपेक्ष्य समये दधि भवति । एवमेव १२६
ब्रह्मापि समये स्वयमेव सर्वं भवति ।

२५ देवर्षिपितृवद्ब्रह्मापीच्छया सर्वं करोति । १२७

२६ ब्रह्मण उपादानत्वे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोष आराद्धितः । १२७

२७ ब्रह्मणः स्वस्वर्गं कारणत्वं च श्रुत्येकसमाधिगम्यम् । सा च १२७
स्वतःप्रमाणम् ।

२८ ब्रह्मणो विचित्रशक्तित्वाद् देशकालावयनपेक्षा युक्ता । १२७

२९ प्रधानकारणवादेन्येते दोषास्तुल्याः ॥ १२७

१२ सर्वोपेताधिकरणम् ।

३० भगवतः सर्वशक्तिमुक्तत्वं श्रुत्या साधितम् । १२८

३१ ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात्कथं कर्तृत्वम् । अस्य परिहारः श्रुते- १२८
स्त्वित्यनेनोक्तः ।

सूत्राङ्काः		पृष्ठाङ्काः।
३२	ब्रह्मणः प्रयोजनाभावात्कथं कर्तृत्वमित्याशङ्का ।	१२८
३३	लोकवल्लीला भगवत इति समाधानम् ।	१२८
३४	ब्रह्मणः सृष्टिकरणे जीवानां सुखदुःखसंभवाद्वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशङ्क्य जीवकर्मसापेक्षत्वान्न ब्रह्मणि दोषः । कर्म- सापेक्षत्वेपि नेश्वरत्वहानिः ।	१२८
३५	प्रपञ्चप्रलयदशायां जीवानां कर्मसत्ता ब्रह्माविभागादित्याशङ्क्य बीजाङ्कुरवत्प्रवाहानादित्वात्त दोष इति समाहितम् ।	१२९
३६	उपपत्त्या श्रुतिस्मृत्योरुपलम्भाच्च जीवस्यानादित्वं सम- र्थितम् ।	१२९
३७	ब्रह्मणः सर्वसमर्थत्वात्सर्वं संगच्छते ॥	१२९

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः २ । २॥

१ रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ।

- १ अचेतनस्य प्रधानस्य बुद्धिपूर्वकक्रियारूपा रचना नोपपद्यते । १२९
तस्याचेतनत्वेन क्रियाकारणभूताया बुद्धेस्तत्र वक्तुमशक्य-
त्वात् ।
- २ यथा लोकरचना केवलादेवाचेतनादुपपद्यते तथा शुक्ररोगित- १३०
जन्या शरीररचनापि ।
- ३ दुग्धे दोहनाभिभ्रयणयोश्चेतनकर्तृकयोर्निमित्तत्वेन दर्शनात् १३०
नदीजले च मेषानां चेतनानां निमित्तत्वेन दर्शान्नाचेत-
नस्य प्रधानस्य कारणत्वम् ।
- ४ प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात्सर्वदा कार्यकरणमेव । न व्यतिरे- १३०
केण तूष्णीमवस्थानमृणितम् ।
- ५ तृणपल्लवादयो न दुग्धभावेन परिणमन्ते । शृङ्गादावभावात् । १३०
ततश्च न प्रधानं कारणम् ।
- ६ प्रधानकारणवादाङ्गीकारेपि प्रेक्ष्यकारित्वाभावात् पुरुषार्थः १३०
सिध्यति ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १७ सर्ववैदिकानादृतत्वादसंगतः परमाणुकारणवादः ॥ १३३
- ४ समुदाय उभयहेतुकेपीत्याधिकरणम् । . . .
- १८ उभयहेतुकेपि समुदाये जीवस्य तदप्राप्तिः । क्षणिकत्वात् १३३
सर्वक्षणिकत्वे जीवमात्रक्षणिकत्वे वा तदप्राप्तिः । . . .
- १९ ये हि प्रत्यया उक्तास्ते सदृशीं संततिमुत्पाद्य नश्यन्ति तथा १३३
सति विज्ञानसंततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसं-
स्पर्शाननुसंधानात्कथं वेदनादिस्कन्धात्मसंसारसिद्धिः कथं
च तदभावसिद्धिः । स्थिरस्य कस्याप्यभावात् ।
- २० उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वाद्दुष्पत्तिक्षण एव स्थितिपलया- १३३
दिसर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ।
- २१ वस्तुनः क्षणान्तरसंबन्धे सति क्षणिकत्वप्रतिज्ञा नश्यति । १३४
अराति चित्तचैतोत्पत्तिरूपा द्वितीया प्रतिज्ञा नश्यति ।
द्वितीयप्रतिज्ञानङ्गीकारे प्रतिबन्धीभावात्सर्वं सर्वत एकदेवो-
त्पद्येत ।
- २२ प्रतिसंख्याप्रतिसंग्येतिनिरोधद्वयमपि न प्राप्नोति संततेर- १३४
विच्छेदात् ।
- २३ अविद्यायाः सपरिकराया निर्हेतुकविनाशे शास्त्रवैकल्यम् । १३४
अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्थाभावात् सहेतुकोपि विनाशः ।
अत उभयथापि दोषः ।
- २४ तेषां मत आवरणाभाव एवाकाशः सोपि निरुपाख्यः । १३४
तादृशेपि भूतान्तरवद्वस्तुव्यवहारस्यावशिष्टत्वात् ।
- २५ प्रत्यभिज्ञानाधादसंगतः क्षणिकवादः । १३५
- २६ नानुपमर्थं प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते । ततश्चालीकात्कार्यं १३५
स्यात्तदसंगतम् । लोके तथादर्शनात् ।
- २७ अभावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकारे साधनरहितानामपि पालसिद्धिः ॥ १३५

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

५ नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम्

- २८ कदाचित्कचिदुपलम्भाद्वाहोर्थांस्तीत्यङ्गीकर्तव्यत्वाद्वाह्यार्था- १३५
भावो न युक्तः ।
- २९ बाह्यार्थस्य बहुकालस्थायित्वेन स्वप्नाविद्वटान्तो न संगच्छते । १३६
- ३० बाह्यार्थं विना वासंनया अनुपपत्तेर्वासनया ज्ञानवैचिन्त्यस्या- १३६
ङ्गीकारो न संगच्छते ।
- ३१ आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वाद्वासनाया आधारोपि नास्ति । १३६
- ३२ सर्वधानुपपद्यमानत्वान्माध्यमिकमतमसंगतम् ॥ १३६

६ नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम् ।

- ३३ समभङ्गीनयः परस्परविरुद्धत्वादसंगतः । १३६
- ३४ परमाणुभ्य एव सृष्ट्यङ्गीकारेणात्मनो वस्तुपरिच्छेदाङ्गीका- १३७
रादसर्वत्वं भवति ।
- ३५ पयसिण तत्तत्परिमाणाङ्गीकारेण्यदोपचयापचयाभ्यामात्म- १३७
नोपि विकारापत्तिः । संकोचविकासेपि विकारस्य दुष्परि-
हरत्वात् ।
- ३६ पूर्वदोषपरिहाराय नोभयनित्यत्वं भवेदणुत्वं महत्त्वं वा । १३७
उभयथापि शरीरपरिणामो न भवतीति न तवार्थसिद्धिः ॥

७ पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम् ।

- ३७ यदीश्वरो निमित्तमात्रं तदा केपांचित्सुखं दुःखं वेति तस्य १३७
वैषम्यनैर्घृण्ये तेनासंगतं तार्किकमतम् ।
- ३८ जीवब्रह्मणोर्बिभृत्वादजसंयोगस्यानिष्टत्वात् पतित्वानुपपत्तिः १३८
- ३९ ईश्वरः किंचिदधिष्ठित एव जगत्करोतीति कल्पनीयम् । विक- १३८
ल्पासहत्वादधिष्ठानं नोपपद्यते तेनासंगतं तन्मतम् ।
- ४० करणवदङ्गीकारेसंबन्धदोषः परिहृतो भवति । तच्चायुक्तं १३८
भोगादिपक्षेः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

४१ श्लोकन्यायेन जीवप्रवृत्त्योरन्तवत्त्वं भवेत् । ततश्चानित्यतायां १३८
मोक्षगाम्भवीकृत्यम् । तत्परिहाराय विभुत्वनित्यत्वेऽङ्गीक्रिय-
माणे संबन्धाभावादसर्वज्ञता स्यात् ॥

८ उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ।

४२ उत्पत्त्या व्युत्पत्त्यासंभवाद् व्युत्पत्त्ये चोत्पत्त्यसंभवाच्चीवोत्पत्तौ १३८
मोक्षस्याप्यसंभवाद्देशेनानेन भागवतमतमसंगतम् ।

४३ न हि फुलालादण्ड उत्पद्यतेतः कर्तुः संकर्षणसंज्ञकाश्चीवा- १३९
न्मन उत्पद्यत इत्यसंगतम् ।

४४ सर्वेषां संकर्षणाधीनां परमेश्वरत्वं चेदङ्गीक्रियते तदानेकेश्वर- १३९
त्वावधिः ।

४५ बहुकल्पनया वेदनिन्दया च विप्रतिरोधेन भागवतमते १३९
तेतेशा विरुद्धाः ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

६ स्यादाकाशाश्रुतिर्गौणी यदि च्छान्दोग्यश्रुतिर्न विरुध्येत । १४१
कथम् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्यते । अनुद्गमात् ।
शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिः ।

७ निरवयवत्वादीनां बाधकानामुक्तत्वात्सा कथं संभवतीत्या- १४१
शङ्कायामाकारो नोत्पद्यते निरवयवत्वादित्येवं साधन उत्पद्य-
तेलौकिकव्यवहारविषयत्वादित्येवं सत्प्रतिपक्षत्वेन युक्तीना-
मप्रयोजकत्वमुक्तम् । तस्माच्छ्रुत्याकाशोत्पत्तिरङ्गीकार्या ॥

२ एतेन मातरिश्वेत्यधिकरणम् ।

८ एवमेव वायुत्पत्तिरङ्गीकार्या ॥ १४२

३ असंभवाधिकरणम् ।

९ ब्रह्मणोप्युत्पत्तिरस्त्वित्याशङ्क्य मूलभूतस्य सतो नित्यत्व- १४२
व्यापकत्वयोर्निरङ्कुशत्वादुत्पत्तिर्न संभवति ॥

४ तेजो न इत्यधिकरणम् ।

१० वायुतस्तेजस उत्पत्तिः ॥ १४२

५ आप इत्यधिकरणम् ।

११ तेजसोपामुत्पत्तिः ॥ १४३

६ पृथिव्यधिकारेत्यधिकरणम् ।

१२ छान्दोग्येद्भ्यः सकाशादन्नोत्पत्तिरुच्यते तैत्तिरीये पृथिवीति १४३
विरोधो न शङ्क्यः । अन्नशब्देन पृथिव्या एव ग्रहणात् ॥

७ तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणम् ।

१३ आकाशाभावापन्नपरमेश्वराद्वायोरुत्पत्तिरेव वाष्वादिभ्योपि १४४
तेजआदीनां सा । सर्वकर्तृत्वस्य ब्रह्मलिङ्गात् ॥

८ विपर्यये नेत्यधिकरणम् ।

१४ उत्पत्तिविपर्ययेण प्रलयक्रमः । उपपद्यते हि प्रवेशविपर्ययेण १४४
निर्गमनम् ॥

सुराङ्गाः

पृष्ठाङ्काः ।

९ अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम् ।

- ११ विज्ञानशब्देन जीवो मनश्चैतयोरपि क्रमेणोत्पत्तिर्वक्तव्येति चेन्न । १४४
नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्तिरुच्यते नत्वनयोः । विज्ञानमयस्य
जीवत्वान्मनोमयस्य च वेदत्वात् । अतो भूतभौतिकप्रवेशा-
मावान्न तयोरुत्पत्तिः ।
- १६ जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदो न । यतस्तस्य स्यावर- १४५
जङ्गमशरीरे समागमरूपोत्पत्तिर्न स्वरूपोत्पत्तिरूपा । ननु
शरीरोत्पत्तौ जीवोप्युत्पद्यत इति चेन्न । यतः शरीरस्य
जन्ममरणधर्मवत्त्वेन जीवव्यपदेशो लाक्षणिकः । शरीरसंब-
न्धेनैव जीव उत्पद्यत इति व्यपदेशः ॥

१० नात्मा श्रुतेरित्यधिकरणम् ।

- १७ देवदत्तो जात इत्यादौ देहोत्पत्तेरेव श्रवणाज्जीवो नोत्पद्यते । १४५
न जायत इति श्रुत्या तस्य नित्यत्वं च ॥

११ ज्ञोत एवेत्यधिकरणम् ।

- १८ जीवो ज्ञानस्वरूपो ज्ञानधर्मा च । तद्वोधकश्रुतिभ्यः ॥ १४६

१२ उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणम् ।

- १९ उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रावणाज्जीवोणुः । १४६
- २० स्वात्मना जीवरूपेण इन्द्रियैश्च गत्यागत्योः संबन्धी १४७
जीवोतो मध्यमपरिमाणमयुक्तमतोणुरेव स भवति ।
- २१ व्यापकत्वश्रुतेर्जीवो नाणुरिति चेन्न यतो व्यापकत्वश्रुतिर्विह्वल १४७
प्रकरणस्था ।
- २२ स्वयं विहृत्येति श्रुतौ स्वशब्दोणुपरिमाणं जीवं बोधयति । १४७
वालाग्रशतभागस्येत्युन्मानम् । चकारात्स्वप्रबोधयोः संभा-
वागतिवर्शनम् ।
- २३ अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न १४८
भवति । चन्द्रनवत् ।

सूत्राङ्कः-

पृष्ठाङ्काः ।

- २४ ननु चन्दनस्यावस्थानं नियतं तेन विषमो दृष्टान्त इति चेन्न । १४८
अभ्युपगम्यते हि जीवस्यापि स्थानविशेषो हृदयम् ।
- २५ यथा मणः कान्तिः सर्वशरीरव्यापिनी तथा जीवश्चेतन्यगु- १४८
णेन सर्वं व्याप्नोति ।
- २६ चैतन्यगुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं चम्पकादिगन्धवत् । १४८
- २७ हृदयायतनत्वमात्मनोभिधाय तस्यैवाल्लोमभ्य इति चैतन्यगु- १४९
णेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ।
- २८ यज्ञाया शरीरमिति श्रुत्या करणत्वेन पृथगुपदेशार्थैतन्पं १४९
गुणः ॥

१३ तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणम् ।

- २९ यज्ञाददृष्ट्वादिब्रह्मगुणप्रधानत्वात्जीवे तत्त्वमसीत्यनेन परब्रह्मत्व- १४९
व्यपदेशः । अन्यस्यान्यधर्मवच्चेन कथने प्राज्ञेनात्मनेति
दृष्टान्तः ।
- ३० यावदात्मा ब्रह्म भवत्पानन्दांशमाकट्येन तावदेव तद्व्यपदेशः । १५०
तेन नायुक्तव्यपदेशरूपो दोषः । तथैव तदर्शनात् ।
- ३१ यथा पुंस्त्वं बान्ये विद्यमानमेव प्रकाशते तथानन्दांशस्यापि १५०
सत एव व्यक्तियोगः ।
- ३२ नन्विदानीं सच्चिदंशावेव प्रकटौ मोक्षे त्वानन्दांशोऽपि प्रकटौ १५१
भवतीत्यवस्थाविभागे को हेतुरित्यत आह—पदादानीमप्या-
नन्दः प्रकटः स्यात्तदा सच्चिदंशवदस्याप्युपलब्धिः स्यात्सं-
सारश्च न स्यात् । यदि कदापि न स्यात्तदा मोक्षावस्था
विरुद्ध्येत् । यदि जीवो निरानन्द एव ब्रह्मवानन्दमयमिति
नियमस्तदा ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः ॥

१४ कर्ता शास्त्रार्थवच्चादित्यधिकरणम् ।

- ३३ वेदादिषु जीवमेवापि वृत्त्याभ्युदयनिःश्रेयसफलकानां यज्ञो- १५१
पासनारूपाणां कर्मणां विज्ञानदर्शनाग्नीव एव कर्ता ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ३४ गान्धर्वादिलोकेषु विहारस्योपदेशान्जीव कर्ता । १५१
- ३५ श्रुतो विज्ञानादानकथनेन जीवस्य स्वातन्त्र्यबोधनात्तस्यैव कर्तृत्वम् । १५१
- ३६ विज्ञानं यज्ञमिति श्रुतो साक्षादेव कर्मकर्तृव्यपदेशान्जीवस्य कर्तृत्वं नाङ्गीक्रियते चेत्तदा श्रुती प्रथमानिर्देशो विरुध्येत प्रथमानिर्देशाद्विपरीतस्तृतीयानिर्देश आपदेत । १५२
- ३७ यथा नक्षुयेटमनिष्टं चोपलभत एवमिन्द्रियैरिष्टमनिष्टं प्राप्नोति तेन जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिर्न । १५२
- ३८ अहिताचरणेन जीवस्य कर्तृत्वाभावोनुमीयत इति चेन्न शक्ति- तिरोभावात् । १५२
- ३९ जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिध्यतः । समाध्यभावाच्छ- क्त्यभावः । १५३
- ४० लोके कर्तृभोगृत्वभेददर्शनात्कर्तृत्वभोगृत्वयोर्भेदो भवि- प्यतीति चेन्न । यतो यथा तक्षिव रथस्य निर्माता तदधिरोही न तथैवात्र भविष्यति ॥ १५३

१५ पराचु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणम् ।

- ४१ कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव तत्संबन्धादेव जीवे भासते । १५३
- ४२ भगवान् फलदाने जीवकृतप्रयत्नापेक्षी । एवंच जीवस्य यादृशप्रयत्नाभिनिवेशं पश्यति तादृशं कर्म कारयति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्विपर्ययं प्रसज्येत ॥ १५४

१६ अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् ।

- ४३ जीवो ब्रह्मणोऽंश एव श्रुतो नानात्वेन ब्रह्मन्त्येव न व्यपदेशात् । १५४
- ४४ मन्त्रवर्णे जीवस्य पादत्वादंशत्वम् । १५५
- ४५ स्मृतौच कण्ठत एवांशत्वमुक्तम् । १५५
- ४६ यथा प्रकाशादिरूपान्यादीनामन्यस्य तापकत्वेपि स्वस्य तापादिकं न तपा द्वैतबुध्यांशस्य जीवस्य दुःखित्वेपि परस्य दुःखित्वं न । १५५

क [अणुभाष्य]

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ४७ अंशिनो दुःखासंबन्धमंशस्य दुःखसंबन्धं च स्मृतिपूज्यते । १५६
- ४८ ननु जीवस्य भावदंशत्वेन विधिनिषेधावनुपपन्नाविति चेन्न । १५६
शरीरसंबन्धात्तस्य विधिनिषेधोपपत्तेः । यथा शवाग्निश्चण्डाल-
भाण्डस्थितमुदकं तद्दृष्टादिकं च परिह्रियते । अग्निहोत्राग्निर्म-
द्वाजलं च परिर्यूह्यते ।
- ४९ देहान्तरे पूर्वदेहसंतत्यभावात्त पूर्वदेहिककर्माधापत्तिरेकस्मि- १५६
न्देहे तु संततिसामान्यात्कर्माधिकारः सुषटः ।
- ५० ब्रह्मण आभास एव जीवः । आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । १५६
- ५१ जीवनानात्ववादे व्यापकानां सर्वेषां जीवानामनेकदेहसंबन्धा- १५७
देतदेहस्येदमदृष्टमेतदेहस्येदमिति नियमाभावः । अतः स
वादोसंगतः ।
- ५२ मनःप्रभृतयो नियामका इत्यपि न । ईश्वरेच्छामनःप्रभृ- १५७
तिष्वभिसंध्यादिषु नियामकत्वेनाङ्गीकृतेषु पूर्वोक्तस्यैवानिय-
मदोषस्य प्रसक्तोः ।
- ५३ जीवस्य व्यापकत्वेपि प्रदेशभेदान्न पूर्वोक्तानियमदोष इति १५७
चेन्न । तथाङ्गीकारे कर्मकरणेन यस्मिन्प्रदेशोदृष्टमु-
त्पन्नं तस्य प्रदेशस्य देशान्तरेभावात् तत्रोत्पन्नानां वस्तूनां
भोगो न स्यात् ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः २ । ४ ॥

१ तथा प्राण इत्यधिकरणम् ।

- १ यथा जीव उत्क्रान्त्यादिधर्मवांस्तथेन्द्रियाण्यपि । १५८
- २ उत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गोणी न । यत एकेव श्रुतिर्जीवे मुख्या १५८
प्राणे गोणीति कथं संभवेत् ।
- ३ सुष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः श्रूयते । १५८
- ४ गनसो वाक्पूर्वरूपत्वाद्वाचश्च वेदरूपाया नित्यत्वाद्यत्पूर्व- १५८
रूपमनसः कथमुत्पत्तिः स्यात् ।

सूत्राङ्काः.

पृष्ठाङ्काः ।

५ समानां गतिभिर्जीविगतिर्विशेष्यते । अतो जीवसमानयोगक्षे- १५९
मत्वादिन्द्रियाणां जीवतुल्यता ॥

२ हस्तादय इत्यधिकरणम् ।

६ हस्तौ चादातव्यं चेति श्रुतौ हस्तादयश्चत्वार इन्द्रियत्वेन १५९
गणिताः । एवं च हस्तादीनां चक्षुरादितुल्यत्वे स्थिते न
सर्वेन्द्रियाणि किंत्वेकादश ॥

३ अणवश्चेत्यधिकरणम् ।

७ सर्वाणीन्द्रियाण्यणुपरिमाणानि ॥ १६०

४ श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणम् ।

८ मुख्यः प्राणो नित्यगतिमानणुपरिमाणश्च । आनीद्वयातमिति १६०
श्रुत्या सृष्टेः पूर्वं तस्य सत्ता प्रदर्शिता ।

९ एतस्माज्जायत इति श्रुतौ प्राणवायवोः पृथगुपदेशान्मुख्यप्राणो १६०
वायुः क्रिया वा न भवति ॥

५ चक्षुरादिवच्चित्यधिकरणम् ।

१० चक्षुरादीन्द्रियवत्प्राणोप्यस्वतन्त्रः । श्रुतौ चक्षुरादिभिः सह १६०
शासनात् ।

११ प्राणस्य करणत्वाभावाद्यापारापेक्षादोषो न । करणमेव १६१
व्यापारवदिति नियमः । अन्य उपकारकस्तु केवलं कार्य-
मेवापेक्षते न व्यापारम् । श्रुतिरेव प्राणस्य शरीरस्थितिरूपं
कार्यं दर्शयति । १६१

१२ अहमेवैतत्पञ्चधेतिश्रुत्या प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वश्रवणादयं प्राणो
मनोवद् व्यपदिश्यते । यथा मनसः स्वरूपत एकादश
वृत्तय एवं प्राणस्यापि पञ्चभिर्वृत्तिभिः कार्यकरणं व्यप-
दिश्यते ।

१३ आसन्यप्राणोप्यणुः ॥

१६१

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

६ ज्योतिराद्यधिष्ठानमित्यधिकरणम् ।

१४ अग्निर्वाभूत्वेति श्रुतेर्वागादीन्द्रियाणामग्रचादिकमाधिष्ठानमस्ति ॥ १६२

७ प्राणवतेत्यधिकरणम् ।

१५ सौयमग्निः परेणेतिश्रुत्या वागादीन्द्रियं प्राणयुक्तामग्रचादिना- १६२
धिष्ठितं स्वीकर्तव्यम् ।

१६ अग्रचादेः प्राणसंबन्धस्य नित्यत्वात्सर्वदेवाधिष्ठातृत्वम् ॥ १६३

८ तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणम् ।

१७ तानीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराण्येव । एतस्मान्जायत इति श्रुतौ १६३
इन्द्रियाणां प्राणात्पृथग्व्यपदेशात् । मुख्यमाणस्य तु न
तत्त्वान्तरत्वम् ।

१८ श्रुतौ भेदेन कथनान्नेन्द्रियप्राणानामेकत्वम् । १६४

१९ स्वामिसेवकवदनेकधा वैलक्षण्यत्प्राणस्येन्द्रियाणां चैकत्वं न ॥ १६४

९ संज्ञामूर्तिवत्त्वमितिस्त्वित्यधिकरणम् ।

२० उभयकरणस्य प्रतिज्ञानात्त्रिवृत्कर्तुः परमेश्वरादेव नामरूपयो- १६४
निर्माणम् ॥

१० मांसादिभौममित्यधिकरणम् ।

२१ अन्नमशितमिति श्रुत्या पुरीषमांसादिकं तेजोवन्नमकृतिकं १६५
ज्ञेयम् । एवं चेतारयोर्मनःप्राणयोरपि यथाराब्धं भौतिकत्वं
स्यात् इति शङ्का ।

२२ मनआयनादिभिः कार्यक्षमं क्रियते । तेन वैशेष्याद्वीणोयं १६५
वादः । अतो मनःप्रभृतीनां न भौतिकत्वम् । किंतु तानि
तत्त्वान्तराणीति समाधानम् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ३ । १ ॥

१ नदन्तरप्रतिपक्षावित्यधिकरणम् ।

१ श्रुतिरथप्रश्नोचराभ्यां ब्रह्मज्ञानोपधिकजन्मार्थं जीवः संस्कृत- १६७
भूतसहितो गच्छति ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- २ प्रथमतिवचनयोरपां ग्रहणं तेजोवज्राणां विवृत्कृतानामुप- १६९
लक्षणम् । भूयस्त्वावपामिव ग्रहणम् ।
- ३ तमुत्क्रामन्तामिति श्रुत्या प्राणस्य गतेरुक्तत्वादापोमयाः प्राणा १६९
इत्यपां पोषकत्वश्रवणात्प्राणः स्वाप्यायकं गृहीत्वा गच्छती-
त्यपां ग्रहणं युक्तम् ।
- ४ ननु यत्रास्य पुरुषस्येति श्रुत्या वाक्प्राणादीनामभिवाधुमाव- १७०
श्रवणात्प्राणस्य जीवेन सह गमनमनुपपन्नमिति चेन्न ।
अग्न्यादिश्रुतेरमुक्तविषयत्वेन गौणत्वात् ।
- ५ ननु देवाः श्रद्धां जुह्वतीति प्रथमाहुतिबोधकश्रुतावपाम- १७१
श्रवणात्कार्यं ताभिः परिष्वक्तो गच्छतीति चेन्न श्रद्धाशब्देना-
पामेवोक्तेः । उपपत्तेः श्रद्धाशब्दोन्वचनः ।
- ६ विशेषाश्रवणात्सर्वेषां जीवानां पञ्चाहुतिप्रकारेण जन्मेति १७१
चेन्न । यत इटादिकारिण एव धूमादिमार्गेण गच्छन्तः
प्रथमं सोमभावं प्राप्नुवन्तीति प्रतीतिरिटादिकारिणामेव पञ्चा-
हुतिक्रमेण जन्म ।
- ७ देवानामात्मविच्चाभावात्कृतं मक्षणं गौणम् । श्रुतिरेवात्रस्य १७२
गौणत्वं दर्शयति । तथाहि न स वेदेत्यत्रत्यपशुशब्द-
वद्मक्षणं लक्षणया भोग्यभावपरम् ॥

२ कृतात्ययाधिकरणम् ।

- ८ लौकिकदृष्टान्तेन स्मृत्या च सोमभावस्य नाशो सत्यवान्तर- १७३
फलसाधकलेशसहित एव यथागतमनेवं च वृष्टिभावं प्राप्नोति ।
- ९ रमणीयचरणात्सम्याजन्मसिद्धावन्नुशयसद्भावः किमर्थमिति १७४
चेन्न । तद्य इहेति श्रुती उक्तस्य योनिराब्दस्य पूर्वजन्मसूच-
कत्वात् । अतो ज्ञानार्थमनुशयोपेक्ष्यत इति कार्णाजिनि-
मतम् ।
- १० धूमादिमार्गेणापेक्षितत्वाच्चरणश्रुतिर्नान्यर्था । ततश्च न सानु- १७५
शयामावबोधिका ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

११ सुकृतदुष्कृते एव विहितनिपिद्धकर्मणी अनुशय इति वाद- १७५
रिमतम् ॥

३ अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ।

१२ इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानामपि सोमभावानन्तरं जन्म श्रूयते । १७५
इति शाङ्का ।

१३ विहितेतरकर्तृणां पापिनां यमसंनिधाने सुखं दुःखं वानुभूय १७६
विशेषानुभवार्थमारोहस्तदनुभवानन्तरमारोहश्च भवति विल-
क्षणगतिदर्शनात् ।

१४ व्यासाद्योपि यमगतिं दर्शयन्ति । १७७

१५ पापोपभोगार्थं यमालयगमनमवश्यमङ्गीकार्यं यतस्तत्र सप्त १७७
रौरवादयो नरकाः ।

१६ चित्रगुभादीनामपि यमायत्तत्वात्तृतीयगतिरूपविरोधाभावः ॥ १७८

४ विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ।

१७ विद्यया देवयानमिति वाक्ये विद्याकर्मणोरेव प्रकृतत्वेन यम- १७७
मार्गस्यानुक्तिः ।

१८ जायस्व म्रियस्वेति तृतीयमार्गे यमगतेर्नान्तर्भावः । तत्र यम- १७८
लोकवत्सुखदुःखाद्यनुपलब्धेः ।

१९ लोकेपि मूर्च्छादिषु यमलोकगमनादीनि स्मर्यन्ते । १७८

२० यमपुरुषाणामजामिलप्रभृतिभिर्दर्शनाद्यमगतिरस्ति ॥ १७८

५ शब्दावरोधाधिकरणम् ।

२१ तृतीयाहुतौ शब्दसाम्याद्दृष्टिशब्देन बीजनिरपेक्षस्य कारण- १७९
शक्तिविशिष्टस्य जलस्य ग्रहणम् ।

२२ वाग्वादिरूपापात्तरपि वाग्वादिब्रह्मविदाभानमेव नतु मुखं वाग्वा- १७९
दिमवनम् । अन्यस्यान्यभावबोधकस्य वायुभूत्वेत्यस्य गौणा-
र्थेनोपपत्तेः । अतो न कार्यरूपवृष्टिभावः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

२३ वृष्टेरन्नरूपतामवने बहुकालो नापेक्ष्यते । अन्नभावापन्नस्यैव १८०
बहुकालापेक्षेति विशेषश्रवणात् ॥

६ अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ।

२४ उमे बीजे यदा वृष्टिर्जायते तदा जलभावापन्ना जीवास्तेन १८०
सहानबीजे प्रविशन्ति । एवं च तत्समयेन्यैर्जीदैरधिष्ठितो यो
व्रीह्यादिस्तस्मिन् वाष्वादिब्रह्म तद्भावापत्तिः किंत्वति-
थिवत्कार्यमात्रं स्थितिः । श्रुतौ जगति स्थितस्य व्रीह्यादि-
भावस्यैव कथनात् ।

२५ मन्वधिष्ठानेऽङ्गीक्रियमाणे यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्ध- १८१
मन्ने स्यात् इति चेन्न देवहोमात्मकसंस्कारेणानस्य शुद्ध-
त्वात् ॥

७ रेतःसिगाधिकरणम् ।

२६ पुरुषशब्देन रेतःसैकसमर्थपुरुषस्यैव ग्रहणं यतः शरीरार्थमेव १८२
देवैर्होमः कृतस्तेन बाल्याद्यवस्थाप्रतिबन्धो न ॥

८ योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ।

२७ योनेर्निर्गतमेव शरीरं गर्भशब्देनोच्यते नतूदरस्थम् ॥ १८२

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ३ । २ ॥

१ संध्याधिकरणम् ।

१ स्वप्नस्थाने सृष्टिरस्ति यतः श्रुतिरेवंमाह । १८२

२ एके शाखिनो भगवन्तं निर्मातारं वदन्ति । शतायुष इत्यादि- १८३
श्रुत्या कामविषयाः पुत्रपौत्रादयश्चोक्ताः । चकारद्वयेन सर्वे
कार्यकारणधर्माः स्वप्नसृष्टानुक्ता इति सूचितम् । सूत्रद्वयेन
पूर्वपक्षः ।

३ उत्तरपक्षः । स्वप्ने सृष्टिर्मिथ्या यथावस्थितदेशकालावितापि- १८३
क्षसर्वरूपत्वेनाभावात् ।

४ यदा कर्मस्त्विति श्रुत्या स्वप्नः शुभाशुभफलसूचकः । स्वप्ना- १८४
ध्यायविदोपि तथैवाचक्षते ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ५ भगवदिच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः । ततोस्य बन्ध- १८५
विपर्ययो ।
- ६ देहयोगादेवास्य सर्वभगवद्धर्मतिरोभावो विपर्ययो वा ॥ १८५
२ तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम् ।
- ७ नाडीष्वात्मनि च स्वप्नस्याभावः । प्रपञ्चामावश्रुतेः ॥ १८६
३ अतः प्रबोध इत्यधिकरणम् ।
- ८ नाडीभ्य एवात्मनः सकाशात्प्रबोधः । १८७
- ९ प्रबोधे स एव जीवः प्रबुध्यते । तत्र हेतुचतुष्टयम् । १ सुपु- १८७
तिप्राक्तनमर्थं कर्म समाप्यते । २ पूर्वकृतस्यानुस्मरणं भवति ।
३ पुण्यो वै पुण्येनेति श्रुतिः । ४ श्वोभूते ब्रह्माणमिति
विधयश्च ।
- १० मुग्धमावेर्धसंपत्तिरेव न सर्वा । तस्य यागादावनधिकारात् । १८८
अपूर्वलौकिकव्यवहारस्यासाधनत्वाज्जीवनोपयोगिकर्मण एव
करणात् । स एव वा नवेति संशयस्यावशिष्टत्वात् ॥
- ४ उभयलिङ्गनाधिकरणम् ।
- ११ स्थानभेदादवच्छेदकभेदाच्चाचिन्त्यसामर्थ्याद्वा परब्रह्मण १८९
उभयलिङ्गत्वं न संभवति । यतः सर्वत्रैव ब्रह्मवाक्येष्वेतादृश-
मेव ब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते ।
- १२ प्रपञ्चसहितं तद्रहितं ब्रह्म भिन्नमिति भेदाङ्गीकारेण न विरोध १९०
इति चेन्न । अयमेव सोयामिति प्रत्येकमभेदवचनात् ।
- १३ अभेदमेव भेदनिषेधेर्नके शास्त्रिनो वदन्ति ॥ १९०

५ अरूपवदेव हीत्यधिकरणम् ।

- १४ जगतः कार्यत्वेन तत्र कारणभूतब्रह्मसालक्षण्यमप्युच्यता- १९१
मिति चेन्न यतः स्वरूप वक्येषु ब्रह्मणः प्राधान्येन वक्तव्य-
त्वात् तन्निरूपणमेवोचितं ननु जगन्निरूपणम् ।

सूत्राङ्कः

शृङ्गाङ्कः

- १५ यथा सूर्यप्रकाशः स्वतः स्थापयितुं संपादायितुं च न शक्यते १९१
तेनान्यवहार्यः । मेघाद्यभावे च स एव घटादिदर्शने उपयुज्यते
तेन व्यवहार्यः । तद्वद्ब्रह्मापि भगवत्कृपया संनिधाने सति
व्यवहार्यमन्यथा न । एवंकल्पने ब्रह्मप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य
नावैयर्थ्यम् ।
- १६ यथा सैन्यवधन इति श्रुतिः प्रज्ञानघनमात्रं ब्रह्मस्वरूपमाह । १९२
- १७ अथात आदेशो नेति श्रुतिरेव ब्रह्मणि जडजीवधर्माणाम- १९२
भावं दर्शयति । तत्र प्रपञ्चधर्मकथनमौपचारिकमेव । एतच्चौ-
पचारिकत्वं स्मृतेरपि संमतम् ।
- १८ इममेव निर्णयमाश्रित्य यथा सूर्यकादयो दृष्टान्तास्तथा समः १९३
प्लुदिणेत्युपमा ज्ञेया ॥

६ अम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणम् ।

- १९ जडजीवसंबन्धाद्ब्रह्मणि सर्वकामत्वादय औपचारिका इति न १९४
संभवति जलं यथा प्रातिबिम्बं गृह्णाति तथा सर्वकामत्वादि-
धर्मैर्धीर्निजो भगवतोऽग्रहणात् ।
- २० पूर्वोक्तस्य परिहारः । यथैकमेवाकाशं करकादिष्वन्तर्भावाद्- १९४
द्विहासभाक्कथोभयसामञ्जस्यादेवं तत्तदनुपवेशाद्ब्रह्मणोपि
सर्वकामत्वादयो धर्माः संभवन्ति ।
- २१ भगवति सर्वे विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । १९५
- २२ श्रुतिः प्राकृतधर्मवन्धमेव प्रतिषेधति नतु सर्वकामत्वाद्यलौकि- १९५
धर्मान् । यतो यत्रेमान्धर्मान्प्रतिषेधति तत्रैव पुनर्वदति ॥

७ तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणम् ।

- २३ पूर्वपक्षः । ब्रह्म अव्यक्तमेव यतः श्रुतिस्तथैव वदति । १९६
- २४ उत्तरपक्षः । सम्यक् सेवया तांषि भगवतो द्रष्टुं शक्यम् । १९६
श्रुत्या स्मृत्या च ब्रह्म साकारगुणपूर्णं तेन नाव्यक्तम् ॥
क. [अणुभाष्य ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः

८ प्रकाशादिवधेत्यधिकरणम् ।

- २५ पूर्वपक्षः सूत्रद्वयेन । यथा सूर्यचन्द्रमण्णादिप्रकाशानां भिन्न- १९७
त्वेप्येकविधत्वमेवाङ्गीक्रियते न विरोपत्वं तद्वद् ब्रह्मणोप्यवै-
रोप्यमङ्गीकार्यम् । ननु साक्षात्कारानुरोधाद्ब्रह्मणि तावन्तो
धर्मा अङ्गीक्रियन्तामिति चेन्न यतो भगवतः प्रकाशस्तपः-
प्रणिधानादिकर्मणि भवति । तत्र तु भक्तेच्छानुरोधात्प्रकटीभव-
तीति स प्रकारो न वस्तुनिर्णायकः ।
- २६ अभ्यासादनन्तेन रूपेणाविर्भावः । नह्येकं वस्तु स्वतोनेकविधं १९८
भवति । तथा सति विग्रह एव भवेन्न स्वरूपम् । अतः श्रुतेः
प्रत्यक्षस्य वा निर्णायकत्वात्सर्वागोचरमेव ब्रह्म ।
- २७ उत्तरपक्षः । शब्दैकगम्यस्य ब्रह्मणो निर्णयः शब्देनैव । यथैक १९८
एव सर्पः सरलः कुण्डलाकृतिश्च भवति तथा ब्रह्माप्यचि-
न्त्यशक्त्या निर्गुणमनन्तरूपं च भक्तेच्छया भवति । प्रमाण-
सिद्धविरुद्धधर्माश्रये भगवति न कापि श्रुतिर्लाक्षणिकी ॥

९ प्रकाशाश्रयवद्वैत्यधिकरणम् ।

- २८ यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयस्तेजःप्रकाशाद्भिन्नाः प्रकाशधर्म- १९९
कत्वाद्भिन्नाश्च तेजस्त्वात् । तथा ब्रह्मणोनन्तगुणैः पूर्णत्वं
तेषामपि सच्चिदानन्दरूपत्वेनाभिन्नत्वाद्ब्रह्मणो निर्गुणत्वामि-
त्युभयमुपपन्नम् ।
- २९ अथवा अरूपवदेव हीत्यादिपञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्तः कथित- १९९
स्तादृशं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ।
- ३० एकमेवेत्युक्त्वा पुनरद्वितीयमिति द्वितीयं प्रतिषेधति ॥ २००
- १० परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम् ।
- ३१ पूर्वपक्षः । सेतुव्यपदेशात्परिमाणकथनादाधाराधेयसंबन्धनि- २००
रूपत्वादाक्षिस्थितपुरुषयोः परस्परं धर्मातिदेशकथनाद्ब्रह्म-
णोप्यन्यदुत्कृष्टमस्ति ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ३२ उत्तरपक्षः । गुणसाम्यप्रदर्शनार्थं सेत्वादिनिर्देशस्य सत्त्वेन २०२
नातः परमन्यदास्ति ।
- ३३ भूतादीनां पादत्वेन कथनं यथोपासनार्थं तद्ब्रह्मणोपि २०२
साम्येन कथनमुपासनार्थम् ।
- ३४ यथा सूर्यचन्द्रादितेजसामैक्येपि स्थानभेदात्तमानधर्मत्वं २०२
नास्ति तथा प्रकृतेपि स्थानभेदाद्धर्मभेदः स्यादतो धर्मातिदेशः ।
- ३५ ब्रह्मभिन्नस्यानुपपन्नत्वाद्ब्रह्मैव परमफलरूपमित्युपपद्यते । २०३
- ३६ न तत्समश्चेति श्रुत्या प्रतिषेधादन्यकल्पना निर्मूला । २०३
- ३७ ब्रह्मभिन्नस्य परत्वखण्डनेन श्रुतिस्मृतिभ्यां च तस्य ब्रह्मणः २०३
सर्वव्यापित्वं सिद्धम् ॥

११ फलमत इत्याधिकरणम् । -

- ३८ ईश्वरादेवैहिकं पारलौकिकं च फलमुपपद्यते । २०४
- ३९ श्रुती स्मृती च तस्यैव फलदातृत्वं कथ्यते । २०४
- ४० ईश्वरे वैषम्यनेर्धृण्यादिदोषाज्जैमिनियागादिकर्मैव फलदातृ २०५
इति मन्यते ।
- ४१ जैमिनिमतनिरासः । बादरायणस्वाचार्य इतः पूर्वोक्तमी- २०६
श्वरमेव फलदत्त्वेन मनुते श्रुती हेतुत्वेन व्यपदेशात् ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ३ । ३ ॥

१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।

- १ सर्ववेदान्तवाक्यैरनेकरूपैरपि यस्य ज्ञानं भवति तद्ब्रह्मैव । २०६
विधिवाक्याद्यविशेषात् । यथा शास्त्राभेदेन ज्योतिष्टोमे धर्म-
भेदेपि ज्योतिष्टोमविधेरकत्वमेव ।
- २ ननु धर्मभेदाद्भेद इति चेन्न यतो यथैकस्यामप्यतिरात्रव्यक्तौ २०८
पोडशिग्रहणाग्रहणधर्मभेदाद्भेदो न ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ३ नन्वेवं सति शाखान्तरीयधर्माणामुपसंहारः स्यात्तथावान्तर- २०९
धर्मा अवतारान्तरेषुपसंहर्तव्याः स्युरिति चेन्न वेदसंबन्धि-
कर्मणस्तत्तच्छाखोक्तप्रकारेण करणेधिकारात् । यथा सवा-
ख्यहोमा आथर्वणिकैरेव कार्या इति नियम्यन्ते । एव-
मेवोपासनायामपि रामकृष्णादिरूपेषु तत्तद्रूपोपासकस्य तत्त-
द्धर्मा एव भावनीया नावतारान्तरधर्माः ।
- ४ वेदैकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्दर्शयति । तथा उपासना- २१४
प्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने दोषं च दर्शयति ।
- ५ नमस्ते रघुवर्यावेत्यादिषु यः श्रीकृष्णधर्माणामुपसंहार उक्तः २१४
स शुद्धब्रह्मोपासकैः कर्तव्यः । भगवद्रूपस्यार्थस्यार्थद्वयेपि
समानत्वात् । यथा विधिशोषाणामग्निहोत्रत्वादिलक्षणे धर्म-
समानेपि स्वशाखोक्तप्रकारस्यैव करणं नान्यशाखोक्तधर्मोप-
संहार एवमिहापि तत्तदवतारोपासकस्य तत्तदसाधारणधर्म-
त्वेनैवोपासनं नान्यावतारधर्मवत्त्वेनापि ।
- ६ ननु धर्माणामुपसंहारे श्रुतिप्रतिपादितमेकरसं ब्रह्मान्यथा २१५
भवेत्ततश्च तदनेकरसं प्रसज्येतेति चेन्न श्रुतिप्रतिपादितत्वा-
विशेषात् । यथा श्रुत्या ब्रह्मण एकरसत्वेन निर्णयः कृत-
स्तथा विरुद्धधर्मवत्त्वेनापि ।
- ७ प्रकारान्तरेण समाधानम् । यथा परोवरीयस्त्ववतरस्य दीक्षा- २१५
प्रकरणे पठितत्वात् दीक्षासहितस्यैव परोवरीयस्त्वं न तद्र-
हितस्य प्रकरणभेदात् । तथा ज्ञानप्रकरणे ज्ञानिनं प्रति
एकरसत्वेन निरूपणं भक्तिप्रकरणे तु भक्तानुभवानुरोधाद्भि-
न्नभिन्नप्रकारेण निरूपणम् ।
- ८ यथोद्धीधोपासनेतिसंज्ञैक्येपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेषु धर्म- २१६
भेदस्तथात्र संज्ञैक्येपि धर्मभेदः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ९ सर्वतःपाणिषदान्तमिति स्मृत्या साकारमेव व्यापकमिति २१७
 चकारात्सर्वरस इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानां यादृग्भूषण
 लीलारसानुभवस्तादृग्भूषं क्रमेण योगमायापसारणेन प्रकटी-
 करोतीति बाल्यादिभावोपपत्तेः सर्वभुषणम् ।
- १० लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहामेदान्ब्रह्मण- २१७
 श्रैकत्वात्पूर्वलीलातोन्वय उच्चरलीलायामपि पूर्वलीला-
 संबन्धिन एव पदार्थाः ।
- ११ पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणो ब्रह्मण एव धर्माः । २१८
- १२ शुद्धामेदज्ञानिषु प्रियशिरस्त्वादिधर्मा नोपसंहार्याः । प्रिय- २१८
 मोदायुपचयापचययोर्भेद एव संभवात् ।
- १३ ब्रह्मरूपस्यार्थस्य साम्यात् पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन भासमाना २१९
 धर्मा अप्युपसंहार्याः ।
- १४ यावद्भिर्गुणैर्ध्यानसिद्धिस्तावन्त एवोपसंहर्तव्या नान्ये प्रयो- २१९
 जनाभावात् ।
- १५ आत्मशब्दाद्धेतोः परोक्षवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव २२०
 भावना कार्या नतु शिरःपक्षादीनाम् ॥

२ आत्मगृहीत्पधिकरणम् ।

- १६ जीववदात्मग्रहणं तस्यैव एवेति यत्तदुत्तरात् । २२०
- १७ नन्वन्नमयादिषु तत्तच्छरीराभिमानी जीवः पृथक्प्रोच्यते । २२१
 आनन्दमये या तथोक्तिः सा ब्रह्मत्वेन सर्वशरीरेषु व्यापकत्वा-
 दिति चेन्न यत आनन्दमय एवोक्तसर्वशरीराभिमानी भवति ।
 एष ह्येवेति श्रुत्यैवकारेणैतरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्म-
 त्वनिर्धारणात् ।

३ कार्याख्यानाधिकरणम् ।

- १८ पूर्वस्यान्नमयपुरुषस्याकथनादत्र स वा एष इति अतिभि- २२१
 र्धस्यत्वेन प्रतिषिद्धाद्येपितमन्नरूपमेवोच्यते नतु पूर्वम् ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १९ चक्षुरादीनां वैलक्षण्येन भानेप्येकरूप एव भगवान् । तेषां २२३
ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदात् ।
- २० भगवदाविष्टजीविषि सकलब्रह्मधर्मोपसंहारः कर्तव्यः । अयो- २२४
गोलके वन्देरेषि तस्मिन् भगवदावेशात् ।
- २१ यस्तु भगवदाविष्टं भक्तं ज्ञात्वैतद्भजनेनैवाहं कृतार्थः स्यामिति २२४
मनुते तेन तत्र भगवदाविष्टभक्ते भगवद्धर्मोपसंहारो न
कार्यः । विशेषाभावात् ।
- २२ भगवदाविष्टभक्ते तु भगवान् सर्वधर्मान् प्रत्यक्षतो दर्शयति । २२५
अतो नोपसंहारापेक्षा ।
- २३ विशेषाभावादेव भगवदाविष्टभक्ते तद्भक्तैः सकलवीर्यसंभृतिद्यु- २२५
व्याप्त्यादयोपि धर्मा नोपसंहार्याः ॥

४ पुरुषविद्यायामित्यधिकरणम् ।

- २४ अन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वादिकं नोपसंहार्यम् । यतो यथा २२६
पुरुषविद्यायां पुरुषस्वरूपं निरूप्यते न तथेतरेषामन्नमया-
दीनाम् ॥

५ वेधाद्यधिकरणम् ।

- २५ वाक्प्राणादिषु यः पाप्मवेधो दुष्टसंबन्धश्लोकः स भगवद्रूपस्य २२७
संबन्धाभावात् ।
- २६ जीवरस्य भगवत्सकाशाद्भेदे सति तिरोहिता आनन्दादयस्त- २२९
द्धर्मास्तत्संबन्धेनाविर्भवन्ति । ननु जीवरस्यानन्दादिभिः कति-
पर्यरेव धर्मः साम्यं न तु सर्वैरिति कुत इति चेन्न । उपाय-
नशब्दशोपत्वात् । उपायनं प्राप्तिः सा स्वधर्माणामेव युक्ता
नान्येषाम् । एवं चोपायनशब्देन कथनार्त्तरेव धर्मः साम्यम् ।
नन्वेवमानन्दादिभिः साम्ये ब्रह्मभेद इति चेन्न । कुशा-
च्छन्दस्तुत्युपमानवद्भेदात् । तथाहि—औदुम्बरसमित्संब-
न्धिच्छन्दःस्तुत्युपमाने अभि त्वा शूर नो नुम इत्यृचि अत्र

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः

एवोपसंहृत्य भकारेण गानं क्रियते । एतावता भकाराणा-
मृगात्मकत्वं न संभवति ॥

६ संपरायाधिकरणम् ।

- २७ पूर्वं ज्ञानेनैव पापस्य नाशान्दक्तिमार्गे तन्नास्ति । ननु सर्वे २३१
पाप्मानं तरन्तीति पापनाशो भक्त्येति चेन्न तस्याः श्रुते-
ज्ञानमार्गाधिक्यविषयत्वात् । ज्ञानानन्तरं पापवन्तो भक्तिमार्गा-
येभ्योन्ये ।
- २८ भक्तिमार्गायाणांमपि पूर्वं पापानाशो यः स भगवदिच्छा- २३२
विशेषतोतो न विरोधः ॥

७ गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणम् ।

- २९ मर्यादापुष्टिभेदेन ज्ञानस्य फलजनकत्वम् । अन्यथा ज्ञाने- २३३
नेव कैवल्यं यमेवैष वृणुत इति वाक्ययोर्विरोधः स्यात् ॥

८ उपपन्नाधिकरणम् ।

- ३० मुमुक्षोरपेक्षया रहस्यभजनकर्तव्यं श्रेष्ठः । भगवत्क्षणापुरुषा- २३६
र्थस्य स्वाधीनत्वोपलम्भात् । यथा लोके स्वाधीनपतिष्ठा
स्त्री भर्तारं फलत्वेन मनुते न गृहादिकम् ॥

९ अनियमाधिकरणम् ।

- ३१ फलश्रवणे भगवद्धारणरसनभजनादयः समुदिता एवा- २३७
पेक्ष्यन्त इत्यनियमः । धारणादीनां फलं प्रति प्रत्येकम-
विरोधात् । श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात् ॥

१० आधिकारिकाधिकरणम् ।

- ३२ कार्यविशेषसिद्धयर्थं भगवताधिकारिपुरुषे स्थापिता धर्मा- २३९
स्तत्कार्यसमाप्तिपर्यन्तं तिष्ठन्ति । ततः परं ते भगवताकृष्यन्ते ॥

११ अक्षरधियामित्यधिकरणम् ।

- ३३ अक्षरविषयकोपासनानां मोक्षसाधनेषु गणनां सामान्यतद्भा- २४०
वाभ्यां भवति । तथाहि सामान्यं भगवत्संबन्ध्यक्षरसंबन्धः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः

तद्भावो भगवद्भावः । अत्र भगवद्भावरूपा भक्तिर्मुख्या ।
अक्षरसंबन्धः परंपरया मुक्तिसाधकः । एवं चाक्षरोपासनया
केपांचिदक्षरे लये केपांचिद्भक्तिभावो भवति । उपासनैक्ये
फलभेदः कथमतो दृष्टान्तमाह औपसदवदिति । यथौपस-
दाख्ये कर्माणि यजमानेच्छा नियामिका तथात्र भगवदि-
च्छेत्पर्यः । गीतासु-अक्षरज्ञानेनाक्षरस्यैव प्राप्तिर्नतु भगवत
इत्युक्तम् ।

३४ तैत्तिरीयोपनिषदि गणितत्वादक्षरानन्दस्य निकृष्टत्वं पुरुषा- २४३
नन्दस्य त्वगणितत्वादुत्कृष्टत्वम् ॥

१२ अन्तरा भूतग्रापवदित्यधिकरणम् ।

३५ भक्तिमार्गं भगवताङ्गीकृतस्य पुरुषस्य स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानं २४३
भजनविघ्नकारि भवेदतो भगवांस्तत्र संभावयति । यथा
तच्छरीरस्यालौकिकत्वात्तत्र भूतग्रामो न संभवति ।

३६ ननु तादृशज्ञानस्याभावे मत्केषूद्धवादिष्वभेदज्ञानोपदेशानुप- २४४
पत्तिरिति चेन्न । गायत्र्युपदेशवत्तस्य सार्धकपात् ।

३७ अश्रुप्रलापादिवद्भक्तानामहं कृष्णः कृष्णोहमिति विशेषण- २४५
बुद्धिव्यत्ययो व्यभिचारिभावः । यतो भगवद्द्रष्टृत्वेनाश्वत्था-
दीनिवानेन प्रकारेणात्मानं कदाचिदिव विशिष्यन्ति न
सर्वदा ॥

१३ सैव हीत्याधिकरणम् ।

३८ यस्माद्भक्तिरेव सत्त्यादिसाधनरूपातः सत्त्यादिसाधनानि २४६
भक्तस्य स्वत एव भवन्ति ।

३९ विहितभक्तेरन्यत्र कामाद्यौपाधिकभगवद्भावे कामाद्येव मुक्ति- २४६
साधनम् । ज्ञानमार्गं हेयत्वेन कथितेभ्यो गृहादिभ्य एव
भक्तिमार्गं मुक्तिर्भवति ॥

समाह्वः

पृष्ठाह्वः ।

१४ आदरादलोप इत्यधिकरणम् ।

४० वर्णाभ्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां च युगपत्प्रसक्तौ भगवद्धर्मे- २४७
 स्वादरश्रवणात् एवानुष्ठेया ननु वर्णाभ्रमकर्मभिसन्धोषः
 संपादनीयः ।

४१ भगवद्धर्मवर्णाभ्रमधर्माणां युगपत्करणे भगवद्धर्माणां बलवत्त्वे- २४८
 नालोपवचनाद्भगवद्धर्माः कर्माद्यं न किंतु मुण्याः ॥

१५ तन्निर्भरणाधिकरणम् ।

४२ कर्म कर्तव्यं न वेति भगवदिच्छाया अज्ञातत्वेनाधुनातनेः २४८
 कर्म निष्कामतया कर्तव्यमेव । भगवदिच्छां ये जानन्त्यम्ब-
 रीपयुषिष्ठिरादयस्तथा जीवितकर्मकलादिजमीश्वरकृतकर्म-
 कलं लोकसंग्रहादिकं नतु स्वमरूपम् । निष्कामकर्मकारिणां
 तु कर्मजप्रतिबन्धाभावः फलम् ॥

१६ प्रदानवदित्यधिकरणम् ।

४३ भगवतोद्धनं प्रति यः सर्वार्थमाप्तत्वेनापदेशः श्रुतः स वरदान- २४९
 वदेव । नापमात्मेति श्रुतेः ॥

१७ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।

४४ सर्वान्मभावस्य सर्वाधिकत्वात्तदेव कालकर्मादिभ्यो बलीयः । २५१
 तस्य ज्ञानेनापि प्रतिबन्धो नेति—अन्तरा भूतग्रामवदिति
 सूत्रेणोक्तम् ।

४५ सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षः । छान्दोग्ये वरणमुयस्त्वं नोच्यते किंतु २५२
 श्वेतकेतूपाख्यानज्ञानस्यैव प्रकारंभदो निरूप्यते । आत्म-
 प्रकरणत्वाद्बुभयोः प्रपाठकयोः । अथ दृष्टान्तः । क्रियामान-
 सवदिति । यथा वाह्य पूजा क्रियेत्युच्यते । आन्तरी
 मानसमित्युच्यते ।

श्रीभाङ्गाः

पृष्ठाङ्काः ।

- ४६ नामैवेतदित्युगादिविद्या अनूद्य नामब्रह्मातिदेशादपि ज्ञान- २५३
प्रकारविशेष एवायम् ।
- ४७ सिद्धान्तः । अत्र सर्वात्मभाव एव निरूप्यते । भूमा त्वेवे- २५३
त्यानन्दात्मकपुरुषोत्तमस्यैव जिज्ञास्यत्वेन निर्धारणात् ।
- ४८ सर्वात्मभाववतां ब्रजभक्तानां पूर्वमितरविरमृतिर्भगवत्सामर्थ्या- २५५
दग्रे सर्वसामर्थ्यं च ।
- ४९ तरति शोकमित्युपक्रमवाक्यानुरोधात् सर्वात्मभावलिङ्गभू- २५६
यस्त्वस्य न बाधः । वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वात् ।
- ५० भूमाधिकरणसर्वात्मभावादिभ्यो हेतुभ्यः सर्वात्मभाव एव स्वे २५६
महिम्नि इत्यादिना प्रतिपाद्यो न ब्रह्मणः स्वाधारत्वम् । ननु
सर्वात्मभावेनापि मुक्तिरेव साध्येति चेन्न यतो यथा सर्वात्म-
भाववद्भक्तप्रज्ञातोऽन्या विलक्षणा मुमुक्षुप्रज्ञा भगवद्विषयिणी
बुद्धिः सा प्रज्ञान्तरं तद्यथा कर्मज्ञानादिफलेभ्यः पृथक्त्वेन
भोक्षसाधकं तथा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञाया भगवल्लीलासाधक-
त्वमतो न सर्वात्मभावस्य भोक्षेन्तर्भावः । दृष्टश्च ब्रजभक्ते स्वरू-
पानुभव एव फलम् । तच्च वशे कुर्वन्तीति भगवतोक्तम् ।
- ५१ ननु सर्वेषु लोकेषु कामचार इत्यादिना भक्तस्यान्यकामनापि २५८
दृश्यत इति चेन्न । तत्समानधर्मसंबन्धादपि श्रुतौ तत्प्र-
योगस्य बहुशं उपलम्भात् । यथा न परयो मृत्युमिति-
सर्वात्मभाववतो मृत्युनिषेधः क्रियते तथा भगवत्स्वरूपातिरि-
फ्लोकान्तरसंबन्धोऽपि तस्य न संभवति ।
- ५२ आत्मन एवेदमिति वाक्यस्य सर्वमाप्नोतीति परवाक्येनैकरूप- २५९
त्वमस्तीति न लोकान्तरसंबन्धो वक्तुं शक्यः । नन्वात्मन
एवेवं सर्वमित्युक्त्वा पुनः सर्वमाप्नोतीति किमर्थमिति चेन्न हेतु-
बाहुल्ये सति दाहर्चात् ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः

५३ अत एवैके शास्त्रिनो भगवतो भक्तशरीरं आविर्भावात्तेन सह २५९
कामोपभोगरूपिकां सोक्षुते सर्वानिति श्रुतिं पठन्ति ॥

१८ व्यतिरेकाधिकरणम् ।

५४ ज्ञानिनां हृदये परमव्योमाविर्भावो न भवति । वरणाभावेन २६०
भगवद्भावस्याभावात् । यथा ज्ञानं साधनेन साध्यं तथा वरणं
साधनेन साधयितुमशक्यम् ।

५५ यथा यजमानेन हीत्राद्यर्थं वृता ऋत्विजः सर्वशास्त्रीयकर्मा- २६२
नुष्ठानसमर्था अपि वरणानुसारं तत्तच्छास्त्रीयमेव कर्म कुर्वन्ति
तथात्र भगवता वरणाभावाज्ज्ञानिनां हृदि परमव्योमावि-
र्भावो न ।

५६ शास्त्रविष्यनुसारं यथैक एव मन्त्रो बहुषु कर्मसु नियुज्यते २६२
कश्चिद् द्वयोः कश्चित्त्रैव तथा भगवद्विच्छया जीवोपि
कश्चित्कर्मनिष्ठाप्राप्त्यनन्तरं वरणेन भक्तिनिष्ठां प्राप्नोति
कश्चित्तु ज्ञाननिष्ठामेव प्राप्य भक्तिनिष्ठां प्राप्नोति कश्चित्तु
प्रथमत एव भक्तौ त्रियत इति न विरोधः ॥

१९ भूम्न इत्यधिकरणम् ।

५७ सर्वात्मभावस्य सर्वोत्कृष्टत्वं ज्ञेयम् । किंच यथा दर्शपौर्ण- २६३
मासादिषु दोहनादिकर्मणां लौकिककर्मतुल्यत्वेपि लौकि-
कत्वं न । तद्वत्सर्वात्मभावस्यापि न लौकिकत्वम् । आत्मनः
प्राणा इत्यादिश्रुतिः सर्वात्मभाववतो भक्तस्य सर्वं भगवत
एवेति दर्शयति ॥

२० नाना शब्दादिभेदादित्यधिकरणम् ।

५८ सर्ववितारेषु पृथगेवोपासना विधेया । तत्तत्स्वरूपसंबन्धिनां २६५
मन्त्राणामाकाराणां चरित्राणां च भेदात् ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

२१ विकल्प इत्यधिकरणम् ।

५९ पृथक्कर्तव्योपासनानां विकल्पो ननु समुच्चयः । मोक्षफल- २६५
सिद्धौ सर्वासां साम्यात् ॥

२२ काम्यास्त्वित्यधिकरणम् ।

६० काम्योपासनास्तु तु कामनानुसारं समुच्चयः । यत्र त्वेकैवो- २६५
पासनया स्वैदानेकफलसिद्धिस्तत्र हेत्वभावात्समुच्चयो न ॥

२३ अङ्गेनधित्यधिकरणम् ।

६१ यत्र यदङ्गविशिष्टमुपासनं विहितं तत्र तत्तथैव कार्यम् । २६६
नत्वन्यत्राभातानामन्यत्रोपसंहारः ।

६२ तदङ्गानां तत्रैवोपदेशादन्यत्रोपसंहारे प्रमाणाभावः ॥ २६६

२४ समाहाराधिकरणम् ।

६३ ज्ञानमार्गे सर्वावतारधर्माणां ब्रह्मणि समाहारात्सर्वधर्मविशिष्ट- २६६
ब्रह्मोपासनं कार्यम् ।

६४ ऐश्वर्यादिगुणास्तु सर्वावतारेषु समानाः श्रूयन्तेत एकस्मिन्न- २६७
वतारे सर्वावतारधर्मोपसंहारो युक्तः ॥

२५ न चो तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम् ।

६५ एकावतारे सर्वावतारयुक्तोपासनैच्छिकी न नित्या । रूपाणां २६७
नियतत्वेन तत्सहभावाश्रयणात् ।

६६ भक्तिमार्गीयस्य स्वधर्मविशिष्टैकावतारोपासनं युक्तम् ॥ २६७

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ३ । ४ ॥

१ पुरुषार्थोत्त इत्यधिकरणम् ।

१ अतः परं नान्यदणीयसमित्यतःपदघटितश्रुतिवाक्यात्पुरुषार्थो २६८
भगवानेवेति बादरायणमतम् ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- २ यथा द्रव्यगुणकर्मस्वर्धवादः । तथात्मनिरूपणं वेदान्तगतं २६९
यज्ञाङ्कपुरुसंबन्ध्यर्धवादगतमिति जैमिनिमतम् ।
- ३ वसिष्ठादिब्रह्मज्ञानिनामसिंहोत्राद्याचारदर्शनाज्ज्ञानेन कर्मणो २६९
बाधो न ।
- ४ जनको ह वेदेह इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मविदा जनकेन यज्ञकरणा- २७०
ज्ज्ञानेन न कर्मणो बाधः ।
- ५ तं विद्याकर्मणी इति श्रुतौ ज्ञानकर्मणोः साहित्येन फलारम्भ- २७०
कत्वदर्शनाच्च ज्ञानेन कर्मणो बाधः ।
- ६ ब्रह्मणो ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानवतो ब्रह्मत्वेन वरणकथनाज्ज्ञानं २७०
कर्माधिकारसंपादकमेव ।
- ७ यावज्जीवमसिंहोत्रनियमात्कर्माकरणे प्रायश्चित्तविधानाच्च २७०
कर्म श्रुत्यमिमत्तम् ।
- ८ स वा अयमिति श्रुत्या भगवतः सर्वाधिक्येन कथनात् २७१
जैमिनिमतं न योग्यम् । एवं बादरायणेन कर्मादिभ्य आधि-
क्येनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य तत्संबन्धिसर्वात्मभावस्य
चानुभवस्य गृहीतत्वात् ।
- ९ यथा जनकादीनां कर्मकरणं तथा शुकादीनां कर्मत्यागो २७२
दृश्यते । एवं चाचारस्य तुल्यत्वाच्च ज्ञानं कर्माङ्गम् ।
- १० सर्वैर्ब्रह्मविद्भिः कर्म क्रियते इति तु श्रुतौ न निरूप्यते । तेन २७३
त्यागपक्षः श्रेयान् ।
- ११ अधिकारवशाज्जनकेन कर्म न त्यज्यते शुकेन तु त्यज्यते । २७३
अयं च त्यागात्यागो भगवदनुग्रहकृत एव । यथाधिकारता-
रतन्धेन तैत्तिरीयश्रुतौ शतगुणिता आनन्दा उक्ताः ।
- १२ वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो नतु ब्रह्मविदोपि । २७३
- १३ न कर्मणेति श्रुतौ मोक्षप्राप्तौ कर्मत्यागानियमदर्शनाच्च कर्म- २७४
नियमो बाधकः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १४ ब्रह्मिष्ठस्य स्तुत्यर्थं तस्यार्त्विज्येनुमतिः क्रियते न तु तस्याधि- २७५
कारित्वमभिप्रेतम् ।
- १५ परानुग्रहार्थमिच्छया यत्कर्मकरणं ततः प्राप्तयोर्गुणदोषयो- २७५
निवारणार्थमेव नित्य इति वाक्यमेके शास्त्रिनः पठन्ति । न
त्वेतावता कर्म कर्तव्यमेवेति नियमः ।
- १६ तत्कं केनेत्यादौ ब्रह्मज्ञाने कर्मतदधिकारादीनामुपमर्दः पठितः । २७६
- १७ यदहरेवेति श्रुत्या संन्यासविधानात्संन्यासिषु कर्माभावोद्धी- २७६
कार्यः । एवं च कर्माद्भूत्वं ज्ञानस्य न । ज्ञानस्वरूपस्य श्रुत्ये-
कसमधिगम्यत्वात्संन्यासाश्रमकर्मरोपत्वमपि ज्ञानस्य न ।
- १८ पूर्वपक्षः । किं प्रजयेति श्रुत्या मोक्ष एव परमफलत्वेन २७७
परामृश्यते । तं परामर्शं जैमिनिर्ज्ञानस्याविधेयत्वाच्चद्विविधि-
रपि च बाधेते । अतो जैमिनिसंमत्या विधिबलाच्च कर्मवानु-
ष्ठेयम् ।
- १९ उत्तरपक्षः । बादरायणोनुष्ठेयं कर्मापवदति । कर्मविधित्यागयोः २७८
श्रुत्युक्तत्वसाम्यात् ।
- २० यथा योगशास्त्रे समाधिसिद्ध्यर्थं मानसमूर्तेर्धारणं साधनत्वेन २८०
विधीयत एवं भक्तिसाधनत्वेनैव कर्मानुष्ठेयमिति विधीयते ।
तेन न पूर्वकाण्डस्य वैयर्थ्यम् ।
- २१ ज्ञानिनोपि कर्मकृतिस्वीकारादेव नित्य इति श्रुतिज्ञानस्य २८२
स्तुतिमात्रमिति चेन्न ज्ञानिनः कर्मफलासंबन्धस्यापूर्वत्वात् ।
एवं च प्राप्त्यभावाद्बिधेयत्वमेव ।
- २२ ननु ब्रह्मविद्यानिरूपकाणामुपाख्यानानां कर्माद्भूरांसनरोप- २८३
त्वात्कर्मसाधन्यमिति चेन्न ज्ञानस्य कर्मापेक्षया विशिष्टत्व-
कथनात् ।
- २३ यथा केवलश्रुतीनां विद्यापतिपादकत्वं तथाचार्यवानिति २८४
श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानार्थमुपाख्यानरीत्या गुरुशिन्यकथोपबन्धा-
दाख्यानश्रुतीनामपि विद्यापतिपादकत्वम् ।

सूत्राङ्काः

श्रुताङ्काः ।

१४ यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वयं यज्ञात्मको जातोतो जरामर्याग्नि- २८५
होत्रेमीन्विनाद्यनपेक्षोक्ता ॥

२ सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ।

२५ पुरुषोत्तमज्ञाने कर्मज्ञानमकस्यास्यसर्वसाधनानामपेक्षा । यज्ञा- २८५
दिविधायकभुतेः । अत्र व्यवस्थापको दृष्टान्तः । अश्ववदिति ।

यथा दूरदेशस्थेष्टफलप्रातिबन्धकदेशातिक्रमेऽश्वस्य साधकत्वं
नतु तद्देशस्थफलप्राप्तावपि । तथा कर्मणां ज्ञानप्रतिबन्धकान्तः-
करणदोषनिरास उपयोगो नतु ज्ञानफलसिद्धावपीत्यर्थः ।

२६ भक्तिमार्गेऽपि रामदमाद्युपेतः स्याद्यद्यपि तथापि ज्ञानाद्भूतयैव २८७
रामादिविधानाञ्ज्ञानमार्गे तेषामवश्यानुदेयत्वात्तथाविधिः ।
भक्तिमार्गे तु स्वत एव संभवात् तेषां विधिः ।

२७ आहारदीर्घान्मेन प्राणात्यये प्राप्ते सर्वाङ्गानुमतिः श्रूयते । २८७
चाक्रायणप्रकरणे तथा दर्शनात् ।

२८ आपदि सर्वाश्रमक्षणेन चित्तदोषासंभवाज्ज्ञानबाधो न । २८८

२९ जीवितात्ययमापन्न इत्यादिनापदि दुष्टाश्रमक्षणेविदुषोऽपि पापं २८८
नास्तीति स्मर्यते ।

३० ज्ञानित्वे सकलपापदाहाद्यधेटाचरणेऽपि न दोषः । परं साध- २८८
नदशायां दोषः । श्रुत्युक्तं ॥

३ विहितत्वात्कर्मैत्यधिकरणम् ।

३१ विहितत्वाद्यथा शिष्टाश्रमक्षणं तथाश्रमकर्माप्यनुतेयम् । २८९

३२ आश्रमकर्माणि ज्ञानान्तरङ्गुरामदमादिसहकारीण्यतः कर्त- २८९
व्यानि ।

३३ यदा वर्णाश्रमकर्माणि श्रवणादीनि च युगपत्प्राप्नुयुस्तदा २८९
मयेन श्रवणादीन्वैव विधेयानि । श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात् ।

३४ यतः श्रुतिः कर्मानुष्ठानजदोषैर्मकस्यानभिर्भव दर्शयति । २९०

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

९ एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम् ।

- ५१ एवंभूतस्य भक्तस्य मुक्तिफलं यद्भक्तिरसानुभवः स नियमेन ३००
भवत्येवेति न । तस्य भगवदिच्छार्थानित्वात् । न स पुनरिति
श्रुत्या मुक्तेरेव नियमः क्रियते नतु तत्फलस्य ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ४ । १ ॥

१ आदृत्यधिकरणम् ।

- १ श्रवणमननादीनामावृत्तिः कर्तव्या । छान्दोग्ये नवकृत्व उप- ३०२
देशात् ।
२ यथा यथात्मा परिमृग्यत इत्यादिस्मृतिरपि श्रवणादीनामा- ३०३
वृत्तिं बोधयति ॥

२ आत्माधिकरणम् ।

- ३ आत्मेत्युपासनाद्भगवन्तं प्राप्नुवन्ति । उत्तमाधिकारिणमुप- ३०४
स्थितं तद्विषयमुपदिशन्ति च ।
४ प्रतीकोपासनेन मोक्षो न भवति । यतोऽन्यस्यान्यरूपेणोपा- ३०६
सनं प्रतीकं तत्र भेदोदयात् ।
५ सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मदृष्टिकरणं तु न प्रतीकोपासना । ३०७
ज्ञानाधिक्यात्तस्या ब्रह्मदृष्टेः स्वत एवोदयात् ॥

३ आदित्याद्यधिकरणम् ।

- ६ भगवतः शक्तिभूतेष्वादित्यादिषु या ब्रह्मत्वोपासना उक्तास्ताः ३०७'
साकारव्यापकस्य ब्रह्मण एकमप्यङ्गमुपासितं तादृशफलद-
मिति बोधनार्थम् । उपपद्यते चैतत् । आनन्दस्वरूपकर-
पादोदरादेर्ब्रह्मणोद्भवापि तादृशमेवेति न प्रतीकोपासनम् ।
७ उत्कटश्लेहात्मकसाधनसंपन्नत्वात्तादृशभक्तस्यापि भगवांस्तद- ३०८
र्थिनः सन्नत्सीनो भवति ।

सूत्राङ्काः

पुत्राङ्काः ।

- ८ उत्कटभावेन निरन्तरस्मृत्यात्मकध्यानादीषु भगवांस्तद्व्य ३०८
आसीनो भवति ।
- ९ भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं चलत्वमपि वा भगवतो भवति । ३०९
- १० केचिद्भक्ता अन्यफलानिरपेक्षतया भगवन्तं स्मरन्ति कीर्त- ३०९
यन्ति शृण्वन्ति च ॥

४ यत्रैकाग्रताधिकरणम् ।

- ११ यत्र भक्तेष्वैकाग्रता न त्वन्तर्बहिर्विज्ञानं तद्भक्तमध्येन्तर्बहिः ३०९
पश्यतोर्भक्तयोः किमपि तारतम्यं नास्ति विशेषाभावात् ॥

५ आपायणाधिकरणम् ।

- १२ परमपुरुषार्थरूपफलमाविर्ष्यन्तं बाह्यान्तरत्वानुसंधानरहिता- ३०९
वस्था नित्या । ततः परं सायुज्यामित्यपि न । तथापि पूर्व-
वद्भगवता सह समालापादिकं तस्य दृष्टमेव फलम् । नादृष्टं
सायुज्यादिकम् ॥

६ तदधिगमाधिकरणम् ।

- १३ ब्रह्मज्ञानस्याधिगमे सति उत्तरपापस्यासंबन्धः पूर्वपापस्य ३१०
विनाशश्च भवति । यथेपीकातुलामिति श्रुत्या यथैधांसीति
स्मृत्या च तथा प्रतिपादनात् ।
- १४ एवमेव पुण्यस्यापि मतिः । भगवद्भावाच्च्युतिरूपे पापेभ्येवमेव ३११
पुण्यपापयोरश्लेषविनाशो स्तः ।
- १५ पारब्धेतरसंचितक्रियमाणमुकृतदुष्कृते एव नश्यतः । तत्पार- ३१२
ब्धकर्मणामदहनं कार्यरूपभगवादिच्छातो ज्ञेयम् ।
- १६ ननु पारब्धकार्यमोक्ष एव ज्ञानानन्तरमनुष्ठेयो नान्यत् । ३१३
जनकादिभिरग्निहोत्रमनुष्ठितं दृश्यते तत्फलजनकं स्यादिति
चेन्न । तेषां जनकादीनामग्निहोत्रादिकार्यकरणस्य पारब्धक-
र्मोपमोगायैवोपयोगात् । यथाकारीति श्रुतिदर्शनात् ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

७ अतोऽन्याधिकरणम् ।

- १७ एकेषां पुष्टिभक्तानां प्रारब्धाप्रारब्धयोः सुकृतदुष्कृतयोरुपभोगं ३१३
विनैव नाशः । तत्र प्रमाणं तु ज्ञानानाशप्रारब्धकर्मक्षिपक-
श्रुतेर्भिन्ना तस्य दायमित्याद्या श्रुतिः ।
- १८ ननु ज्ञानेनाप्यनशाशयं प्रारब्धं कथं पुष्टिमार्गे भगवत्कृपातो ३१४
नश्यतीति चेत्तत्राह—भगवज्ज्ञानशक्तेरंशभूता जीवनिष्ठा
विद्या । एवं च यदेवेत्यादिश्रुत्या भगवच्छक्त्यंशभूतविद्यासं-
बन्धाद्यादि कर्मापि वीर्यवत्तरं भवति तर्हि साक्षात्कृत्येभ्यो
प्रारब्धनाशः कथं दुष्करः ।
- १९ लिङ्गस्थूलशरीरं त्यक्त्वा भगवद्भ्रूलोपयोग्यालौकिकदेहसंप- ३१५
त्त्यनन्तरं भोगसंपत्तिं लभते सोऽश्रुत इति श्रुतेः ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ४ । २ ॥

१ वाङ्मनोधिकरणम् ।

- १ पुष्टिभक्तानां भगवदानन्दप्राप्ती भगवति लये प्रथमं वाङ्म- ३१६
नसि संपद्यते । एवं भावात् पूर्वं मनस्येव भगवतो दर्शनात् ।
दर्शनाभावे वेण्वादिशब्दश्रवणेनापि सर्वेन्द्रियैः स्वरूपानुभ-
भवेच्छा जन्यत इति शब्दाच्चेत्युक्तम् ।
- २ पूर्वोक्तहेतुभ्यामेव सर्वेन्द्रियाणि वाग्लयानन्तरं मनसि ३१८
लीयन्ते ।
- ३ सर्वेन्द्रिययुक्तं मनः प्राणे लीयते । प्राणबन्धनं हीत्युत्तरश्रुति- ३१८
वाक्यात् ।
- ४ भगवता पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृत इत्यादिहेतुभ्यः समनोयुक्तः प्राणो- ३१९
ध्यक्षे भगवति संपद्यते ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

२ भूताधिकरणम् ।

- ५ मर्यादाभक्तानामिन्द्रियाणि भूतेषु लीयन्ते । यत्रास्येति श्रुतेः । ३१९
 ६ मर्यादाभक्तस्य ज्ञानिनश्चोभयोरपि मर्यादायामङ्गीकारो यतो ३२१
 याज्ञवल्क्यवार्तभागौ तथा दर्शयतः ॥

३ समानाधिकरणम् ।

- ७ मर्यादामार्गं जीवसंसरणमारभ्य मोक्षपर्यन्तं साधनेनैव ३२२
 मुक्तिरिति व्यवस्था समाना । मध्ये भेदो न भवति । पुष्टि-
 मार्गं तु साधनमश्रुत्वैवामृतं नियतम् ।
 ८ पुष्टिकलदशायां मर्यादामार्गीयमोक्षस्य संसारत्वेन कथनात् ३२२
 संसारतुल्यत्वैवातो याज्ञवल्क्यवार्तभागोभ्यां मोक्षस्य कर्मत्वेन
 कथनम् ।
 ९ पुष्टिमार्गीयतत्त्वं सूक्ष्मम् । यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुत्या ३२३
 तथोपलब्धेः ।
 १० ननु पुष्टिमार्गीयाः स्वमार्गीतत्त्वं मित्रादिभ्यः कुतो नोपविशन्ति ३२३
 तत्राह—ऐश्वर्यमात्रे ह्युपदेशः संभवति । पुष्टिमार्गीयाणां तु द्वे
 एवावस्थे । विरहदशा भगवत्संगमदशा चेति । तत्र विरह-
 दशायामैश्वर्यादीनां विनाशादुपदेशो न संभवति । भगव-
 त्संगदशायां त्वैश्वर्यादीनां सत्त्वेऽपि भगवदानन्दानुभवानि-
 ममचित्तत्त्वेनोपदेशस्यासंभवः ।
 ११ ननु रसात्मकभगवत्स्वरूपानुभवे तेषां विरहदुःखं कथमिति ३२४
 चेत्तत्राह—अस्त्यैवानन्दात्मकभगवत एव धर्मो विरहाख्यः ।
 नन्वानन्दात्मकस्य दुःखरूपो धर्मः कथमिति चेन्न । भगव-
 दन्तःमाषिवाह्यमाषिभ्यामानन्दानुभवविरहतापयोरुपपत्तेः ।
 १२ ननु श्रुतो दुःखं निविध्यत इति चेन्न तत्र श्रुतौ रोणेण सह ३२४
 पाठाच्छारीरदुःखस्यैव तत्र निषेधात् । एवं च शृङ्गार-
 व्यभिचारिभावात्मकं तु दुःखं न निविध्यते ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १३ एकेयां शाखिनां मन्त्रे प्रभुस्वरूपप्राप्त्यनन्तरं दुःखनिवृत्ति- ३२४
रूपोर्थः स्पष्टः पठ्यते ।
- १४ श्रीभागवते भगवद्भावस्य जीवनमरणहेतुत्वं - वीर्लभ्यं च ३२५
स्मर्यते ।
- १५ श्रुतेस्तानि पूर्णानन्दादिवस्तूनि वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे गोकुले ३२६
श्रीगोवर्धने च सन्ति ॥

४ अविभागाधिकरणम् ।

- १६ नित्यलीलाप्रविष्टभक्तस्य सर्वदा विभागाभाव एव । तद्विष्णो- ३२७
रिति श्रुतिवचनात् ॥

५ तदोक्तोधिकरणम् ।

- १७ इन्द्रियलयानन्तरं तस्यात्मनः स्थानस्य हृदयस्याग्रं प्रकाशते ३२७
ततरतेन प्रकाशितमार्गोत्क्रामति । अयं सर्वजीवसाधारणो
मार्गः । विद्वांस्तु ब्रह्मविद्यासामर्थ्यात्तद्ब्रह्मभूतप्रव्रजनगतिमग-
वत्समरणसंबन्धाद् हृदयस्थितेन भगवतानुगृहीतः सचेकशत-
तम्या नाड्या निष्क्रामति ॥

६ रश्म्यधिकरणम् ।

- १८ विद्वानेव रश्मिद्वारा गच्छति ॥ ३२८

७ निश्चयधिकरणम् ।

- १९ निशि विदुष उत्क्रमणं नेति चेन्न । अनुग्रहहेतुभूतस्य ३२९
गत्यनुस्मृतिसंबन्धस्य यावद्देहपर्यन्तं स्थायित्वेनानुग्रहस्य
सर्वदा सत्त्वात्कालस्याप्रयोजकत्वात् । एतमेवेति श्रुतिस्तथा
दर्शयति ।
- २० अतो दाक्षिणायनज उत्क्रमणविरोपोपि विदुषो नास्ति । ३२९
- २१ अग्निर्ग्योतिरिति कालनियमो योगिनं प्रति स्मर्यते न ज्ञानिनं ३२९
प्रति । यतश्चेते योगसांग्ये स्मार्ते । श्रौतज्ञानमार्गस्य तु
ज्ञानेतरकालादिसापेक्षत्वं न ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ४ । ३ ॥

१ अर्चिराधधिकरणम् ।

१ अर्चिरादिमार्गेण प्रायो ज्ञानमार्गीय एव गच्छति न तु मर्या- ३३०
दामार्गीयोपि । तद्य इत्थं विदुरिति ज्ञानमार्गीयस्यैव तत्रो-
त्कर्षकथनात् ।

२ छान्दोग्ये मासेभ्यः संवत्सरमित्यत्र संवत्सरादुत्तरं वायु- ३३३
लोको निवेश्यः । अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि-अर्चिरारभ्य
संवत्सरान्तानां भूसंबन्धित्वेनाविशेषात्तन्मध्ये वायुर्न निवेश्यः
वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरिति श्रुतेः । सूर्यो विबोधिपतिरिति
श्रुतेश्च । एतयोः पीर्वापर्यं विशेषहेतुरस्तीति सूर्यलोकात्पूर्वं
वायुलोको निवेश्यः ।

३ चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्र विद्युल्लोकात्परतो वरुणलोको निवे- ३३५
श्यः । तडितो जलसंबन्धित्वेन वरुणस्य जलपतित्वेन च
जलीयसंबन्धस्य सत्त्वात् ।

४ वरुणलोकात्परमिन्द्रलोकः प्रजापतिलोकश्च निवेशनीयः संब- ३३५
न्धादेव हेतोः ॥

२ आतिवाहिकाधिकरणम् ।

५ एतास्मिन्नेव मार्गे प्रजापतिलोकोत्तरमातिवाहिकपुरुषा उपसं- ३३५
हार्याः । ब्रह्मसंबन्धित्वलिङ्गात् ।

६ स्वकृतमार्गस्य साकल्याय महावानेव कांभिज्ज्ञानिनो मर्या- ३३७
दामार्गीयभक्तांश्च व्यामोहयति । अतः कामनासिध्या फल-
भोगः ।

७ ब्रह्मलोकसंबन्धिना वैद्युतपुरुषेणैव ब्रह्मलोकपाप्सिः । तान् वैद्यु- ३३७
तादिति श्रुतेः ॥

३ कार्याधिकरणम् ।

८ स भूतानित्यत्र कार्यं ब्रह्मोच्यते । एतस्य तत्रैव गमनमुपप- ३३८
द्यते न ब्रह्मणि । तस्य व्यापकत्वात् ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ९ ब्रह्मलोकानिति श्रुती बहुवचनान्तत्वेन कार्यं ब्रह्मैव ग्राह्यं न ३३८
परं ब्रह्म तस्यैकत्वात् ।
- १० ब्रह्मलोकप्राप्ती लोकांतरं विनैव ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यतः सामी- ३३८
प्याद्ब्रह्मपदेन कथनम् ।
- ११ कल्पावसानेध्यक्षेण ब्रह्मणा सह कार्यब्रह्मलोकस्य नाशस्ततः ३३९
परब्रह्मप्राप्तिरतोपुनरावृत्तिश्रुतेर्न विरोधः । वेदान्तविज्ञानेति
श्रुतौ तथैवोक्तेः ।
- १२ ब्रह्मणा सह ते सर्वे इति स्मृतेरपि स एवार्थः प्रतीयते । ३३९
- १३ स एतानित्यत्र ब्रह्मपदेन परब्रह्मण एव ग्रहणमिति जैमिनिः । ३३९
ब्रह्मपदस्य परब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तेः ।
- १४ स एतमिति श्रुती प्रजापतिलोकात्पृथक्तया ब्रह्मलोककथनस्य ३३९
दर्शनात् ।
- १५ सोश्रुते इति श्रुतौ भगवता सह सर्वकामभोगप्राप्तिरुच्यते । ३४१
सा कार्यब्रह्मग्रहणे न संभवेदतः परमेव ब्रह्म ग्राह्यम् ॥

४ अमतीकाधिकरणम् ।

- १६ ये प्रतीकमनाश्रित्य सर्वं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपासते तानेवामानवः ३४२
पुरुषो ब्रह्म नयति । इति बादरायणमतम् । उभयथा दोषात् ।
तथाहि वस्तुतो ब्रह्मरूपे ब्रह्मत्वनिश्चय उपासनार्थं तत्र ब्रह्म-
त्वज्ञानं चेत्युभयथा दोषोत्तेषां ब्रह्मप्राप्तावनधिकारात्तान्
ब्रह्म न प्रापयति । भगवद्भजनमक्तिमान् भक्तस्तु स्वयमेव
भाक्तिबलात्परं ब्रह्म गच्छति ॥

५ विशेषाधिकरणम् ।

- १७ ज्ञानमार्गायभक्तिमार्गीयोपासकेषु ब्रह्मविदाप्रोतीति श्रुतिर्विशेषं ३४४
दर्शयति । यस्य वरणाविशिष्टब्रह्मज्ञानं तस्य परब्रह्मप्राप्तिः ।
यस्य केवलब्रह्मज्ञानं तस्य त्वक्षरप्राप्तिः ॥

सूत्राङ्कः

पृथङ्काः

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ४ । ४ ॥

१ संपद्याविर्भावाधिकरणम् ।

- १ ब्रह्म प्राप्य स्थितस्य जीवस्य भगवदत्यन्तानुग्रहवशात्स्वरूपा- ३४६
नन्देनेन ब्राह्म इति भगवद्विच्छायां पुनराविर्भावो भवति न
जन्म । सोऽश्रुत इति श्रुतेः ।
- २ मुक्तं प्रतिज्ञाय सोऽश्रुत इत्यनेन निवर्णकथनात्कामाशानस्य ३४६
पुष्टिमार्गीयमुक्तिरूपत्वम् ।
- ३ सह ब्रह्मणैत्यत्र मायागुणसंबन्धरहितस्य न्नापकात्मनो ३४७
ग्रहणम् । ब्रह्मविदिति श्रुतेस्तत्प्रकरणत्वात् ।
- ४ तदेषाम्युक्तेत्यनेन ब्रह्मविदितिवाक्योकार्थप्रतिपादकत्वेनेयमु- ३४७
गुक्तेति दृष्टत्वात् पूर्ववाक्येन सह सोऽश्रुत इत्यस्याः पठि-
तत्वेन प्रकरणैक्यम् ॥

२ ब्राह्माधिकरणम् ।

- ५ ब्रह्मसंबन्धिना सच्चिदानन्दात्मकशरीरेण ब्रह्मणा सर्वान् ३४७
कामानश्रुत इति जैमिनिराचार्यो मनुते । ब्रह्मविदाप्रोतीत्युप-
न्यस्य सोऽश्रुत इति कथनात् ।
- ६ स यथा सैन्धवघन इति श्रुत्युक्तविद्भूषे ब्रह्मणे चिन्मात्ररूपेण ३४८
कामान् मुहुक्ते नत्वलौकिकदेहेन्द्रियादिना । जीवस्य तदा-
त्मकत्वादित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ।
- ७ बादरायणोलौकिकविग्रहेणापि भोगे विरोधाभावं मनुते । ३४८
ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यस्यैवमपि विग्रहवत्त्वेनाप्युपन्यासात् ।
ननु विग्रहस्य जन्यत्वेन लौकिकत्वाद्ब्रह्मणा सह भोगो न
संभवतीति शङ्कायानाह—भक्तस्य भगवत्प्राप्तेः पूर्वमेव भगव-
द्भोगानुकूलविग्रहाणां सत्त्वात् कृत्रिमत्वम् । एवंच भगव-
त्स्वरूपानन्दानुभवयोग्यानि स्वरूपाणि निश्चानीति सिद्धम् ।
२ [अणुभाष्य]

सूत्राङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

- ८ भजनानन्ददानसंकल्पादेव तदानन्दमनुभवति । यमेवैष ३४९
इति श्रुतेः ।
- ९ पूर्वोक्तसंकल्पाद्धेतोः साधनात्मना फलात्मना च येषां हृदि ३४९
भगवानेव स्फुरति नान्यस्तेषामाधिपत्यं स्वयमेव करोति
भगवान् । अन्यत्र तु विभूतिरूपैराधिपत्यं न स्वतः ।
- १० बादरिराचार्यो मुक्त्यवस्थायां देहाद्यभावं मनुते । यतो ३५०
यत्रेति श्रुतिर्द्वैतनिषेधमाह । एवं च देहाभावात्तस्य काम-
भोगकथनमसंगतमिति बादरेर्मतम् ।
- ११ जैमिन्याचार्यो मुक्तस्य पुंसो देहादिसत्तामाह । विविध- ३५०
श्रुतिभिर्व्यवस्थितविकल्पस्य कथनात् ।
- १२ भगवद्रसभोगार्थं शरीररूपेणाविर्भावेन भोगायतनत्वाच्छरी- ३५१
रत्वम् । ज्ञानिनां तु भौतिकत्वमात्रेण निराकारत्वेन
स्वस्मिन् लयसंपादकत्वादशरीरत्वमपीति बादरायणाचार्यो
मन्यते । तस्य ह वा एतस्येत्यारभ्यात्मन एवेदमित्यन्तश्रुतेः ।
अत्र वैदिको दृष्टान्तः । द्वादशाहवदिति । तथाहि—द्वाद-
शाहस्य स द्वादशरात्रेण यजेतेति विधानाद्यागत्वं य एवं
विद्वांस इति विधानात्सत्रत्वं तथेहाप्यर्थः ॥

३ तत्त्वभावाधिकरणम् ।

- १३ यथा स्वप्ने निद्रामोहितः पुरुषोविद्यमानानेव पदार्थान् ३५२
परयति तथा श्रीकृष्णाद्यवतारेष्वविद्यमाना एवावस्था बाल्या-
दयो दृश्यन्ते भगवता विमोहितैरसुरादिभिः ।
- १४ यथा जाग्रदशागतं ज्ञानं सत्यविषयकं तथा तत्त्वेनाप्राकृत- ३५३
लंलादर्शनं सत्यविषयकम् ॥

४ प्रदीपाधिकरणम् ।

- १५ सोऽश्रुत इत्यादिनोक्तो भोगो भक्तसामर्थ्येन न किंतु प्रदी- ३५४

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

५५ अद्भुतगवदावेशेन । तथाहि यथा प्रदीपः स्नेहवर्त्यन्तरसंब-
द्धस्तां स्वसमानां करोति एवं भगवानपि फलदानार्थं मत्केन
संबद्धस्तं स्वसमानं करोति । तथैव भर्ता सन्नितिश्रुति-
दर्शयति ।

- १६ सुषुप्तिविषया न तदश्रोतीति श्रुतिः । ब्रह्मसंपत्तिरूपपुष्टिमार्ग- ३५५
मोक्षविषया सोश्रुत इति श्रुतिरित्येवं श्रुतिद्वयेन भिन्नविषय-
फत्वमुक्तम् । अतो निर्गुणसगुणकल्पनानुपयुक्ता ॥

५ जगद्व्यापारसधिकरणम् ।

- १७ भगवता सह मोगकरणं लौकिकव्यापाररहितं भवति । ३५६
अलौकिकस्यैव प्रकरणालौकिकव्यापारस्य च प्रकृतिकाला-
यतीतत्वेन संनिधानाभावात् ।
- १८ ननु छान्दोग्ये सर्वं ह पश्यतीति सर्वविषयज्ञानस्य प्रत्यक्ष- ३५७
तया कथनात्कथं लौकिकव्यापाररहित्यमिति चेत्त्राह-
देशकालभेदेनानेकविधलीलाधिकृतमत्केन तच्छीलार्थं यानि
नानारूपाणि गृह्यन्ते तान्याधिकारिकाणि तत्समूहघटित-
पदार्थानामेव सर्वं हेति श्रुतिवाक्ये ग्रहणं न लौकिकवस्तुनः ।
- १९ ननु स्वस्त्वद्देहमायास्य इति भगवदुक्तिस्तादाशया मत्कर्ता- ३५७
क्षेत्र्युभे अपि न संभवतो लीलाया नित्यत्वादिति चेत्त्राह-
भगवल्लीलारूपा प्रकृतिस्तद्विरुद्धं विचारस्तदन्तर्गतमर्थाद्विरुद्धं
न भवति पूर्वोक्तं वचः । एवं च यं प्रत्युच्यते त्वद्गृहमा-
यास्य इति तस्य तदा भगवतः सर्वदा मद्गृहव्याप्तिरिति-
ज्ञानं नोदेति । तथैव सर्वमाप्नोतीति श्रुतिर्लीलार्या तस्य
स्थितिमाह । अलौकिकैर्धेयमाणभवानुसर्तव्यं ननु लौकिक-
युक्तिरिति भावः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- २० श्रुतिस्मृती भगवत्संबन्धिर्लीलापदार्थस्य युक्त्येगम्यत्वं दर्श- ३५८
यतः ।
- २१ सोश्रुत इति श्रुतौ भोगे भगवतः साम्यं कथ्यते । एतच्च पुरु- ३५९
षोत्तम एव संभवति । यतः स एव भक्तात्मनिवेदनमर्ह्यकु-
र्वन् तं स्वस्वपानन्दमनुभावयति । एतादृशालीलाविशिष्टपुरु-
षोत्तम एव परमं फलमिति सिद्धम् ।
- २२ संपूर्णसूत्रावृत्त्या ज्ञानिनां भक्तानां च पुनरावृत्तिर्नेति कथ्यते । ३६०
न स पुनरावर्तत इति श्रुत्या ज्ञानिनामनावृत्तिः । भक्तानां
तु यमेवैष इति वरणानित्यत्वाद्नावृत्तिरपि नित्या । किं च
कालप्रभावादपि भक्तानां न पुनरावृत्तिः । न यत्रेत्या-
दिवाक्यात् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अणुभाष्यम् ।

श्रीमते ब्रह्मभाचार्याय नमः ।

१ जिज्ञासाधिकरणम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥११११॥

इदमत्र विचार्यते । वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेति । किं तावत् प्राप्तम् । नारम्भणीय इति । कुतः ।

५ साङ्गोध्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च बोधकाः ।

निःसंदिग्धं तदर्थंश्च लोकवद्ब्रह्मकृतेः स्फुटाः ॥ १ ॥

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । तस्य च ब्रह्मरूपत्वात् तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति न मन्तव्यम् । विचारं विनापि वेदादेव साङ्गादर्थ-
प्रतीतिः । न चार्थज्ञानमविहितम् अविचारिताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याय-

१० न्तीति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् ।

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञोल्पकण्ठश्च पठेते पाठकाधमाः ॥ १ ॥

(पा. शि. ३२) इति ।

बाधोपलब्धिश्च । शब्दश्चक्षुरादिवन्न संदिग्धार्थप्रतिपादकः । तदर्थश्च
१५ व्याकरणादिना निश्चीयते । यथा लौकिकवाक्ये तथा वेदेषु । न च
तद्विरुद्धं निर्णेतव्यम् । अप्रामाणिकत्वपसङ्गात् । तस्माद्देवार्थज्ञानार्थं
विचारो नारम्भणीयः ।

वेदादेतत् । न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः किंतु ब्रह्मज्ञानाय ।
तस्य चात्मरूपत्वात् तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वाद् देहात्मभावदृढप्रतीतिस्तद-

5-A reads शब्दश्च बोधकः for शब्दाश्च बोधकाः ।

तिरिक्तस्य ब्रह्मणोभावात् वेदमात्रादसंभावनाविपरीतभावनानिवर्तकं
ज्ञानमुत्पद्यते प्रत्युत देहात्मभावदृढप्रतीतिः श्रुतेरुपचरितार्थत्वं स्तुतित्वं वा
कल्पयिष्यतीति ॥ मेवम् ।

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः ॥ २ ॥

न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः कर्तुं शक्यः ।
ब्रह्म पुनर्यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् । अणुमात्रान्यथा-
कल्पनेपि दोषः स्यात् ।

योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं वायं चैरेणात्मापहारिणा ॥

नेपा तर्केण मतिरापनेया (कठ. १-२-९) इति श्रुतञ्च ।

न च विरुद्धवाक्यानां श्रवणात्तन्निर्धारार्थं विचारः । उभयोरपि प्रामाणि-
कत्वेनैकतरनिर्धारस्याशक्यत्वात् [अचिन्त्यानन्तराक्तिमति सर्वभवनसमर्थं
ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च । अत एवोपनिषत्सु तनद्रुपाख्याने बोधाभाव औपाधि-
कबोधे च तपस एवोपदेशः । न च तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वान्विक्या-
त्तप एव । न चोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैव मिथ्यात्वं भवे-
द्विशेषाभावात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधौ बोधाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्य-

स्यात् । स्वातन्त्र्ये च पुराणाद्विरुद्धे मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपाद-
कत्वं स्यात् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (बु. ३-९-२६) इति तु
तेषा निषेधः । अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्मान्नास्म-

णीय एव ब्रह्मविचारः । अनेन धर्मविचारोप्याक्षिप्त एव । न ह्येतन्निराकर्तुः
सोयमतिमार इति पूर्वः पक्षः ॥ १ ॥

सिद्धान्तस्तु ।

संदेहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ।

५ विरुद्धशास्त्रसंभेदादङ्गशास्त्रव्यनिश्चयः ॥ ३ ॥

तस्मात् सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्मध्यमश्च तथादिमः ॥ ४ ॥

परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणोपि मन्दमध्यमयोः संदेहो
भवेत् समानधर्मदर्शनात् पदादिपाठवत् । तत्र यथा लक्षणात्तानुपयोग
१० एवमेव मीमांसाया अपि । तदुक्तम् —

— असंदिग्धोपि वेदार्थे स्थूणाखननचन्मतः ।

मीमांसानिर्णयः भावे दुरुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥ ५ ॥

इति । तथा च निर्णये येन केननिद्वक्तव्यं हरिः स्वयं व्यासो विचारं
निकीर्पुस्तत्कर्तव्यतां बोधयति ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति । व्यासोक्त्यादपि

१५ कर्तव्यता ।

स्वर्तव्यपदाध्याहारि स्वातन्त्र्यं न भवति । अन्यथा—अथ योगानुशा-
सनम् (यां. सू. १-१) इतिवत् स्वतन्त्रता स्यात् । तथा च ज्ञानानु-

१५ पयोगः । तथाहि—तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (ब्र. ३-१-२६) इति

केवलोपनिषद्वेद्यं ब्रह्म न शास्त्रान्तरवेद्यं तद्यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात्

२० तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं भवेत् ।

अथवा अध्याहारकरणापेक्षयाशब्द एवाधिकारे व्याख्येयः ।

वेदाध्ययनानन्तर्यं तु सिद्धमेव । न ह्यनधीत एव विचारमर्हति । तत्रैतत् स्यात् ।

स्वतन्त्रतेति । तत्र प्रतिविधास्यामः । वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इति ।

१-म reads तदादिमः for तथादिमः ।

१५-म reads वेदाध्ययनानन्तर्यं for वेदाध्ययनानन्तर्यं ।

म and M,

read ह्यनधीतवेद for ह्यनधीत ।

किमत्र युक्तम् । व्याख्यानामिति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासी तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । अथातो दर्शपूर्णमासी व्याख्यास्यामः (आ. श्रौ. सू. १-१) इति ।

- ५ अनन्तरे अथवैतर्हामानि सिध्यन्ति प्रयोजनानि । अधिकाकाङ्क्षा न भवे-
 ५ दध्याहारश्च । पुरुषार्थश्च सिध्येत् । उच्छेदश्च न भवेदिति । १ कथम् ।
 अथशब्दोर्थचतुष्टये वर्तते । मङ्गले । अधिकारे । आनन्तर्ये । अर्थान्तरो-
 पक्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव मङ्गलसिद्धेरर्थान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याभावा-
 न्नात्र तत्कल्पनम् । अथावशिष्यत आनन्तर्ये चाधिकारे वेति । आनन्तर्यं
 १० विचारः सिध्येत् । तथाहि न तावद्धर्मविचारानन्तर्यं विपर्ययसम्भवात् । न
 च पाठतो नियमः । तत्रापि तथा । न चाचाराद्यवस्था । तत्राप्यानियमसं-
 भवात् । प्रत्यवायाश्रवणात् । संभवेपि न वक्तव्यत्वमध्ययनवत् । तथा च
 ततोप्याकाङ्क्षा भवेत् । १ न च वैराग्यशमदमादिः पूर्वसिद्धः । तेषामेवा-
 भावात् । न च यदैव संभवस्तदैव तत्कर्तव्यमिति वाच्यम् । तदसंभवापत्तेः ।
 १५ तथाहि ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तज्ज्ञानस्यैव साधनत्वेवगते तच्छेषत्वे
 च यागादीनामवगते तदर्थकर्मकरणे चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यादि । इदं च
 वेदान्तविचारव्यतिरेकेण न भवतीत्यन्योन्याश्रयः ।)

निर्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एव । न च साक्षात्कारस्तत्कलम् ।
 २० तस्य शब्दशेषत्वेन तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । दशमस्त्वमसीत्यादौ
 २० प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वाद्देहादेः प्रत्यक्षत्वात् । स्वदेहमपि पश्यन् दशमो-
 हामिति मन्यते । न तथा प्रकृते । मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्य-
 प्रसङ्गात् । १

[न चाधिकारिभेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने तत्कल्पनायां
 प्रमाणाभावात् । अत्यन्तासत्येप्यर्थे शब्दस्य ज्ञानजननात् । प्रमाणसं-

5-B reads वाधिज्ञाने for चाधिकारे । A reads चेति for वेति ।

9-B om. सति ।

18-g reads कलम् for तत्कलम् ।

करापत्तिश्च ।^६ मनसा तन्ननेपि तथा । तस्मात्प्रथमं शाब्दमेव ज्ञानमिति
मन्तव्यमनुभवसिद्धत्वात् ।^७ इदानींतनानामपि शमादिरहितानां निर्विचिकि-
त्सितवेदार्थज्ञानोपलब्धेः । संन्यासानुपपत्तिश्च । किंच अध्याहारश्च कर्तव्यः
स च कर्तव्यादिपदानाम् । यदि तत्स्वार्थं व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वे
१ स्वशक्यम् । न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । स्वकृतिर्वैयर्थ्यं च । असंगति-
श्चास्य सूत्रस्य भवेत् । किंच । अधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिध्यति नानन्तर्यपक्षे ।
उक्तन्यायात् । किंच । तादृशस्याधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य
समाधिनिरतस्य प्रवचनसंभवात् शास्त्रोच्छेदः । शास्त्रविरोधश्च । साधना-
नामग्रे स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोनेकदोषदुटत्वादाधिकारार्थ एव श्रेयान् ।

- १० न च ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यम् । जिज्ञासाप-
दस्य विचारार्थत्वात् । अत एव जिज्ञासितुमिच्छेदिति पुराविदां वचनानि ।
जिज्ञासापदेन चैतज्ज्ञापयति । ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादिदम् ।
तदिच्छापूर्णाय विचार आरभ्यत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव
पुरुषार्थसाधनमित्यतस्तज्ज्ञानाय विचारोधिक्रियत इत्यतः शाब्दार्थः ।
१५ अधिकारी तु त्रैवर्णिक एव । न हि वेदविचारस्य वेदाधिकार्यतिरिक्तः
शक्यते कल्पयितुम् । न हि मन्दमतेर्वेदो नायातीति त्रैवर्णिके मतिमत्त्वम-
धिकारिविशेषणं कल्प्यते । अन्धपङ्कवादीनामिव कर्माणि । गृहाद्यासक्तस्य
मननाद्यसंभवात् साक्षात्कारो न भविष्यति ॥ न च धर्मन्यायेन गतार्थ-
त्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेश्च । न च जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा
२३ परमाणवो वेति संदेहे किंचिदधिकरणमस्ति ।^२

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासा (ज. सू. १-१-९) इति
धर्मविचारं प्रतिज्ञाय नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा मामाष्यपुरःसरं सर्वं
संदेहा निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् । आत्मेत्येवोपासीत
(बृ. १-४-७) आत्मानं श्लोकमुपासीत (बृ. १-४-१५) तद्ब्रह्मेत्युपासीत
२५ (तै. ३-१०-४) आत्मावारे द्रष्टव्यः (बृ. २-४-५) इत्यादिनोदनावाक्या-

२-A reads निर्विचिकित्स for निर्विचिकित्तित ।

१७-वि reads अस्याः for अस्य ।

र्थत्वात्—अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् (या. स्मृ. १-८) इति स्मृतेश्च । सृष्ट्यादिवाक्यानां त्वर्थवादत्वम् । आरोपापवादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयस्तावकत्वात् । न च ज्ञानादीनामविधेयत्वं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाकृतिसाध्यत्वादिति वाच्यम् । न हि सर्वात्मनासाध्यं ५ प्रकारभेदस्त्वप्रयोजकः । सर्वस्यापि कारणेषु पुरुषव्यापृतिः । तदत्र वृत्ति-संपादने प्रमाणसंपादने वा पुरुषकृतिसाध्यत्वम् । अन्यथा सिद्धान्तेपि मननादिशास्त्रैकल्यापत्तेः । साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च । येनापि सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं तनापि गुरुपसन्त्यादिना यतितद्यमेव ज्ञानार्थं । तस्माद्यत्रापि विध्यश्रवणे तत्रापि विधिं परिकल्प्य तत्रन्यानां ० तच्छेषत्वं कल्प्यमिति नार्थो न्या. मीमांसया । अन्यथा विरोधोऽपि । ३

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवाम्भयीयो न धर्मविचारः । सर्ववेद-
व्यासकर्त्रा वेदव्यासेनाकृतत्वात् तुच्छफलत्वाच्च । कल्पोक्तप्रकारेण निःसं-
दिग्धं करणसंभवाच्च । आचारपरंपरयापि करणसंभवाच्च । एत-
र्हापि संदेहे सूत्रभाष्ययाज्ञिकानामेवानुवृत्तिः क्रियते न मीमांसकस्य ५
तस्मात् साङ्ख्येनाध्यतुर्निःसंदेहकरणसंभवाच्च पूर्वयापि कृत्यम् । किंच ।
परमकृपालुर्वेदः संसारिणः संसारान्मोचयितुं कर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थं बोधि-
तवानिति कूपेन्धपातनवदप्रामाणिकत्वभियावसीयते । विपरीतबोधिका
तु पूर्वमीमांसा तस्मादपि न कर्तव्येति ।

५५ मेवम् । किं विचारगात्रमेव न कर्तव्यं पूर्वकाण्डविचारो वा । नायः ।
• तुल्यत्वात् समर्थितत्वाच्च । द्वितीये सामान्यन्यायेन संदेहे निवार्यलक्षणवत्
तदुपयोगः अनिटतया निरूपणं न मीमांसादोषः । किंतु विचारकाणा स्वभा-
वभेदात् । किंच । आवश्यकत्वादपि । निवृत्तानामपि यागादिज्ञानस्वावश्य-
कत्वं चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् । परमाश्रमभेदेन प्रकारभेदः कायिकादिभेदात् ।

5-A reads कारणे for कारणेषु ।

19-M reads विचारगात्रं for विचारगात्रमेव ।

22-n reads यागादि for यागादि ।

तत्राद्यस्य वाचिको द्वितीयतृतीययोः कायिकश्चतुर्थस्य मानसिक इत्या-
श्रमिणाम् । तस्मादेकेनैव चरितार्थत्वात् किं द्वितीयेनेति श्रेष्ठे ।^१

१ उच्यते । उपासनाया धर्मत्वेपि न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । ज्ञानरूपत्वात् । धर्मस्य
च क्रियारूपत्वात् । न चार्थवादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः कर्तुं शक्यः ।

[५ उत्पत्तिप्रकारे फलभेदानामभावात् प्रकृते तु माहात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः ।]

तस्य च ज्ञानोपयोगो यथा तथा वक्ष्यते चतुर्थे । उपासनादर्शनादि-
पदानां मनोव्यापारत्वमेव । विचारस्यापि यथा ज्ञानोपयोगित्वं
तथा वक्ष्यते । किंच । औपनिषदज्ञानस्यापि कर्मोपयोगित्वं—यदेव विद्यया
करोति श्रद्धोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवति (छां. १-१-१०)

१० इति । अत एव ब्रह्मविदांमेव जनकादीनां कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम् ।
अन्यथाभासत्वमेव । न च ब्रह्मरूपात्मविज्ञानं देहाद्यध्यासाभावेन कर्तृ-
त्वाभावात् कर्मानधिकार इति वाच्यम् । निरर्घ्यस्तीरेव देहादिभिः कर्म-
करणसंभवात् । अत एव जीवन्मुक्तानां सर्वे व्यापाराः । तथा च स्मृतिः ।

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तच्चवित् ।

१५ पश्यञ् शृण्वन् स्पृशञ् जिघ्रञ्छन्नं गच्छन् स्वपञ् श्वसन् ॥

प्रलयन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥

ब्रह्मण्याद्भ्रातृव्यं कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्रसा ॥

२०

(म. गी. १-८-१०) इति

अतो ब्रह्मविदांमेव कृतं कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मविचारकाणामपि
ब्रह्म जिज्ञास्यमेव । अतिरमात्र गतार्थत्वानुपयोगो ।]

२५ जेतुं फलप्रप्सुरधिकारी । फलं च विचारस्य शाब्दज्ञानम् । तस्य

मननादिद्वारानुभवः । तस्य चानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावापिः । तथा

च विरक्तो नर्थजिहासुः परंप्रप्सुश्चाधिकारी करमात्र भवति ।]

शब्दब्रह्मणि, निष्णातो न निष्णायात् परे यदि ।

अमस्तस्य फलं मन्येऽद्येनुमिव रक्षतः ॥७

(भा. ११-११-१८)

इति भगवद्वचनात् केवलस्यं निन्दाश्रवणादिति चेत् । न । फलकामनाया
५ अनुपयोगात् । अन्येनैव तत्समर्पणात् । नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न फलप्रे-
प्सुरधिकारी । निन्दार्थवादस्तु मननादिविधिशेष इति मन्तव्यम् । ७

ननु ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थ-
त्वम् । न चावक्तव्यत्वं निषिंचिकित्सज्ञानानुदयपसंगादिति चेत् । ब्रह्मण
इति न कर्मणि षष्ठी किंतु शेषषष्ठी । तथा च ब्रह्मसंबन्धि तज्ज्ञानोपयोगि
१० सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यम् । न च गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्यादिति
वाच्यम् । ब्रह्ममात्रे संदेहाभावात् । संदिग्धस्यैव जिज्ञास्यता । गौणत्वं तु
शब्दत एव । न त्वर्थतः । वेदप्रामाण्यं तु प्रतितन्त्रसिद्धत्वाच्च विचार्यते ।
तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति सिद्धम् ॥ ११११ ॥

२ जन्माद्यधिकरणम् ।

१५ किंच तत्र किलक्षणं किंप्रमाणकमिति जिज्ञासायामाह सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ १११२ ॥

इति । ननु कथमत्र संदेहः । यावता—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (ते. २-१)
इत्याह श्रुतिरेव । विरुद्धं चैतत् । स्वरूपलक्षणाकथने कार्यलक्षणस्य
वक्तुमराक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच्च । नहि ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं
२० सर्वसंमतम् । न चागमोदितमिति वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वक्तुं
शक्यते । किंच । व्यर्थश्रीवं विचारः । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुज्ञानं
भवति । तच्च स्वरूपलक्षणैरेव भवतीति किमनेन । तस्मादयुक्तमुत्पश्याम इति ॥
उच्यते ।

संदेहकारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।

क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती सांदिध्येते परस्थिते ॥ ६ ॥

नहि श्रुतिं व्याख्याते प्रवृत्तः सूत्रकारः किंतु संदेहं वारयितुम् ।
 तत्र-सत्यं ज्ञानमनन्तम् (तै. २-१) नित्यशुद्धमुक्तत्वभावम् (नृ. ता. ९)
 इति श्रुत्या कर्तृत्वादिप्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रतीयते । यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति (तै. ३-१) इति
 ५ कर्तृत्वं च । तत्र संदेहः किं ब्रह्म कर्तुं । आहांस्विदकर्तुं । किं तावत् प्राप्तम् ।
 अर्कतुं कथम् । ब्रह्मविदाप्रोति परम् (तै. २-१) इति प्रधानवाक्यम् । फल-
 संबन्धाद् । अत्रापि विवृतम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम्
 परमे व्योमन् । सोऽभुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २-१)
 इति । फलार्थं च ब्रह्मज्ञानं फलं च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव । नान्यथा ।
 १० कर्तृत्वं च परविवरणतयोक्तम् । परं किमित्युक्ते यः सर्वान्तर आनन्द
 इति । एकं सर्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां परिचयार्थं भूतमीतिकसृष्टिमुक्त्वा ।
 गीणानन्तर्यं परिहृतम् । गीणोपासनाफलं च प्रधानशेषत्वयोक्तम् । तत्रान्य-
 गतकर्तृत्वारोपानुवादेऽपि सम्भवति । ततश्च-भृगुर्वै वारुणिः (तै. ३-१)
 इत्युपाख्यानेऽपि परिचायकत्वाद् गीणकर्तृत्वमेवानुसृते फलाश्रयणादिति
 १५ पूर्वः पक्षः । २

सिद्धान्तस्तु ।

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तुं वै बृहत् ।
 वेदेन बोधितं तद्वि नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥ ७ ॥
 नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पयोपि न विरुध्यते ।
 सर्वभात्रसमर्थत्वादचिन्त्यैर्धर्मैर्वद् बृहत् ॥ ८ ॥

१० वेदेनैव तावत्कर्तृत्वं बोध्यते । वेदश्च परमाभोक्षरसात्रमप्यन्यथा न
 वदति । अन्यथा सर्वदेव तदविश्वासप्रसंगात् । न च कर्तृत्वे विरो-

१-क om. अर्कतुं before कथम् ।

५-क D and E read फलार्थं for फलार्थे ।

९-A reads ब्रह्मज्ञानात् for धर्मज्ञानात् ।

१०-क reads किमित्युक्ते for किमित्युक्ते ।

२१-A, B and M read तावत्कर्तृत्वं for तावत्कर्तृत्वं ।

२२-B reads सर्वदेवादिश्चान् for सर्वदेव तदविश्वास ।

धोस्ति सत्यत्वादिधर्मवत्कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः । सर्वथा निर्धर्मकृत्वे
 सामानाधिकरण्यविरोधः । सत्यज्ञानादिपदानां धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेः ।
 न च कर्तृत्वं संसारिधर्मो देहाद्यध्यासकृतत्वादिति वाच्यम् । प्रापञ्चिके
 कर्तृत्वे तथैव । न त्वलौकिककर्तृत्वे । अत एवास्येत्याह । अस्येति
 ५ पुरोवर्ती प्रपञ्च इदमा निर्दिश्यते । अनेकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्याने-
 कलोकाद्भुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसांन्याकलयितुमशक्य-
 रचनस्यानायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् । प्रतीतं च निषेध्यं
 नाप्रतीतं न श्रुतिप्रतीतम् न सत्यत्वादयश्च लौकिकास्ततः सर्वनिषेधे
 तदज्ञानमेव भवेत् । न च सत्यत्वादिकं लोके नास्त्येव । व्यवहारमात्र-
 १० त्वात् । कारणगतमेव सत्यत्वं प्रपञ्चे भासत इति वाच्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तथा
 कुतो नाङ्गीक्रियते । स्मृतिश्च स्वीकृता भवति । कर्ता कारयिता हरिः-
 इति । न चारोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् । तत्र
 न प्रकृतेः । अग्रे स्वयमेव निषिध्यमानत्वात् । न जीवानाम् । अस्वा-
 तन्व्यात् । न चान्येषाम् । उभयनिषेधादेव । तस्माद् ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वम् ।
 १५ एवं भोक्तृत्वमपि । न वा काचिच्छ्रुतिः कर्तृत्वं निषेधति । विरोधमाना-
 त्कल्प्या तु लौकिकंपरा । फलवाक्येष्यश्रुतानां गुणोपसंहारः कर्तव्यः ।

तथा चायं सूत्रार्थः । 'जन्म आदिर्येषामित्यवयवसमासादतद्गुणसं-
 निज्ञानो बहुर्वाहिः ।' अथवा जन्मप्रभृति सर्वे भावविकारा आदिगन्धेन
 गृह्यन्ते । तथाच जन्म च आदिश्चेत्येकवद्भावः । आदिशब्दश्च धर्मवाची
 २० सचं स्वसम्बन्धिनं लक्षयति । तस्योभयसापेक्षत्वात् । उत्पत्तेर्विद्यमानत्वा-
 दन्यानेव भावविकारानुपलक्षयतीत्यादिशब्देनान्ये भावविकाराः । अथवा
 जन्मनो नादित्वम् । तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् । अन्ये त्वादि-
 मन्तः । तदाधारस्य पूर्वं विद्यमानत्वात् । अत्र आदिगन्धः स्वाधा-
 रसद्धर्मवाची तद्धर्माणामुपलक्षकः । अथवा गमनप्रवेशयोर्भेदाज्जन्म आदि-
 २५ र्येषामिति जात्यपेक्षयैकवचनम् । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

धिषवा किमनया कुमुदवा । जन्माद्यस्य आकाशस्य यत इति ।
 तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाराः सम्भूतः (तै. २।१) इत्येव विचार्यते ।
 फलसम्बन्धित्वात् तेनैकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः प्रकारान्तरेषु । यतो वा
 इमानि (तै. ३-१) इत्यत्र विस्फुलिङ्गयत्सर्वोत्पत्तिः । अत्र तु क्रमेणेति
 विशेषः । एतेन सर्व एव प्रकाराः सूचिता वेदितव्याः । ब्रह्मविचारे
 ब्रह्मणोऽप्यधिकृतत्वात् तद्ब्रह्मेत्यायाति न त्वध्याहारः । १

शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । शास्त्रीति
 शास्त्रं वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकाण्डे पूर्वसृष्टिवाक्यानां संग्रहार्थम् ।
 यथास्यैव कारणत्वं नान्यस्य तथोपरिष्ठाद्दक्ष्यामः । मतान्तरवज्जन्मादीनां न
 विकारित्वं क्तिवाविर्भावतिरोभावादेव । तथोत्तरत्र वक्ष्यते तदनन्यत्वाधिक-
 रणे (ब्र. सू. २-१-१५) । नामलीलाया अपि न पृथङ् निरूपणं
 प्रपञ्चमभ्यसतात् ।

१५ केचित् पृथग्रूपनामप्रपञ्चकर्तृत्वं योगविभागेन प्रतिज्ञाय समन्ययादि-
 सूत्रेष्वेव हेतून्वर्णयन्ति । अन्यसिद्धयर्थं च । अतस्ति व्याप्रोतीत्यत् । शास्त्रे
 योनित्वं प्राप्तं तदिति । नैतत्सूत्रकारसंमतमिति प्रतिभाति ।

तस्मात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च सिद्धं निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वेन ।

२० ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानम् । तपोयज्ञादियुक्तप्रजा-
 पतिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपाख्यानेष्ववगम्य-
 मानत्वात् । न चावान्तरकारणत्वम् । परस्याश्रवणात् । उत्तरकाण्डे तु
 द्वयपतिपादनाद्विरोधः । संदेहश्च । मीमांसायाः संदेहनिवारकत्वेऽप्ये-
 कांशस्याप्रामाण्यं स्यात् । उभयसामर्थ्ये शास्त्रवैकल्यं वा । वेदप्रामाण्या-
 देव तत्सिद्धेः । बाधितार्थवचनं वेदे नास्तीत्यवोचाम ।

किंच । वेदान्ताः किं वेदशेषा वेदा वा । नायः । अनुपयोगात् ।

२५ अनारभ्यापीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वकाण्डविचारेणैव मतार्थत्वं विद्या-
 प्रवेशश्च । न द्वितीयः । यज्ञापतिपादनात् । मन्त्रब्राह्मणत्वाभावाच्च । तस्माद्दे-
 दोपरा वेदान्ता इति तेषां किं स्यादिति चेत् । भिवम् । अस्ति तावद्दे-
 दत्वमध्ययनादिभ्यः । स्मरणाच्च । प्रमाणं च सर्वोपि वेदः स्वार्थं । स

च न यज्ञश्चेद् ब्रह्म भवतु । न चैतावता वेदत्वमतिप्रसङ्गात् । शक्यते
 ह्यमिहोत्रादीनामन्यतरदन्तर्भाव्य तथा वक्तुम् । तस्माद् ब्रह्मापि प्रति-
 पादयन्तो वेदान्ता वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति । मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्प-
 श्यामः । ऋग्वेव मन्त्रः । ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणम् । तच्छेषाः सृष्ट्यादि-
 ५ प्रतिपादकाः । यद्यपि न विधीयते तथापि तादृशमेव ज्ञानं फलायेति
 युक्तमुत्पश्यामः । पूर्वैर्बलक्षण्यं तु भूपणाय । काण्डद्वयस्यान्योन्योपका-
 रित्वाय साधारणग्रहणम् । यदेव विद्यया करोति (छां. १-१-१०)
 इत्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
 पन्ति (बृ. ४-४-२२) इत्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्मब्रह्मणोः
 १० क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात् कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न विरोधः । तस्मा-
 च्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ॥)

निवृत्ताधि

५ प्रमायिकाः केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादानुमानमिति वर्णयन्ति । अन्ये
 पुनः श्रुत्यनुवादकमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्थनुमानं च ब्रह्माणि प्रमाण-
 मिति । तच्च—तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (बृ. ३।१।२६) इति केवलोपनि-
 १५ षदेयत्वादुपेक्ष्यम् । अनधिगतार्थगन्तृत्वात्प्रमाणस्य । मनननिदिध्यांसनयोः
 श्रवणाद्धत्वम् । सन्देहवारकत्वाच्छास्त्रस्यापि तदङ्गत्वमिति ॥ १।१।२ ॥

Even प्रामाणिक is a sign of श्रवण

३ समन्वयाधिकरणम् ।

[तत्रैतत्स्यात् । तत्र किं समवायि निमित्तं कर्तृ वा । किमतो
 यद्येवम् । एवमेतत्स्यात् । यद्येकमेव स्यात्तदा क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरति-
 २० शक्यत्वं भज्येत । मृदादिसाधारण्यं च स्यात् । मतान्तरवत् । कथमेवं
 संदेहः । यावता—यतो वा इमानि (तै. ३-१) इत्यादिभ्यो निःसन्देह-
 श्रवणात् । एवं हि सः । पञ्चमी श्रूयते यत इति । पञ्चम्यास्तसिरिति ।
 आत्मन इत्यापि पञ्चमीनिमित्तत्वेन संदेहः । पञ्चम्या निमित्तत्वकथनात् ।
 उपादानत्वे कर्तृत्वे च संदेहः । तद्वाचकाश्रवणात् । कल्पनायां प्रमाणा-
 २५ भावात् । समवायित्वे पुनः सूतरां संदेहः । एवं प्राप्त आह ।]

तच्च समन्वयात् ॥ १११३ ॥

[१७२]

- (तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वान्मतान्तरनिराकरणत्वेनाप्रे वक्ष्यते । तद्वत्तैव समवायिकारणम् । कुतः । समन्वयात् सम्यगनुवृत्तत्वात् । अरितभातिप्रियत्वेन सविदानन्दरूपेणान्वयात् । नामरूपयोः कार्यरूपत्वात् । प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वात् । अज्ञानात्परिच्छेदाप्रियत्वे । ज्ञानेन बाधदर्शनात् । नानात्वं त्वच्छिकमेव । जडजीवान्तर्यामिष्वेवैककांशप्राफट्यात् । कथमेवमिति चेत् । न । अद्रूपे घटरूपक्रियास्विव तारतम्येनाविर्भाववत् जडेपि भावनात्वादिप्रतीतिस्तारतम्येनाविर्भावोद्धीकर्तव्यः । भगवदिच्छाया नियामकत्वात् । न च साधारण्येन सर्वजगत्प्रति परमाण्वादीनामन्वयः संभवति । एकस्मिन्ननुस्यूते संभवत्यनेककल्पनाया अन्याव्यत्वात् । लोके कर्तृविशेषवदुपादानविशेषग्रहणेपि न ब्रह्मणि व्यभिचारः । अलीकप्रतीतिस्तित्वादिप्रतीतावपि सम्यगन्वयमावाञ्च कार्यत्वव्यभिचारो । तस्माद्ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतत्सर्वं श्रुतिरेवाह । स आत्मानं स्वयमकुरुत (तै. २-७) इति ।
- १५ निमित्तत्वं तु स्पष्टमेव सर्ववादिसंमतम् ।)

- केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षनिराकरणाय—तच्च समन्वयात् (ब्र. सू. १-३) इति योजयन्ति । तत्पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसंगतत्वाद्दुपेक्ष्यम् । तथाहि । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासामेव प्रतिज्ञाय तत्प्रतिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह । अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । न च सर्वस्मिन्वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् । संदेहमात्रवारकत्वाब्जिज्ञासयोः । नत्वलीकिकार्थसाधकत्वम् । तथा सति वेदानामन्याधीनत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् ।

किंच ।

- २५ साधनं च फलं चैव सर्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् ।
न प्रवर्तयितुं शक्या तथा चेन्नरको न हि ॥ ९ ॥

प्रवर्तकस्तु सर्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ।

यत्र एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥ १० ॥

सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ।

मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्रवणाच्छ्रुता ।

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थे च संमतः ॥ ११ ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत् । प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमः (तै. सं. १) इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा । तथा सति वेदानामप्रामाण्यमेव स्यात् । मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकालोकवत् । तस्मात् पूर्वमीमांसानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य वदन्तो मूर्खा एव । उत्तरवादिनोपि पूर्वाज्ञानमूर्खीकृत्य पूर्वानुपयोगित्वं वेदस्य ब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञाः । येदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तेदेव वीर्यवत्तरं भवति (छां. १।१।१०) इत्युपनिषद्ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धैव कारणता । न च बाधितत्वात्त्यज्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मात्मज्ञानवत् एव वसिष्ठादेर्यज्ञाधिकारात् । न चैवं किमनेनेति वाच्यम् । इत्थंभूतत्वाद्यज्ञस्य । किंच कर्मफलवद्ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात्—य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । मजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या (तै. ३।६) इति । अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञानधिकारात्तन्निषेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते । न च देहाध्यासस्य कारणत्वम् । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः (भ. गी. ४।२४) इत्यादिस्मृतेः । तस्मादन्योन्योपयोगित्वे न कोपि दोषः । क्रियाज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसिद्धयर्थं भिन्नतया शास्त्रप्रवृत्तिः ।

किंच । वेदान्तवाक्यानामस्मिन् शास्त्रे समन्वय एव प्रतिपाद्यते

संदेहनिराकरणद्वारा । तत्कथं सिद्धबद्धेतुत्वेन निर्देशः । अग्रिमवैयर्थ्यं च स्यात् । न च प्रतिज्ञामर्मितहेतुत्वम् । अनुपयोगात् । गौणमुख्यभावे परं विवादः । न च येन रूपेण समन्वयो मतान्तरस्यैर्विचारितस्तथाग्रे सूत्रेषु निर्णयोस्ति । शास्त्रारम्भस्तु प्रथमसूत्र एव समर्थितः । तस्मात्समवायिकारणत्वमेवानेन सूत्रेण सिद्धम् ।

- ननु कारणत्वमेवास्तु ब्रह्मणः किं समवायिकारणत्वेन । विकृतत्वं च स्यात् । अनर्थरूपत्वेन कार्यस्यायुक्तता च । तस्मादनारम्भणीयमेवेतत्सूत्रमिति चेत् । मैवम् । सर्वोपनिषत्समाधानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः समवायित्वं न ज्ञेयात् । भूयानुपनिषद्भागो व्यर्थः स्यात् । इदं सर्वं यद्यथात्मा । (बृ. २।१।५-४-५-७) आत्मैवेदं सर्वं (छां. ७।२।५।२) । स सर्वं भवति । ब्रह्म तं परादात् (बृ. २।१।६) इत्यादि । स आत्मानं स्वयमकुरुत (तै. २।७) । एकमेवाद्वितीयम् (छां. ६।२।१) । वाचारम्भण विकारः (छां. ६।१।४) इत्यादि । एकमादीनि वाक्यानि स्वार्थे बाधितानि भव्युः । नन्वेवं निःसंदिग्धत्वात्कथं सूत्रमवृत्तिः । उच्यते । अस्थूलादिवाक्यान्यपि सन्ति सर्वत्र प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यप्रतिपादकानि । ततोऽन्योन्यविरोधेनकस्य मुख्यार्थबाधो वक्तव्यः । तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपञ्चरूपप्रतिपादकानाग्रेव काश्चित्कल्पयेत् । तन्मा भूदिति जन्मादिसूत्रवत्समन्वयसूत्रमपि सूत्रितवान् । तथा च अस्थूलादिगुणयुक्त एव । अधिक्रियमाण एव ।
२. आत्मानं करोतीति वेदान्तार्थः संगतो भवति । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं तु ब्रह्मणो भूषणाय ।

— [किंच । अन्यपदार्थमृष्टौ वेपथ्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्माधीनत्वे त्वनीशता । ततः कर्तृत्वमपि गन्धेत । ततः सर्वमाहात्म्यनाश एव स्यात् ।]

1-S reads सिद्धत्वं हेतुनिर्दिष्टः for सिद्धबद्धेतुत्वेन निर्देशः ।

11-A reads धोन्यत्रामनो ब्रह्म वेद after परादात् ।

नन्वेवमेवास्तु अपवादाद्यत्वात् रज्जुसर्पवदयुकार्थकथनेपि न दोषः ।
सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः (भ. गी. ११-४०) इति स्मृतेऽत्रेति
चेत् । मैवम् । तथा सति पापण्डित्वं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्थाङ्गीकर्तुरा-
सुरेषु भगवता गणितत्वात् ।

५ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥

(भ. गी. १६-८) इति]

शास्त्रानर्थक्यं च । सर्वं समाप्नोषीत्यप्यसंगतं स्यात् । वस्तुपरिच्छे-
दात् । न हि वेदो निःप्रपञ्चरूपकथनमुक्त्वा स्वोक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेधति ।

१० तस्मादध्यारोपापवादपरत्वेन व्याख्यातृभिर्वेदान्तास्तिलापः कृता इति मन्या-
महं । सर्ववाक्यार्थवाधात् । यथा निर्दोषपूर्णगुणविग्रहता भवति तथो-
परिष्ठाद्दक्ष्यामः ।

ननु पुरुषार्थार्थानि शास्त्राणि । इदं च शास्त्रं मोक्षरूपपुरुषार्थ-
साधकम् । मोक्षश्चाविद्यानिवृत्तिरूप इति युक्तम् । अविद्या चाज्ञानं ज्ञानेनैव

१५ नश्यति । ततो ज्ञानोपयोगित्वेन व्याख्यातव्ये वेदान्तेऽध्यारोपापवादव्यति-
रेकेण व्याख्यानमयुक्तम् । अतो यथाकथंचिद्व्याख्यानेपि पुरुषार्थसिद्धेर्न

कोपि दोष इति चेत् । न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा स्वरूपं शास्त्रिक-
समधिगम्यं न स्वबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य

तत्र वेदं योजयन्तो महासाहसिकाः साद्भिरुपेक्ष्याः । पुरुषार्थः पुनर्यथा

२० वेदान्तेष्ववगतः । ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति (मुण्ड. ३-२-१) । ब्रह्मविदाप्नोति
परम् । (तै. २-१) न स पुनरावर्तते । (छां. ८-१५-१) ततो मा

तच्चतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् । (भ. गी. १८-५५) अनावृत्तिः
शब्दादनावृत्तिः शब्दात् (ब्र. सू. ४-४-२२) इत्येवमादिभिः श्रुति-
स्मृतिन्यायैर्बलमात्रेणैव पुरुषार्थत्वम् । ब्रह्म च पुनर्न जीवस्यात्ममात्रम् ।

२५ अज्ञानवद्वा ।

एकस्यैव मर्मांशस्य जीवस्यैव महामते ।

बन्धोस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः ॥ १२ ॥

इति भगवता जीवस्यैवाविद्यावत्त्वप्रतिपादनात् । तस्मान्त्रयायोष-
 बृंहितसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवद्ब्रह्म । तस्य श्रवणमनननिदिध्यासनै-
 रन्तरंगैः शमदमादिभिश्च बहिरङ्गैरतिशुद्धे चित्ते स्वयमेवाविर्भूतस्य स्वप्रका-
 शस्य सायुज्यं परमपुरुषार्थः । तस्मात्सर्वे वेदान्ताः स्वार्थ एव युक्तार्थी
 ५ इति न्यायैर्वक्तव्यत्वाद्ब्रह्मणः समवायित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यम् ॥ १।१।३॥

॥ इति त्रिसूत्री ॥

४ ईक्षत्यधिकरणम् ।

एवं ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किंलक्षणकं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां जन्मा-
 दिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणकजगत्कर्तृ समवायि चेत्मुक्तम् । एवं त्रिसूत्र्या

१० जिज्ञासालक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा ।

तत्र ब्रह्मणि चतुर्था विचारः स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकानि वेदा-
 न्तवाक्यानि विविधानि मतान्तरनिराकारणं च । तत्र स्वरूपे विचारिते
 मतान्तरनिरासव्यतिरेकेण साधनफलयोरनुपयोगात् अतः प्रथमं स्वरूप-
 निर्णयः । तदनु मतान्तरनिरासः । तदनु साधनानि फलं चेति । तत्र

१५ प्रथमेध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्यन्ते । तानि द्विविधानि । संदिग्धानि
 निःसंदिग्धानि च । तत्र निःसंदिग्धानां निर्णयो न वक्तव्यः । संदिग्धानि

१ पुनश्चतुर्विधानि । कार्यप्रतिपादकानि । अन्तर्यामिप्रतिपादकानि । उपास्य-
 रूपप्रतिपादकानि । प्रकीर्णकानि चेति । तत्र प्रथमपादं कार्यवाक्यानां
 निर्णय उच्यते । सच्चिदानन्दरूपेणाकाशनायुतेजोवाचकवाक्यानि षड्-

२० विधान्यपि निर्णयन्ते । अन्यत्रान्यवाचकान्यपि वेदान्तेषु भगवद्वाचका-
 नीति । तत्र लक्षणविचार एव सद्रूपाणां वाचकता निर्णीता । चिद्रूपस्य
 ज्ञानप्रधानस्य निर्णयार्थमीक्षत्यधिकरणमारभ्यते साप्ताभिः सूत्रैः । सम-
 द्वारत्वाग्ज्ञानस्य ।

तत्रैवं संदेहः । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमाणाविषयत्वात्-
 २५ यतो वाचो निवर्तन्ते (त. २-४) इति श्रुतेश्च विचारः कर्तुं न

शक्यते । स्वप्रकाशत्वविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च । आहोस्विद्विरोधपरिहारेण शक्यत इति । किं तावत्प्राप्तम् । न शक्यत इति । कुतः ।

ज्ञापनार्थं प्रमाणानि संनिकर्षादिमार्गतः ।

सर्वथाविषयेवाच्येव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥ १३ ॥

५ ऐहिकामुष्मिकव्यवहारयोग्ये पुरुषप्रवृत्तिः । प्रवृत्त्यर्थं हि प्रमाणानि । ब्रह्म पुनः सर्वव्यवहारातीतमिति । नन्वेतदपि वेदादेवावगम्यत इति चेत् । तर्हि बाधितार्थप्रतिपादकत्वान्न वेदान्ता विचारयितव्या इति प्राप्ते । उच्यते ।

ईक्षतेनाशब्दम् ॥ १११४ ॥

१० न विद्यते शब्दो यत्रेत्यशब्दम् । सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म न भवति । कुतः । ईक्षतेः । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् (छा. ६-२-१) इत्युपक्रम्य—तदैक्षत । बहु स्या प्रजायेय (छां. ६-२-३) इति । तत्तेजोसृजत । (छां. ६-२-३) तथान्यत्र । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चन भिषत् । स ऐक्षत १५ लोकान्नु सृजे (ऐ. १-१-१) इति । स इमान् लोकानसृजत (ऐ. १-१-२) इति । स ईक्षांचके । स प्राणमसृजत (प्र. ६-३) इत्येवमादिषु सृष्टिवाक्येषु ब्रह्मण ईक्षा प्रतीयते । thought knowledge

किमतो यथेवम् । एवमेतत्स्यात् । सर्वव्यवहारप्रमाणातीतोर्पि-क्षांचके लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति । अतो यथा यथा

२० कृतवांस्तथा तथा स्वयमेवोक्तवान् । पूर्वरूपं फलरूपं च सृष्टं स्वांश-पुरुषार्थत्वाय । ततश्च प्रमाणबलेनाविषयः । स्वेच्छया विषयश्चेत्युक्तम् ।

ननु सर्वप्रमाणविषयत्वे दूषिते केवलवेदविषयत्वं कथं सिद्धान्ती-क्रियते । उच्यते । चक्षुरादीनां प्रामाण्यमन्यमुखानिरीक्षकत्वेन । न

1-A reads स्वप्रकाश for स्वप्रकाशत्व ।

3-A and B read हि after व्यवहारयोग्ये ।

6-7 om. सर्व before व्यवहार ।

10-A and B read सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं for सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं ।

स्वतः । भ्रमानुत्पत्तिप्रसंगात् । सत्त्वसहितानामेव चक्षुरादीनां प्रामाण्यात् ।
 अतो निरेपेक्षा एव भगवान्निःश्वासरूपवेदा एव प्रमाणम् । संकेतग्रहस्तु
 वैदिक एव वेदविद्भिः कृतः । आकृतिगान्त्रार्थं लोकापेक्षा । अनधिगता-
 र्थगन्तु च प्रमाणम् । लोकानधिगत इत्यर्थः । यज्ञब्रह्मणोरलौकिकत्वं
 १ सिद्धमेव । लौकिको व्यवहारः संनिपातरूपत्वात्पुरुर्यार्थसाधक एव ।
 तर्हि शब्दमात्रस्य कथं ग्रहणम् । वेदव्याख्यातृवामिपयत्वादिति ब्रूमः ।
 एतेन—मनसैवानुद्गटव्यम्—इत्यपि समर्थितम् । तस्मात् सृष्ट्यादि-
 प्रतिपादका अपि वेदान्ताः साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादका इति सिद्धम् ॥ १।१।४ ॥

स्यादेतत् । कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वेदे प्रतीयते ब्रह्मणः । यतो वा

- १० इमानि भूतानि जायन्ते (तै. ३-१) स आत्मानं स्वयमकुरुत (तै. २-७) निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् (श्वे. ६-१९) असंगो ह्ययं पुरुषः (बृ. ४-३-१५) इत्येवमादिवाक्येषु । तत्र द्वेषा निर्णयः संभवति । सर्वमयनसमर्थत्वाद्विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन । अन्यतरबाधाद्वा । अलौकिकापेक्षया लौकिकस्य जघन्यत्वात्कर्तृत्वादे-
 ११ लौकिसिद्धत्वात्कर्तृत्वबाध एव युक्तः । ईक्षत्यादिकं तु प्रकृतिगुणसत्त्वसम्बन्धादपि ब्रह्मणो यजन्यं । तस्मादलौकिकसर्वभवनसमर्थत्वादिकल्पनापेक्षया लौकिक एवान्यतरबाधो युक्तः । ततश्च सत्यस्वरूपादन्यदर्थेतिदिति भव्यमेवाशङ्क्य परिहरति सूत्रकारः ।

गौणश्वेन्नात्मशब्दात् ॥ १।१।५ ॥

- १० ईक्षत्यादिगुणयुक्तः परमात्मा गौणः प्रकृतिगुणसत्त्वसम्बन्धवान् इति चेत् । न तथा वक्तुं शक्यते । कुतः । आत्मशब्दात् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् (ऐ. १-१) इत्युपक्रम्य—स ऐक्षत (ऐ. १।१) इत्युक्तम् । आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणपरब्रह्मवाचकत्वेनैव

17-A reads अन्यदेतत् for अन्यदेवेतत् ।

20-A and C om. ह्यन after ईक्षत्यादि ।

20-E om. सत्त्व after गुण ।

21-B reads तथायं for तथा ।

सिद्धः । तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह । ननु चोक्तमन्यतरवाधां युक्त इति । न युक्तः । स्वातन्त्र्याभावेन सगुणस्य कर्तृत्वायोगात् वेदाश्च प्रमाणभूताः । ततः सर्वमवनसामर्थ्यमेव श्रुतिबललभ्यमङ्गी कर्तव्यम् । किं च अस्तिभातिप्रियत्वादिधर्मवत् ब्रह्मगतकर्तृत्वं लोके प्रतीयते ।

कार्यत्वात् । तस्मादात्मशब्दप्रयोगाद् गुणातीतमेव कर्तृ ॥ १।१।५ ॥

नन्वात्मशब्दोपि लोकवद्गोणोस्तु । लोकं हि केनचित्पृष्टो विष्णुमित्र आह । यज्ञदत्तो ममात्मेति । अत्र गौणत्वमुपचार इत्येवं प्राप्तेभिर्धीयते ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ १।१।६ ॥

१० एवं हि श्रूयते । असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदा-
त्मानं स्वयमकुरुत (तै. २-७) इत्युपक्रम्य—यदा ह्येवंप एतस्मिन्नदृश्ये-
नात्म्येनिरुक्तेनिलयनेभ्यं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोमयं गतो भवति ।
(तै. २-७) इति । प्रापञ्चिकधर्मरहितं ब्रह्मण्येतास्मिन्पूर्वाक्तजगत्कर्तारि
परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र यदि जगत्कर्ता गौणः स्यात् तन्नि-

१५ ष्टस्य संसार एव स्यात् । न मोक्षः ॥ १।१।६ ॥

किंच ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ १।१।७ ॥

इतोपि निर्गुण एव जगत्कर्ता । वेदान्तेषु सर्वत्र साधनोपदेशेषु
पुत्रादिवज्जगत्कर्ता हेयत्वेन नोपदिश्यते । यदि सगुणः स्यात्प्राकृतगुण-
२० परिहारार्थं मुमुक्षुभिर्जगत्कर्ता नोपास्यः स्यात् । पुत्रादिवत् । अत ईक्ष-
त्यादयो न सगुणधर्माः । सूत्रत्रयस्येक्षतिहेतुसाधकत्वाच्चकारः । एवं
सूत्रचतुष्टयेनेक्षतिहेतुना जगत्कर्तृत्वोपपन्न्या सुष्टिवाक्यानां ब्रह्मपरत्व-
मुपपादितम् ॥ १।१।७ ॥

अतः परं स्वतन्त्रहेतूनाह । स्वाप्ययात् । (ब्र. सू. १-१-८)
२५ गतिसामान्यात् । (ब्र. सू. १-१-९) श्रुतत्वाच्च । (ब्र. सू. १-१-१०)

इति सूत्रत्रयेण । ननु किमर्थं हेत्यन्तराणि । साधकत्वे एकैनापि तत्सिद्धेः ।
 असाधकत्वे शंतेनाप्यसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । रूपभेदार्थं हेत्यन्तराणि
 नानानिश्चात्रमोजनतृमिवत् । तद्यथा । आत्मशब्दात् (ब्र. सू. १-
 १-१) तन्निक्रस्य मोक्षोपदेशात् (ब्र. सू. १-१-६) हेयत्वा-
 १ वचनाच्च (ब्र. सू. १-१-७) इति निर्गुणस्य स्वरूपपरतया धार्य-
 परतया च कार्यस्य पुनर्विधिनिषेधभेदाद् द्विरूपतेति । एवमुत्तरत्रापि
 प्रपञ्चयिष्येत् ॥ तत्र सृष्टिवाक्यानामीक्षतिहेतुना भगवत्परत्वमृच्छम् । इदानीं
 प्रलयवाक्यानामाह ।

स्वाप्ययात् ॥ १११८ ॥

१० ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारातीतत्वम् । कृतः । स्वाप्ययात् । स्वस्मिन्न-
 प्ययात् । तत्र चित्तकरणत्वाज्जीवस्योच्यते । एवं हि श्रूयते । यत्रैतत्पुरुषः
 स्वपिति नाम सत्ता संस्य तदा सम्पन्ना भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याच-
 शंतं । स्वं क्षीयतां भवति (छां-६-८-१) इति । स्वपितीति न
 क्रियापदं किन्तु जीवस्य नाम । तदेव स्वपितीति नामत्वं यदा सत्ता
 १५ सम्पद्यते । सति स्वगन्धवाच्येपीति लये प्राप्नोतीत्यर्थः । अहरहर्जीवि-
 ब्रह्म सपद्ये ततो ब्रह्मव्यधिष्ठानं प्राप्य पुनर्नव इव समायाति वासना-
 शेपात् । स्वशब्देन चाभेदः । अर्थतः सच्छब्दसामानाधिकारण्याज्जि-
 गुणत्वम् । ननु प्रलये वक्तव्ये कथं सुपुषिः । मोक्षातिरिक्तदशायां तथा
 कर्मसंबन्धाभावादिति ब्रूमः ॥ १११८ ॥

मुक्तिवाक्यानामाह ।

गतिसामान्यात् ॥ १११९ ॥

गतौ सामान्यात् । गतिर्मांसः । समानस्य भावः सामान्यम् । मोक्षे
 सर्वस्यापि भगवता न्युत्पत्त्वात् । एवं हि श्रूयते । यथा सर्वासामपाञ्चसमुद्र
 एकायनम् (बृ. २-४-१३-४-५-१२) इत्युपक्रम्य-वागेकायनम् ।
 १५ (बृ. २-४-११-४-५-१२) इति दृष्टान्तार्थं निरूप्य-स यथा सन्ध-

वखिल्य उदके प्रास्तः (बृ. २-४-१२—४-५-१३) इत्यादिना लयदृष्टान्तं निरूप्य—न प्रेत्य संज्ञास्ति (बृ. २-४-१२—४-५-१३) इति प्रतिपाद्य तन्निरूपणार्थं—यत्र हि द्वैतमिदं भवति तदितर इतरम् । (बृ. २-४-१३—४-५-१५) इत्यादिना सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वं दर्शितम् । आदिमध्यावसानेषु शुद्धब्रह्मण एवोपादानात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मसमन्वय उचित इति ॥ १।१।९ ॥

किञ्च ।

श्रुतत्वाच्च ॥ १।१।१० ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्ण-
१० मेवावशिष्यते (बृ. ५-१-१) इति श्रुत्यैवासंदिग्धं सर्वकार्यत्वं प्रति-
पादितम् । सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति (कठ. १-२-१५) इति च !
चकारोर्विकरणसंपूर्णत्वद्योतनाय ।

एवं चिद्रूपस्य कारणता निरूपणेन वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं निरूपितम् ॥
॥ ४ ॥ १।१।१० ॥

१५

५ आनन्दमयाधिकरणम् ।

अतः परमानन्दरूपस्य कारणत्वोपपादनेन तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुप-
पाद्यत आनन्दमयाद्यथाभिः सूत्रैः । तत्र तैत्तिरीयशाखायां ब्रह्मभृगुप्रपाठक-
द्वयेन इतत्रानन्दमय इति मयट्प्रत्ययान्तस्याब्रह्मत्वेनाजगत्कर्तृत्वे ब्रह्म-
प्रपाठकस्याब्रह्मपरत्वं स्यात् इति तन्निराकरणार्थमानन्दमयाधिकरणम् ।
२० पण्डिन्द्रियस्वरूपद्वयानन्दभेदेनानन्दस्याद्यविधत्वादट सूत्राणि ।

ननु कथं संदेहः । कथं वास्याब्रह्मत्वे प्रपाठकासंगतिरिति ।
उच्यते । ब्रह्मविदः परमामि प्रतिज्ञाय ज्ञेयांशे कारणत्वायानन्दांशमप्रवेश्य
जडत्वपरिहाराय सर्वज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्य तन्निरूपणार्थं सर्वोपि प्रपा-
ठक आरब्धः । तत्र साधनशेषब्रह्मणो वाक्यादेव निःसंदिग्धप्रतीतिः

फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादनीयम् । तत्राब्रह्मानमयादितुल्यवचनात् सुखवा-
चकशब्दानामेव वचनाच्च संदेहः । आनन्दांशस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्व-
प्रतिपादनार्थत्वात् । तदभावे प्रपाठकैवैयर्थ्यं च । फलस्य नैकद्वयप्रति-
पादनायात्मपदप्रयोगेण फलरूपेण जगत्कारणतामुक्त्वा तस्यैव मध्ये
५ सर्वान्तरत्वमुपपादितम् । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्यन्तर आत्मानन्द-
मयः (तै. २-५) इति । अन्ते च एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति
(तै. २-८) इति । (आदिमव्यरूपे अनूद्य फलत्वेनोपपादितम् D तन्नि-
रूपकस्यापि तत्तुल्यफलत्वं वक्तुमन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् ।
तत्र पूर्वपक्षेन्नमयादेरिवानन्दमयस्यापि न ब्रह्मत्वम् । अक्षमयादितुल्य-
१० वचनात्तथैव फलसिद्धेरिति । एवं प्राप्तेभिर्धायी ।

आनन्दमयोभ्यासात् ॥११११११॥

आनन्दमयः परमात्मा । नात्रमयादिवत्पदार्थान्तरम् । कुतः ।

अभ्यासात् । अभ्यस्यते पुनः पुनः कीर्त्यते इत्यभ्यासस्तस्मात् । अभ्यासस्य
भेदकत्वं पूर्वतन्त्रासिद्धम् । यथा पूर्वतन्त्रे शब्दान्तराभ्यासासंख्यागुण-
१५ क्रियानामधेयानां षण्णां कर्मभेदकत्वमेवमेवानन्दमयस्याप्यभ्यासात्
पूर्ववैलक्षण्यम् । अतोतुल्यत्वाद् ब्रह्मत्वम् । एवमभ्यासः श्रूयते । को ह्येवा-
न्यात्कः प्राण्यात् । यदेव आकाशानन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति
(तै. २-७) इत्यर्थतोभ्यासः स्तुत्या । मयड्यर्थप्रकृतिस्तु तुल्या । पुनर्वचने-
नाभ्यासेन प्रवाहान्नेदे साधिते ब्रह्मत्वम् । न तु द्वयापत्तिः । उत्तरस्य
२० साधकत्वात् । तस्मादानन्दमयं ब्रह्मैव ।

अथवा स नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमिच्छत् ।

स हैतावानास (बृ. १।४।३) इत्यादिश्रुतिभिः । एष उ एव (को. ३।८)

5-A reads प्रतिपादितम् for उपपादितम् ।

10-S reads इति for एवं ।

13-S reads अभ्यासभेदकत्वं for अभ्यासस्य भेदकत्वं ।

16-B and M read प्रक्रिया for क्रिया ।

19-S reads भेदापत्तिः for द्वयापत्तिः ।

इति श्रुतेश्च तानि तानि साधनानि कारयित्वा तानि तानि फलानि दद-
 न्द्गवान् स्वक्रीडार्थमेव जगद्रूपेणाविर्भूय क्रीडतीति वेदिकेर्निर्णयिते ।
 एतदेव काण्डद्वयेषु प्रतिपाद्यते । अन्यथा जीवस्य साधनफले निरूप-
 यन्त्याः श्रुतेर्जीवपरत्वमेव स्यान्न ब्रह्मपरत्वम् । कर्मब्रह्मणोरपि जीवशेषत्वं
 ५ नापेयात् । एवं सति पूर्वकाण्डेवान्तरफलान्युक्त्वा एतस्यैवानन्दस्थान्यानि
 भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (बृ. ४-३-३२) इति श्रुतेर्निरवध्यानन्दात्मक-
 मेव परमं फलमिति तद्विवक्षमाणा पूर्वं सामान्यत आह ससाधनं तैत्ति-
 रीये । ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २-१) इति । अक्षरब्रह्मवित्परं ब्रह्मा-
 १० प्रोतीत्यर्थः । अत्र परशब्दस्य पूर्वपरत्वे तदित्येव वदेत् । पूव ब्रह्मा-
 क्त्वाग्रे यत्परमित्याह तेन सांनिध्यात्तत एव परं पुरुषोत्तमरूपमेवात्राभि-
 प्रेतमिति ज्ञायते ।

सिद्ध प्राप्तिः

किञ्च । प्रतिवादिना तद्विज्ञानात्मिकैव वाच्या । तथा सति
 ब्रह्मप्राप्तौ ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात्स चासङ्गतः । साधनसाध्यभावव्या-
 हतिश्च ।

१५ अतः परं तद्विशेषविवक्षमाणानुभवैकगम्यं तत्स्वरूपं नान्यमान-
 गम्यमिति ज्ञापयितुमन्यमुखेनाह । तदेवाभ्युक्ता (तै. २।१) इति ।
 अन्यथा सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिरेवं कथं वदेत् । तदित्यव्ययम् ।
 तथा च तत्पूर्वोक्तं ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणमर्थं विशदयत्या प्रतिपाद्यत्वे-
 नाभिमुखीकृत्योपगृह्य ऋगोपा विदितपरब्रह्मैकरुक्ता । पूर्ववाक्योक्तार्थस्य
 २० वैशद्यमनया क्रियत इत्यर्थः सम्पद्यतं । तामेवाह । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।
 यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोभ्रुते सर्वान् कामान् सह
 ब्रह्मणा विपश्चिता । (तै. २-१) सोपपत्तिकमानन्दात्मकत्वमग्रे निरूप-
 णायमित्यधुना तदनिरूप्य सच्चिदंशौ देशकालापरिच्छिन्नत्वं चोक्तवती ।

अथवा अक्षरब्रह्मण्यानन्दात्मके सत्यपि तस्य परिच्छिन्नत्वान्न
 २५ परमफलत्वम् । अत आनन्देपरिच्छिन्नत्वमेव परमफलतावच्छेदकमिति

तद्धर्मपुरःसरं परमानन्द एवानन्तशब्देनोच्यतेत्र । सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (स. सा. ३) सच्चिदानन्दविग्रहम् । (मुण्ड. १।४) इत्यादि-श्रुतिषु त्रयाणामप्येकप्रक्रमपठितत्वात् । द्वितीयोक्तौ तन्नियतसहचारित-त्वेनानुकोप्यानन्दः प्राप्स्यत एवेत्याशयेन वानन्दः स्फुटतया नोक्तः ।

- ५ अथ वेदनपदार्थमाह । यो वेदेत्यादिना । अत्रेदमाकृतम् । नाय-मात्मा प्रवचनेन लभ्यो न भेषया न बहुधा श्रुतेन । यमेवैष दृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नं स्वाम् (मुण्ड. ३।२।३) इति श्रुत्या वरणे-तरसाधनाप्राप्यत्वमुच्यते । एवं सति श्रुतिद्वयविरोधपरिहारायाक्षरब्रह्म-ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्या प्राकृतधर्मराहित्येन शुद्धत्वसम्पादनेन पुरुषोत्तम-
१० प्राप्तिं स्वरूपयोग्यता सम्पाद्यते । तादृशे जीवे स्वीयत्वेन वरणे भक्ति-भावात् सहकारियोग्यतासंपत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति निर्णयिते । तदेव गुहायां परमव्योमाविर्भावः । परो मीयते दृश्यतेनेनेति तथा । ज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिट्येनापि तथा ३ परमव्योमोत्पत्तीव-त्वज्ञापनायालीकिकः प्रयोगः कृतः । भक्त्याहमेकया ब्राह्मः । नाहं
१५ वेदैः (भ. गी. ११।५२) इत्युपक्रम्य-भक्त्या त्वन्नन्यथा शक्यः (भ. गी. ११।५४) इत्यादिस्मृतिरप्येवमेव संगच्छते । अन्यथा ज्ञानमा-र्गिणामपि ब्रह्मविदां परप्राप्तिरेव स्यान्न त्वेवम् ।

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥

२० तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं नच वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ (भा. ६।१४।५-६)

इत्यादिवाक्यरेतदेवाह । गुहायां हृदयाकाशे यदाविर्भूतं परमं व्योमाक्षरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं तस्य पुरुषोत्तमगृहरूपत्वात् तत्र निहितं

३-B reads द्वितीयोक्तौ for द्वितीयोक्ती ।

17-A and B om. एष after परप्राप्तिः ।

20-A reads महात्मनः for मदात्मनः ।

• [अनुभाष्य]

स्थापितमिव वर्तमानं यो वेद स भक्तो ब्रह्मणा नित्याविकृतरूपेण विपश्चिता । (विविधं पश्यच्चित्तं हि विपश्चित्तं पृषोदरादित्वात्पश्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चित्छब्दः । तेन विविधभोगचतुरेण सह सर्वान्कामान्भुत इत्यर्थः । एतेन परप्राप्ति-
 ५ पदार्थ उक्तो भवति । शुद्धपुष्टिमार्गयित्वादस्य भक्तस्य स्वातन्त्र्यं भोग उच्यते । सहभावोक्त्या ब्रह्मणो गौणत्वम् । अत एव भक्ताधीनत्वं भगवतः स्मृतिष्वप्युच्यते । अहं भक्तपराधीनः (भा. १।४।६३) वशो कुर्वन्ति मां भक्त्या (भा. १।४।६६) इत्यादिवाक्यैः । —

[यद्यप्यश भोजन इति धातोश्चातीत्येव रूपं भवत्यशूङ् व्याप्ताविति
 १० धातोर्भवत्यशुत इति रूपं विकरणभेदात्पदभेदाच्च । तथाप्यत्राश भोजन इति धातोरेव प्रयोग इति ज्ञायते । तथाहि । अज्ञाशुक्रियाशं ब्रह्मणा सहभाव उच्यते । तथाच व्याप्यर्थकत्वे ब्रह्मणा सहभूतान्कामान् व्याप्नोतीत्यर्थो भवति । अथवा ब्रह्मणा सहभूतः स जीवः कामान् व्याप्नोतीति । एतौ त्वनुपपन्नौ । नहि कामवर्जीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि
 १५ सम्भवति । अतिमहत्त्वात् । व्यापनं चात्र स्वाधीनीकरणमेव वाच्यम् । नहि कामानां तथात्वं स्वतः पुरुषार्थरूपं भोगशेषत्वात्तेषाम् । पूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्य तथाधोनुपपन्नः । तेनाश भोजन इति धातोरेवायं प्रयोगोर्धस्यालौकिकत्वज्ञापनायालौकिकः प्रयोगः कृतः । व्यत्ययो बहुलम् (पा. सू. ३।१।८५) इति सूत्रेण छन्दसि तद्वि-
 २० धानात् । भाप्रत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेन भुप्रत्ययात्मनेपदे जात इति भोगार्थक एवायं धातुः । एवमेव न तदश्नोति कंचन न तदश्नोति कश्चन (वृ. ३।८।८) इत्यत्र प्रत्ययमात्रव्यत्ययेन प्रयोगोराधातोरेवेति ज्ञेयम् । अन्यथा सर्वव्यापकस्य ब्रह्मणस्तन्निषेधोनुपपन्नः स्यात् ।]

ननु सकामोत्रोपासकस्तदुपास्यं च सगुणं ब्रह्म द्वयोरपि कामो-
 २५ पभोगश्रवणात् । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति (वृ.

- २-४-१४—४-५-१५) इत्युपक्रम्य-यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् (बृ. २-४-१४—४-५-१५) इत्यादिनान्यदर्शन-निषेधात् ब्रह्मविदः कामोपभोगासंभवश्चेति चेत् । मैवम् । तदेवाभ्युक्ता (तै. २-१) इति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तार्थनिरूपिकेयमृगित्युक्तत्वेन
- ५ प्राकृतगुणसंबन्धस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । तथा सति ब्रह्मविदामप्यत्व-परत्वयोरसंभवापत्तेः । न च द्वैतस्यागुणत्वमुत्तरस्य सगुणत्वमिति वाच्यम् । परत्वानुपपत्तेः । साधनरोगभूतस्यागुणत्वं तत्फलस्य सगुणत्वमित्य-संगततरं च । यद्वि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः (१०-२८-१५) इति श्रीभागवतवाक्येन गुणातीतपुंसां वैकुण्ठदर्शनाधिकार उच्यते
- १० यत्र तत्र किमु वाच्यं तत्परदर्शने । यत्रोक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शानुपपत्त्या कामभोगासंभव इति तत्राप्युच्यते । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् (बृ. २-४-१४—२-५-१५) इति श्रुतिरखण्डब्रह्मद्वैतभाने ब्रह्मविदः प्राप-क्षिकभेदादर्शनं वदति नत् प्रपञ्चातीतार्थदर्शनं बोधयति निषेधति वा ।
- ८ पुरुषोत्तमस्वरूपं तु यावत् स्वधर्मविशिष्टं प्रपञ्चातीतमेवेति तद्दर्शनादौ
- १५ किमायातम् ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् (शु. य. सं. ३१-९) इत्यनेन ब्रह्मात्मकत्वं प्रपञ्चस्योक्तत्वेतदपि तस्य विभूतिरूपं पुरुष-स्त्वितो महानित्याह । एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायांश्च पुरुषः (शु. य. सं. ३१-३) इति श्रुतिः । अतो न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं सति ब्रह्मविदः परप्राप्तेः पूर्वदशा तत्केनेत्यादिनोच्यते । उत्तरदशा तु
- २० सोऽश्रुते इत्यनेनोच्यत इति सर्वं सुस्थम् ॥ छन्दोग्येपि यत्र नान्य-त्पश्यति (छां. ७-२४-१) इत्यादिना भूमस्वरूपमुक्त्वा-आत्मैवेदं सर्वम् (छां. ७-२५-२) इत्यन्तेन तद्ब्रह्मविमुक्त्वोच्यते । स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विज्ञानन्नात्मरतिरात्मर्काडि आत्मभिधुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति (छां.

2-A and B read दर्शनादि for दर्शन ।

7-S reads साधनरोगाय for साधनरोगभूतस्य ।

22-A, B, C and S read तद्विभावम् for तद्ब्रह्मत्वम् ।

- धाद्विनिगमकाभावात्सर्वेषां सर्वत्र प्रवेशोऽप्रवेशो वा भवेदिति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । अस्माल्लोकात्प्रेत्येति वाक्य इदंशब्दप्रयोगात्प्राकृतगुणमयं प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातीतं प्रपञ्चं साक्षाल्लीलयोपयोगिनं प्राप्नोतीत्यवगम्यते । तत्प्राप्त्यैव भगवद्भावे सम्पन्ने पूर्वं भगवद्विरहभावेनातितीव्रत्वेन सर्वोपमर्दिना
- ५ शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि नटान्येव सूर्यादि तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु न प्रविष्टं स्यात् । जीवस्य च ब्रह्मण्येव लयेन लीलारसानभवेन नाश एव सः । तथा च तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु स्थितमिति न तेषां नाशः । जीवे त्वानन्दमयः पुरुषोत्तमः प्रविशतीति रसात्मकत्वादानन्दात्मकमेव विरहभावरसाब्धिमनुभूय पश्चात्प्रादुर्भूतप्रभुस्वरूपं प्राप्य न विभेति कुत-
- १० श्रूनेति वाक्येन लोकात्तदभावमुक्त्वा—एत ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम् (तै. २।१) इति वाक्यैर्वेदान्द्रयाभाव उच्यते । शरीरप्राणमनोन्तःकरणजीवात्मनां शरीरत्वं वाजसनेयिशाखाया-मन्तर्यामिब्राह्मणे पठ्यते । यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य
- १५ मनः शरीरं यस्य त्वक् शरीरं* (बृ. ३।७) इत्यादेरन्ते—यस्यात्मा शरीरम् । (बृ. ३।७) इति । अत्र पूर्वोक्तनिर्गुणदेवानां भगवच्चरण-रेणुजत्वेन विभूतिरूपत्वाद् ब्रह्मशरीरत्वम् । तत्रान्नमयतत्प्रवेशेन तत्स्थितिः प्राणेष्वपि तथा । ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञानमयप्रवेशात्तथा । मनसि मनोमय-प्रवेशात्तथात्वम् । जीवे त्वानन्दमयः प्रविशतीति तथात्वम् । अतो युक्तं
- २० पक्षित्वकथनम् ॥

आनन्दमयस्य स्वरूपं विशेषतो वक्तुमशक्यमिति यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तम् । शरीरप्रवेशप्रयोजनकपक्षिरूपित्वं पञ्चस्वपि साधारणमिति तेषु तथा वदन्त्यानन्दमयेपि तथैवोक्तवती श्रुतिरिति ज्ञेयम् । एवं सति

4—A reads भावेतितीव्रत्वेन for भावेनातितीव्रत्वेन ।

23—S reads तथोक्तवती for तथैवोक्तवती ।

स्पर्शमणिसंबन्धेन रजतादेहेमत्वमिवोक्तप्रकारकप्रवेशादाश्रयाणामपि तत्त-
दात्मकत्वमित्युच्यते । वस्तुतस्तु परोक्षवादोयमिति ज्ञायते । तथाहि
ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्येन ब्रह्मविदः परप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा
तत्तात्पर्यं सत्यं ज्ञानमित्युच्यते । तत्र सर्वत्रात्मभाववान् भक्तो भगवता

५ सह तत्तत्स्वरूपात्मकान् कामान् भुङ्क्त इत्युक्तव्याख्यानेन तदर्थविवर्धयत
उक्तमक्तस्य सदैव । विरहभावे तु विशेषतः प्रियस्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्यान्वि-
पाणादिरूपः स एवेति ज्ञापनाय तत्तद्रूपत्वमुच्यते । तेन परमप्रेमवच-
सिध्यति । ततो भगवदादिर्भावे सत्यपि पूर्वभावस्यातितीव्रत्वेन ज्ञानादि-
सर्वतिरोधानेनाग्निमरसानुभवो न भविष्यतीति स्वयमेव तदनुभवात्मको

१० भवतीति ज्ञापनाय विज्ञानरूपत्वमुच्यते । तदनुभवविषयः प्रकट आनन्द-
मय इति तत्स्वरूपमुच्यते । तत्र निरुपाधिप्राप्तिरेव मुख्या नान्यदिति

ज्ञापनाय प्रियस्य प्रधानाङ्गत्वमुच्यते । तदा प्रियेक्षणोदिभिरानन्दात्मक
एव विविधरसभावसंदोह उत्पद्यते यः स दक्षिणः पक्ष उच्यते । ततः
स्पर्शादिभिः पूर्वविलक्षणः प्रकृतानन्दसन्दोहो यः स उत्तरः पक्ष उच्यते ।

१५ नानाविधपक्षसमूहात्मकत्वात्तयोः पक्षयोर्युक्तं तथान्वम् । स्थायिभावस्यै-
करूपत्वादात्मत्वमुच्यते यतस्तत एव विभावादिभिर्विधिविभावात्पत्तिः ।
परप्राप्तिसाधनीभूतब्रह्मज्ञानदशायां तदानन्दोपि यः पूर्वमनुभूतः स गणि-
तानन्द इत्येतदानन्दानुभवानन्तरं तुच्छत्वेन भातीष्टगतावसाधनत्वेन स्वरू-
पतोपि तस्माद्धीनत्वं चेति पृष्ठभागादपि दूरस्थितपुच्छरूपत्वं ब्रह्मण

२० उच्यते । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वात्प्रतिशरूपत्वं च एवं सत्यक्षरादप्युत्त-
मत्वेऽप्यप्रधानीभूय भक्तकामपूरणकर्तृत्वसंभावना विपरीतभावना च
संभवति । तदभावाप्राप्तयेव स भक्तीत्याद्युक्तम् । स्वानुभवाभावेपि गुरु-
पदेशेनापि तदस्तित्वमात्रमपि यो जानाति तं ब्रह्मविदः सन्तं सच्चधर्म-
विशिष्टं वर्तमानं च विदुरित्यग्रेवददस्ति ब्रह्मेति चेदित्यादिना । ब्रह्मा-
२५ सत्यज्ञानेसन् भवतीत्युक्त्वा सन्तमेतं विदुरिति तच्चेनान्यज्ञानं यदुक्तं
तेनोक्तपुरुषोत्तमानन्दानुभववन्तं ज्ञानक्रियाविशिष्टं जीवं वर्तमानं विदुः ।

अननुभवे केवलं गुरुपदेशादिना तादृग्ब्रह्मास्तित्वज्ञाने स्वरूपतः सन्तं तं विदुर्न तु ज्ञानादिमन्तम् । तदसत्त्वज्ञाने त्वलीकतुल्यमिति श्रुतितात्पर्यमिति ज्ञायते ।

एवं विचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्ब्रजाधिपे ।

५ आनन्दमयतानन्दसंदोहायावधार्यते ॥ १४ ॥ १।१।११ ॥

नन्वानन्दमयस्य न ब्रह्मता वक्तुं शक्या । मयटो लोके विकाराधिकारविहितत्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव परिहरति ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥१।१।१२॥

अनेनैव पूर्वसूत्रार्थः सिद्धो भविष्यति । विकारवाची शब्दो मयट्-

१० प्रत्ययो यस्मिंस्तद्विकारशब्दं तस्मात् तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म न भवति ब्रह्मणोविकारित्वादिति चेत् नात्र विकारे मयट् किन्तु प्राचुर्यात् । प्राचुर्यमतति प्राप्नोतीति प्राचुर्यात् । तथा च पाणिनिः । तत्प्रकृतवचने मयट् (पा. सू. ५।४।२१) प्राचुर्येण प्रस्तुतं वचनं तत्प्रकृतवचनं तस्मिन्मयट् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । प्राचुर्येण पूर्वापेक्षयाप्याधि-

१५ क्येन—को होवान्यात् कः प्राण्यात् (ते. २।७) इति वाक्ये प्रकर्षेण स्तुतम् । अतो मयट् पूर्वापेक्षया प्राचुर्यमयते । एकदेशनिर्देशेन तदर्थलक्षणया प्राचुर्यः । प्राचुर्येण प्रस्तुतार्थवाचकत्वादित्यर्थ इति वा । छन्दसि द्व्यङ्ग्यतिरिक्तस्थले मयटो विकारे विधानाभावाद् व्याकरणमप्यर्थनिर्णायकं विज्ञानमयानन्दमयशब्दौ पश्यन्नपि पाणिनिः २० मयड्वैतयोर्भाषायां (पा. सू. ४।३।१४३) द्व्यङ्ग्येण छन्दसि (४।३।१५०) इति कथमवोचत् ।

३ अत्र केचित्तत्त्वविप्रववादिनो विकारार्थत्वं वदन्ति । श्रुतिसूत्रादीनामर्थाज्ञानात् । तद्देवाद्यर्थविद्भिर्भगवतो नवमावतारकार्यं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् । योर्धस्तमवोचाम ॥ १।१।१२ ॥

१-B om. शब्दो after विकारवाची ।

१३ S reads तत्र for प्राचुर्येण ।

१३-S reads तद्वचनं for वचनं ।

शब्दबलविचारेण मयटो विकारार्थत्वं निवारितम् । अर्थबल-
विचारेणापि निराकारोति ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥११११३॥

हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यपदेशः । तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्धेतुव्यप-
५ देशस्तस्मात् । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दयतीत्यर्थः । सर्वस्यापि
विकारभूतस्यानन्दस्यायमेवानन्दमयः कारणं यथा विकृतस्य जगतः
कारणं ब्रह्माविकृतं सच्चिद्रूपमेवमेवानन्दमयोपि कारणत्वादविकृतोन्यथा
तद्वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्आनन्दमयो विकारार्थः । चकारः समु-
च्चयं वदन् सूत्रद्वयेनैकोर्धो मध्ये प्रतिपादित इत्याह ॥११११३॥

१० ननु किमिति निर्बन्धेन सूत्रत्रयैर्णवं वर्णयते । अन्नमयादिवदु-
पासनापरत्वेनापि श्रुत्युपपत्तेः । पक्षपृच्छादित्वेन मोदममोदादीनामुक्त-
त्वाच्च । तस्माद्ब्रह्मत्वेन साधितमपि आवश्यकोपपत्त्यभावात् ब्रह्मपरत्व-
मिति प्रामेभिधीयते ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गम्यते ॥ ११११४ ॥

१५ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।
सोश्रुते सर्वान्कामान्साह । ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति मन्त्रः ।
मन्त्रेणाभिधया वृत्त्या प्रतिपाद्यं मान्त्रवर्णिकं तदुपपादनग्रन्थे तदेव मुख्य-
तया ज्ञायते । तत्र यदुद्दिष्टं तदेव मुख्यतया ज्ञातव्यम् । उपपादनीयं च
संदिग्धम् । तत्र ब्रह्मणा विपश्चितेति संदिग्धं सर्वज्ञं तस्य हि फलत्वं
२० वाक्ये नोपपाद्यते । फलं तु सर्वैः स्तुत आनन्दः । अभ्यासात्स्तुतत्वमित्य-
वोचाम । शिरःपाण्यादिकं तु स्तुत्यर्थमेव । पुरुषविधत्वाय । लोके ह्यन्तर्भूतं
बहिर्देष्टितं च तदाकारं भवति ।

(जीयोत्र मुख्यः । कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । स च वस्तुतो हंस-
रूपः । पुरुषाधिकारकं हि शास्त्रम् । तेन पुरुषशरीरे तदाकारः सर्व
२५ फलं प्राप्नोति । अतः पुरुषं हंसरूपेणानुवर्णयति । पञ्चस्वपि शारीर आत्मा

जीव एक एव । तत्रान्नमये निःसंदिग्धत्वात्तस्यैव एवात्मेति नोच्यते । द्वितीयादि प्रथमोक्तमेवातिदिश्यते तत्रान्नमये हस्तेन प्रदर्शयन्निव निःसंदिग्धं व्याख्यातम् । तदन्तरो हि प्राण आन्तरव्यवहारकारणम् । बलभोजनविसर्गादिपूपयोगात् । तस्य संचार आकाशो परिनिष्ठितः पृथिव्याम् । एवं लौकिकव्यवहारार्थं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वयम् । तदनु वैदिकव्यवहारः स च मनोमयः पुरुषः । आदेशः कर्मचोदना । ब्राह्मणानि संशेषाणि । अधर्वाङ्गिरसे ब्रह्मकर्मत्वात्प्रतिष्ठा । तदनु नानाविधयागादिसाधनवतः फलं विज्ञानमयः । तत्र श्रद्धा आपः । तृतीयाध्याये स्वयमर्थो विस्तरेण वक्ष्यते । यथोक्तकर्तृत्वात्क्रममुक्तिः ।

- १० ऋतसत्यो प्रमीयमाणानुष्ठीयमानो धर्मो । योगश्च मुख्यत्वादात्मा । अधोभागो महर्लोकः । तादृशस्य ततोर्वक्संसृत्यभावात् । ततोपि ब्रह्मविद् आनन्दमयः फलम् । तस्य स्वरूपस्यैकत्वाद् धर्मभेदेन शिरःपाण्यादि निरूप्यते । तस्य मुख्यतया प्रीतिविषयत्वं धर्मस्मच्छिरः । मोदप्रमोदावपरिनिष्ठितपरिनिष्ठितावानन्दातिशयो । आनन्दस्तु स्वरूपं साधनरूपत्वाद् ब्रह्म पुच्छमिति । श्लोकौ तु सच्चिदंशबोधको केवलानन्दत्वपरिहाराय । अपरो तु श्लोकौ माहात्म्यज्ञापनाय वाग्वोचरागोचरभेदेन । अवान्तरानन्दास्तु सर्वे तस्मान्मूनतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय । तस्मात्सर्वत्र प्रपाठके मान्त्रवर्णिकमेव प्रतीयते । अतो मुख्योपपत्तेर्विद्यमानत्वेनानन्दमयः परमात्मैव । चकारो मध्ये प्रयुक्तो विधिमुखविचारेणाधिकरणसंपूर्णत्वबोधकः ॥११११४॥

निषेधमुखेन च चतुःसूत्र्येदमेवाधिकरणं पुनर्विचार्यते सुदृढत्वाय ॥ इदमत्राकृतम् । जीव एवानन्दमयो भवतु । फलस्य पुरुषार्थत्वात् । स ब्रह्मविदानन्दमयो भवतीति स्वर्गादिसुखवदलौकिकमेव रूपमानन्दमयं जीवस्य फलमूतमिति शप्तेभिधीयते ॥ १ ॥

१५ नेतरोनुपपत्तेः ॥११११५॥

इतरो जीवो न । आनन्दमयो न भवति । कुतः । अनुपपत्तेः ।

जीवस्य फलरूपत्वमात्रेणानन्दमयत्वं नोपपद्यते । तथा सति तस्य स्वात-
न्त्र्येण जगत्कर्तृत्वेत्यलौकिकमाहात्म्यवत्त्वेन निरूपणं नोपपद्येत । अतो
न जीव आनन्दमयः ॥११११५॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ११११६ ॥

- ५ इतोपि न जीव आनन्दमयः । यतो भेदेन व्यपदिश्यते । रसः
होवायं लब्धवानन्दी भवति (तै. २।७) इति । आनन्दोऽस्यास्तीत्यानन्दी ।
एष होवानन्दयाति । (तै. २।७) आनन्दयतीत्यर्थः । चकारात् सूत्र-
द्वयेन जीवो नानन्दमय इति निरूपितम् ॥११११६॥

तर्हि जडो भवत्वानन्दमयः । न । आन्तरत्वान्न कार्यरूपो भवति ।

- १० किन्तु कारणरूपः स स्वमंतनास्त्येव । मतान्तरे प्रकृतिर्भवेत् । तन्नि-
वारयति ।

कामाच्च नानुमानोपेक्षा ॥११११७॥

जडा प्रकृतिर्नास्तीति कारणत्वेन निराकृतैव । अर्थतद्वाक्यान्वधा-
नुपपत्त्या सत्त्वपरिणामरूपा कल्प्येत । सा कल्पना नोपपद्यते । कुतः ।

- १५ कामात् । आनन्दमयनिरूपणानन्तरं-सोकामयत (तै. २।६) इति
श्रूयते । स कामश्चेतनधर्मः । अतश्चेतन एवानन्दमय इति । चकारात्-
स तपोत्पद्यत (तै. २।६) इत्यादि । अतोऽनुमानपर्यन्तमर्थमत्रोध्यद्वाक्यं
न तिष्ठतीत्यर्थः ॥११११७॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥११११८॥

- २० इतश्च न जड आनन्दमयः । अस्मिन्नानन्दमयेस्य जीवस्य च
आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति (तै. २।८) इति तेन रूपेण योगं
शास्ति फलत्वेन कथयतीति । न हि जीवस्य जडापरिचर्या । ब्रह्मैव

2-B reads नोपपद्यते for नोपपद्येत ।

10-S reads यः for स ।

14-B reads कल्प्यते for कल्प्येत ।

17-A and M read अद्योपपद्यत for अभीषपत् ।

सन् ब्रह्माप्येति (वृ. ३।४।६) इतिवदस्याप्यर्थः । तस्मान्नायं जीवो
 नापि जडः । पारिशेष्याद्ब्रह्मैवेति सिद्धम् । ^{Valabhadra's View is to}
 १८ [ये पुनरधिकरणभङ्गं कुर्वन्ति तेषामज्ञानमेव । यतस्तेरप्यानन्दमयः
 कः पदार्थ इति वक्तव्यम् । न तावज्जीवः । तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेन
 १ ब्रह्मणा विपश्चितेत्यानन्दमयस्योक्तत्वात् । अथ जडः स्वर्गवत् ।
 तदा किमाश्रित इति वक्तव्यम् । जडाश्रितत्वे कर्मफलमेव स्यात् ।
 ज्ञानस्याप्यवान्तरफलामिति चेत् । न । तर्हि किमानन्दात्तस्यातिरिक्तं
 फलं भविष्यति । जडचिद्रूपतायाः पूर्वमेव विद्यमानत्वात् । अस्यैवानन्द-
 स्यान्न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (वृ. ४।३।३२) इति श्रुतिविरो-
 १० धश्च पुच्छत्वेन ब्रह्मवचनात्पदेष इति चेत् । तर्हि स एको ब्रह्मण
 आनन्दः (तै २।८) इत्यत्रापि षष्ठ्या भेदनिर्देशाद्ब्रह्मणः परमपुरुषा-
 र्थत्वं नाङ्गीकुर्यात् । उपक्रमादिसर्वविरोधश्च पूर्वमेव प्रतिपादितः । यद-
 प्यधिकरणमन्यथा रचितं ब्रह्मपुच्छमिति तत्र न पुच्छस्य ब्रह्मत्वं प्रति-
 पाद्यते । येनान्यथा समाधानं भवेत् । किन्तु ब्रह्मणः पुच्छत्वमिति पूर्व-
 १५ न्यायेनेदं पुच्छं प्रतिष्ठेतिवत् । तत्र श्रुतिबाधो ब्रह्मणाप्यशक्यः । मौर्ख्यं
 चेतत् । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे न कोपि दोषः स्यात् । आनन्दमय-
 स्याद्ब्रह्मत्वं परिकल्प्य तत्पुच्छत्वेन ब्रह्म वेदबोधितामिति ज्ञात्वा तत्समा-
 धानार्थं यतमानो महामूढ इति विषयफलयोः किं मुख्यमित्यप्यनुसन्धे-
 यम् । पुच्छत्वोक्तिस्तु पूर्वभावित्वाय । अत एव ज्ञानविषयत्वं प्रतिष्ठा च ।
 २० आनन्दमयो ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इति । अत्रावयवावयविभावो* भाके इति
 तु युक्तं प्राणमयादीनामपि तथान्वात् । अन्तस्थितस्य बाह्यानुरोधेन तथा-
 त्वमिति सर्वं सुस्थम् ॥ १८ ॥ ५ ॥]

आज्ञादप्यन्यस्या

1-S reads अस्यार्थः for अस्याप्यर्थः ।

3-S reads तु after ये ।

20-वि reads अवयविभावः for अवयवावयविभावः ।

६ अन्तस्तद्धर्माधिकरणम् ।

अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यशमश्रुहि-
रण्यकेश आपणखात्सर्वे एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवम-
क्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः । उदेति ह
५ त्रै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद (छां. १।६।७) इत्यभिदेवतम्
(छां. १।६।८) अध्यात्मम् (छां. १।७।१) अथ य एषोन्तराक्षिणि
पुरुषो दृश्यते (छां. १।७।५) इत्यादि ।

- तत्र संशयः । किमधिष्ठानुदेवताशरीरमाहोस्वित्परब्रह्मेति ब्रह्मणो वा
शरीरमिति । तदर्धमिदं विचार्यते । हिरण्मयशब्दः सुवर्णविकारवाची ।
१० आहोस्वित् प्रकाशसाम्येनानन्दवाचीति । ब्रह्मविदाप्नोति परम् (ते. २।१)
इत्युपक्रम्य आनन्दमयस्य फलत्वमुक्त्वा द्वितीयोपाख्याने—स यश्चायं
पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंविद् (ते. ३।१०) इति
साधनस्य—आनन्दमयमात्मानमुपसंग्रह्य (ते. ३।१०) इति फलं
श्रुतम् । तत्र सधितरि विद्यमानस्याब्रह्मत्वे फलं नोपपद्यत इति विचारारम्भः ।
१५ तत्र हिरण्मयशब्दो विकारवाची केशनखादयश्चोच्यन्ते शरीरधर्माः ।
मृता वा एषा त्वगमेष्या यत्केशशमश्रु (कठ श्रु. ३) इति शरीरमन्तरा
नोपपद्यते । परिच्छेदश्चाभिदेविकादिवचन च बाधकम् । अतः सर्वथा
तच्छरीरमिति तु मन्तव्यं चाक्षुपत्वाच्च । इन्द्रियवत्त्वं च भ्रूयते । यथा
कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्य (छां. १।६।७) इति । कपेरासा
२० आरानम् । आरकं तस्यासनं भवतीति । असम्भृतुल्यता च । अतो देह-
न्द्रिययोर्विद्यमानत्वाज्जीवः कश्चिदधिकारी सूर्यमण्डलस्थ इति गम्यते ।
फलं तत्सायुष्यद्वारेति । अथोच्येत—एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः
(छां. १।६।७) इत्यपहतपाप्मत्वादिधर्मश्रवणात् पूर्वदोषस्यापि विद्य-
मानत्वाद्ब्रह्मण एव कैचिन्निकमित्तेन शरीरपरिग्रह इति । तस्य च शरीर-
५ स्य कर्मजन्यत्वामावादपहतपाप्मत्वादि संगच्छते सुवर्णशरीरत्वमप्यत्नौ-

१६—A and B om. तु before मन्तव्यम् ।

२०—A reads तु after फलं ।

किकत्वाद् ब्रह्मण एव संगच्छते । शरीरवदिन्द्रियस्यापि परिग्रहः । विर्ण-
मात्रपरिग्रहान्नासम्भ्यता । स्थावरापेक्षया जङ्गमस्योत्कृष्टत्वात्स्थावराव-
यवोपमानवज्जङ्गमावयवोपमानं स्थावरस्यापीति सर्वब्रह्मभावाय श्रुत्युक्त-
त्वाच्च ।। तस्माद् ब्रह्मण एवेदं शरीरमित्येवं प्राप्त उच्यते ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ ११११११ ॥

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । तस्य
ब्रह्मणो धर्मा उदित्यादिधर्मा उपदिश्यन्ते । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उदितः (छां. १।६।७) इति ।

- [अयमाशयः । ब्रह्म कारणं जगत्कार्यमिति स्थितम् । तत्र कार्य-
- १० धर्मा यथा कारणे न गच्छन्ति तथा कारणासाधारणधर्मा अपि
कार्ये । तत्रापहतपाप्मत्वादयः कारणधर्मास्ते यत्र भवन्ति तद्ब्रह्मे-
त्येवावगन्तव्यम् । बलिष्ठत्वात्कारणधर्मस्य । नामतुल्यतामात्रमुभ-
येषामपि धर्माणां ते श्रुत्यैकसमाधिगम्याः । [ब्रह्मणि लोके प्रमाणा-
न्तरमपि प्रवर्तते] अतः सर्वरसादयो ब्रह्मनिष्ठा एव धर्माः । स्थूलत्वाद-
१५ यस्तु ये ब्रह्मणि निषिध्यन्ते स्थूलादिवाक्येषु ते कार्यधर्माः । अणोरणी-
यानित्यादिषु कारणधर्मा एव । अत एकोप्यसाधारणो धर्मो विद्य-
मानः शिष्टान् संदिग्धानपि ब्रह्मधर्मानैव गमयति । इममेव श्रुत्यभिप्राय-
मङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । तथा च श्रुतिव्यतिरिक्त-
स्थले तथैवावगन्तव्यम् ।] अनन्तमित्यनन्तमूर्तिता च ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता ।
२० अन्यथा गुहाया निहितमिति विरुध्येत । तस्मात्साकारं तादृशमेव ब्रह्म ।
ब्रह्मणः शरीरमिति तु सर्वथासंभवम् । सर्वकर्तृब्रह्मणः का वानुपपत्तिः
स्यात् । येन तस्यापि शरीरं कल्पयेत् । किंतु लीलया व्यामोहनार्थ-
मन्यथा भासयेन्नटवत् । [तस्माद्देदातिरिक्तोप्युपपत्तिपूर्वकं यत्र ब्रह्मधर्म-

18-S reads श्रुत्यतिरिक्त for श्रुतिव्यतिरिक्त ।

21-A, B and M read असंगतत् for असंभवम् ।

21-A reads सर्वकर्तृ for सर्वकर्तृब्रह्मणः ।

22-A and B read स्वस्यापि for तस्यापि ।

स्तद्द्वन्द्वेति मन्तव्यम् । ब्रह्म तु वेदैककसमधिगन्वं यादृशं वेदे प्रतिपाद्यते
तादृशमवेत्यसकृदवोचाम । प्रकृतेषु हिरण्य इत्यत्र यकारलोपशब्दा-
न्दसः । अतो न बन् । हिरण्यशब्द आनन्दवाची । लोकेषु तस्या-
नन्दसाधकत्वात् । अतः केशादयोपि सर्व आनन्दमया एव तादृशमेव
५ ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यम् । अत एव]

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।
फेयुरवान्मकरकुण्डलवान् किरिटी हारी हिरण्यवपुर्भूतराश्वक्रः ॥१॥

(आ. हृदय. ५५) इत्यत्रापि वपुःस्वरूपम् । माया द्वेषा मया सृष्टा
(म. मा. १२।३३९।४५) इत्यादि भगवद्वाक्यं भगवन्मायया भगवन्तमन्यथा
१० पश्यतीत्याह । ननु भगवानेव माधिक इति । शरीरे सति जीवत्वमेवेति निश्चयः ।
अतो ब्रह्मधर्मोपदेशात्सूर्यमण्डलस्थः परमात्मन ॥१११११॥

भेदव्यपदेशाद्यान्यः ॥ १११। २० ॥

इतोपि सूर्यमण्डलस्थः परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । य आदित्ये
तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आवि-
१५ त्यमन्तरो यमयत्येव त आत्मान्तार्याम्भृतः (बु. ३।७।१) इति श्रुत्य-
न्तर आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां भेदेन निर्दिष्टम् । यद्यपि तत्रा-
कारो न श्रूयते तथापि हिरण्यवाक्येनैकवाक्यत्वात् सर्वत्र साकारमेव
ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।

अन्तर्यामिबाहणे चत्वारोर्था उच्यन्ते । सर्वत्र तिष्ठन् तद्दर्शनं
२० संबध्यते । सर्वभूक्तिपरिहाराय स्वधर्मस्तत्र बध्यते । स्वलीलासिद्ध्यर्थं
तच्छरीरमिति । तस्य नियमनं तदर्थमिति । चकाराद्गर्मा उच्यन्ते ।
तस्मात्सर्वबिलक्षणत्वादन्य एव नाभिमानी । उपनारव्यावृत्त्यर्थमन्यपदे-
नापसंहारः । ब्रह्मत्वे सिद्धे ज्ञानं बोधासना वेति नास्मत्सिद्धान्ते कश्चन
विशेषः । कारणे कार्यधर्मारोपस्त्वयुक्त एव । कार्ये पुनः कारणधर्माधिक-
२५ रणत्वेनोपासना अभेदात् फलायेति सर्वत्र व्यवस्थितिः ॥ १।१। २०॥६॥

७ तल्लिङ्गाधिकरणम् ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ १११२१ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकारा इति होवाच सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाशो
 ५ हेवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् । (छां. १।१।१) इति । तत्र संशयः ।
 भूताकाशो ब्रह्म वेति । ननु कथमत्र संदेहः । आकाशव्योमशब्दा ब्रह्म-
 ण्येव प्रयुज्यन्ते ब्रह्मप्रकरणे । कार्यनिरूपणे तु महाभूतवचनः । यथा—
 'आकाश आनन्दो न स्यात् परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता इत्यादि । आत्मन
 आकाशः संभूतः (तै. २।१) इति कार्यनिरूपणम् । अतः प्रकरणादेव
 १० संदिग्धनिर्णये किमिति सूत्रारम्भः (जन्मादिलक्षणसूत्रेण चायमर्थो निर्णीतः ।
 अन्यथा ब्रह्मशब्देऽपि संदेहः स्यात् महाभूतवेदादिवाचकत्वात् ।) तस्मा-
 त्प्रकरणादेव परिज्ञानं भविष्यतीति चेत् । उच्यते । असंदिग्धे प्रकरणे
 तथैव निर्णयः । इह पुनः प्रकरणमपि संदिग्धमतो विचारः ।

[अवान्तरविद्यायां पर्यवसितप्रकरणवदस्यापि प्रकरणस्य भूताकाश
 १५ एव पर्यवसानमिति] लोकभाष्यन्यायेनाकाशो भीतिक एवेति पूर्वपक्षस्त-
 त्राह । आकाशस्तल्लिङ्गात् । आकाशः परमात्मैव । कृतः । तल्लिङ्गात् ।
 श्रुतिलिङ्गादयो नियामकत्वेन पूर्वतन्त्रवादिहापि गृह्यन्ते । लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्य-
 मेकवाक्यता च सर्वासां ब्रह्मश्रुतीनां तत्र ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निःसंदिग्धेषु
 सिद्धम् । सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण्येव । तत्र वाक्यार्थापेक्षया पदार्थस्य
 २० दुर्बलत्वाद्वाक्यार्थः सर्वगतित्वादिः । तद्वाक्यार्थान्पथानुपपत्त्याकाशा-
 पदार्थो ब्रह्मेति । सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च न लक्षणा मुख्यत्वाच्च । यावन्मुख्य-
 परत्वं संभवति तावन्न कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादा ।
 तस्माद्—यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् (तै. २।७) इतिवद-
 न्नाप्याकाशो ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ १११२१ ॥ ७ ॥

८ अतिदेशाधिकरणम् ।

अत एव प्राणः ॥१११२२॥

- प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता (छां. १।१।१।४) इत्युप-
क्रम्य श्रूयते—कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा
५ इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता (छां. १।१।१।५) इति । तत्र संशयः । आसन्यः
प्राणो ब्रह्म वेति । पूर्वपक्षसिद्धान्ती पूर्ववेदेत्यतिदिशति । नन्वाधिकरणानां
न्यायरूपत्वात्सर्वत्र गमिष्यति किमित्यतिदिश्यत इति । उच्यते । प्राणस्य
मुख्यस्यापि सर्वभूतसंवेशनं स्वापादौ श्रुतविकोपपायते । यदा वै पुरुषः
१० र्वापति प्राणं तर्हि वामप्येति (श. ब्रा. १.०।३।३।६) इत्यादिना ।
तत्र यथा प्राणविद्याया न ब्रह्मपरत्वभेदमेवास्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति
न न्यायेन प्राप्नोति । अतोतिदिशति । अनेन चायमातिरिक्तो न्याय
आपादितः । यत्रैव प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्प्यमाने न किञ्चिद्वाधकं तत्रैव
ब्रह्मपरत्वं कल्पनीयमिति । न त्वन्यस्मिन्संभवे तत्परत्वमिति । अत एव
१५ तद्विद्वात्प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ॥ १।१।२२ ॥ ८ ॥

९ ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ।

ज्योतिश्चरणामिधानात् ॥१११२३॥

- इदमामनन्ति । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यन्त विश्वत
पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेषु लोकेषु । इदं तावददिदमस्मिन्नन्तः
२० पुरुषे ज्योतिः (छां ३।१।३।७) इति । तत्र ज्योतिःशब्देन प्राकृतं
ज्योतिराहोस्विद् ब्रह्मेवेति संशयः । अत्रासाधारणब्रह्मधर्माभावात् पूर्व-
पक्षः । सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति । तायानस्य महि
मंतो ज्यापांश्च पुरुषः । पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।
(छां. ३।१।२।६) इति पूर्ववाक्यम् । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं
१५ किञ्च (छां. ३।१।२।१) इति गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यां वक्तुं तस्याः पाद-

- चतुष्टयं प्रतिपाद्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमुक्तम् । पुरुषसूक्तेऽप्याश्रमचतुष्टयस्था जीवाः पादत्वेनोक्ताः । तथा प्रणवब्रह्मविद्यायामप्यकारोकारमकारनाद-
वाच्याश्वत्वारः पादा विश्वेतजसप्राज्ञतुरीया उक्ताः । तद्विष्णोः परमं
पदमिति च । ब्रह्म पुच्छमिति च । सत्यकामब्राह्मणे तु स्पष्टा एव ब्रह्मण-
५ श्वत्वारः पादा निरूपिताः । अतः सच्चिदानन्दरूपस्य प्रत्येकसमुदायाभ्यां
चतुरूपत्वम् । तत्र केवलानां कार्यत्वमेव । चतुर्थपादस्य तु ब्रह्मत्वम् ।
तत्रापि षड्विधत्वप्रतिज्ञानाद् भूतपृथिवीशरीराणां परिचायकत्वेन षड्-
विधत्वमनिरूप्य हृदयस्य षड्विधत्वं निरूपयन्—तस्य ह वा एतस्य
(छां. ३।१।३।१) इत्यादिना षष्ठदेवपुरुषान्निरूप्य तेषां द्वारपाल-
१० त्वज्ञानानन्तरं—अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते (छां. ३।१।३।७)
इति चतुर्थपादस्य षड्विधत्वप्रतिपादनादतश्चतुर्थपादे षड् पुरुषास्ततः
परो दिवो ज्योतिः षष्ठस्तस्यैव सर्वत्र दीप्यमानत्वं निरूप्य तदेवान्तः
पुरुष उपसंहरति । तस्मात्पूर्वं त्रिपादस्यामृतं दिवि (छां. ३।१।२।६)
इत्युक्तत्वादस्य त्रिपात्संबन्धमृतमुपरितनलोकेष्विति । अतोत्र चतुर्थः
१५ पादो निरूप्यत इति सिद्धम् । अतः पादानां ब्रह्मधर्मत्वात् ज्योतियो
ब्रह्मत्वमिति । ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकरणं चरणानामौपचारिकत्व-
व्यावृत्त्यर्थम् । एतन्निर्णयेन प्रणवादिविद्या निर्णीता वेदितव्याः ॥ १।१।२३ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा
हि दर्शनम् ॥ १।१।२४ ॥

- २० ननु नात्र ब्रह्म चतुष्पात्निरूपितं किंतु गायत्रीछन्दः । गायत्री वा
इदं सर्वं यदिदं किंच (छां. ३।१।२।१) इत्युपक्रम्य तामेव भूतपृथिवी-
शरीरहृदयभेदेर्व्याख्याय सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतद्वचाम्युक्तम्

4—M reads ब्राह्मणेन for ब्राह्मणे ।

8—C reads षड्विधत्वमपि निरूप्य for षड्विधत्वमनिरूप्य ।

11—C om. अतः before चतुर्थपादे ।

11—S reads ततः for अतः ।

15—A and B read धर्मपरत्वात् for धर्मत्वात् ।

(छां. ३।१।२।५) तावानस्य महिमा (छां. ३।१।२।६) इति । तस्या-
मेव व्याख्यानरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः फथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पाद-
मिदंभ्यात् । यदेतद्ब्रह्मेति ब्रह्मपदमपि छन्दसः पशुतत्वात्तत्परमेवावगन्त-
व्यम् । शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेः । ब्रह्मोपनिषदितिवच्छब्दब्रह्मेति
१ च । तस्माच्छन्दस एव पादाभिधानात् ब्रह्मधर्माः पादा इति चेत् । नैष
दोषः । तथा चेतोर्षणनिगदात् । तथा तेन द्वारेण चेतसोर्षणं निगद्यते ।
गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच (छां. ३।१।२।१) इति । नहि वर्ण-
समाध्यायस्य सर्वत्वमनुपचारेण संभवति । यथा सूर्याद्वारा सूत्रप्रवेशस्तथा
गायत्रीद्वारा बुद्धिस्तरमातिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति । कुत एतदेवं प्रति-
१० पाद्यत इति तत्राह । तथा हि दर्शनं तथा तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं
भवति स्थूला बुद्धिर्नाहृत्यैव ब्रह्मणि प्रविशेदिति । एतेन सर्वा मन्त्रो-
पासना व्याख्याताः । हि युक्तश्राव्यमर्थो लोके स्वतो यत्न प्रविशति
तदुपायेन प्रविशतीति । न त्वदृष्टद्वारा । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनाया अन्या-
भ्यत्वात् । तस्मात्पादा ब्रह्मधर्माः ॥ १।१।२।४ ॥

१५ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ १।१।२।५ ॥

किंच । भूतादयोऽत्र पादा व्यपदिश्यन्ते । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि
शक्वारि । न होतानि गायत्र्याः पादा भावितुमर्हन्ति । ब्रह्मपरिगृहे तूप-
पद्यन्ते । यावन्मुख्यमुपपद्यते तावन्न गौणं कल्पनीयम् । अयमर्थः ।
पूर्वहेतो छन्दसोपि पादा व्यपदेशाद्भवन्ति तथापि ब्रह्मण एव युक्ता
२० इति । पुरुषसूक्ते-एतावानस्य (ऋ. सं. १०।१९०।३) इत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् ।
अस्मिन्वाक्ये तु गायत्र्याः पादा एव नोपदिष्टाः किन्तु ते ब्रह्मण एव
पादा इति । तद्वाचकत्वेन गायत्र्यामुपचारेणोपसंहारः । चकारादर्थो न
शब्दस्य पादा भवन्ति किन्त्वर्थस्येति । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेव भूतादीनां
पावत्वमुपपद्यते नान्यथेति । तस्मात्पादानां ब्रह्मधर्मत्वम् ॥ १।१।२।५ ॥

२५ उपदेशभेदान्नेति चेज्जांभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ १।१।२।६ ॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानि (छां. ३।१।२।६) सर्वाणि भूता-
न्येकः पादः । पादत्रयममृतं-दिवीत्येकोऽर्थः ॥

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नाघायि मूर्धसु ॥ १५ ॥

इत्यपरः । पुरुषसूक्तानुरोधे द्वितीय एवार्थः । प्रथमे तावत्—ननु दिवीति मन्त्रे सप्तम्या आधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतः परमित्यत्र पञ्चम्या
 ५ अनाधारत्वमत उपदेशभेदात् पूर्वोक्तपरामर्शाभावात् ज्योतिषो ब्रह्मत्व-
 मिति चेत् । नैष दोषः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । मन्त्रे दिव्येवोक्तमस्मिन्
 वाक्यं सर्वत्रोच्यते । सर्वत्र विद्यमानस्य दिवि विद्यमानत्वं न विरुध्यते ।
 अतः शब्देन न तत्राविद्यमानत्वम् । किन्तु ततोप्यन्यत्र सत्त्वं बोध्यते
 तस्मात् सप्तमीपञ्चमीनिर्देशो न विरुद्धः । द्वितीयं तु—ननु मन्त्रे मृतपदमत्र
 १० ज्योतिःपदमत उपदेशभेदाच्चतुर्थश्च पादो हृदयम् । अतः शब्दाच्च सर्वस्मा-
 न्नेदः प्रतिपाद्यते । अत उपदेशभेदानैकवाक्यतां । अस्मिंश्च वाक्ये चर-
 णाभावात्स्वरूपासिद्धो हेतुरिति चेत् । नैष दोषः । उभयस्मिन् ज्योतिः-
 पदेमृतपदे च प्रयुज्यमान एकार्थत्वात् विरोधः । पादत्रयमुपरितनलोकेषु
 चतुर्थं सर्वत्रेति । अन्यथा वैजात्यं पादानामापयेत् । परिच्छेदश्च विरो-
 १५ धश्च । अतोमृतज्योतिःशब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावात् एकवाक्यत्वम् ।
 अतोत्र चरणसद्भावात्तस्य च ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिर्ब्रह्मैव ॥ १।१।२६॥९ ॥

१० अनुगमाधिकरणम् ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥ १।१।२७ ॥

अस्ति कौपीतिकिन्नाहणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनसंवादः । प्रतर्दनो ह वै

३० देवोदासिः (कौ. ब्रा. ३।१) इत्यादिना । एष लोकपाल एष लोका-
 धिपतिरेष लोकेशः स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यात्
 (कौ. ब्रा. ३।८) इत्येतदन्तम् । तत्र वरदाने मामेव विजानीत्येतदेवाहं
 मनुष्याय हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाट्टवधादिनात्मानं प्रशस्य स्वोपा-
 सनायाः पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य कस्त्वमिति विवक्षायां—प्राणो वा
 ३५ अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामापुरमृतमित्युपास्व (कौ. ब्रा. ३।२) इत्यु-
 क्त्वा : प्राणत्वमुपपाद्यामृतत्वं च प्राणस्योपपाद्य प्राणेन होवामुष्मिहोके-

मृतत्वमाप्नोति (कौ. ब्रा. ३।२) इत्यमृतत्वं योगेन प्रतिपादयति । तत्र संदेहः । प्राणः किमासन्यो ब्रह्म वेति ।

- अत एव प्राण इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे संदेहः । अत्रार्थेऽपि संदेहः । बाधकं च वर्तते इति पृथगधिकरणारम्भः । तत्र साधकासाधारणधर्मस्था-
 ५ भावाद् बाधकानां विद्यमानत्वात् ब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु चतुर्भिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । तत्र पथमं साधकधर्ममाह एकेन । त्रिभिर्बाधकनिराकरणम् । प्राणः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । तथानुगमात् । तथाहि । पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्म-
 प्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावदरं वृणीष्वेतीन्द्रः प्रतर्दनोक्तः
 १० परमपुरुषार्थं वरमुपविशेत् । त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे (कौ. ब्रा. ३।१) इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमात्मनोन्यद्धिततममस्ति । परमानन्दस्वरूपत्वात् । पापाभावश्च ब्रह्मविज्ञान एव । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे (मुं. २।२।८) इति श्रुतेः । प्रज्ञात्मत्वं च तस्यैव
 १५ संभवति । उपसंहारेऽप्यामन्दोजरोमृतः (कौ. ब्रा. ३।९) इति । एष लोकाधिपतिः (कौ. ब्रा. ३।९) इत्यादि च । तस्मात्सर्वज्ञानुगमात्प्राणो ब्रह्म ॥ १।१।२७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा

त्यस्मिन् ॥ १।१।२८ ॥

- १० बाधकमाह । यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति तत्र । कुतः । वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्त्रा हीन्द्र आत्मानमुपदिशति । मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य-
 प्राणो वा अहगस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्व (कौ. ब्रा. ३।२) इति । स एव प्राणो वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः कथं ब्रह्म स्यात् । तथा च वाचो धेनुत्वोपासनवत् देवतायाः प्राणत्वेनोपासना बोध्यते । अन्ये
 २५ च ब्रह्मधर्माः प्राणस्तावका इति । कथमन्य ब्रह्मोपागमनस्तमिति चेत् ।

न । अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् । अस्मिन्प्रकरणेध्यात्मसंबन्धः ।
 आत्मानमधिकृत्य यः संबन्धः । आत्मशब्दे ब्रह्मवाची वस्तुतो जीवस्य
 ब्रह्मत्वाय तथा वचः । तस्य संबन्धस्तद्धर्मस्तेषां बाहुल्यं प्रतीयत एष
 लोकपाल इत्यादि । यावद्यथाकथंचिदपि ब्रह्मप्रकरणत्वं सिध्यति तावद-
 ५ न्यप्रकरणत्वमयुक्तमिति हि शब्दार्थः । प्राणस्य प्रज्ञात्मत्वं स्वातन्त्र्ये-
 णायुर्दातृत्वम् । न वाचं विजिज्ञासति, वक्तरं विद्यात् (कौ. ब्रा. ३।८)
 इति चोपक्रम्य—तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता
 भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणोर्पिताः । स एष प्रज्ञात्मा-
 नन्दोजरोमृतो न साधुना कर्मणा (कौ. ब्रा. ३।९) इत्यादिविषयेन्द्रिय-
 १० व्यवहारेरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । स म आत्मेति विद्यात्
 (कौ. ब्रा. ३।९) इति चोपसंहारः । तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्यात्
 ब्रह्मोपदेश एवायम् ॥ १।१।२८ ॥

तर्हि बाधकस्य का गतिरित्यत्राह ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ १।१।२९ ॥

१५ पूर्वसूत्रेणापरिहृतमत्र परिहरति तुशब्दः । अयं दोषो व्यवहार-
 दृष्टचोपदेशे । अहं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन तूपदेशः । ननु तत्त्वमसि
 (छां. ६।१।४) अयमात्मा ब्रह्म (बृ० २।५।१९) इति वाक्येषु जीवस्य
 ब्रह्मत्वं बोध्यते । तत्र प्रत्यधिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मन एव
 ब्रह्मत्वावगतिर्मुख्या न प्रतर्दनस्येन्द्रजीवब्रह्मत्वावगतिरुपासनं वा पुरुषा-
 २० र्थाय । अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवंविधा । केवलस्य चैतन्यमात्रस्य तादृशे
 ब्रह्मण्यैक्यावगतिविरोधात् तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोपवसीयते । नतु ब्रह्म-
 धर्मा जीवे वक्तुं शक्यन्त इत्याशङ्क्य परिहरति । वामदेववत् । तद्धै-
 तत्पश्यन्निर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च (बृ. १।४।१०)
 इति । य एव प्रत्यबुध्यत स सर्वं भवति । तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वा-

2-क om. आत्मानमधिकृत्य before य. ।

5-A and C read प्रज्ञात्मात्मत्वं for प्रज्ञात्मत्वम् ।

1-S and B read अवगतिविरोधात् for अवगतिविरोधात् ।

- नन्त्यप्रसंगात्सर्वमेकमेवेति वक्तव्यम् । ततः कारणलक्ष्य एव सर्वभाव इति-
 मनुरभवं सूर्यश्च इत्यवयुत्थानुवादोऽनुपपन्नः । तत्र यथा ज्ञानवेशात्सर्व-
 धर्मस्फूर्तिः एवमत्रापि ब्रह्मवेशादुपदेश इति त्वाष्ट्रवपादयो ब्रह्मधर्मा
 एव तद्वेशेन क्रियमाणत्वात् । नन्वेव यत्रतत्र राक तेजसा हरेर्दधी-
 ५ चैस्तपसा च तेजितः । तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितः (भा. ६।१।१२०)
 इति वृत्रवचनं भागवते । तस्माद्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनम् । ननु-स्वाप्ययसंप-
 च्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि (ब. सू. ४-४-१६) इति सूत्रे सुपुत्री
 ब्रह्मसंपत्तौ च ब्रह्मधर्माविर्भावो न स्वन्यदेति कथमेवमिति चेत् ।
 भैवम् । उपदेशाभावनादिष्वपि कदाचिदुत्तमाधिकारिविषये ब्रह्मभाष्य-
 १० मित्यङ्गीकर्तव्यम् । मध्येव सकलं जातम्-इत्यादिवाक्यानुसंधात् ।
 इहैव समवनीयन्ते प्राणाः । ब्रह्मैव सन् ब्रह्मस्येति (बृ. ३।४।६)
 इत्यप्याविर्भावोपेक्षं तस्य च प्राप्तत्वात् सूत्रे फलत्वमाह । जीवन्मुक्ताना-
 मपि परममुक्तेर्वक्तव्यत्वाच्च । असंप्रज्ञातसमाधाविवाविर्भावदशाद्यमेव शरीर-
 वियोगे वियोजकामावाद् वागादिमात्रं लीयते । तस्य च प्राप्तत्वादेव नार्थि-
 १५ रादिगतिः । तथापि धार्मिकत्वादेव न सूत्रगतिादिषु तदवचनम् । सगुण-
 निर्गुणभेदेन नियमवचनं त्वप्रामाणिकमेव । ब्रह्मवादे गुणानङ्गीकाराच्च ।
 तस्माद्युक्तमुक्तं शास्त्रदृष्ट्या उपदेश इति ॥ १।१।२९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेज्जोषासार्त्रिविध्याद्वाधि-
 तत्वादिह तद्योगात् ॥ १।१।३० ॥

- २० अन्यद्वाधकद्वयमाशङ्कते । ननु यद्यपि ब्रह्मधर्मा भूयांसः प्रकरणे
 भूयन्ते । तद्वद्जीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च बाधकाः सन्ति । न चार्चं विजि-
 ज्ञासीति । वकारं विधाद् (कौ. ब्रा. ३।८) इत्यादि । अत्र हि वागा-
 दिकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । अध स्वहृ प्राण एव

S-C and S read ब्रह्माविर्भावो for ब्रह्मधर्माविर्भावो ।

12-B om. च after तस्य and S reads and explains (अनुगममात्रा-
 धीनन्वेन तादृशस्योक्तैः साधनासाध्यत्वेनानिपतज्ञानत्वात्)
 पदीय-आदिशब्दाद् for प्राप्तत्वात् ।

० [अनुभाषण]

प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्य (कौ. ब्रा. ३।३) इति शरीरधारणं मुख्य-
 प्राणधर्मः । मा मोहमापद्यथा अहमेवेतत्पञ्चधात्मानं प्रविभर्ग्यतद्वाणमवटभ्य
 विधारयामि (प्र. २।३) इति श्रवणात् । यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या
 प्रज्ञा स प्राणः (कौ. ब्रा. ३।३) इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्वे प्रज्ञा-
 ५ प्राणयोः सहवृत्तित्वादुपचारो युज्यते । उत्क्रान्तिश्च । न तु सर्वथा विल-
 क्षणस्य ब्रह्मणः । तस्माज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वान्न ब्रह्मप्रकरण-
 मिति चेत् । न । उपासत्रैविध्यात् । अयमर्थः । किमत्र चोद्यते । जीव-
 मुख्यप्राणलिङ्गाद्ब्रह्मधर्माणां जीवपरत्वम् १ । त्रयाणामपि स्वतन्त्रत्वं वा
 २ । लिङ्गद्वयस्यापि ब्रह्मधर्मत्वमुच्यतामिति वा ३ । आद्यः पूर्वमेव परि-
 १० हृतः । न हि ब्रह्मधर्मा अन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्या इति ॥ द्वितीये
 दूषणमाह । उपासत्रैविध्यात् । तथा सत्युपासनं त्रिविधं स्यात् । तद्वाक्य-
 भेदप्रसंगान्न युक्तम् ॥ तृतीये तूपपत्तिरुच्यते । जीवधर्मा ब्रह्मणि न
 विरुध्यन्ते । आश्रितत्वात् । जीवस्यापि ब्रह्माधारत्वात्तद्धर्मा अपि भगवदा-
 श्रिता एव । इहेत्युभयत्र संबन्धो ब्रह्मवादे । मुख्यप्राणे तु तयोगात् ।
 १५ तेन योगस्तयोगस्तस्मात् । प्राणधर्मा भगवति न विरुध्यन्ते । प्राणस्य
 भगवत्संबन्धात्तद्धर्माणामपि भगवत्संबन्धात् ।

अथवा वक्तृत्वादयो न जीवधर्माः किन्तु ब्रह्मधर्मा एव । जीव
 आश्रितत्वाद् भासन्ते । परात्तु तच्छ्रुतेः (ब्र. सू. २।३।४१) इति
 न्यायात् । प्राणेपि तथा । स्वाप्ययसंरच्योर्जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वम् ।
 २० आध्यात्मिकाधिदेविकरूपत्वान्न संयोगः । प्राणस्य तु संयोग एव । तस्मा-
 त्सर्वे धर्मा ब्रह्मणि युज्यन्ते । सहोत्क्रमस्तु क्रियाज्ञानशक्त्योर्भगवदी-
 ययोर्देहे सदैव स्थानं सहोत्क्रमणमिति भगवदधीनत्वं सर्वस्यापि बोध्यते ।

ननु प्राणन्तधानमगमात् (ब्र. सू. १।१।२७) इति प्राणशब्देन
 ब्रह्मण प्रतिपादितम् । तत्कथं धर्मयोरुत्क्रमणमिति चेत् । अत्र धर्मय-
 २० र्भिर्णोरकत्वपृथक्त्वनिर्देशयोर्विद्यमानत्वात् । प्राणो वा अहमस्मिन्प्रज्ञात्मा

- (कौ. वा. ३।२) इति । अत्र क्रियाज्ञानशक्तिमान्निर्दिष्टः । तदन्यैकैकस्य धर्मप्रशंसा । यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राणः (कौ. वा. ३।४) इत्युपसंहारान्तम् । पुनस्तयोरेवात्क्रमणप्रवेशाभ्यां—सह क्षेत्रास्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः (कौ. वा. ३।४) इत्युपक्रम्य सुषुप्तिमूर्च्छाभिर-
 ५ णेषु प्राणाधीनत्वं सर्वेषामिन्द्रियाणामुक्त्वासन्यव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञार्थक्यं प्रति-
 पाद्योपसंहरति । पुनर्ज्ञानशक्तिरुत्कर्षं वक्तुम्—अथ खलु यथा प्रज्ञायाम्
 (कौ. वा. ३।३) इत्यारभ्य न हि प्रज्ञापेतोर्थः कश्चन सिध्येत्
 (कौ. वा. ३।३) इत्यन्तेन ज्ञानशक्त्युत्कर्षं प्रतिपाद्य धर्ममात्रत्वनिरा-
 करणाय ज्ञानशक्तिमन्तं भगवन्तं निर्दिशति— न हि प्रज्ञातव्यमित्यारभ्य
 १० मन्तारं विधादित्यन्तेन । तदनु ज्ञानक्रियाशक्तयोर्विषयभूतभुतमात्रारूप-
 जगतो भगवद्भेदं प्रतिपादयन्—स एष प्रज्ञात्मनन्दाजरोमृत इत्युप-
 संहरति ब्रह्मधर्मः । अतः क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवान्नेनेति प्रतिपाद्य न
 तावन्प्रायं ततोप्यधिक इत्येकोपासनेव विहिता । तस्मान्जडजीवरूपत्वा
 न्सार्वत्मकं ब्रह्मवेति महावाक्यार्थः सिद्धः ॥ १।१।३०॥१० ॥

- १५ ॥ इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवद्भभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १।१ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

१ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १।२।१ ॥

- समन्वये प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः ।
 २० तत्रोद्गीथाशुपासनावाक्यानां मुख्यवाक्येषु फलोपकार्यद्वैतत्वम् । ब्रह्म-
 वाक्यानां पुनर्निःसंदिग्धानां समन्वयः स्वतःसिद्धः । संदिग्धानि द्विनि-

१ उपोमत्प्रथमि स्थानयोः पाठभेदेनेदानीन्तनेषु सर्वपुरतस्तेषु द्रष्टव्यम् । यथा
 यथा तत्पुनः श्रीगोपयोगेः प्रमाणं ।

धानि । शब्दतोर्थतश्च । तदर्थं चैतद्विचारितम् । ब्रह्मणि व्यवहारोस्ति कश्चिन्न वेति । तत्र प्रथमसूत्र एव व्यवहारः स्थापितः—यतो वाचो निवर्तन्ते (तै. २।४) इत्यादीनां विशेषेणैदमित्यंतया निरूपणनिषेधनपरत्वम् । एवमेव कार्यसिद्धेः । अधीतानां ब्रह्मवाक्यानां चतुर्लक्षण्या ब्रह्म-
 ५ परत्वे सिद्धे श्रवणं सिध्यति । श्रुतस्य कालान्तरस्यसंभावनाविपरीत-
 भावनानिवृत्त्यर्थं पूर्वस्थितानामङ्गानामनपेक्षितानामुद्घोषनान्येषामपेक्षितानामावापेन तस्यैवार्थस्य निर्धारणे मननं भवति । ततोऽन्येष्वंध्यानादिसमाध्यन्तरूपनिदिध्यासनरूपमनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्वयमुपलब्धनिज-
 सुखानुभवरूपं ब्रह्म । इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति । अतस्तादृशास्यानुभवैक-
 १० वेद्यत्वाद्युक्तमुक्तविषयत्वं पाकभोजननृत्नवत् । अतः श्रवणाङ्गमीमांसायां
 माहात्म्यज्ञानफलायां भगवद्वाक्यानामन्यपरत्वेन्यवाक्यानां च भगवत्परत्वे
 दिव्यधर्मादिव्यधर्मव्यत्यासेन विपरीत्यं फलमापद्येत । तदर्थं दिव्यधर्म-
 निर्धारो द्वितीयाधिकरणे विचारितः । वेदा एव वाचका अलौकिकमेव
 कमेति ततः पूर्णालौकिकत्वाय विधिनिषेधमुखेनाधिकरणद्वयं सम-
 १५ न्वयेक्षतिरूपम् । तदनु प्रथमे पादे शब्दसंदेहो निवारितो निश्चितार्थे ।
 तत्रापि प्रथमं प्रत्ययसंदेहो निवारितो द्वयेन । प्रकृतिसंबन्धोऽन्याधि-
 करणत्रयेण । पुनरन्तिममधिकरणं संश्लेषनिराकरणाय । एवं प्रथमे पादे
 शब्दसंदेहो निवारितः ।

(ये पुनः क्वचित्सगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति ते स्वयमेव स्वस्य

२० ब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयन्ति । ब्रह्मवादे सांख्यानामिव गुणानामन-
 ड्डीकारात् । भौतिकगुणानामसंबन्धार्थमेव ह्याध्यायारम्भः । अन्यथा सर्व-
 स्यापि तत्कारणत्वेन तत्संबन्धस्य विद्यमानत्वात् । अन्यनिराकरणेन
 तत्प्रतिपादकत्वानेधारकाधिकरणानां वैयर्थ्यमेव ।)

१५० (अर्थसंदेहनिराकरणार्थं द्वितीयाधारम्भः । तत्रार्थो द्विविधो जीव-
 २५ जडात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्यां त्रिविधः । तत्र प्रथमं जीवपुरःसरेण

- संदेहा निर्वायन्ते । इदमाज्ञायते—सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त
उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति
तपेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत (छां. ३।१।४।१) मनोमयः प्राणशरीरः ।
छां. (३।१।४।२) इत्यादि । तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं खल्विदं ब्रह्म इति
५ सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय तज्जलान् इति सर्वविशेषणं हेतुत्वेनोक्त्वा तत्त्वे-
नोपासनमुक्तम् । न चायं शमविधिः । वाक्यार्थं लक्षणाप्रसंगात् ।
कारणत्वेन सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च । अतः सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनोपासन-
मुक्तम् । इदमेव पुराणादिषु विराट्त्वेनोपासनम् । अतः परमाग्नि-
वाक्यार्थं संदेहः । क्रतुं कुर्वीतिति । क्रतुर्धर्मो यज्ञ इति यावत् । तस्य
१० स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीरः इति । उपासनाप्रकरणादुपासनवैषा । तत्र
मनोमय इति प्रमाणभूतो वेद उक्तः । प्राणशरीर इति कार्यकरणयोर-
भेदोपचारः । अग्रे सत्प्रसंक्त्वादिधर्मवचनात् । किमयं विज्ञानमयो जीवो
ब्रह्मत्वेनोपास्यः । उत ब्रह्मवान्तर्यामी यः पुराणेषु सूक्ष्म उक्तः । तत्र
पूर्ववाक्ये जडस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनस्योक्तत्वाज्जीवस्यापि ब्रह्मत्वेनो-
१५ पासनमेव युक्तं न त्वाहृत्येव ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद ।
(तै. २।५) इति शास्त्रान्तरे स्पष्टत्वाच्च । तस्मात्कार्यकारणयोरभेदाज्जीव-
एव ब्रह्मत्वेनोपास्यः इत्येवं प्राप्त उच्यते ।]

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । अथ खल्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव । कुतः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । कुर्वीतित्युपदेशो न तूपासना । तत्र परमशान्तस्य

- २० सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनया शुद्धान्तःकरणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्ध-
ब्रह्मोपदेश एव युक्तो मननरूपो न तु काचित् सिद्धस्य जीवस्योपासना ।
शास्त्रान्तरे त्वग्र आनन्दमयस्य वक्तव्यत्वाच्चया युक्तम् । न त्विह तथा ।
तस्मादानन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थः ॥ १।२।१ ॥ १/८

U-A reads न चायं for न चायं ।

17-S om. एवं after इति ।

21-S reads प्रसिद्धस्य for सिद्धस्य ।

ननु क्रतुमयः पुरुष इति यथासंकल्पमग्निमदंहकथनाहोकांतर-
माविफलार्थमन्योपासनैव युक्ता । न तु ब्रह्मज्ञानस्य तादृशं फलमित्या-
शङ्क्य परिहरति

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ १।२।२ ॥

५ विवक्षिता लोकान्तरे तादृशरूपप्राप्तिः सा प्रकृतेषुपपद्यते । भगव-
त्स्वरूपलाभात्सारूप्यलाभाद्वा । न च व्यामिरुक्तेत्यधमप्राप्त्युपायो युक्तः ।
सत्यसंकल्पादिवचनं च ब्रह्मवाक्यत्वपोपकमिति चकारार्थः ॥ १।२।२ ॥

नन्वेतावतापि नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वमुपपत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वा-
दित्याशङ्क्य परिहरति

१० **अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥१।२।३ ॥**

न च प्राणशरीररूपा जीवो भवति तिरोहितानन्दत्वेन निराकार-
त्वात् । अध्यासेन तथान्वे त्वनुपास्यत्वमेव । इदानीमेवोपासकस्यापि
तथात्वात् । न च प्राणादेर्लौकिकत्वम् । उपदेशानर्थक्यप्रसंगात् । अत
आनन्दरूपप्राणशरीररूपत्वाभावान्न वाक्यार्थो जीवः । पूर्वपक्षस्यात्रैव निवृ-
१५ त्तत्वात्तुशब्दः । विज्ञानमये तु प्राप्ताप्राप्तविवेकेन धर्मस्यैवोपासना ॥१।२।३॥

ननु प्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ १।२।४ ॥

७१२.

(एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विभिकित्सा-
स्तीति ह् रमाह शाण्डिल्यः (छां. ३।१।४) इत्यंश फलवाक्यम् । एतं
२० प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्ययन्नेन ध्याप्यन्नेन च व्यपदिशति । कर्तृत्वेन च
शारीरं व्यपदिशति । न च भजनीयरूपाकथने तादृशं फलं सिध्यतीति
चकारार्थः । आधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकश्च ॥ १।२।४ ॥ १ ॥)

२ शब्दविशेषाधिकरणम् ।

शब्दविशेषात् ॥ १।२।५ ॥

इदमाप्राप्यते । यथा व्रीहिर्यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो
 वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः (श. वा. १०।६।३।२) इति ।
 ५ तत्र संदेहः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीव उत ब्रह्मेति । उपक्रमबलीयस्त्वं
 जीव उपसंहारबलीयस्त्वे ब्रह्मेति । यत्रैकस्यान्यपरत्वे नैकार्थता संभवति
 तद्बलीयस्त्वमिति सिद्धं पूर्वतन्त्रे । तत्र चतुर्विधभूतानिरूपणार्थं जीवस्यैवा-
 राग्रमात्रस्यान्तर्हृदये प्रतिपादकमिदं वचनं फलतो हिरण्मयत्वमिति न
 त्वेतादृशाभाससमानत्वं ब्रह्मणो युक्तमतो जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति
 १० याम उच्यते ।

शब्दविशेषात् । हिरण्मयः पुरुषो न जीवस्य फलमपि । तत्प्राप्तेरेव
 फलत्वात् । नाप्ययं नियमः—तस्यामेव मूर्ती लय इति । अतः शब्देनैव
 विशेषस्योक्तत्वाच्च हिरण्मयः पुरुषो जीवः ॥ १।२।५ ॥

ननु हृदये विद्यमानत्वादभिमान्येव जीवो युक्त इति चेत्तत्राह

१५

स्मृतेश्च ॥ १।२।६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति (भ. गी. १८।६१) इति ।
 ननु सर्ववेदानां यन्निश्वासत्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं स्मृतिरिति
 उच्यते । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (वृ. ३।१।२६) इति श्रुतेः
 केवलौपनिषद्वैद्यं ब्रह्म न प्रमाणान्तरेवेद्यम् । ततश्चार्जुनस्य शिष्यरूपेण
 २० प्रपन्नस्य पुष्टिभक्तत्वाभावाद्भगवद्वाक्ये निर्विचिकित्साविश्वासाभावाद् रधि-
 त्वेनैव श्याप्यत्वाच्च तादृशाय तादृशदेशकालयोरुपनिषदामवक्तव्याद्
 गुरुरूपतादृशरूपं निःश्वसितवैदोद्गमजनकं स्मृत्वा तदर्थमपि स्मृत्वा भग-
 वान्पुरुषोत्तमो वाक्यान्युक्तवान् स्मृतिरूपाणि ।

ततो ब्रह्मविनाशं तान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यते । पुनश्च भगवोस्तद-
 २५ धिकारेण ब्रह्मविनाशं निरूप्य स्वकृपात्कृतया सर्वगुह्यनममिन्यादिना भक्ति-
 पपत्ती एवोक्तवान् । अतोऽहृत्त्वंतं पूर्वं सर्वनिर्णया उक्ताः इत्यध्यवसायम् ।

मृत्युसंबन्धमात्रेण भगवति भोक्तारि प्रवेशार्थं योग्यरूपमेवौदनत्वं प्राणानां तत्रैव समवलयान्मृत्युरपि तत्रैव लीनोद्ये जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनां भोग्यत्वेन ग्रहणादत्रा भगवानेवेति सिद्धम् ॥ १।२।१९ ॥

- ५ ननु किमित्येवं प्रतिपाद्यते । पूर्वपक्षन्यायेन यमोन्यो वा मृत्युं साधनीकृत्य स्ववशे सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्यादित्यत आह ।

प्रकरणाच्च ॥ १।२।१९० ॥

- प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः—न जायते (कठ. १।२।१८) इत्यारभ्य-
१० आसीनो दूरं व्रजति (कठ. १।२।२०) इत्यादिना माहात्म्यं वदन्नन्ते—यस्य च ब्रह्म क्षत्रं च—इत्याह । अतः प्रकरणानुरोधात् पूर्वोक्त-प्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतकल्पने स्यातामिति चकारार्थः ॥ १।२।१९० ॥ ३ ॥

४ गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणम् ।

- १५ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ १।२।१९१ ॥

- तस्यैवाग्रे पठ्यते । ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चामयो ये च त्रिणाचिकेताः (कठ. १।३।१) इति । किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोस्विदन्यवाक्यमिति । अस्य वाक्यस्योत्तरशेषत्वे जीवप्रकरणपठितत्वात् ब्रह्मवाक्यत्वम् । पूर्व-
२० शेषत्वे तु ब्रह्मवाक्यमिति हि प्रकरणनिर्णयः । मध्ये पाठादेवं संदेहः । अर्थविचारे तु द्विवचननिर्देशात्पूर्वशेषत्वे बद्धमुक्तजीवी भविष्यतः । उत्तरशेषत्वे त्विन्द्रियमनसी । उभयथापि न ब्रह्मवाक्यम् । द्वयोर्मुख्यत्वेन प्रतिपादनात् । ब्रह्मवाक्यत्वेपि न प्रयोजनसिद्धिः । अथ मन्यत उपनि-पत्पाठादन्यत्रानिर्धारार्थीवब्रह्मपरत्वेपि तयोरभेदात् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य

युक्तेति । तथापि कस्य निर्णायकत्वं प्रकरणस्यार्थस्य वेति । उभयोरपि संदिग्धत्वादयुक्तो विचार इति चेत् । उच्यते ।

संदेहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ।

जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाक्येषु न क्षतिः ॥ १६ ॥

- ५ गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः । ऋतं विव्रन्तादित्यत्रैवं संशयः । किं जीवद्वयं निरूपयत्याहोस्विन्जीवत्रहणी वेति । तत्र ब्रह्मप्रकरणस्य सामान्यत्वात् यस्त्वविज्ञानवान् भवतीत्यत्र विद्वद्विद्वतोर्वक्तव्यत्वात् तदर्थमुभयोः प्रथमनिर्देश उचितः । मन्त्रेषु ऋतं स्वर्गापवर्गलक्षणं सुखम् । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात्सुकृतलोकत्वम् । गुहा तत्त्वविचारो हृदयं वा । जात्यपेक्षया त्वेकवचनम् । परमपरार्थं सत्यलोकः । तत्रोभयोर्भोगात् । अविद्यया पिहितप्रकाशत्वाद्बिदुपश्रयात्त्वम् । ब्रह्मज्ञानेनातिप्रकाशत्वादातपत्वं विदुषः । अत एव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो वदन्ति । पञ्चाग्नयस्त्रिणादिकेताश्चेतरम् । इन्द्रियमनसोस्त्वचेतनत्वात् वाक्यार्थसंगतिः । वाक्यार्थयोमे हि विशेषणनिर्णयः ।
- १५ तस्माद्ब्रह्ममुक्तजीवपरतयोपपन्नत्वात्तत्प्रकरणपाठात् ब्रह्मवाक्यमिति एवं प्राप्तं उच्यते ।

- गुहां भविष्यात्मानौ । गुहा हृदयाकाशः । तत्र सकृदेकारिमन्त्राविद्यो जीवपरमात्मानावेव । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्युभयोः प्रवेशश्रवणात् । न होकारिमन् हृदयाकाशे जीवद्वयं प्रवेष्टुमर्हति । अर्थस्त्वेवं संभवति । पूर्वाधिकरणे यथाभिलाषितभोगो भगवति साधितः । प्रकाशान्तरेणापि ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति ऋतसत्ययोर्ब्रह्मत्वप्रतिपादनात् स्वरूपामृतपातारौ । सुकृतमपि ब्रह्मव तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते (तै. २।७) इति श्रुतेः । स एव लोक उपचारात् पृष्ठी । अक्षरं वा परमपराद्धोपरि तत्रत्यानां परिदृश्यमानत्वात् । छायाप्रतिसारूप्य सायुज्यं गतस्य जीवस्यापि

1-A reads वेति for वेति ।

7-S reads विद्वद्विद्वदोः for विद्वद्विद्वदोः ।

8-A and B read प्रथमं for प्रथम ।

तथात्वात्ततोपि विशिष्टं ब्रह्म प्रकटानन्दत्वात् 'आतपः परोक्षवादः ।
 काण्डत्रयेपि तद्वाद इति त्रयाणां ग्रहणम् । अतो युक्त एवायमिति हि-
 शब्दार्थः । नन्वप्रकृतत्वात् कथमेवमिति तत्राह । तद्दर्शनात् । तयो-
 र्दर्शनं तद्दर्शनं तस्मात् । जीवब्रह्मणोः प्रतिपादनीयत्वात्—येयं प्रेते विचि-
 ५ कित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । 'एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहम्
 (कठ. १।१।२०) इति जीवः पृष्ठः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मा-
 त्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्दद (कठ. १।२।
 १४) इति ब्रह्मापि पृष्ठम् । तत्र ब्रह्म निरूप्य जीवं निरूपयन्नुभयो-
 स्तुल्यत्वेन महाभोगं निरूपयन् फलार्थं मध्ये स्वरूपं कीर्तयति । अतो
 १० ब्रह्मवाक्यमेवेति सिद्धम् ॥ १।२।११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १।२।१२ ॥

विशेषणानि पूर्वोक्तानि जीवब्रह्मणोरेव संगतानि । अग्रिमं वा आत्मानं
 रथिनं विद्धि (कठ. १।३।३) सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं
 पदम् (कठ. १।३।९) इति । जीवप्राप्त्यं ब्रह्माह । अत उभयोरेव सर्व-
 १५ व्यावृत्त्या कथनादग्रिमग्रन्थपर्यालोचनयापीदं ब्रह्मवाक्यमेव । द्वा सुपर्णेति
 निःसंदिग्धम् । चकारः प्रकरणोक्तसर्वोपपत्तिसमुच्चयार्थः ॥ १।२।१२ ॥ १२ ॥

५ अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १।२।१३ ॥

य एषाक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभय-
 १० मेतद्ब्रह्म इति । तद्यत्प्यस्मिन्सर्विर्वादिक्कं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति
 (छां. ४।१।५।१) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । प्रतिबिम्बपुरुषस्य
 ब्रह्मत्वेनोपासनापरमिदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यमेवेति वा । विरुद्धार्थवाचकत्वा-
 त्संदेहः । तत्र दृश्यत इति वचनात्प्रतिबिम्ब एवायं ब्रह्मप्रकरणस्य च
 समाप्तत्वाद्देवा तेस्मद्विद्या आत्मविद्या चैत्युपसंहारदर्शनात् तत्सिद्ध्यर्थ-

गुणासनापरत्वे वाक्यस्य युक्ता । अविरोधे हि ब्रह्मपरता । उपास्यत्वेन
ब्रह्मधर्माणामन्वयो भविष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते ।

अन्तरोक्षिमध्ये दृश्यत इत्युक्तः परमात्मैव । कुतः उपपत्तेः ।
उपपद्यंत हि तस्य दर्शनमार्यम् । सर्वत्र ब्रह्म पश्यन् बहिः संनिधाने तस्य
५ स्थानस्योत्कृष्टत्वात्तत्र भगवन्तमुपदिशति—लोकं वाव तेषोन्नहं तु तद्-
क्ष्यामि (छां. ४।१।४।३) इति महद्बुद्धक्रमाच्च । प्रतिबिम्बमात्रस्य च न
पुरुषत्वनियमः । तस्मादिरोधाभावाद्ब्रह्मवाक्यमेव ॥ १।२।१३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १।२।१४ ॥

एतं संयद्गाम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि ज्ञामान्यभिसंयन्ति ।
१० एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ एव भामनीरेष
हि सर्वेषु लोकेषु भाति (छां. ४।१।५।४) इति । वामानि कर्मफलानि ।
तेषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात् । कर्मफललयः कर्मफलदानं च
यतः । इति स्वर्गापवर्गफलदानान्वयमुक्तम् । सर्वलोकेषु भातं च । एष इति
तमेवाक्षिपुरुषं निर्दिश्य स्थानादि व्यपदिश्यते । न हि प्रतिबिम्बात्मनः
१५ स्थानादिव्यपदेशः संभवति । एकारादेतत्तुल्यवाक्यस्याप्ययमेवार्थः ।
इन्द्रविरोचनप्रजापतिसंवादे—अथ योर्यं भगवोन्सु परिरुद्यायते (छां. ८।७।४)
इत्यासुरम् । न तु—य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते (छां. ४।१।५।१)
इत्यादि । तस्मादक्षिपुरुषो ब्रह्मेव ॥ १।२।१४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १।२।१५ ॥

२० ननु किमिति निर्बन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वं संपाद्यते । उपासनापरत्वे
को दोष इत्याशङ्क्याह ।

सुखविशिष्टाभिधानात् । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्म (छां. ४।१।५।१)
८ इति यद्यत्रोपासना विधीयते—एष आत्मा (छां. ८।३।४) इति तदामृता-
दिवचनं त्र्यर्थं स्यात् । तद्ब्रह्मणा पूर्वमेव प्राप्तत्वात् । तस्मादमृतमानन्दः ।
२५ अभयं चिद् ब्रह्म सत् साक्षिदानन्दरूप आत्मेत्युक्तं भवति । अत एव
इत्याक्षिपुरुषं निर्दिश्य सुखविशिष्टमाभिधीयते । साक्षितोर्न ब्रह्मख्यापकत्व-

विशेषेण भगवत्यपदिश्यन्त । सर्वेषां तत्तत्कार्यज्ञामर्थ्यं च भगवतो न तु स्वतस्तेषामिति । एवं सत्यन्यत्सर्वं संगतं भवति तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेव । अन्यथा त्वधिकरणरचना अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थत्वादयुक्तैव ।।१।२।१८ ॥

५ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १।२।१९ ॥

ननु ब्रह्मवादेन्तर्यामी न प्रसिद्धः । जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात् । अतोन्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य गुणयोगात्तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेत् । नहीश्वरं प्रकृतिधर्मरूढमन्तर्यामिणं मन्यन्ते तादृशस्योपनिषत्स्वभावात्पूर्वपक्षन्यायेन स्तुतिपरता तन्मतस्य चाश्रितत्व-
१० मित्याशङ्क्य परिहरति ।

न च स्मार्तं स्मृतिप्रसिद्धं स्मार्तं सांख्यमतसिद्धमिति यावत् ।

तादृशमन्तर्यामिरूपमत्र भवितुं नार्हति । कुतः । अतद्धर्माभिलापात् । तद्धर्माणामनभिलापात् । तद्विरुद्धधर्माणां चाभिलापात् । न ह्यत्र सच्चरजस्तमोगुणास्तत्कार्यं वाभिलष्यते तद्विरुद्धाश्चेते धर्मा यस्य पृथिवी

१५ शरीरमित्यादि । तस्मात्सांख्यपरिकल्पितं नान्तर्यामिरूपमत्र भवितुमर्हतीति सिद्धम् । एवं सति ब्रह्मधर्मा एवैते भवन्तीति ब्रह्मवादः फलिष्यति ॥ १।२।१९ ॥

शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ १।२।२० ॥

ननुक्तन्यायेन शारीर एव भवतु को दोषः किमिति ब्रह्मपरत्वं
२० कल्प्यमिति । तत्राह ।

शारीरश्च नेत्यनुवर्तते । शारीरश्च जीवो नान्तर्यामिब्राह्मणे तदभिमानिरूपो यस्य पृथिवी शरीरमिति वाक्यानुरोधेन भवितुमर्हति ततोपि भिन्नतयान्तर्यामिणो वचनात् । उभयेपि काण्वमाध्यन्दिनब्राह्मण-

1-S reads भगवत्यपि दृश्यन्ते (and explains अभिमानिष्विव भगवति अपि मासन्त इत्यर्थः) for भगवत्यपदिश्यन्ते and वि. सू. reads भगवत्यपदिश्यन्ते for the same.

द्वयेपि एनं जीवं भेदेनैवाधीयते ब्राह्मणाः । निःसंदेहार्थमुभयग्रहणम् ।
 यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वाः । य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः ।
 न चात्मशब्देनान्यः संबवति । अन्येषां पूर्वमेव पठितत्वादन्ते हि जीवमाह ।
 तस्मादन्तार्यामिब्राह्मणे ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ १।२।२० ॥ ६ ॥

५

७ अदृश्यत्वाधिकरणम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ १।२।२१ ॥

मण्डके हि श्रूयते । कस्मिन्न भगवो विज्ञाते (मुं. १।१।३)
 इति षुंटे-द्वे विद्ये वेदितव्ये (मुं. १।१।४) इत्युत्तरमाह ।

- तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञानार्थं नामांशे वेदादिरूपांशे परा
 १० च । तत्र वेदादिविद्यायां न संदेहः । परायां संदिशते किमेषा सांख्य-
 मतविद्या ब्रह्मविद्या वेति । सांख्यधर्माभिलाषास्तदेहः । अथ परा यया
 तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्रेषयमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुशश्रोत्रं तदपाणिपादं
 नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययम् । यद्भूतयोनिं परिपरयन्ति धीराः
 (मुं. १।१।५-६) इत्यादि । अग्रे च दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाहा-
 १५ भ्यन्तरं ब्रह्मः । अभाषो ह्यमनाः शुभ्रो ब्रह्मरात्परतः परः (मुं. २।१।२)
 इत्युक्त्वा-एतस्माज्जायते (मुं. २।१।३) इति निरूप्य-अग्निर्मुपा चक्षुषी
 चन्द्रसूर्या (मुं. २।१।४) इत्यादिना रूपमुक्त्वा पुनः पुरुषात्सृष्टिमाह ।
 तत्रैकपकरणत्वादेकवाक्यता वक्तव्या । तत्राक्षरपुरुषयोर्भेदः प्रतीयते । तयो-
 रुभयोरपि सृष्टिः । तद् ब्रह्मवादे न संगच्छते । तस्मात्सांख्यमतमेवैतत् ।
 २० प्रकृतिपुरुषयोः स्थितत्वादन्यतरमाधान्येनोभयोः स्रष्टृत्वम् । उभयात्मकत्वा-
 ज्ञप्ततः । रूपमपि सामटिच्यटीनामग्रे ह्युत्पत्तिरिति तिरोहितरूपत्वात्
 ब्रह्मविद्या किंतु स्मृतिरेवेति ब्रह्मविद्या वेदावियोपचाराद्धेति । एवं
 प्राप्त उच्यते ।

Samyaktva

अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ब्रह्मविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानात् ।

२५ तत् एव विद्याया अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि ब्रह्मत्वम् । पुरुषस्यापि
 तयोः परापरभावो भेदश्च । एतादृश एव हि ब्रह्मवादः । तत्र पथममक्षरस्य

ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तिः । तथाक्ष-
रात्संभवतीह विश्वम् (मुं. १।१।७) इति । इयं चोपनिषत् । न अन्यत्र
ब्रह्मव्यतिरिक्ताज्जगदुत्पत्तिरस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसंदिग्धमेव । ईषदान-
न्दतिरोभावेन ब्रह्माक्षरमुच्यते । प्रकटानन्दः पुरुष इति । ब्रह्मविद्याप्रोति
५ परम् (तै. २।१) इत्यत्रैव तथा निर्णयात् । तस्माददृश्यत्वादिगुणकः
परमात्मैव ॥ १।२।२१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी ॥ १।२।२२ ॥

ननु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्याख्यायामपि स्मृतिः ब्रह्मविद्यैवास्तु ।
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये मूर्ते चामूर्ते च (मे. ६।२२) इत्यत्र विकारस्यैव
१० ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरति ।

मालिन्येन (इतरो न भवतो वाक्यार्थरूपौ । कुतः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् ।
विशेषणभेदो व्यपदेशश्च ताभ्यामदृश्यत्वादयो गुणा न प्रकृतेर्भवन्ति
(सर्वस्यापि तद्विकारत्वात्) न हि घटदर्शनेन मृन्न दृश्यत इति वदितुं
युक्तम् । ब्रह्मवादे पुनः सर्वभवनसमर्थत्वाद् ब्रह्मणि विरोधाभावः । नहि
१५ नित्यं सदैकरूपं विक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सर्वब्रह्मधर्मतुल्यत्वे तदेव
ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः । यः सर्वज्ञः सर्वविद् (मुं. १।१।९)
इत्यादयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः । व्यवधानाच्च न पुरुषसंबन्धः ।
अक्षरानिरूपण एव पुरुषविशेषणाच्च । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्
(मुं. २।१३) इति तस्मादक्षरविशेषणानि न प्रकृतिविशेषणानि नापि
२० पुरुषविशेषणानि सांख्यपुरुषस्य । नहि दिव्यत्वादयो गुणाः पुरुषस्य
भवन्ति । न हि तन्मते पुरुषभेदो ह्यङ्गीक्रियते जीवब्रह्मवत् । न च तस्य
बाह्याभ्यन्तरत्वं सर्वत्वाभावात् । न हि तस्माज्जायते प्राणादिः । तस्मा-
त्पुरुषविशेषणान्यपि न सांख्यपुरुषविशेषणानि । अतो विशेषणभेदो
व्यपदेशिभेदश्च ब्रह्मविद्यैवैषेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्युपक्रमे-
२५ प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् (मुं. १।२।१३) इति मध्ये-तेषामैवैतां
ब्रह्मविद्यां वेदेल्यन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिपुरुषौ वाक्यार्थः ।
नहि ब्रह्मा ज्येष्ठपुत्राय स्मृतिरूपां विद्यां वदतीति चकारार्थः ॥ १।२।२२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ १।२।२३ ॥

अग्निर्मुर्धा चक्षुषी (मुं. २।१।४) इत्यादिरूपं न हि प्रकृति-
 पुरुषयोरन्यतरस्य संभवति । ब्रह्मवादे पुनर्विश्वकायस्यैतद्रूपम् । सूत्र-
 विभागात् पुनर्विभागात्पुनर्मुख्योपपत्तिरेपेति सूचितम् । चकारेण श्रुत्य-
 ५ न्तराविरोध एकवाक्यता च सर्वेषां वेदान्तानामिति । तस्मादक्षरशब्देन
 पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव प्रोक्तमिति ब्रह्मविद्येवैवेति सिद्धम् ॥१।२।२३॥७॥

८ वैश्वानराधिकरणम् ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ १।२।२४ ॥

- अधिकरणत्रयेण भोगमुपपाय पूर्वाधिकरणे दृश्यत्वादिगुणानुभवा
 १० प्रसंगान्नूपमुपन्यस्तम् । अधुना साकारब्रह्मतामुपपादयितुमिदमधिकरण-
 मारभ्यते को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मानमेवैवं वैश्वानरं संपत्त्वध्येषि
 तमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाष्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादि-
 गुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च
 प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपा
 १५ स्वात्मस्वप्नमपि तस्य ह वा एतस्य
 विश्वरूपः प्राणः पृथग्ब्रह्ममा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रषिः पृथिन्येव
 पादावुर एव वेदिलोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यषचनमास्य-
 माहवनीयः (छां. ५।१।८) इत्यादि । तत्र संशयः । किं वैश्वानर-
 शब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते न वेति । अर्थस्यातिसंदिग्धत्वात्संदेहः ।
 २० तत्रोपक्रमे ब्रह्मात्मपदप्रयोगोस्ति नान्यत्किंचित् । उपपादने त्वतद्धर्मा
 एव । साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् । वैश्वानरो यद्यप्यत्रावेव
 प्रसिद्धस्तथापि पूर्वकाण्डसिद्धत्वादेवतात्मपरिग्रहो युक्तः । ततश्च संवत्सरो

3—U reads विश्वाकारस्य for विश्वकायस्य ।

5—S and वि. ५ read श्रुत्यन्तराविरोध for श्रुत्यन्तराविरोध ।

11—A and B read आरभत for आरभ्यते ।

वा अग्निर्वैश्वानरः (बृ. वा. शा. समाजब्रा.) इति श्रुतेः । संवत्सरस्य प्रजापति-
त्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिति गम्यते । [ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव
युक्ततरो । तदुपासकस्यैवाज्ञभोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तम् । प्रादेशमात्रत्व-
मपि मुख्यजीवत्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाद्यभिप्रायम् । विराडाभिमानित्वाच्च
५ लोकावयवत्वम् । वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वमिति ।] तस्माद्धिरण्यगर्भो-
पासनापरमेवैतद्वाक्यं न भगवदुपासनापरमित्येवं प्राप्त उच्यते ।

वैश्वानरः वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारण-
शब्दाद्विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधारणशब्दा हिरण्यगर्भपरतया ततोपि
विशेषोक्ति येन भगवानेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव द्युमूर्ध-
१० त्वादिधर्मः । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्यतिरिक्ते संभवति । सर्वमवन-
सामर्थ्याभावात् । साधारणाद् धर्माच्छब्द एव विशेष इति वा । विशेषा-
दित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दी प्रादेशमात्रस्यैव वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं
द्युमूर्धत्वादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः । अन्यथा विरोधाभावात् ।
यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भगवत एव न हिरण्यगर्भस्येति ।
१५ पुरुषत्वात्तस्य । विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन
देवतात्वात्—देवताद्वन्द्वे च (पा. सू. ७।३।२१) इति विश्वानरो तौ
निवासो यस्येति—तस्य निवासः (पा. सू. ४।२।६९) इत्यण् । तेन
परमेश्वर एव वैश्वानरो भवति नान्यः । भगवदंशत्वादन्यत्रोपचारात्म-
योगः । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मा ॥ १।२।२४ ॥

२० स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ १।२।२५ ॥

व्याख्यानेन भगवत्परत्वाद्वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

केचित्स्वदेहे हृदयावकारो प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।

चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खमदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥

(भा. २।२।८) इति ।

२५ स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे ।
स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव हि श्रवणं यदि

प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकजातीयानां न ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात्तदा स्मरणं नोपपद्येत । अत इति हेतोः प्रादेशमात्रवैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ १।२।२५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद्- *sup.*

५ संभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ १।२।२६ ॥

translat

किञ्चिदाशङ्क्यं परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति वाक्यार्थो निर्णयिते तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि व्याख्येयम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमास्थितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

१०

इति (स. गी. १।५।१४)

(जाठर. एवाग्निर्वैश्वानरो भवति तस्यैव भगवाद्भिभूतिन्वाद्वाक्यार्थो)

यथाकर्षेचिद् योजयिष्यते । न तु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाद् भगवत्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयोऽन्तःप्रतिष्ठानं च । अग्निर्वैश्वानर इति शब्दः केवलवैश्वानरे भवेत् । भगवत्परत्वं योगेन तदग्निसाहचर्याद्-

पूर्व

१५ मिरेव भवेत् । तस्यैव च त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थम् । प्राणो हि देवताः-

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् (छां. ५।१।०।१) इत्यादिना ।

तदेतेभ्यो हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । पुरुषेन्तप्रतिष्ठितं

वेद (श. ब्रा. १।०।६।१।११) इति भिन्नहेतुहेतुहेतुश्च भवतीति न

चकारः । तस्माद्विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाच्च भगवान् वैश्वानर इति चेत् ।)

२० न । तथा दृष्ट्युपदेशात् । सर्वभोजकत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुपदिश्यते ।

विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिरित्येवमेव भगवतो वर्णितम् । तर्हि कार्य-

वाक्यमेवास्तु स्मृत्यनुरोधादिति चेत्तत्राह । असंनवात् । नाहि तस्य सुम्-

शत.

र्षत्वाद्यो धर्माः संभवन्ति । उपचारदुपासनार्थं परिकल्पनं गविष्यतीति

चेत् न । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो

२५ यत्पुरुषः स यो हेतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तः प्रतिष्ठितं वेद

वा अग्निर्वैश्वानरः (वृ. वा. शा. समाजत्रा.) इति श्रुतेः । संवत्सरस्य प्रजापति-
त्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिति गम्यते । [ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव
युक्ततरो । तदुपासकस्यैवान्नभोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तम् । प्रादेशामात्रत्व-
मपि मुख्यजीवत्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाद्यभिप्रायम् । विराडभिमानित्वाच्च
५ लोकावयवत्वम् । वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वमिति । तस्माद्धिरण्यगर्भो-
पासनापरमेवैतद्वाक्यं न भगवदुपासनापरमित्येवं प्राप्त उच्यते ।

वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारण-
शब्दाद्विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधारणशब्दा हिरण्यगर्भपरतया ततोपि
विशेषोस्ति येन भगवानेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशामात्रस्यैव द्युमूर्ध-
१० त्वादिधर्मः । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्वातिरिक्ते संभवति । सर्वभवन-
सामर्थ्याभावात् । साधारणाद् धर्माच्छब्द एव विशेष इति वा । विशेषा-
दित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दौ प्रादेशामात्रस्यैव वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं
द्युमूर्धत्वादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः । अन्यथा विरोधाभावात् ।
यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भगवत एव न हिरण्यगर्भस्येति ।
१५ पुरुषत्वात्तस्य । विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन
देवतात्वात्—देवताद्वन्द्वे च (पा. सू. ७।३।२१) इति विश्वानरो तौ
निवासो यस्येति—तस्य निवासः (पा. सू. ४।२।६९) इत्यण् । तेन
परमेश्वर एव वैश्वानरो भवति नान्यः । भगवदंशत्वादन्यत्रोपचारात्प्र-
योगः । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मा ॥ १।२।२४ ॥

२० स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ १।२।२५ ॥

व्याख्यानेन भगवत्परत्वाद्वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह । ^{श्री}
केचित्स्वदेहे हृदयावकारो प्रादेशामात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥

(भा. २।२।८) इति ।

२५ स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशामात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे ।
स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव हि श्रवणं यदि

प्रादेशामात्रवैश्वानरप्रतिपादकजातीयानां न ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात्तदा स्मरणं नोपपद्येत । अत इति हेतोः प्रादेशामात्रवैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ १।२।२५ ॥

शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-
संभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ १।२।२६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति वाक्यार्थो निर्णयिते तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि व्याख्येयम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमास्थितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

१०

इति (म. गी. १५।१४)

(जाठर, एवाग्निर्वैश्वानरो भवति तस्यैव भगवद्विभूतित्वाद्वाक्यार्थो)

यथाकर्धेचिद् योजयिष्यते । न तु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाद् भगव-
त्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयोन्तःप्रतिष्ठानं च । अग्निर्वैश्वानर
इति शब्दः केवलवैश्वानरे भवेत् । भगवत्परत्वं योगेन तद्गमिसाहचर्याद-

भिरेव भवेत् । तस्यैव च त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थम् । प्राणां हि देवताः-

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् (छां. ५।१०।१) इत्यादिना ।

तदेतेभ्यो हेतुभ्योन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । पुरुषेन्तप्रतिष्ठितं

वेद (श. भा. १०।६।१।११) इति भिन्नहेतुर्हेतुश्च भवतीति न

चकारः । तस्माद्विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वान्न भगवान् वैश्वानर इति चेत् ।)

१० न । तथा दृष्ट्युपदेशात् । सर्वभोक्तृत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुपदिश्यते ।

विरुद्धधर्माणां तत्तद्भाषापत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो वर्णितम् । तिर्हि कार्य-

वाक्यमेवास्तु स्मृत्यनुरोधादिति चेत्तत्राह । असंभवात् । नाहि तस्य शुभ्र-

धर्त्वाद्यो धर्माः संभवन्ति । उपचारादुपासनार्थं परिकल्पनं भविष्यतीति

चेत् न । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो

२५ यत्पुरुषः स यो हैतमेवाग्नि वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तः प्रतिष्ठितं वेद

(श. ब्रा. १०।६।१।१) इति । तस्मात्पुरुषत्वं पाठान्तरे पुरुषविधत्वं वा जाठरस्य न संभवतीति भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे संभवत्यन्यकल्पना न युक्तेति ॥ १।२।२६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ १।२।२७ ॥

५ वैश्वानरो न ऊत्या (अ. वे. ६।३।५।१) इत्यादिमन्त्रैर्देवताया महामूताग्नेर्वा वाक्यर्थेति कस्यचिद्बुद्धिः स्यात्तदप्यतिदेशेनैव परिहरति । मुख्योपपत्तिर्भगवत्परत्वे संभवति नान्यकल्पना युक्तेति ॥ १।२।२७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ १।२।२८ ॥

धनुः

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं भगवतः स्वाभ-

१० विकं कृत्रिमं वेति । अस्मिन् सिद्ध एव पूर्वोक्तं सिद्धं भवेदिति विचार्यते । तत्रास्मिन्नर्थे चत्वार ऋपयो वेदार्थचिन्तकाः प्रकारभेदेन । तत्र केवलं शब्दबलविचारका आचार्याः १ । शब्दार्थयोर्जैमिनिः २ । आश्रमस्थस्तु शब्दोपसर्जनेनार्थविचारकः ३ । केवलार्थविचारको बादरिरिति ४ । आचार्यः पुनर्विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि वदन् तेषामल्पबुद्धिख्यापनाय

१५ नामान्याह । तत्र जैमिनिरुभयबलविचारकः प्रथमं निर्दिश्यते । व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनान्यतिरेकेणापि स्वरूपविचारेणैव विरोधं मन्यते जैमिनिः । आकाशवद्वापकं सर्वतःपाणिपादान्तं ब्रह्म । अतएव साकारत्वमनन्तमूर्तित्वं ब्रह्मणः स्वेच्छया परेच्छया स्वभावतश्च विभक्तमिव । त्रयोपि नियतपरिमाणाः । अनियतपरिमाणास्त्वाकाशवत्प-

२० रिच्छेदनिरूप्याः । तद्बुद्धिहासाभ्यां तथा भवन्ति । स्मृतावप्युक्तम् ।

विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ।

प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥

तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥

(इति ।)

भूतेषु पञ्चधा । उदरेऽङ्गुष्ठमात्रः । हृदये पादेशो मूर्धनि च मनसी-
न्द्रियेषु चाणुः । धिते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे सर्वेषु तथात्ववादे
विभूतिरभेदाय । तस्माद्वैश्वानरस्य पुरुषत्वात्साधिदानन्दरूपेणैवं
पादेशमात्रत्वं न विरुध्यते । अतः साकारब्रह्मवाद एव जैमिनिः
५ सिद्धान्तः ॥ १।२।२८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ १।२।२९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं तदपगमेन पुरुषाकारेणा-
धिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोन्तर्यामी । अत एव पुरुषविध
इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि मायापगमनकृतत्वात् स्वामाविकत्वं
१० तथापि निर्दिश्यमानं साधिदानन्दरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यते ॥ १।२।२९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ १।२।३० ॥

वादरिः केवलयोगिकश्चिन्तनवशात् प्रादुर्भूतरूपानुवादिका श्रुति-
रिति । यद्यद्विद्या त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्गुणः प्रणयसे सद्गुणग्रहाय ।
(भा. ३।१।१२) इति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनायां बुद्धि-
१५ सौकर्याभावात् तार्किकादिमतेष्वपि तथात्वाद्युक्तत्वानुरोधेन ब्रह्मवादोऽप्यन्यथा
नेय इति हि मन्यते । आस्मिन्पक्षे स्वतात्त्विकत्वम् । अथवा मायास्थाने-
नुस्मृतिः । अभिव्यक्तिस्तु तुल्या । एवं सति वादरिमतेपि तात्त्विक-
मेव रूपम् ॥ १।२।३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ १।२।३१ ॥

२० जैमिनिमत आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी निय-
तमेव पादेशमात्रमगवद्गुणं मन्यते । तन्निराकरणाय सर्वत्र पादेशत्वं
संपत्तिकृतमित्याह ।

तत्र का संपत्तिः कथमिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति । वाजसने-
यिब्राह्मणे शुभ्रभूतान् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्थावथवान् अप्यात्मे च

11-S reads अनुस्मृतेरिति for अनुस्मृतेः ।

17-A reads स्मृतिः for अनुस्मृतिः ।

मूर्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु सम्पादयन् प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता
अभिसंपन्नास्तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादायिष्या-
मीति स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नेप वा अतिठा वैश्वानरः (बृ. जाबालशा.)
इत्यादिना । संपत्तिनिमित्तेमेव प्रादेशमात्रत्वं वैश्वानरस्याह । ननु
५ प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति तदेकदेशिपरिहारं जैमिनिर्मन्यते ॥ १।२।३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ १।२।३२ ॥

मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापक एव प्रादेश इति नहि विरुद्धमु-
भयं भगवत्यनवगाह्यमाहात्म्ये । तस्मात् प्रमाणमेवानुसर्तव्यम् । न युक्तिः ।
शब्दबलविचार एव मुख्यः । ननु प्रातीतिकविरोधादन्यथात्वकल्पनम् ।
१० वैश्वानरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं पुरुषेन्तः प्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः
समामनन्ति । नहि तस्य तद्विधत्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितत्वं च संभवति युक्त्या ।
अतोऽन्ये ऋषयो भ्रान्ता एव । येन्यथा कल्पयन्तीत्याभिप्रेत्य स्वमतमाह ।

एवं वैश्वानरमस्मिन्मूर्धचिबुकान्तराले जाबालाः समामनन्ति ।
एषोनन्तोव्यक्त आत्मा योविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोविमुक्तः कास्मिन्प्रतिष्ठितः
१५ (जा. १) इत्यादिना भ्रुवोः प्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्योलोकस्य
परस्य च सन्धिर्भवतीति न ह्यनन्तः संकुचितस्थाने भवति विशेषणवैयर्थ्या-
पत्तेः । युक्तिगम्या त्वब्रह्मविद्यैव । अविरोधेऽपि वक्ष्यति । श्रुतेस्तु शब्दमू-
लत्वात् (ब्र. सू. २।१।२७) इति । ननु तथापि काचिद्वेदानुसारिणी
युक्तिर्वक्तव्या शास्त्रसाफल्यायेति चेत् । उच्यते । विरोध एव नाशङ्कनीयो
२० वस्तुस्वभावात् । अयःकान्तसंनिधी लोहपरिभ्रमणे या युक्तिर्गर्भस्यौदर्या-
दाहे रेतसो मयूरत्वादिभावे । न हि सर्वत्र स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः
कैश्चिदपि शक्यते वक्तुम् । तस्यान्ते सुपिरम् (ना. १।३।२) इत्यादिना श्रुतिरेव-
मेवाह । यशोदास्तनन्धस्य च भगवतो मुखारविन्दे विश्वमेव दृष्ट्वा स्वप्नमाया
विद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह ।

अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनोत्पत्तिक आत्मयोगः (भा. १०।८।४०) इत्युल्लसलवन्धने चायमर्थो निर्णतः । तस्मादानन्दांशस्यैवार्थं भर्मो यत्र स्वाभिच्यक्तिस्तत्र विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमिति चकारार्थः । तस्मात्त्यादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ १।२।३२॥८ ॥

१ ॥ इति श्रीवेदान्तासमतवर्तिश्रीब्रह्मभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १।२ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

१ द्युम्बाद्यायतनाधिकरणम् ।

द्युम्बाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १।३।१ ॥

१० द्वितीयपाद आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादितः । आधाररूपोत्र मतिपाद्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलिष्यति ।

वायकानां बलिष्ठन्यात्सायकानामभावतः ।

आधारधर्मा बाध्येरन्निति पादोभिधीयते ॥ १८ ॥

इदं श्रूयते । यस्मिन्त्याः पृथिवी चान्तरिक्षमातं मनः सह पाणेश्र

१५ सर्वैः । तमेवैशं जानथात्मानमन्या वाचो विमुद्ब्रथामृतस्यैष सेतुः (मुं. १।२।५) इति ।

यस्मिन्त्रित्यादियावये च वाचयार्थः सर्वथाधितः ।

अर्थात्प्रकरणाह्लिङ्गदिति पूर्वं विचार्यते ॥ १९ ॥

अत्र संशयः । द्युम्बाद्यायतनं ब्रह्म । आहोस्वित्पदार्थान्तरमिति ।

२० अर्थान्तरमेव भवितुमर्हति । द्युम्बादीनां सूत्रे मणिगणा इव प्रोतानां भार-त्वात् तद्वाहकः परमात्मा । अन्यवाग्विमोकश्चासंगतः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य पृष्टत्वात्कथमन्यविमोकः । सेतुश्च मतिसाधनः । तस्मादफल-त्वमपि । आत्मलाभात् परं विद्यत इति विरोधश्च । अतो न ब्रह्मविद्या-परमेतद्वाक्यं किंतु स्मृतिमूलं भविष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते ।

१ अरवाधिकरणस्य नाम. वेदान्ताधिकरणमात्रमात्रं न उच्यते ।

द्युम्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । धौर्भूश्चादिर्येषां ते द्युम्वाद्यस्तेषामायतनम् ।
 यन्मिन्द्रोरिति वाक्योक्तानां साधकं वदन् प्रथमपरिहारमाह । स्वशब्दात् ।
 आत्मशब्दो व्याख्यातः स्वशब्देन । अत्र न जीवस्यात्मत्वेनोपासनार्थमा-
 त्मपदं किंतु पूर्वोक्तानामात्मभूतं तेन न भारकृतो दोषः । कारणे हि
 ५ कार्यमोतं भवति सेतुत्वं च युज्यते । तज्ज्ञानेनामृतत्वमात्मेः । अभेदेपि-
 ब्रह्मविदाप्रोति परम् (तै. २।१) इतिवदर्थः । तस्मादबाधितार्थत्वाल्ल-
 क्ष्यस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वाद् द्युम्वाद्यायतनं ब्रह्मैव ॥ १।३।१ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ १।३।२ ॥

ननु चोक्तं सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादन्यवाग्विमोको विरुद्ध इति ।
 १० नेप दोषः ।

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानां जीवन्मुक्तानां शरीराध्यासरहि-
 तानामवान्तरप्रकरणशरधनुन्यायेन ब्रह्मत्वेन ज्ञातं पृथक्त्वेन वा जीवं
 लक्ष्ये योजयितुं तदुपसृप्यता व्यपदिश्यते । तेन शरीराध्यासाविशिष्टं न
 ब्रह्मणि योजनीयमिति ।

१५ किंच । वाग्विमोक एव न वस्तुविमोकः । वस्तुनो ब्रह्मत्वात् ।
 वाच्यारम्भगमात्रत्वाद्विकारस्य । अतो न सर्वविज्ञानबाधः । अतो बाधका-
 भावादिदं ब्रह्मवाक्यमेव ।

ये तु श्रुतेरन्यथार्थत्वं कल्पितमतानुसारेण नयन्ति ते पूर्वोत्तरस्पष्टश्रु-
 तिविरुद्धार्थवादिन उपेक्ष्याः ॥ १।३।२ ॥

२० नानुमानमतच्छब्दात् ॥ १।३।३ ॥

ननु जडधर्मा जडदृष्टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति । अरा इव
 ब्रह्मपुरे मनोमय इत्यादि । तस्मात्प्रकृतिपुरुषानिरूपकसांख्यानमापकमेवैत-
 त्प्रकरणमस्तु । निर्गतिमप्यक्षराधिकरणे जडधर्मात्पुनरुज्जीवनम् । तस्मा-
 द्युम्वाद्यायतनं प्रकृतिरेव भवितुमर्हतीति चेत् ।

२५ न अनुमानं तन्मतानुमापकं न भवति । कोपि शब्दो निःसंदिग्ध-
 स्तन्मतख्यापको नास्ति । ब्रह्मवादख्यापकास्तु बहवः सन्ति आत्मसर्व-

ज्ञानन्दरूपादिशब्दाः । अतः संदिग्धा जडधर्मत्वेन प्रतीयमाना अपि ब्रह्मधर्मा एवेति युक्तम् । न हि ब्रह्मवादः श्रुतिव्यतिरिक्तो सिद्धोऽस्ति । येन ब्रह्मधर्माभावो निश्चेतुं शक्येत । तस्मात् सर्वाधारत्वेन निरूप्यमाणः परमात्मिव न प्रधानमिति ॥ १।३।३ ॥

५

प्राणभृच्च ॥ १।३।४ ॥

नन्वस्ति निर्णायकं प्राणानामोतत्ववचनं—मनोमयः प्राणशरीरनेता (मुं. २।२।७) इति च । अतो जीवधर्माः केचन जडधर्माश्चापरे सर्वज्ञत्वादयोपि योगप्रभावाज्जीवधर्मा इति । तस्माज्जडजीवविशिष्टः सांख्यवाद एव युक्त इति चेत् । न ।

१० प्राणभृज्जीवो न संभवति । अतच्छब्दादेव न ज्ञानन्दरूपः एवेति भवितुमर्हति तन्मते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ १।३।४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ १।३।५ ॥

विशेषहेतुमाह । तमेवैकं जानथ (मुं. ६।२।५) इति कर्मकर्तृभावः प्रतीयते । अतो भेदव्यपदेशात् प्राणभृज्जीवः ॥ १।३।५ ॥

१५

जीवजडसाधारणनिराकरणाय विशेषहेतुमाह ।

प्रकरणात् ॥ १।३।६ ॥

प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः । ब्रह्म देवानामित्यारम्भे स ब्रह्मविद्यामिति । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च । ब्रह्मविद्याया एव प्रकरणित्वमवगम्यते । ब्रह्मवेदममृतं पुरस्तात् (मुं. २।२।११) इत्येवमादिभिर्विस्पष्टो ब्रह्मवादः प्रतीयते ॥ १।३।६ ॥

२०

सर्वस्याप्यन्यथाभावशङ्कया विशेषहेतुमाह ।

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ १।३।७ ॥

द्वा सुपर्णेति वाक्ये—अनश्नन्नन्यो अभिवाकरीति (मुं. ३।१।१) इति केवलस्थितिः परमात्मानः । कर्मफलोपमोऽगो जीवस्य । अतः स्थित्य-

दनाभ्यां जीवपरमात्मनावेव मध्ये परामृष्टौ । न हि सांख्यमतमेतादृशं
भवति । अतोस्य वैशेषिकोपपत्तेर्विद्यमानत्वात्प्रतिलोभ्येन सर्वा उपपत्तयो
दृढा इति द्युभ्वाशायतनं भगवानेवेति सिद्धम् । यद्यपि पेङ्गुचुपनिपदि
द्वा सुपर्णेत्यस्यान्यथा व्याख्यानं प्रतिभाति तद्वचां प्रदेशविशेषेन्यथा
५ व्याख्यानं न दोषाय । तस्मात् सत्त्वक्षेत्रज्ञौ जीवब्रह्माणौ व्याख्येयौ ॥
॥ १।३।७ ॥ १ ॥

२ भूमाधिकरणम् ।

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ १।३।८ ॥

१० नेप इदं श्रूयते । यो वै भूमा तत्सुखम् (छां. ७।२।१) इति सुख-
मुक्त्वा भूमौ लक्षणमाह । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
त्तान्नाति स भूमा (छां. ७।२।१) इति । तत्र संशयः । भूमा बाहु-
न्माहोस्विद्वक्ष्येति । तत्र प्रपाठकारम्भे ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति प्रति-
ज्ञातत्वाद्देदादीनां नामत्वमुक्त्वा ततो भूयस्त्वं वागादीनां प्राणपर्यन्ताना-
मुक्त्वा मुख्यप्राणविद्याया अवरब्रह्माविद्योत्वस्यापनायार्द्धप्रपाठकं समाप्य
१५ ततोपि विज्ञानादीनामन्तरङ्गाणां सुखान्तानां भूयस्त्वमुक्त्वा सुखस्य
फलत्वात्तस्यैव भूयस्त्वं वदति । १७

यद्यपि—तरति शोकमात्मविन् (छां. ७।२।३) इति नारदप्रभाद्
भूमौ ब्रह्मत्वं प्रकरणाद्दुकुं शक्यते । तथापि तस्यैवाधात आत्मादेशा
इत्यहंकारादेशावदात्मादेशोप्यस्ति । तेनाब्रह्मत्वेपि प्रभसिद्धिः । तस्य
२० सुखबाहुन्यस्य स्वं महिम्नि प्रतिष्ठितत्वं सर्वतः पूर्णविषयलाभेपि भवति ।
सुपुत्रावपीति तयोरन्यतरद् ब्राह्मम् । तत्राप्यन्तरङ्गत्वात्सुपुत्रिरेवात्र भूम-
त्वेनोच्यते । न सुखबाहुत्यं सुपुत्रिरूपंभय भूमत्येवं प्रांम । उच्यते D

हappens
भूमा भगवानेव । कुतः । संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसादः
सुपुत्रिः । तस्मादधि आधिक्येनोपदेशात् । यद्यपि नान्यत्पश्यतीत्यादि
२५ समानं तथापि स एवाधस्तादिभ्यादिना तु ततोप्यधिक्यमा उच्यन्ते ।

न हि सुपुगेः सर्वत्वादिधर्माः संभवन्ति । आत्मशब्दश्च मुख्यतया परिगृहीतो भवति । भावशब्दस्यापि सर्वत्वाद् भगवति वृत्तिरदोषः । तस्माद् भूमा भगवानेव ॥ १।३।८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ १।३।९ ॥

- ५ नान्यत्पश्यतीत्यादयोपि धर्मा ब्रह्मणि न विरुध्यन्ते । स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविकृतं हि (बृ. सू. ४।४।१६) इति न्यायेन । यत्र हि द्वैतमिव भवति (बृ. ४।५।१५) इत्यादि श्रुत्योभयजन्मानात् । अन्यादर्शनादयो भगवति न विरुध्यन्ते । चकारात्फलं तस्यैवोपपद्यत इत्याह । स वा एष एवं पश्यन् (छां. ७।२।५।२) इत्यादिना सह-
१० घ्राणि च विरातिः (छां. ७।२।६।२) इत्यन्तेन तेन भूमा ब्रह्मेवेति सिद्धम् ॥ १।३।९॥२ ॥

३ अक्षराधिकरणम् ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥१।३।१० ॥

गार्गीब्राह्मणे । कस्मिन् खल्वाकाश ओतश्च पौतश्चेति । स होवाच ।

- १५ एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनसु (बृ. ३।८।७-८) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं ब्रह्म वेति । तत्राचेतनसाधारण्याद् वर्णतुल्यत्वादाकारावदस्याप्यब्रह्मत्वमेव । धुम्बाद्यायतनविरोधस्तु तुल्यः । अत एवागतार्थता अदृश्यत्वाधिकरणेन । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्क्य निराक्रियन्ते । अतोचेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवा-
२० दस्यासमाप्तत्वादायहावित्वात्मदृः स्तीत्वाच्च—हमरो वाय आकाशाद्भूयान् (छां. ७।१।३।१) इति वक्तव्यापिदुपपत्त्या स्मरणकालभूतसूक्ष्मप्रकृति-जीवविशेषाणामन्यतरपरिमह इति वक्तव्यमुपासनार्थम् । अत्र हि पापत्रिकसर्वधर्मराहित्यं ब्रह्मधर्मत्वं च प्रतीयते । तदुपासनार्थत्वं उप-

७-S reads गणाः for धर्माः ।

७-U reads भाति for भवति ।

पद्येत । ब्रह्मत्वपरिग्रहे तु वैयर्थ्यमेव । उपदेष्टृत्वाभावात् । तस्मादक्षर-
मन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्ते । उच्यते । १

अक्षरं परमात्मैव । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । श्रुतिं व्याख्याय
सिद्धं हेतुमाह । अत्रैक एव प्रश्न उत्तरं चैकम् । आकाशस्यावान्तरत्व-
५ मेव । तेनाम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विधारकः परमात्मैव । दुम्बाद्याय-
तनसिद्धो धर्मोत्र हेतुः । न तदश्नोति कश्चनेति मुख्यतया परिग्रहीतो
भवति । अन्यथा मूर्ध्ना विपतनं च भवेत् । न ह्यन्यः सर्वाधारो भवितु-
मर्हति । परोक्षेण ब्रह्मकथनार्थमक्षरपदमन्यनिराकरणार्थं तद्धर्मोपदेशश्च ।
तस्मादक्षरं परमात्मैव ॥ १।३।१० ॥

१० ननु कचिद्वाक्ये विधारणं ब्रह्मधर्मत्वेनाभितमित्यन्यत्रापि न तथा-
श्रयितुं शक्यते । नियामकाभावादित्यत आह ।

सा च प्रशासनात् ॥ १।३।११ ॥

सा च विधृतिरन्नादिवाक्ये ब्रह्मधर्म एव । कुतः । प्रशासनात् ।
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी व्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः (वृ. ३।८।९)
इति प्रशासनेन विधारणमन्यधर्मो भवितुं नार्हति । अप्रतिहताज्ञाशक्ते-
र्भगवद्धर्मत्वात् । तस्मादक्षरं ब्रह्मैव ॥ १।३।११ ॥

ननु कुमुपासनापरं भाविष्यतीति । तत्राह ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १।३।१२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य भावोन्यभावः । अत्रह्यधर्म इति
२० यावत् । तस्यात्र व्यावृत्तः । अत्रह्यत्वे हि ब्रह्मत्वेनोपासना भवति कार्य-
कारणभावभेदेन । न ह्यत्र तादृशो धर्मोस्ति । चकाराद्-यो वा एत-
दक्षरमविदित्वा गार्गी (वृ. ३।८।१०) इत्यादिना शुद्धब्रह्मप्रतिपादन-
मेव नोपासनाप्रतिपादनमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ १।३।१२ ॥ ३ ॥

४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ ११३१३ ॥

[पञ्चमपञ्चे—एतद् सत्यकाम परं चापरं न ब्रह्म यदोकारस्तस्माद् विद्वानेतेनैकतरमन्वेति ययंकमात्र (म. ५।२) इत्यादिना । एकद्वि-

- ५ त्रिमात्रोपासनया श्रुत्यजुःसामभिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्यलोकप्राणिपुन-
रागमने निरूप्यार्थवतुर्थमात्रोपासनया परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि
परे सम्पन्नो यथा वादोदरस्त्वचा (म. ५।५) इत्यादिना परत्परं
पुरिशयं पुरुषमीक्षते (म. ५।५) इति ७ तत्र संशयः । परपुरुषः
परमात्मा ध्यानविषयः । अहोस्तिद विराट् पुरुषो ब्रह्मा वेति १८ तत्रा-
१० मुख्यप्रवाहपतितत्वाद् ब्रह्मलोकं गतस्य तदीक्षणमेव न फलं भूयते । न
हि परमपुरुषस्य ब्राह्मत्वे तद्ज्ञानमेव फलं भवति । तस्माद् विराट् ब्रह्मा
वाभिध्यानविषय इत्येवं प्राप्तं । उत्तरं १०

- सः अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मव । कृतः । ईक्षतिकर्म-
व्यपदेशात् । जीवधनात्कृत्वलर्जिनाभाभृताद् ब्रह्मलोकान्तररूपपुरुष-
१५ दर्शनमीक्षतिः । तस्याः कर्मत्वेन व्यपदेशाद्ब्रह्मणः कर्मणोरेकत्वमपरं त्रिमा-
त्रपर्यन्तं निरूप्य परं वाप्ये निरूपयति । तथैव च श्लोके तिस्रो मात्रा
इत्यादि ७ अभिध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । अतः फलरूप-
ज्ञानस्य विषयत्वात् परपुरुषः परमात्मव । मन्दशास्त्रानिवृत्त्यर्थमेवेदं
सूत्रम् । अत्र सर्वसङ्खरवादिनामन्यथा पाठो भ्रमात् । तत्रापि विचार-

- १० सूत्र्यः ॥ ११३१३ ॥ ४ ॥

The idea is —
५ दहराधिकरणम् । — There is some book
small — that small pu
दहर उच्यते ॥ ११३१४ ॥

- अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं येषम दहरोस्मिन्नन्त-
राकारास्तस्मिन्वदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् (छां. ८।१।१)
१५ इत्यादि भूयते । तत्र संशयः । किं जीवोन्वेष्टव्यो ब्रह्म वेति जीवब्रह्म-

वादो निर्णयिते ऽश्रुत्यर्थो हि निर्णेतव्यः । तद्यदिदमस्मिन्वाक्ये परमार्थतो जीव एव ब्रह्म चेच्छास्त्रं न तत्रैव समानं चेद् व्यर्थमधिकरणारम्भः । इदमेव न वाक्यं श्रुत्या वक्तव्यं च भवेत् । तस्मादस्मिन्नधिकरणे मुख्या सर्वसंकरवादादिनिराकृतिः । किं तावत् प्रामम् । दहर आकाशो जीव इति । अत्रावान्तरप्रकरणद्वयम् । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे जीव एवमृतामयरूपः प्रतिभाति । स्पष्टार्थं न द्वितीयप्रकरणम् । तस्मात्प्रथमेपि जीव एव तादृशधर्मवान्भवितुमर्हति । अर्थानुगुण्यमपि व्याख्येयम् । अयमेव जीवो ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म (बृ. ४।४।५) इति श्रुतेः । मैत्रेयीब्राह्मणं चानुगुणं भविष्यति । तस्य पुरं शरीरं तत्र हृदयकमलं सूक्ष्मम् । तत्राराग्रमात्रो जीव एवाकाशः । तास्थ्यात्तद्व्यपदेश इति । अन्वेष्टव्यस्तु तास्मिन् वियमानस्तन्महिमा । ध्वासनारूपेण सर्वं तत्र वर्तत इति । अन्यथोभयत्र सर्वकथनं विरुद्धमापद्येत । भूतानि महाभूतानि पुत्रादयो वा । तं चेद्ब्रूयुरित्यादिना नित्यतामुपपाद्येय आत्मेत्यादिना तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशति । तज्ज्ञानं च प्रशंसति । स्वात्मज्ञानिनः कामासीद्धिं चाह । य इहेत्यादिना । येषु च विरुद्धा धर्माः प्रतिभान्ति अहरहर्गमनादयस्तेपि स्वकल्पितजीवानां स्वप्नमायामनोरथादिषु तेषामेव गमनागमने प्रति । स्वातिरिक्तस्य ब्रह्मणो-मावात् । एवं लोकाधारत्वमपि । ब्रह्मचर्यं च तस्य साधनामिति । योगश्चतयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति (क. ६।१६) इति च । तस्माज्जीव एव दहर इत्येवं प्राप्ते । उच्यते । १२

दहरः परमात्मा न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्तम् । जीवो नाम भगवदंशो न भगवानेवेत्यग्रे वक्ष्यते । अंशो नानाव्यपदेशात् (ब्र. सू. २।१।४३) इति । नापि ब्रह्म तावन्मात्रम् । इदमप्यग्रे वक्ष्यते—अधिकं तु भेदानदेशात् (ब्र. सू. २।१।२२) इति । तस्मादिदं प्रकरणं न जीवब्रह्मविद्यापरम् । १३

२५ किंतु ब्रह्मवाक्यमेवेति ॥ १।१।१४ ॥

उत्तरहेतूनां मध्ये हेतुद्वयमाह ।

amp.

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १।३।१५ ॥

गतिशब्दाभ्याम् । गतिब्रह्मलोकगमनम् । एवमेवमाः सर्वाः प्रजा
अहरहर्मच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति (छा. ८।३।२) इति । एष
५ आत्मापहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसंकल्पः (छा. ८।१।५) इति केवल-
भगवद्वाचकाः शब्दा ब्रह्मलोकशब्दश्च । ननु च जीवस्यैवेति शब्दा गतिश्च
यनोरथादिकल्पितानामिति । तन्निराकरणायाह । तथाहि तथैव
गतिशब्दा भगवत्येव युक्ता । अनुतेनापिधानं हि तेषां विशेषणम् ।
अज्ञानावस्थितत्वमित्यर्थः । गन्तव्यपरिकल्पितत्वम् । दृष्टत्वात् । तथैव
१० हि दृश्यते । सर्वोप्याह न किञ्चिद्व्यदिपमिति । न च गन्तुरभाव एव ।
शास्त्रैकत्वपापत्तेः । न ह्यन्मनागः पुरुषार्थः । कर्मकर्तृनिरोधश्च । तथा-
पहतपाप्मत्वं च । तद्विरुद्धधर्माणामनुभवात् । भगवति विदानीमव
तपामनुभवः । ध्यानादावुपलब्धेः । पृथिवीशरायवदेव जीवब्रह्मविभागा न
त्वज्ञानकृतः । तथाहि ।
amp for bracket

१५ [अज्ञानं नाम धैतन्यान्तर्भूतं तच्छक्तिरूपमनादि । उत बहि-
र्भूतम् । साध्यवत् । न । बहिर्भूतं चेत् साध्यनिराकरणे-
नैव निराकृतम् । अन्तःस्थितायाः शक्तिरूपायाः स्वरूपाविरोधिन्या
न स्वरूपविभेदकत्वम् । आश्रयनाशयसंगात् । कल्पनायाश्चा-
ध्यामाणिकत्वात् । बहिःस्थितस्यैव हि भेदकत्वम् । कठारादिवत् ।

२० नापि वायुवत् । तच्छक्तित्वात् । किं च कोय ब्रह्मवाद् प्रद्वेषो येन
मिथ्यावादः परिकल्प्यते । अज्ञानादिति चेत् । परितशहृतपरिमानवयुक्तं
मतकरणम् । ब्रह्मविदुस्सत्तनशनुशमितिशक्ति । शर्कराभक्षणेनेव प्रतिभा-
पतीतिः । सर्वज्ञेन हि वेदव्यासेन भाविमिथ्यावादनिराकरणेनेदमधि-
करणमारब्धम् । तस्माच्चैवानामवाज्ञानदर्शनाद्ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदर्शनाद्-

२५ गतिशब्दो ब्रह्मविषयावेव न जीवविषयो ।]

किं च लिङ्गं च वर्तते । यथेवेह कर्मजितो लोकः क्षीयत
 एवमेवात्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते (छां. ८।१।६) इति । न हि
 स्वाज्ञानं स्वस्य संभवति । हिताकरणसक्तिश्च । न च ज्ञानेन सामर्थ्य-
 मुद्धमिति वाच्यम् । विरोधित्वात् । न हि ज्ञाने जाते कर्तृत्वमस्तीति
 ५ विष्टववादिनोऽङ्गीकुर्वन्ति । विरुद्धा च कल्पना । अहं ब्रह्मास्मीति । अत
 एव सर्वभावश्रुतेः तज्ज्ञानं च तस्य सार्वज्ञे लिङ्गम् । तस्य हि स गुणो
 भगवत्वाद्यानामन्यतरः । स चेज्जीवे समायाति तत्कृपया तस्ये-
 वास्यापि माहात्म्यं भवति । १ तस्माद्विद्वाद्यपि गतिराद्यौ ब्रह्मविषयो ।
 चकारात्—तेमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेपनाय (श्वे. ३।८)
 १० इति श्रुत्या ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नात्मनो मोक्षाय । ब्रह्मण एव तु ज्ञानमात्म-
 त्वेनापि । तस्माद् दहरः परमात्मा ॥ १।३।१५ ॥

अपरं हेतुमाह ।

धृतेश्च महिन्नोस्यास्मिन्नपलब्धेः ॥ १।३।१६ ॥

धृतेः । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय
 १५ (छां. ८।४।१) इति ।

न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणोन्यस्य संभवति । चकारात्सेतु-
 स्वमपि । तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्यम् (छां. ८।१।१) इति लोक-
 विधारणस्य माहात्म्यरूपत्वात्तस्यैव कर्मत्वमित्याह । महिन्न इति । महि-
 नैष पुरुषस्य । न तु वासनारूपेण तस्मिन् विद्यमानत्वम् । संसारिधर्म-
 २० त्वेनामाहात्म्यरूपत्वात् ॥ न च विरुद्धमुभयत्रैकस्य दर्शनमिति वाच्यम् ।
 अस्यास्मिन्नपलब्धेः । अस्यैतादृशविरुद्धधर्माश्रयमाहात्म्यस्यास्मिन्
 भगवत्येषोपलब्धेः । ज्यायानाकाशात् । यावान्वा अयमाकाशः
 (छां. ८।१।३) अणुः स्थूलः इति । यरोदादयश्च बहिःस्थितमपि जग-
 दन्तः प्रपश्यन्ति । न त्वेतादृशो जीवो भवितुमर्हति । तस्माद् ब्रह्मैव
 २५ दहरः ॥ १।३।१६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ ११३।१७ ॥

आकाशाशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिः । अपहृतपाम्पत्वादिप्रसिद्धिः ।
किं बहुना प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भवत्येव न जीवि संभवत्यतोपि
भगवानेव दहरः एचकाराद्विधिमुखेनाधिकरणसमाप्तिः सूचिता ॥११३।१७॥^१

५ अन्यनिषेधमुखेन पुनर्विचारयति ।

इतरपरामर्शात्स इति चेच्चासंभवात् ॥ ११३।१८ ॥

ननु ब्रह्मतादृशं जीवो नैतादृश इति न कश्चित्सिद्धमस्ति । श्रुत्ये-
कसमाधिगम्यत्वादुभयस्वरूपस्य ब्रह्मवादे । अतो यथा सर्वत्र ब्रह्मणोसा-
धारणधर्मदर्शनात्तत्प्रकरणं ब्रह्मण इति निश्चीयते । एवमिहापि जीवस्या-
१० साधारणधर्मदर्शनाज्जीवप्रकरणमिति कृतो न निश्चीयते । निश्चिते तु
तरिभन्नाकाशाशुन्यत्वादयो धर्मा जीवस्यैव भविष्यन्ति नान्यस्येत्यभि-
भाषेणाह ।

इतरपरामर्शात्सः । इतरो जीवस्तस्य परामर्शः । उपक्रमोप-
संहारमध्यपरामर्शैः संदिग्धे निर्णयः । तत्रात्मविदः सर्वान्कामानुक्त्वा
१५ मध्ये-अथ य एष संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति ह्येवानेतदमृतममयम् (छां. ८।३।४)
इत्यादि मध्ये । अग्रे-अथ य आत्मा स सेतुः (छां. ८।४।१) इति ।
तत्र संप्रसादः सुषुप्तिः जीवावस्था । तत्र परसंबन्धनिमित्तेन स्वेनैव
रूपेणाभिनिष्पत्तिवचनाज्जीव एवेतादृश इति गम्यते । न तत्र परमात्म-
२० नोयं धर्मः संभवति । अतः सर्वमेव प्रकरणं जीवपरं भविष्यतीति स एव
जीव एव प्रकट्टणार्थं इति चेत् । न । जीवस्तादृशो न भवति । विरुद्ध-
धर्मत्वेनैव सर्वत्र तन्निश्चयात् । उभयोरेकरूपत्वे क्षुमयत्वमेव न स्यात् ।
अतं विदन्तावित्यादिवाच्यविरोधश्च अतो न जीवस्तादृश इत्यभिभाषे-
णाह । असंभवात् । न हि जीवि जगदाधारत्वादिकं संभवति । न हि
३५ परामर्शाभावेण सर्ववेदान्तविरुद्धं कल्पयितुं शक्यते । परामर्शास्थान्यार्थ-

त्वमुत्तरत्र वक्ष्यति । तस्माद् दहरो जीवो न भवितुमर्हति । वाक्यार्थो यथोपपद्यते तथोत्तरत्र वक्ष्यते । ब्रह्म त्वेकमेव नोभयमिति निश्चयः ॥ १।३।१८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १।३।१९ ॥

उत्तरात्प्रकरणात्प्राजापत्यात् । तत्र हि दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे प्रतीयमानो जीव एवामृताभयरूपो निरूपितः । तस्यैवोदशरावे जाग्रत्साक्षित्वं तदनु स्वप्नसाक्षित्वं तदनु सुषुप्तिसाक्षित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्यामृतरूपत्वमेव निरूप्यावस्थानामुत्तात्त्विकत्वमुक्त्वा समाध्यवस्थायां मनसि तमेव जीवं तादृशं प्रतिपादयन्त्यतो जीवोपि वस्तुतस्तादृश एवेति प्रकृतेपि परामर्शात्स एवेति चेत् । एवमाशङ्क्य परिहरति तुरान्देन । नायमर्थो दृश्यते किंतु किञ्चिदन्यदस्तीति न नकारप्रयोगः । तदाह । आविर्भूतस्वरूपः । स्वाध्ययसंपन्नोर्भगवदाविर्भावो जीवं भवति । नृसिंहोपासकस्य नृसिंहाविर्भाववत् ब्रह्मण उपदेशसमये भगवदाविर्भावात् । सर्वत्र स्वात्मानं पश्यन्निन्द्रेपि तथैवोपदिष्टवान् प्रजापतिः । अन्यथा प्रतिबिम्बादावमृताभयवचनं मिथ्या स्यात् । इन्द्रे त्वाविर्भावाभावात्प्रजापत्यसन्निधाने विपरीतं पश्यति । अतस्तावन्मात्रदोषपरिहारायान्यथोपदेशः स्वप्नादिषु तथा प्रकृतेपि । सुषुप्तावस्थायां भगवदाविर्भावात्तथा वचनम् । तस्माद्भग्नमपि भगवत्प्रकरणमेव । एवमन्यत्रापि भगवदावेशकृता भगवद्धर्माभिलाषा ग्राह्याः । तस्माद् दहरः परमान्मेव ॥ १।३।१९ ॥

परामर्शस्य प्रयोजनमाह ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १।३।२० ॥

अन्य एवार्थः प्रयोजनं यस्य । तस्माद् यमहरहर्वा एवमित्त्वर्गमेति । स्वर्थेयं ज्ञानं हि ब्रह्ममुख फलं ब्रह्मज्ञानोपशायामुपपद्येत । भगवतश्च तदाविर्भावो भवतीति चकारार्थः । संपत्तौ भगवदावेशकथनार्थं

वक्ष्यति च—स्वास्थ्यसम्पन्नोऽरन्यतरापेक्षामाविष्टतं हि (ब्र. सू. ४।४।१६)
इति चतुर्थं । तस्मान्न परामर्शेनान्यथाकल्पनम् ॥ १।३।२० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेन्नदुक्तम् ॥ १।३।२१ ॥

‘ननु न ययं जीव उपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणं कल्पयामः । किंतु
५ ब्रह्मणि नायमर्थं उपपद्यते ।’

अल्पश्रुतेः । अल्पे हि पुण्डरीके कथं भागवदवस्थानम् । व्याप-
कत्वश्रवणात् । यावान्वायमायाशाः (छां. ८।१।३) इति । तस्माद्वि-
रोधपरिहाराय जीव एवारागमावस्तथा भवत्विति कल्पयत इति चेत्तद्वि-
भवान्नास्मिन् विचारकौस्मदीय एव । परं तत्तत्साधानं पूर्वमेवोक्तम् निचा-
१० व्यत्वादेवं व्योमवच्च (ब्र. सू. १।२।७) इत्यत्र । तत्र प्रसर्तन्त्यम् ।
विरोधन्तु सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि नाशङ्कनीयः । तथा पुरुषशरीरं च ।

पुरुषन्वे च मा र्धाराः सांख्ययोगविशारदाः ।

आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपवृद्धितम् ॥

(भा. ११-७ २१)

१५ इति भगवद्वाक्यात् । तस्मान्द्भगवानेव दहर इति सिद्धम् ॥ १।३।२१ ॥

६ अनुकृत्यधिकरणम् ।

अनुकृतेस्नस्य च ॥ १।३।२२ ॥

दहरविरुद्धं वाक्यमाशङ्क्य परिहरति । न तत्र सूर्यो भाति न
चन्द्रतारकं नेमा विद्युता भान्ति कृतायमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
२० तस्य भासा सर्वमिदं विभाति (मुं. २।२।१०) (कठ. २।५।१५)
(श्वे. ६।१४) इति कठवक्त्रचामन्यग्र च श्रूयते । यच्चच्छब्दानामिका-
र्थत्वं प्रकरणाद् ब्रह्मपरत्वं चावगतम् । अर्थाच्च संदेहः । यस्मिन् दीरि-
त्यत्र सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वगतम् । अस्मिंश्च वाक्ये पूर्वार्थं तत्र तेषां
मानं निषिध्यते ।

२- C reads अन्यथाकल्पनम् for अन्यथा कल्पनम् ।

10- B. reads तत्र for तत्र ।

यत्र यत्सर्वदा तिष्ठेत् तत्र चेत्तन्न भासते ।

क भासेताप्यपेक्षार्या कर्मत्वे श्रुतिवाचनम् ॥ २० ॥

यत्रेत्यधिकरणसमर्था । यत्र लोकान्तरस्थितानामप्यभानं तत्राम्नेः
का वार्तेति वचनात् सत्यलोकस्थितेः कश्चित्तेजोविशेष एव वाक्यार्थ
५ इत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।

अनुकृतेस्तस्य । भगवदनुकारार्थमेवैतद्वचनम् । स्वतो भाननिषेधः
पूर्वार्थे । सर्वोपि पदार्थस्तमेवानुकरोति सूर्यं रश्मय इव छाया पुरुषमिव ।
तस्माद् वाक्ये भगवदनुकारित्ववचनात् नानार्थकल्पनम् । किञ्च—तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति (मुं. २।२।१०) इति सूर्यादीनां स्वतः
१० प्रकाशो नास्त्येव घटवत् । भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारार्थः ।
तस्मात्स्वतो भाने लक्षणया कर्मत्वे वा भगवत्परत्वे सिद्धे नान्यार्थ-
कल्पनम् ॥ १।३।२२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ १।३।२३ ॥

व्याख्यातेर्धे संमत्यर्थमाह । अपीति समुच्चयः । न तद् भासयते
१५ सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । (भ. गी. १।५।६) यदादित्यगतं तेजो
जगद्भासयतेखिलम् । यच्चन्द्रमसि यश्चामौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ।
(भ. गी. १।५।१२) इति च । तस्माद् भगवानेव सर्वावभासकः ।
तमेव सर्वमनुकरोतीति सिद्धम् ॥ १।३।२३ ॥ ६ ॥

७ शब्दादेव प्रमिताधिकरणम् ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ १।३।२४ ॥

प्रसंगात् पुनर्बाधकान्तरमाराङ्क्य परिहरति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सति ।
(का. २।४।१३) । तथा—अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः

(का. २।४।१३) इति तत्रैव श्रूयते । यावान्वा अयमाकाशः इति व्यापकत्वमन्तः स्थितस्य प्रतीतम् । अद्भुगुष्ठमात्रता चात्र प्रतीयते । अतो विरोधात्कीवस्यैव लोकान्तरमन्तुदेहवत् उपासनार्थमभिरातनत्वादिधर्माः । अद्भुगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ॥ (म. भा. ३।२९७।१७)
 ५ इति तन्नित्यर्थम् । तस्मादद्भुगुष्ठमात्रो न भगवानेवं प्राप्तम् । अत उत्तरमाह ।

शब्दादेव प्रमितः । अत्र संदेह एव न कर्तव्यः । शब्दादेव प्रकर्षेण विमानात् । यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं तथाद्भुगुष्ठ-
 मात्रस्यैवैशानत्वम् । यदि भगवांस्तादृशो न स्यादन्यस्य तादृशत्वं नोप-
 १० पद्यते । तस्माद् भगवतः सर्वतः पाणिपादान्तत्वाद् यत्र यावानेपेक्ष्यते तत्र तावन्तं श्रुतिर्निरूपयतीति अद्भुगुष्ठमात्रः परमात्मेति सिद्धम् ॥ १।३।२४ ॥

हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ १।३।२५ ॥

नान्यनेकरूपत्वं विरुद्धधर्मवत्त्वं माहान्म्यार्थं स्वरूपे निरूपयति । प्रादेशमात्रत्वं च ध्यानार्थम् । अद्भुगुष्ठमात्रत्वस्य कोपयोग इति चेत्तत्राह ।
 १५ तुशब्देन निष्प्रयोजनत्वं निराक्रियते । अस्ति प्रयोजनम् । तदाह । हृदयद्भुगुष्ठमात्रं निरूप्यते । केन हेतुना । अपेक्षया । ईश्वरकार्यपेक्षया । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति (म. गी. १८।६१) इति स्मृतेः । रक्षार्थमद्भुगुष्ठमात्र इत्यर्थः । मनु प्रमाणान्तरत्वे किमेतन्न संभवति तत्राह । मनुष्याधिकारत्वात् । मनुष्यानधिकृत्येदं मुत्सूपाख्यानं पवृचम् । अतो
 २० मनुष्याणां हृदयस्थाद्भुगुष्ठत्वात् । यद्यपि हृदयं स्थूलं तथापि धर्मरूपं तावदेव । तावन्मात्रस्यैवावदानश्रवणात् । तस्मादद्भुगुष्ठमात्रस्यैव सर्वधर्म- रक्षकत्वादद्भुगुष्ठमात्रो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ १।३।२५ ॥ ७ ॥

८ तदुपर्यपीत्यधिकरणम् ।

तदुपर्यपि च बादरायणः संभवात् ॥ १।३।२६ ॥

२५ अद्भुगुष्ठमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपिते कस्यचिद् ज्ञानो

भवेत्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति । तन्निराकरणार्थं देवादीनामधिकारमाह ।

तदुर्थपि । मनुष्यांपक्षयार्त्तानामधिकारो नास्ति । तत्रापि धैदिकधर्महेतोस्त्रैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामागतम् । ततोपि ये साध्यादयो धर्मयुक्तास्तेषामप्यधिकारः । तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न संमतिरिति स्वनामग्रहणम् । विशिष्टत्रैवर्णिकानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तं शतानन्दिनामधिकारं मन्यते बादरायणः । कृतः । संभवात् । संभवति तेषां ज्ञानाधिकारः । धर्मज्ञानाभ्यां सातिशयाभ्यां हि तादृशजन्मसंभवात् । न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । अक्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षश्रवणादुपर्यपक्षा । अतोक्षरप्रतिः शुद्धब्रह्मविद्याहेतुकत्वाद्दुत्तरोत्तरमुपदेष्टृणां विद्यमानत्वान्यजापतिपर्यन्तं सर्वेषामधिकारः संभवति । संभवतिवचनाद् दुर्लभाधिकारस्तत्रेति सूचितम् । यो यो देवानां प्रत्यनुच्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् (बृ. १।४।१०) इति । तदुपर्यप्यधिकारः सिद्धः ॥ १।३।२६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ १।३।२७ ॥
नन्वेवमुपरितनानां ज्ञानाधिकारे स्वीक्रियमाणे तत्पूर्वभावविष्वप्यधिकारो वक्तव्यः कर्मणि वेदाध्ययन उपनयनादिषु च । ततश्च तेषां ब्राह्मण्याद्यभावाद् देशद्रव्याद्यभावाच्च पौराणिकेन मतेन देवान्तराभावाच्च तदभावेपि क्रियमाणे कर्मणि श्रुतिविरोध इति चेन्न ।

अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । बहूनां प्रतिपत्तिर्दृश्यते । बहवांश्च कर्मणि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतत्पद्मरात्रमपश्यत् तमाहरत् तेनायजन्त । सोमिष्टोमेन वमूनयाजयत् । स उक्थेन रुद्रानयाजयत् । सोतिरात्रेणादित्यानयाजयत् (तै. सं. ७।२।१) इत्यादि । यथेकरातं वर्षाणि प्रजापताविन्द्रो ब्रह्मचर्यमुवास (छां. ८।१।१३) इति । भूमावागत्य ऋषीन् वृत्वा यज्ञकरणं च श्रूयते—देवा वै सत्रमासत

8-वि. om. हि after सातिशयाभ्याम् ।

11-M, D and E read संभवतिवचनाद् for संभवतिवचनात् ।

20-C reads राष्ट्रमपश्यन् for राष्ट्रमपश्यत् ।

(तै. सं. २।३।३) इत्यादौ । दर्शनवननारस्वस्यापि ऋत्विक्त्वं कर्म-
करणं च योतयति ।

। अथवा सर्वपदार्थानामनेका प्रतिपत्तिर्बहुधोषयोगो वेदे दृश्यते ।
यथा चतुर्धाकरणादि परिधिपहरणादि तृणांपवापादि तद्विद्यमाने क्रियते
५ नाविद्यमाने । तथा यत्र ये पदार्था न सन्ति तत्र कर्म तद्भावेषु भवति ।
तथाहि दृश्यते । पर्वते सोमवाहकानोभाववत् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।
(ऋ. सं. १०।९।१।१६) इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहम् । तमेव
पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् । (भा. २।३।२७) इत्यादिवाक्यैः
सर्वसंभृत्युपपत्तिश्च । आधुनिकान्मति वेदविभागार्ज्जमिनेस्तथा निर्णयः ।
१० तस्मात्कर्माधिकारः कर्मकरणे ऋषीणां सिद्धम् ॥ १।३।२७ ॥)

शब्द इति चेन्नतः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥१।३।२८॥

ननु मास्तु कर्मकरणे विरोधः । शब्दे तु भविष्यति । अर्थज्ञाना-
नन्तरं हि कर्मकरणम् । वेदाचार्यज्ञानम् । तत्र साध्यादीनां वेद एव
कर्मकरणं श्रूयते । तत्र ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः । अन्यकल्पनायां
१५ त्वनवस्था । व्यवस्थापकाभावात् । तस्माद् वेदो वसूनां वृत्तान्तं वदन्
वसुनामधिकारं वदेत् । वदन्वा कथमनित्यो न भवेदिति चेन्न ।

अतः प्रभवात् । अतः शब्दात्मभवः शब्दोक्तपदार्थानाम् ।
वेदीक्षाः सर्वे एष पदार्था आधिदैविका एव पुरुषावयवभूताः । सर्वा-
नुकारित्वाद् भगवतः । अतो नाभ्यपन्नो वेदात्मको भिन्न एवाङ्गीकर्तव्यः ।
२० त केवलं शब्देकसमाधिगम्यः । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेदः (भ. गी. २।५।१५)
इति । अतस्तस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वाच्च विरोधः शब्दे । कथमेवमत आह ।
प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं तावदिदानीमपि यजमानो यजमानकृत्य-
मुत्विजश्च स्वकृत्यं वेदादेवावगच्छन्ति । न चाकृतिमात्रवाचकत्वेनाविरोधः ।
सर्वत्र लक्षणाप्रसंगात् । यः सिञ्चरेताः स्यात् (तै. सं. ५।५।४)
१५ इत्यादिषु विरोधश्च । न च प्रकृतिनिमित्तस्यैव वाच्यत्वम् । प्रकृतिवैय-

ध्यापतेः । संकेतग्रहविरोधाच्च । सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवत्त्वानुपस्थिति-
दोषः संकेतग्रहेषु ।

जमदग्नीनां पञ्चावत्तमित्यनुमानम् । न हि स्वयं जामदग्न्य इति
प्रत्यक्षोनुभवोस्ति । परोक्षव्यवहारस्यैवानुमानत्वमिति ब्रह्मवादः । तस्मात्
५ प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिदानीन्तनभौतिकयज्ञपदार्थेषु भगवद्वयववेशास्तथा-
मुत्रापि देवादिलोके । तस्माद्द्वैदिकः पदार्थः सर्वोप्याधिदैविको भिन्न इति
सिद्धम् ॥ १।३।२८ ॥

साधिकां विशेषोपपत्तिमाह ।

अत एव च नित्यत्वम् ॥ १।३।२९ ॥

१० अत एवास्मादेव हेतोर्वेदस्य नित्यत्वम् । सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन ।
चकाराद् ब्रह्मतुल्यत्वम् । शब्दब्रह्म वेदपुरुष इत्यादिवाच्यत्वम् । अस्या-
स्तु सृष्टेर्वह्नोपादानस्य सर्वज्ञतया कथनं तन्माहात्म्यनिरूपणार्थम् ।
बन्धिका ह्येषा । मोचिका तु सा । अत एव ऋषीणामप्यत्र मोहः ।
निःश्वसितवचनाच्च । तस्याप्ययं प्राणमूतो नित्य इति । अर्थप्राधान्याद्
१५ ब्रह्मविद्या परा विद्या । प्रपञ्चभेदादेव लौकिकवैदिकशब्दव्यवहारभेदा ।
तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वाद्देवस्य नित्यत्वम् ॥ १।३।२९ ॥

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्
स्मृतेश्च ॥ १।३।३० ॥

एवं शब्दबलविचारेण वेदप्रामाण्यस्य सिद्धये भिन्न एव प्रपञ्चो
२० ह्यार्थिदैविकः सर्वत्र सिद्धः । इदानीमर्थबलविचारेणोत्तरकाण्डे किञ्चि-
दाशङ्क्य परिहृत्यते दाढ्यार्थम् । मन्वस्य प्रपञ्चस्यानुकारित्वेन वा स्वीक्रि-
यमाणत्वे सृष्टिप्रलययोर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोति । तत्राह ।

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधः । वस्तुतस्तु भगवद्रूपत्वादा-
विभक्तिरोभावेच्छैव तथात्वानामृत्तिशङ्कापि । तथापि लोक-

14-C reads प्राधान्यात् for अर्थप्राधान्यात् ।

24-वि. om. तथापि before लोकावृत्तिसंयोगे ।

बुद्ध्यनुसारेणावृत्तावपि समाननामरूपत्वात् । समुद्रे जलप्रक्षेपवत् ।
 पुनरुपादाने तदेवेति निश्चयाभावेपि नामरूपयोस्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्या-
 भावाजानित्यसंयोगविरोधः । कुतः । दर्शनात् । दृश्यते हि तथा । वेद-
 पितृमातृस्त्रीमर्तुरारिर्गण्डादिषु तदेवेदमिति व्यवहारस्य सिद्धत्वात् । सूर्या-
 ५ चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः
 (तै. आ. १०।१।२) इति । स्मृतेश्च । सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्म-
 योनिना । प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मम्यनुशेरते । (भा. ३।१।४३)
 इत्यादिस्मृतेः । सर्वस्मृतेश्च ।

ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ।

१० इति । अतोर्ध्वबलविचारेपि पदार्थानां नित्यत्वात् वेदस्यानित्य-
 संबन्धः ॥ १।३।३० ॥

अर्धबलविचार एवकदेशेन पूर्वपक्षमाह ।

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ १।३।३१ ॥

ननु मध्वादिष्वित्याहु देवानामनधिकारात्तार्धबलानधिकारः । तथाहि ।
 १५ अतो वा आदित्यो देवमथु तस्य धीरेव (छां. ३।१।१) इत्यादिना
 सूर्यस्य देवमभुत्वं मतिपादितम् । रश्मीनां वेदत्वं च । तत्र बभूवुद्रादित्य-
 मरुत्साध्याः पत्र देवमणाः स्वगुण्येन मुखेनामृतं द्रष्टुं च तृप्यन्ति । पद्म-
 विधा एव च देवाः । स्वतः सिद्धं च तेषां तन्मथु । अनुपासकत्वाच्च
 देवान्तरकल्पना । कृतार्थत्वाच्च । ब्रह्मणोपि देवत्वम् । आदिशब्देन सर्वो
 २० एव देवोपासनविद्या गृहीताः । अतस्तेषामुपास्यत्वात्कृतार्थत्वाच्च नाधिकारः ।
 न हि प्रयोजनव्यातिरेकेण कस्त्वित्यवृत्तिः संभवति । मोक्षस्याप्यधि-
 कारनिवृत्ताद्युत्तरमार्गवर्तित्वात्स्वत एव सिद्धिः । यावदधिकारम् (म.
 सू. ३।३।३२) इति न्यायात् । बभूवुद्राजयदित्येवपि भाविन्येव
 संज्ञा । तत्वान्मनुष्याधिकारकमेव ज्ञानं कर्म चेति न देवानामधिकार

इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । मनुष्याणामिव ज्ञानकर्मणोस्तरतमभाववतां
तत्तद्रूपभोगानन्तरं मोक्षप्रोप्तेरिति ॥ १।३।३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ १।३।३२ ॥

किं च । तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यते । सर्वे हि-
५ नक्षत्रादिरूपेण महाभोगवन्तो जगदवभासकत्वेन ज्योतिश्चक्रे दृश्यन्ते ।
अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डम् (तै. आ. २।१९) इत्यादिश्रुतेश्च । न हि
तादृशां प्रामैश्वर्यवतां सर्वोपास्यानां मोक्षदातृणां ज्ञानकर्मणोः कश्चनोप-
योगोस्ति । तस्मादनधिकार एव देवानामित्येवं प्राप्ते ॥ १।३।३२ ॥

उच्यते ।

१० भावं तु वादरायणोस्ति हि ॥ १।३।३३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । भावं देवानामधिकारस्य सद्भावम् ।
वादरायण आचार्यः । गौणसिद्धान्ताभावाय स्वनामग्रहणम् । किमार्पण
ज्ञानेन । तथा सति तुल्यत्वमत आह । अस्ति हि । अस्ति वेदे प्रजा-
पतिरकामयत प्रजायेयेति । स एतदमिहोत्रं मिथुनमपश्यत् । तदुदिते
१५ सूर्येजुहोत् (तै. ब्रा. २।१।२) इति । देवा वै सत्रमासत (तै. सं. २।३।३)
इत्यादिभिः कर्माधिकारो निश्चितः । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवत् (बृ. १।४।१०) इत्यादि । तथेन्द्रप्रजापतिसंवादे ब्रह्मा देवा-
नाम् (तै. सं. ३।४।११) इति च । एवंमवंविधैर्वाक्यैर्देवानामप्यधि-
कारोस्ति । यत्र च पुनर्देवानां फलभोग एव प्रतीयते न करणं तत्रापि
२० तेषामधिकारोद्धीकर्तव्यः । हि युक्तोयमर्थः । एते हि वसव आधिदेविक-
भगवदवयवभूताः । अनशनात् । अन्यथा वसुत्वाद्विरोधः । यद्दसूनां
प्रातः सवनम् (तै. ब्रा. १।५।११) इत्यादिवत् । न हि जीवविरोधा
दृष्ट्वा तृप्यन्ति । तस्मादिदं ब्रह्मप्रकरणमेव । योपि देवोपासकत्वप्रतीयते
स भगवदंश एवाधिदेविकः । न वा पूर्वकल्पेन निर्णयः । तथा सति
२५ तेषामभावादनुपास्यत्वम् । अनित्यता च वेदस्य स्यात् । तस्माद् देवा-
नामप्यधिकार इति शब्दबलविचार एव युक्त इति सिद्धम् ॥ १।३।३३ ॥ ८ ॥

९ शुगस्येत्याधिकरणम् ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ १।३।३४ ॥

इदानीं शूद्रस्याधिकारो निराक्रियते । यथा कर्मणि—एतया निषा-
दस्थपतिं याजयेत् । सा हि तस्येष्टिः (आ. श्रौ. सू. १।१।४।१२)

५ इति श्रुतेर्हविष्कृदाभावेति शूद्रस्येति लिङ्गाद् बोहादी च शूद्रस्याधिकारः ।
एवमिहापि संवर्गाविद्यायां शूद्रस्याधिकार इति तन्निराकरणार्थमिदमधि-
करणमारभ्यते । एवं श्रूयते । जानश्रुतिर्ह पात्रायणः (छां. ४।२।३)
इत्यत्र हंसवाक्यश्रवणानन्तरं सद्युक्त्वो रैकस्य समीपं गतो जानश्रुतिः
पात्रायण रैकोमानि पटूशतानि गवामित्थादिना देवतां पृष्ठः प्रत्युवाच ।

१० अहं हारेत्वा शूद्रं तवैव सह गोभिरस्तु (छां ४।२।३) इत्यादिना
जानश्रुतिं शूद्रशब्देन संबोध्य पुनश्च शूद्रानेन मुखेनेत्युक्त्वा संवर्गाविद्या-
मुपदिष्टवान् । अतोत्र विद्यायां जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्याशङ्क्य परि-
हरति । नात्र शूद्रशब्दो जातिशूद्रवाची । किंतु मत्सरयुक्तस्त्वमत्र नाधि-
कारीति तथा संबोधनम् । तदाह । शुक् शोकः अस्य जानश्रुतेः सम-

१५ जनि । तत्र हेतुः । तदनादरश्रवणात् । तस्माद्धंसादनादरस्य श्रवणात् ।
कं वर एनमेतद् सन्तं सद्युक्त्वानमिव रैकमात्थेति स्वापकर्षश्रवणात् ।
किमतो यद्येवमत आह ।

तदाद्रवणात् । तच्चदनन्तरमाद्रवणात् । शुचमन्वाद्रवतीति शूद्रः ।

परोक्षवादार्थं दीर्घः सर्वज्ञत्वस्यापनाय । रुद्रिर्गोमपहरतीति न्यायात्क-

२० धमेवमत आह । सूच्यते हि । स्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते । हंसवाक्याच्छोके
जाते त्वमागत इति । अन्यथा प्रपन्नस्य धिकारवचनमनर्थकं स्यात् ।
युक्तश्चायमर्थो ब्रह्मविदः सर्वज्ञतेति । तस्य मात्सर्यनिराकरणं वा
संबोधनफलम् । तस्माच्छुचं मत्याद्रवणादेव शूद्रपदप्रयोगो न जाति-
शूद्रवाची ॥ १।३।३४ ॥

२५ कुत एवमत आह ।

क्षत्रियत्वाद्यगतिश्रोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ १।३।३५ ॥

जानश्रुतेः पात्रायणस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते । गोनिष्करपकृन्वा-

दानात् । न हि क्षत्रप्रभृतयो ह्येते क्षत्रियादन्यस्य संभवन्ति । राजधर्म-
त्वात् । न ह्यन्यो ब्राह्मणाय भार्यात्वेन कन्यां दातुं शक्नोति । न च
प्रथमहंसवाक्यं शूद्रे संगच्छते । उपदेशाच्चैति चकारार्थः । तथापि
संवर्गविद्यायां शूद्रस्यैवाधिकारं मन्वानस्य निराकरणार्थं हेतुमाह ।

- ५ उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं
च काक्षसेनिम् (छां. ४।३।५) इत्युत्तरत्र ब्राह्मणक्षत्रियो तौ निर्दिष्टौ ।
[कक्षा सेना यस्येति । कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिरिति । अस्य व्याख्यानं
चैत्ररथ इति । चित्रा रथा यस्य तस्यापत्यं तेन चैत्ररथेन । कक्षारूपा रथा इति
व्याख्यानम् । एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन् (तां. ब्रा. २०।१२।५)
१० इति । शौनकश्च कापेयो याजकश्च । याज्यश्च चित्ररथस्य पुत्रः काक्षसे-
निरिति । ब्रह्मचारी ब्रह्मवित् । इमौ तु संवर्गविद्योपासकौ । प्राणाय हि
मिक्षा । तस्मान्न ददतुः । उभावपि श्लोको भगवतः । तेन प्रकृतेष्येतौ गुरु-
शिष्यौ ब्राह्मणक्षत्रियावेवेति गम्यते । तस्मान्न जातिशूद्रः संवर्गविद्यायाम-
धिकारी ॥ १।३।३५ ॥]

१५ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ १।३।३६ ॥

- इदानीं शूद्रस्य क्वचिदपि ब्रह्मविद्यायामधिकारश्चेदत्रापि कल्पेत ।
तच्च नास्ति । सर्वत्र संस्कारपरामर्शात् । उपनयनसंस्कारः सर्वत्र परामृ-
श्यते । तं होपनिष्ये । (श. ब्रा. १।५।३।१३) अधीहि भगव इति
होपससाद । (छां. ७।१।१) तान्हानुपनीय (छां. ५।१।१७) इत्यादि-
२० प्रवेशोपनयनपूर्वकमेव विद्यादानं प्रतीयते । शूद्रस्य तु तदभावाभिलाषात् ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्र इति—न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति
(म. स्मृ. १०।१२) इति शूद्रस्य संस्कारनिषेधात् । चकारात्—न शूद्राय
मतिं दद्यात् (म. स्मृ. ४।८०) इति निषेधात् ॥ १।३।३६ ॥

तदभावाभिधाने च प्रवृत्तेः ॥ १।३।३७ ॥

- २५ इतश्च न शूद्रस्य सर्वथाधिकारः । तदभावाभिधाने शूद्रत्वाभाव-
निर्धारण एव गुरुशिष्यभावप्रवृत्तेः । सत्यकामो ह जाबालः (छां. ४।४।१)

इत्यत्र गौतमः सत्यकाममुपनिन्दे । नैतदवाहणो विवेकुमर्हति (छां. ४।४।५) इति सत्यवचनेन शूद्राभावं ज्ञात्वैव । चकार एवार्थे । चकारेण निर्द्धारणमुभयज्ञानार्थम् । वर्णित्वं शूद्राभावं च । तस्मान्न शूद्रस्याधिकारः ॥ १।३।३७ ॥

५ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ १।३।३८ ॥

दूरे ह्यधिकारचिन्ता । वेदस्य श्रवणमध्ययनमर्थज्ञानं त्रयमपि तस्य प्रतिषिद्धम् । तत्संनिधावन्यस्य च । अथास्य वेदमुपशृण्वतस्तपु-
-जतुभ्यां श्रोत्रपूरणम् इति । पयु ह वा एतच्छृणानं यच्छूद्रः । तस्माच्छूद्र-
-सामीप्ये नाप्येतन्म्यम् इति । उदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः

१० (गौ. सू. १.२।४) इति । दोहादौ शूद्रसंक्थे मन्त्राणामभाव एव ।

स्मृतिपुस्तकापि वेदार्थे न शूद्राधिकार इत्याह । स्मृतेश्च । वेदाक्षर-
-विचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणात् । पा. स्मृ. १।७३ इति । चकारस्यधिकारण-
-संपूर्णत्वद्योतकः । स्मार्तपौराणिकज्ञानादौ तु कारणविशेषेण शूद्रयोनि-
-गतानां महतामधिकारः । तत्रापि न कर्मजातिशूद्राणाम् । तस्मान्नास्ति

१५ वैदिके ऋचिदपि शूद्राधिकार इति स्थितम् ॥ १।३।३८ ॥ ९ ॥

१० कम्पनाधिकरणम् ।

कम्पनात् ॥ १।३।३९ ॥

कठवह्नीविचारेण निश्चिता ह्यधिकारिणः ।

वापयान्तरं च तत्रत्यं चिन्त्यते मलयावधि ॥ २१ ॥

१० यद्विदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजाति निःसृतम् । महद्भयं वचमुद्यतं
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति (कठ. २।६।२) इति । अत्र प्राणवज्रोद्यमन-
-शब्दाभ्यां संदेहः । किं प्राणोपासना इन्द्रोपासना वा मलयावधौ वेति ।
बाधकशब्दस्य भ्रुतिन्यास प्रकरणेन निर्णयः । अमृतं वै प्राणाः

(तै सं २।६।८) इति श्रुतेः । प्राणोपासकस्याप्यमृतत्वप्राप्तिर्युज्यते । इन्द्रस्याप्यमरत्वात् । वज्रमुद्यतमिति प्राणपक्षे वियोजने मरणजनकत्वाद्द्वयरूपत्वम् । इन्द्रपक्षे बलाधिष्ठातृत्वात्प्राणत्वम् । तस्मात्प्राण इन्द्रो वा वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।

- ५ कम्पनात् । कम्पनमंत्र प्रथमवाक्यार्थः । स च भयहेतुकः । अविशेषेण सर्वजगत्कम्पनं भगवद्धेतुरुमेव भवति । नचैकान्ततो वज्र इन्द्रस्यैवायुधं भवति । अग्निहृदयत्वात् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिदत् सारानिरम्बत् (तै. ब्रा. १।१।३) इति श्रुतेः । तस्मान्मारकरूपमेवेदं भगवतः । प्राणशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मात्सर्वजगत्कम्पनं
- १० भगवत्कृतमिति भगवानेव वाक्यार्थः ॥ १।३।३९॥१० ॥

११ ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ १।३।४० ॥

स एष संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरभिसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते (छा. ८।१२।३) इति । तत्र संशयः । परं ज्योतिर्म-

- १५ हाभूतरूपं ब्रह्म वेति ।

ब्रह्मधर्माश्च ये केचित् सिद्धा युक्त्यापि साधिताः ।

निर्णायकास्ततोप्यन्ये चत्वारोत्र निरूपिताः ॥ २२ ॥

तत्र रूढधोपपत्त्या च महाभूतमेव ज्योतिरित्येवं प्राप्ते । उच्यते ।

ज्योतिर्ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं सर्वत्र दर्शनं न्याय इति

- २० यावत् । सुपुत्रौ सर्वान्सता सोम्य तदा सपन्नो भवति । सति सपद्य न विदुः । सति सपद्यामहे (छा. ६।९।२) इति । अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यादिप्रदेशेषु ब्रह्मसंपत्तिरेवोक्ता । अत्रापि संप्रसादवचनात्परं ज्योतिर्ब्रह्मैव । तस्माद्यः कश्चन शब्दो ब्रह्मस्थाने पठितस्तद्वाचक एवेति ॥ १।३।४०॥११ ॥

1-A, U and S read अद्यतप्राप्तिः for अद्यतवप्राप्तिः ।

19-B and S om. दर्शनं before सर्वत्र ।

१२ अर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम् ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ १।३।४१ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता तं यदन्तरा ब्रह्म (छां. ८।१।४।१) इति श्रूयते । तत्राकाशशब्दे संदेहः । भूताकाशः परमात्मा वेति । नामरूपनिर्वाहमात्रत्वमवकाशादानाद् भूताकाशस्यापि भवतीति न ब्रह्मपरत्वम् । अन्यस्य च नियामकरयाभावादित्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । आकाशः परमात्मा । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । यद् भूताकाशस्य प्रयोजनं श्रुतिसिद्धं तस्मादन्यस्य व्यपदेशः कार्यान्तरादिव्यपदेशश्च यत्रैव हि सिद्धवत्कारणोत्कृष्टधर्मा अतदीयास्तदेव ब्रह्मेति । नापि नामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्यहेतुर्भवति । वै निश्चयेनेति सिद्धवत्कारात्रांपारानापरत्वम् । निर्वाहस्य ब्रह्मधर्मत्वं न श्रुत्यन्तरसिद्धमिति नियमः । अर्थापत्तिमृषकस्त्वयमेव न्याय इति । तस्माद् यत्रैवातद्धर्मकथनमन्यवाच्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धम् ॥ १।३।४१ ॥ १२ ॥

१३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यधिकरणम् ।
सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ १।३।४२ ॥

ब्रह्मदारणयुक्ते ज्योतिर्ब्रह्मणे—पाज्ञवन्क्य किंज्योतिरयं पुरुषः (बु. ४।३।२) इत्यारभ्य—अभयं ह वै ब्रह्म भवति य एवं वेद इत्यन्ते संदेहः । किं ब्रह्मवाक्यमेतद् उत जीवस्येति । जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने जीववाक्यत्वम् । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मण एव ज्ञानधर्मत्वे ब्रह्मवाक्यत्वमिति ।

यद्यप्यर्थज्ञाने न संदेहस्तथापि नियामकं हेतुमाह । भेदेनोति । तस्मात्संशयः । किंज्योतिरयं जीवः (बु. ४।३।२) इति प्रभे सूर्यभन्दा-मिवाङ्गिराकरणानन्तरमात्मज्योतिः । आत्मा भगवानेवाम्य ज्योतिरिति-उत्तरानन्तरं—कतम आत्मा (बु. ४।३।७) इति प्रभे योर्यं विज्ञानमयो ज्ञानरूप इन्द्रियेषु हृदि च प्रकाशमान इत्युच्यते जीवोप्येतादृशा

- इति तन्निराकरणार्थं स समानः सन् जीवतुल्यः सन् क्रीडतीत्याह । तस्योभयधर्मा अप्युच्यन्ते क्रियामात्रस्य तन्मूलत्वाय । तत्र हि चत्वारि स्थानानि । अयं लोकः परलोकः स्वप्न इति त्रयं जीवसमानतयानुभवति तत्र स्वप्नस्य मिथ्यात्वाद् द्वयमेव । सुषुप्तं न चतुर्थम् । जीवस्य तु मोक्षोपि । तत्रास्मिन्लोके जीवस्थानीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । मोक्षे त्वैक्यम् । स्वप्नस्तु माया । अतः परं द्वयमवशिष्यते । तत्र श्रुत्यैव भेदः प्रतिपादितः । तत्र भगवतो जीवसाम्येन्तःकरणेन्द्रियधर्माः प्राप्नुवन्तीति तत्रानुकरणमाह । ध्यायतीव लेलायतीव (बृ. ४।३।७) इति बुद्धिसहितः स्वयमेव स्वप्नो भूत्वा जागरणानुसंधानं न करोति । एवं जाग्रत्स्वार्पा ब्रह्मणो लोकद्वयं जीवस्य स्थानत्रयमाह स वा अयमिति काण्डिकाद्वयेन । स इति पूर्वप्रकान्तो जीवः । जीवस्य शरीरेन्द्रियाणां दुःखदातृत्वमेव । अथेति भगवच्चरित्रम् । स तु स्वस्थानन्दं जीवस्य दुःखं च पश्यति । भेदोपशब्दात् । जीवस्थानीशित्वायेन प्रकारेणायं जीवः परलोके गच्छति तमुपायं भगवानेव करोति । अथा खल्विति भगवतो न जागरितस्वप्नभेदोस्तीति पक्षः । परं स्वयंज्योतिर्द्वं तत्र स्पष्टम् । एतावद्दूरे भगवच्चरित्रमङ्गीकृत्य जीवविमोक्षार्थं प्रश्नः । स वा एष इति जीववाक्यम् । तस्य सहजः संगो नास्तीति स्वप्नसंगभावं प्रत्यक्षतः प्रदर्शयन्नसंगत्वमाह । तावतापि जागरणावस्थायामसंगत्वज्ञानाय पुनः प्रश्नः । तत्र मत्स्यदृष्टान्तोवस्थाभेदज्ञानाय क्रियाज्ञानप्रधानः । श्येनसुषुप्तेदृष्टान्तस्तु सुषुप्तौ भगवत्स्वरूपप्राप्तयेवस्थान्तः । यत्रेति च भगवान् । पञ्चवर्णनाडीकृत एत्रास्य केशो भगवत्कृत एवानन्द इति स्वप्नानन्दो भगवद्रूपः परमो लोकः । सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवान् । अत्र ज्ञानाभावादुभयोः स्पष्टतया भेदनिर्देशः शारीरः प्राज्ञ इति । नाड्याच्छादनाभावोच्छन्दः । तत्र भगवत्स्वरूपं गतस्य बाह्येन्द्रियधर्माभावमाह विजानीयादित्यन्तेन । बाह्येन्द्रियाणां सलिलत्वमिति पूर्वोपपत्तिः । एष ब्रह्मलोक इत्यारभ्य अनुराशासितदमृतमित्यन्तेनानन्दरूपो भगवान् प्रतिपादितः फलत्वाय । एतावतोभयासंगः प्रतिपादितः ।

तस्यानुभवारूढत्वाय पुनः प्रश्नः । दर्शनादर्शनावापोद्वापाम्यां सिद्धम्-असंगो क्षयं पुरुषः (बृ. ४।३।५) इति । एवं जीवं सुषुप्तौ

भगवन्तं च ज्ञात्वा मोक्षोपायं पृच्छति । तत्र याज्ञवल्क्यस्य भयं ज्ञातं
 सुबुद्धिरियं निर्वन्धेनापि सर्वं ज्ञास्यतीति जीवब्रह्मधर्मानेकीकृत्य जीवोपक्र-
 मेण ब्रह्मोपसंहारेणाह । तत्र स यत्रेति जीवस्य मूच्छंषतापावस्था ।
 तद्यथा अन इति भ्रष्टावस्था । तत्र भगवानेवं लोकान्तरे नयति । तद्यथा
 ५ राजानमिति भगवत्संमाननम् । एवंविदमिति वचनात् । जीवस्तु नैवंवित् ।
 सिद्धवद्ब्रह्मज्ञानं ज्ञानविधिः । वाक्यभेदप्रसंगाच्च । स यत्रेति जीवे मोहो-
 धिकः । अर्धनमेते प्राणा इति भगवन्नरित्रं संपद्यत इत्यनेन । श्लोके तद्ब्र-
 ह्मास्य जीवस्याकामयमानस्य भगवतः स्वरूपं पूर्वमेवोक्तमनुवदति ।

भगवन्नर्गमने हि प्राणानां निर्गमनात्तस्य चेच्छाधीनत्वात्तदभाव
 १० इन्द्रियाणि सुषुप्ती तत्रैव समवल्लस्यन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रूयस्यः सन् । अपिः
 समुच्चयं । सह स्थिते जीवे ब्रह्माविर्भवतीत्यर्थः । जीवे ब्रह्माविर्भावे न
 संगत इति तत्प्रतिपादनार्थं श्लोकः । जीवोपदेशपरकणामावेन सिद्धवद्ब्र-
 ह्मज्ञानं जीवभुक्तावस्था । नाप्यसंप्रज्ञातसमाधिः । मतान्तरत्वात् । ब्रह्म-
 प्रकरणात् जीवस्य सद्योमुक्तिः फलम् । उत्क्रमण एव ब्राह्मणस्याप्युक्त-
 १५ त्वात् । तत्रेति सुषुप्तिशरीरम् । अनस्थिक इत्यादि सम्प्राडित्यन्तमुपसंहारः ।

श्लोका अत्र त्रयोदश सर्वनिर्द्धारकाः । आयो ब्रह्मविद्वतेः । एष
 इति सुषुप्ती नाडीत्वात् पञ्चवर्णाः । अन्यं तमः (ई. १२) इति द्वाभ्या-
 मनेवंविदो निन्दा । तदेव सन्त इति बुद्धिमतां वचनम् । आत्मानमिति
 वेदायम् । यस्यानुचित्तिरिति नवभिर्ब्रह्मस्तुतिः । तद्विज्ञानं च । पुनरेतदेव
 २० रण्यतयोपदिशति । स वा अयमात्मा (बृ. २।५।१५) इत्यादि । अमयं वै
 जनक प्राप्सोसि (बृ. ४।९।४) इत्यन्तम् । काण्वानां क्वचित्पाठभेदे-
 प्ययमेवार्थः । अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति प्राप्ते आभधायत । ब्रह्मैव

प्रकरणार्थः । सुप्रभावुत्क्रमणं च जीवब्रह्मणोर्भेदेन व्यपदेशात् । आका-
शवद् ब्रह्मनिर्धार एव युक्तः ॥ १।३।४२ ॥ ८

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ १।३।४३ ॥

किं च । सर्वस्य वंशी (वृ. ४।४।२२) इत्यादिशब्देभ्यः स्पष्ट-
मेव ब्रह्मकरणमिति ॥ १।३।४३ ॥ १३ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीकण्डभानार्यविरचितं ब्रह्मसूत्राणुभाष्यं
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १।३ ॥

३३३३३३६६६६६६

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

१ आनुमानिकाधिकरणम्

१० आनुमानिकमप्येकेपापमिति चेन्न शरीररूपकधिन्यस्तगृही-
तेर्दर्शयति च ॥ १।४।१ ॥

एवं सर्वेषां वेदानानां ब्रह्मपरत्वे निर्णयते केचिद्वेदार्थाज्ञानात्
कचिद्वेदभागे कापिलमतानुसारिपदार्धदग्धनेन तस्यापि वेदमूलकत्वं वदन्ति ।
तन्निराकरणाय चतुर्थः पाद आरभ्यते । तत्र—ईक्षतेर्नाशब्दम् (ब्र. सू.
१।१।४) इति सांख्यमतशब्दत्वादिति निवारितम् । वेदेन प्रतिपादितमिति
तत्राराद्धंते ।

(आनुमानिकमप्येकेपापम् D) एकेषां शाखिनां शाखाम् सांख्यपरि-
कल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

इन्द्रियेभ्यः परा दार्था अपेक्ष्यश्च परं मनः ।

१० मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किंचित्त्मा काष्ठा सा परा गतिः (फु. १।३।१ = १।१)
इति काठके श्रूयते । तत्र बुद्धेरात्माहंकारः । ततो महान्महत्त्वम् । ततो-
व्यक्तं प्रकृतिः ततः पुरुष इति । न द्यहंकारादपः पदार्था ब्रह्मवादे सभ-

यन्ति । तस्मादेवंजातीयकम् तन्मतपदार्थानां श्रवणान्मायाप्रकृत्यविधावादा
अपि श्रोता इति चेन्न शब्दसाम्यमात्रेण तन्मतं न सिध्यति ।

संदिग्धानां पदार्थानां पौर्वापर्येण निर्णयः ।

न तु संदिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ॥ २३ ॥

५ अत्र हि पूर्वम् ।

आत्मानं रश्मिं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तपु गांचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः ॥ (कठ. १।३।३-४)

१० तदनु चत्वारि वाक्यानि । यस्त्वाविज्ञानवानित्यादि । तदन्वि-
न्द्रियेभ्यः परा इति । तत्र पूर्वसंबन्ध एवार्थ उचितः । तथाह ।

शरीररूपकविन्यस्तमृहीतिः । शरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रिया-
दयस्ते विन्यस्ता अत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषामेवात्र मृहीतिर्यदृष्टम् ।
अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतपरिग्रहापत्तिः ।

१५ जीवप्रकरणं ह्येतन्मुपत्युपायोस्य रूप्यते ।

योग्यं शरीरमाख्य गच्छेदिति हरेः पदम् ॥ २४ ॥

{ तत्र जीवस्य ब्रह्मपार्श्वं मुख्यं साधनं शरीरम् । स रथः । सर्वसा-
मग्रीसहितापराधीनयानत्वात् । रथस्तु हयार्थीनः । हयाश्च स्वबुद्ध्यधीनाः ।
सा च प्रग्रहाधीना । स च सारथ्यधीनः । स च स्वबुद्ध्यधीनः । सा च मार्गा-
धीना । स च प्राण्याधीन इति । पर्य ज्ञात्वा युक्तसामग्रीकस्तद्देशं प्राप्नोति ।
तत्रेन्द्रियाणामात्मा विषयाः । ते च मनसा सम्यक्त्वेन भावितास्तथा
भवन्ति । विरक्तेन्द्रियाणामतथात्वात् । बुद्धेरत्मा विज्ञानम् । तद्ब्रह्मविषयकं
गहद् भवति । ततः परमव्यक्तं न प्रकटं भगवत्कृपेव । सा तु भगवदधीना
न साधनान्तराधीना । स च भगवान्स्वाधीन इति । एवमेवार्थस्तन्प्रोचितः ।

२५ किंच । दर्शयति स्वयमेवममथम् ।

.. एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नायिकं त प्रजानन् (कठ. १।१।१४)
 इत्याद्युत्तरम् । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येस्तीत्येके नायमस्तीति चके ।
 (कठ. १।१।२०) इति द्वितीयः प्रश्नः । देवैरत्रापि (कठ. १।१।२२)
 इत्यग्र उत्तरम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद् (कठ. १।२।१४) इति
 ५ तृतीयः प्रश्नः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति (कठ. १।२।१५) इत्यादि-
 नोत्तरम् । एवमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणि । तत्र यदि सांख्यमत-
 निरूपणीयम् इन्द्रियेभ्यः (कठ. १।३।१०) इत्यादि स्यात् तदा चतुर्थ-
 स्याप्युपन्यासः स्यात् । उपन्यासे हेतुः प्रश्नः । अत एव पश्चाद्ब्रह्मणम् ।
 तस्य प्रकृतेभावादस्मदुक्तरीत्या त्रीण्येव प्रकरणानीति सिद्धम् । उत्तरप्रश्ना-
 १० भावार्थं चकारः ॥ १।४।६ ॥

महद्वच्च ॥ १।४।७ ॥

ननु तथापि मतान्तरेन्यत्र संकेतिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्मपरतया
 योग्यन्ते इत्याशङ्क्य परिहरति । महद्वत् । यथा महच्छब्दः । महान्तं
 विभुमात्मानं (कठ. १।२।२२) वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् (श्वे.
 १५ ३।८) इत्यादौ महच्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन । एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवा-
 ५ चक इति । न हि सांख्यमत इव वेदान्तेषु महच्छब्दः प्रथमकार्ये
 वक्तुं शक्यते । तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां
 नामापि नास्तात सिद्धम् । चकारोधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकः ॥ १।४।७।१ ॥

२ चमसवदित्यधिकरणम् ।

२० पुनः श्रुत्यन्तरेण प्रत्यवस्थितं निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभते ।

चमसवदविशेषात् ॥ १।४।८ ॥

ननु प्रकरणवशात्पूर्वमस्मदुक्तोर्थोन्यथा वार्णितः । यत्र प्रकरणपे-
 क्षेव नास्ति मन्त्रे तदस्माकं मूलम् । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः
 प्रजाः सृजमानाः सरूपाः । अजो ह्येको जृपमाणो नुशेते जहात्येनां

- मुक्तमोगामजोन्यः (श्वे. ४।५) इति । एवपीदं श्वेताश्वतरोरनिपदि चतुर्धाष्याये विद्यमानत्वात्पूर्वापरसांबद्धमेव वक्तव्यम् । तत्र—ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंकारणं ब्रह्म (श्वे. १।१) इत्युपक्रम्य ब्रह्मविधेयं निरूपिता । तथापि पूर्वकाण्डे षण्णवादिमन्त्राणां नायं नियम इति प्रकृतेषु मतान्तर-
 ५ वाचकत्वस्यैव प्रकृतोपयोग इति शङ्का । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मरार्थिकं स्वगुणैर्निर्गूढाम् (श्वे. १।३) इति च । तथा ज्ञातौ द्वाव-जावीशानीशावजा होका भोक्तृमोग्यार्थयुक्ता । (श्वे. १।१९) अग्रे च-यो योनिं योनिमपितितल्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः । ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् (श्वे. ५।२)
 १० इत्यादि च वाक्यानि कपिलतन्मतवाचकानि वर्तन्त इति सांख्यमतमपि वेदिकमेवेत्येवं प्राप्ते । उच्यते । *Handwritten note*

- चमसवदविशेषात् । अर्वाग्निलश्चमस ऊर्ध्वबुधस्तास्मिन्व्यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासते ऋषयः सप्ततीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना (बृ. २।१।३) इति मन्त्रे यथा न विशेषो विधातुं शक्यते । नहि कर्मविशेषं कल्प-
 १५ थित्वा तत्रार्वाग्निलश्चमसं कल्पयित्वा तत्र यशोरूपं सोमं होतारो मन्त्रेण भक्षयेयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा प्रकृते रोहितगुल्लकृष्णशब्देन रजः-सत्त्वतमांसि कल्पयित्वा न तद्वशेन सर्वमेव मतं शक्यते कल्पयितुम् । कपिलैर्षिवाक्यमप्यनित्यसंयोगभयान्नित्यपरिवानुवादकम् । तस्मान्न मन्त्र-मात्रेण प्रकरणश्रुत्यन्तरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितुं शक्यः ॥ १।४।८ ॥

- २० ज्योतिरूपकमाचु तथा ह्यधीयत एकं ॥ १।४।९ ॥

- ननु चमसमन्त्रे अर्वाग्निल (बृ. २।१।३) इति मन्त्रन्याख्या-नमस्ति । शिरश्चमसः प्राणा वै यशः (बृ. २।१।३) प्राणा वा ऋषयः (बृ. २।१।३) इति । नात्र तथा न्याख्यानमस्तीतीमां शङ्कां परिहरति तुशब्दः । अजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते । यथा ह्यजाल्पदोग्मी तथेयं
 २५ नश्वरसुखदात्री । अमिसूर्यसोमविद्युद्द्रुषाद् ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा । भगवत्कार्याशरूपत्वात् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमैकां करवाणि (छां.

६।३।३) इति श्रुतेश्च प्रथमोत्पन्ना देवताजाशब्देनोच्यते । तत्र हेतुः ।
 उपक्रमात् । अत्रैवोपक्रमे—तदेवामिस्तद्वापुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमाः (श्वे.
 ४।२) इति । द्वा सुपर्णा (श्वे. ४।६) इति चाग्रे । मध्ये चायं मन्त्रः
 पूर्वोत्तरसंबद्धमेव वदति । सा मुख्या सृष्टिः । अजद्वयं जीवब्रह्मरूप-
 ५ मिति । अत्र प्रकरणे न स्पष्ट इति निरूपयति । तथाहि श्रुत्यन्तरे स्पष्ट-
 मेवाधीयत एके । यदग्रे रोहित* रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
 तदन्नस्य (छां. ६।४।१) इति । एवमग्रेपि कलात्रये । अनेन जीवि-
 नात्मना (छां. ६।३।२) इति जीवब्रह्मणोश्चानुप्रवेशः । बीजेपि त्रैवि-
 ध्यमिति सरूपत्वम् । भगवतो भोगे हेतुः । जीविन भुक्तभोगामिति । तस्मात्प-
 १० कृतेपि चमसच्चद्रुतावेवार्थकथनान्न सांख्यमतप्रतिपादकत्वम् ॥ १।४।१९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः ॥ १।४।१० ॥

ननु द्विविधा शब्दप्रवृत्तिः । योगो रूढिर्वा । तत्राजाशब्दश्छागायां
 रूढः । न जायत इति योगः । अनुमयरूपत्वात्कथं सृष्टिवाचकत्व-
 मित्याशङ्क्य परिहरति । कल्पनोपदेशाच्च । कल्पनात्रोपदिश्यते । आद्या
 १५ सृष्टिः कल्पनयाजाशब्देनोच्यते । यथा ह्यजा बर्करसाहिता सवत्सा
 स्वामिहिता तथेयमित्युपदेशपदात्तथोपासनमभिमतम् । चकारात्परोक्ष-
 वादोपि देवस्य हिताय । यथा—आदित्यो वै देवमधु (छां. ३।१।१)
 वाचं धेनुमुपासीत (बृ. ५।८।१) द्रुलोकादीनां चामित्वं पञ्चामिविद्यायां
 तथा प्रकृतेष्वविरोधः । योगरूढिव्यतिरेकेणाप्येया वेदे शब्दप्रवृत्तिः ।
 २० तस्मादजामन्त्रेण न सांख्यमतसिद्धिः ॥ १।४।२० ॥ २ ॥

३ न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ १।४।११ ॥

मन्त्रान्तरण पुनराशङ्क्य परिहरति । बृहदारण्यकपत्रे श्रूयते ।
 यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्

- मत्सामृतोमृतम् (बृ. ४।४।१७) इति । यद्यप्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोष्णते
 न पञ्चानां पञ्चगुणत्वम् । समाप्तानुपपत्तेः । तथाहि । आद्यः पञ्चशब्दः
 संख्यावानी संख्येयवानी वा । आद्ये पञ्चसंख्याया एकत्वात् पृष्ठी-
 समाप्तः । संख्यायां संख्याभावाच्च । संख्येयपरत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे
 ५ पञ्चत्वमेव पूर्ववन्नेदन्वयः । विभायकाभावाच्च । अतो वीप्सा । पञ्चजन-
 संज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वमिति यथासंभवमर्थः । तथापि मूढग्रहेण
 संख्योपसंग्रहादपि लक्षणार्थं केनचिद्धर्मेण पञ्चसंग्रहकेण भ्रान्त्यम् । स
 च तेषां मते न संभवति तथा सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युः । अतस्ते
 नानाभावादेव स्वीकर्तव्याः । यद्यपि भूततन्मात्राकृतिचिन्त्यन्तःस्थितत्वपरमा
 १० कर्तुं शक्यन्ते । तथापि न ते तथोक्तवन्तः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सम ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ (सां. कां. ३)

- इत्यन्यथोपगमात् । पुरुषे बलक्षण्याभावप्रसंगश्च । किं च नायं
 श्रुत्यर्थ इति श्रुतादेव प्रतीयते । अतिरक्तादाकाशश्चेति । चकारा-
 १५ दात्मा यस्मिन्नित्यधिकरणत्वेनोक्तः । तन्मात्रानेनापि मन्त्रेण तन्मत-
 सिद्धिः ॥ १।४।११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १।४।१२ ।

- नन्वदश्यं मन्त्रस्यार्थो वक्तव्यः । त्वेनुरोधेन लक्षणयापि ज्योतिः-
 शास्त्रवत्यञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । स्पष्टमाहात्म्या-
 १० र्थमात्माकाशयोराधाराभेदभावः प्रदर्शितस्तत्रत्ययोरेव । अतो मन्त्रे तन्मत-
 सिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति । प्राणावयः पञ्चजनाः । वाक्यशेषस्य मन्त्रा-
 र्थनियामकत्वात् । प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमज्ञस्याशं-
 मनसो मनः (बृ. ४।४।१८) इति ।

- ननु कथमस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः संज्ञाशब्दाः
 २५ करणवाचकाः । ते ज्ञानरूपं वा कियारूपं वा कार्यं जनयन्ति स्वग्याप-

रेण । तेन तेषां करणान्तरापेक्षाभावात् प्राणादीनां पुनः प्राणादिमत्त्वं
 बाधितं स्यात् । भगवतो माहात्म्यविरोधश्च । अतः स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यार्थो
 वर्तते पञ्चजनवाक्यस्य च । अतो बुद्धेः पञ्च वृत्तीर्जनयन्तीति प्राणादयः
 पञ्चजनाः । संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते
 ५ बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् (भा. ३।२६।३०) इति । तेषां तत्तत्प्रकारकं
 स्वकार्यजननं न स्वतः किंतु भगवत् इति द्वयोरेकार्थत्वे सर्वं संगतं
 स्यात् । खण्डत्वाच्च शेषत्वम् । सर्वप्रवृत्तिकत्वाद्भगवतो न माहात्म्यविरोधः ।
 तत्र प्राणशब्देन त्वग्नाणप्राणा गृहीताः । रसना चान्ने प्रतिष्ठिता
 इत्यनं गृहीतम् । वाग्वा तेजसि । अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः । सहभा-
 १० वित्वात् । क्वचिदेकग्रहणं क्वचिदुभयग्रहणमिति । तेन ते सर्वे पञ्चैव भवन्त्य-
 तिरिच्यते परमाकाराः । तस्मात्प्राणादय एव पञ्चजना इति न तन्मत-
 सिद्धिः ॥ १।४।१२ ॥

ज्योतिषकेषामसत्यञ्जे ॥ १।४।१३ ॥

काण्वपाठे—अन्नस्यान्नमिति नास्ति तदा कथं पञ्च । तत्राह ।
 १५ ज्योतिषा संख्यापूर्तिस्तेषाम् । यस्माद्वाक् संवत्सर इति पूर्वं पठितो
 मन्त्रः । तत्र—तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः (बृ. ४।४।१६) इत्यन्नस्थाने
 ज्योतिर्ग्राहम् । व्याख्यानं पूर्वमेव । तस्मादसिद्धं तन्मतस्य श्रुतिमूलत्वम्
 ॥ १।४।१३ ॥ ३ ॥

४ यथाव्यपदिष्टाधिकरणम् ।

१० कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १।४।१४ ॥

श्रुतिविप्रतिषेधात्स्मृतिरेव ब्राह्मेति मतं दूरीकर्तुं श्रुतिविप्रतिषेधो

1-A, C, D and E read तत्र for तेन ।

7-A and C read सर्वप्रवर्तकत्वात् for सर्वप्रवृत्तिकत्वात् ।

10-A and C read तेनेते for तेन ते ।

17-C reads सिद्धं न तन्मतस्य for असिद्धं तन्मतस्य ।

: नास्तीत्यधिकरणमारभते । तत्र श्रुतीं सृष्टिभेदा बहवः । कचिदाकाशादि-
 का) आत्मन आकाशः संभूतः (ते. २।१) इति । कचिचेजःप्रभृतिकः ।
 तत्तेजोसृजत (छां. ६।२।३) इति । कचिदन्यथैव । एतस्माज्जायते
 प्राणः (मुं. ५।१।३) इति । इदं सर्वमसृजत (बृ. १।२।५) इति
 ५ न । एवं क्रमव्युत्क्रमानेकविधसृष्टिप्रतिपादकत्वाद् वस्तुनो द्वैसंन्यासंभ-
 वाद्—ग्रहा त्वा अनु प्रजापशवः प्रजायन्त इतिवत्सृष्टिवाक्यानामर्थवाद-
 त्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थत्वादभ्यारोपापवादव्यायेन न वेदान्तब्रह्मकारणत्वं
 सिद्धमिति । अतः परिदृश्यमानजगतः कारणान्वेषणे क्रियमाणे बाह्यावा-
 ह्यमतभेदेषु सत्सु कपिलस्य भगवन्ज्ञानांशवतारत्वात् तन्मतप्रकृतरेणैव
 १० जगद्भवस्योचितेत्येवं प्राप्तं । उच्यते । न सृष्टिभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे
 विप्रतिपत्तिः । सर्वप्रकारेषु तस्यैव कारणत्वोक्तैः । आकाशादिषु कारण-
 त्वेन ब्रह्म यथाव्यपदिष्टमेवैकत्र । अन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तम् । न
 तस्य कार्यं करणं च विद्यते (श्वे. ६।८) इत्यादिनिराकरणं तु लौकि-
 ककार्तृत्वनिषेधपरम् । तस्यैव प्रतीतिः । सर्ववैलक्षण्यार्थं वेदिकानामत्राधि-
 १५ तार्थिकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चकारार्थः । कार्यप्रकारे भेदस्तु माहा-
 त्म्यज्ञापको न तु बाधकः । बहुधा कृतिसामर्थ्यं लोकेषु माहात्म्यसूच-
 कमिति । तस्मान्न श्रुतिविप्रतिषेधात्सृष्टिपरिग्रह इति सिद्धम्
 ॥ १।४।१४॥४ ॥

५ समाकर्षाधिकरणम् ।

समाकर्षात् ॥ १।४।१५ ॥

२०

पुनरन्यथाशङ्क्य परिहरति । ननु कचिद्—असत्त्वा इदमग्र आसीत्
 (ते. २।७) इति । कचिद्—सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । तद्वैक आहु-
 रसदेवेदमग्र आसीत् । (छां. ६।२।१) अप्याकृतमासीत् । नासदा-
 सीन्नो सदासीत् । तम आसीत् (अ. सं. १०।१२।१) इत्यादिवाक्येषु

- आदित्यादिदक्षिणेशिपुरुषपर्यन्तपरिच्छिन्नब्रह्मोपासनान्युक्त्वा तथा निरा-
कृते तमेव ज्ञानार्थमुपससाद् । ततः सप्तपुरुषसमीपमुभावागत्य ब्रह्म-
वाद्यं चक्रतुः । तत्र—केप एतद्बालाके पुरुषोशयित (कौ. ४।१९)
इत्यादौ जीवः प्रक्रान्तः । तस्मादेवं सर्वोत्पातिरुक्ता । ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवे-
५ शश्च । तत्र संदेहः । जीव एव ब्रह्मसहितः कर्ता ब्रह्मैव वेति । तत्र जीव
एव कर्ता । सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वादयस्तस्य धर्माः । राजत्ववद् यजमा-
नत्ववद्वा । अस्मिन्प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तोः सर्वत्रैव
ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव एव कर्ता । तथा सति लोकैषि जीवकर्तृत्वं
सहजं भवेत् । बन्धमोक्षव्यवस्था च । एवं सत्यर्थात्प्रकृतेरेव फलिष्य-
१० तीत्येवं प्राप्ते । उच्यते । जगद्वाचित्वात् । एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य
चेत्तत्कर्मत्युपक्रम एतच्छब्देन जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवः । तज्जड-
जीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । तदनुरोधेनात्रापि ब्रह्म-
परत्वमेवोचितं न तु सर्वविप्रयोश्रुतकल्पना च । अतः सुपुत्रावपि ब्रह्मण्येव
लयस्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यम् । प्राणात्मशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् ।
१५ तस्मान् जीवाधिष्ठिता प्रकृतिः कारणम् ॥ १।४।१६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्नद् व्याख्यातम् ॥ १।४।१७ ॥

- किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वत्र जीव एव प्रक्रान्तः । केप
एतद्बालाके पुरुषोशयित (कौ. ४।१९) इति । ब्रह्म त्वद्यापि न सिद्धम्—
एतादृशं नेतादृशमिति । अतः शयनोत्थानलक्षणजीवधर्मदर्शनात्तस्यैव
२० ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च । तत्स्वतन्तुपपन्नं प्रकृती फलिष्यति । अथवा
मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रारित । प्राण एवेकधा भवतीति सुपुत्रो तस्यैव
पवृत्तिरुपलभ्यते । विद्यमानादेव सर्वान्पत्तिप्रलया । स च प्रकृत्यंशोक्तो
जडादेव प्रधानात्सुष्टावपि सर्वान्पत्तिः । अतोऽस्मात्प्रकरणाज्जीवद्वारा
साक्षाद्वा प्रकृतेः कारणत्वमित्येवं प्राप्ते । उच्यते । तद्व्याख्यातम् । एतयोर्-
२५ मयलिङ्गत्वमेव नास्तीत्याश्रयत्वादिह तद्योगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवत

एष नान्यस्मादिति । अतोस्माद् ब्रह्मवाद एव सिध्यति । न प्रकृति-
वादः ॥ १।४।१७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १।४।१८ ॥

- ५ स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहारमाह । स्वाप-
प्रतिबोधी जीवधर्मावेव । चक्षुरादिलयाधारत्वं प्राणस्येति । तस्मिन्नपि पक्षे-
न्यार्थं तद्धर्मकीर्तनम् । मेदे हि तन्निराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति तुशब्दः ।
ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव जीवलयोद्गमी मृतिर्वैलक्षण्येन । प्राणकीर्तनमाश्रयब्रह्म-
बोधाय । कुत एतदवगम्यते । तत्राह । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते । यो
१० वे बालाक एतेषां पुरुषाणामित्युपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । तज्ज्ञानेना-
सुरजयः । सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं चेति फलम् । न
ह्येतद्द्वयममुख्ये संभवति । अपिच । प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । केष एतद्बालाके
पुरुषोशयिष्टेति प्रश्नः । तत्र जीवस्य ज्ञातत्वादधिकरणमेव न ज्ञातम् ।
यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोशयिष्ट (कौ. ४।१९) इति व्याख्यानम् । न
१५ हि नाडीर्जापयितुं व्याख्याति किंतु प्रतिज्ञातं ब्रह्म । कथमेतदवगम्यते
नाडीव्यतिरिक्त आत्मा ज्ञाप्यत इति । तत्राह । एवमेके । एके शास्त्रिनो
वाजसनेयिनः । तत्रापि दृग्बालाकिब्राह्मणे—स होवाचाजातशत्रुर्थत्रैष
एतत्सुभोभूद् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-
मादाय य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते (वृ. २।१।१७) इत्यत्र—
२० आकाशशब्दं ब्रह्म सता सौम्य तदा संपन्नो भवति (छां. ६।८।१)
इति च । स्वं ह्यपीतो भवति (छां. ६।८।१) इति च । तस्मा-
दाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाजीवमुख्यप्राणालिङ्गात् प्रकृतिवाद इत्यसंगतम्
॥ १।४।१८।६ ॥

७ वाक्यान्ययाधिकरणम् ।

वाक्यान्ययात् ॥ ११४।१९ ॥

पुनर्जीवित्तत्वादेन प्रकृतिकारणवादमाशङ्क्य निराकरोति । बृहदारण्यके चतुर्थे पठे च याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे—येनाहं नामृता स्यां ५ किमहं तेन कुर्याम् (बृ. ४।५।४) इति विरक्तिमुक्त्वा—यदेव मगवान्देव तदेव मे ब्रूहि (बृ. ४।५।४) इति पृष्टे तामभिमुरलीकृत्य—न वारे पत्युः फामाय (बृ. ४।५।६) इत्यादिनामृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति । पठे पुनरुपसंहारिणि—एतावदरे स्वस्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः पववाज (बृ. ४।५।१५) इति ।

१०. तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशयः । तत्रात्मनः प्रियत्वं स्वप्रतीत्या पूजायपेक्षया बोधयज्ञीवमेवोपक्रम आत्मत्वेन वदति । तदनु तत्र दर्शनादि विषये । तेन सर्वं विदितमिति फलमाह । तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वज्ञानमित्याकाङ्क्षायां—ब्रह्म तं परादात् (बृ. ४।५।७) इत्यादिना—इदं सर्वं यदयमात्मा (बृ. ४।५।७) इत्यन्तेन तर्पणं सर्वत्वमाह ।
१५. तदनु कथमस्मिन्नांघ्रात आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह । परम्परया बाष्पाभ्यन्तरभेदेन यथा महाकोलाहले दुन्दुभेर्हन्यमानस्य शब्दो गृहीतो भवति । तत्र कण्ठदुन्दुभिर्दर्शनं दुन्दुभ्याघातदर्शनं वा । अनुमानद्वारा विचे तत्र निर्विष्टे तन्नाक्षात्कारो भवतीति । तथात्मनो बोधककार्यानुसंधाने तन्नाक्षात्कारो भवतीति । तत्र कथं
२०. सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां तत एवोत्पन्नं सर्वं नामरूपं तस्मिन्नेव लीयत इति । स यथेतिद्वयेनाह [सद्ये स एव नातिरिक्तं विरातीति स यथा सैन्यवधन इत्यनेनाह । आधेयत्वेन तावन्मात्रतानिराकरणायाह । न प्रेत्य संशास्तीति । कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं न शक्यत इति तत्र विशेषाकाङ्क्षायांतिरिक्ताकथने बन्धकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह । स होयंवेति ।

3—C reads परिहरति for निराकरोति ।

11—C reads स्वप्रतीत्या for स्वप्रतीत्या ।

22—C and D read हावन्मात्र for हावन्मात्रता ।

अविनाशीत्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारणोक्त्वा विषयसंबन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति-इति । विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह । यद्वैतमित्यादिना यावत्समाप्ति । चक्षू रूपमेव पश्यति नात्मानम् । ननु रूपमप्यात्मेति चेत् । तत्रापश्यन्वै तद् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति । न हि द्रष्टृस्वरूपं ५ दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवत्यतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारेज्ञानावस्थाया विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह । यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना । इदमेव हि ज्ञानममृतत्वमिति । तत्रादिमध्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रतिभाति । तस्य ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वमित्युत्कर्षः । न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च । तस्माद्देदे सृष्टि- १० वाक्यानामेतन्न्यायेनान्यार्थत्वान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति प्रकृतिवाद एव युक्त इत्येवं प्राप्ते ऽप्युच्यते । वाक्यान्वयात् । इदं वाक्यं भगवत्येवान्वेति । नात्र जीवप्राधान्यगन्धोपि । सर्वत्र भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वात् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति । (श्वे. ३।८) आनन्दाद्धचेव खल्विमानि भूतानि १५ जायन्ते । (तै. ३।६) सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति । एष ह्येवानन्दयाति (तै. २।७) इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निःसंदिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्यमंशाश्च प्रतिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितम् । सर्वव्यवहारस्य तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शो विज्ञातृत्वमपि तस्यैव ।

एवं सति सर्वमेव संगतं भवेत् । अतो वाक्यान्वयान्न जीवपरत्वं २० येन प्रकृतिवादः स्यादिति ॥ १।४।१९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥१।४।२० ॥

नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पक्षान्तराण्याह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशिवादाः सन्ति । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिङ्गवदित्याश्रमरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध

8-C reads इत्येवोत्कर्षः for इत्युत्कर्षः ।

एव जीवश्चैतन्यमात्रं शरीरादिसंघाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति चौदुलोमिराचार्यः । काशकृत्स्नश्वास्तन्त्या विषयमोक्तृत्वं भगवत एव जीव इति तेषु स्वमतानुसारेणात्र परिहरन्ति । तत्र पुत्रादिप्रियसहवचनाजीवप्रकरणमेवेतदित्याशङ्क्य जीवोपक्रमस्यान्वययोजनमित्याह । प्रतिज्ञासिद्धेरिति पक्षी । तस्या लिङ्गमंशत्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा ।

तस्यैवात्र व्युत्पाद्यमानत्वात्तस्या एतत्साधकम् । यथा जीवो भगवानेवं जड इति । एवमाश्मरभ्यो मन्यते । श्रोतव्यादिविषयस्तु भगवानेव । तस्मान्नियतधर्मजीववादेपि न जीवोपक्रमो दोषः ॥ १।४।२० ॥

१० उक्तमिष्यत एवंभावादित्यौदुलोमिः ॥ १।४।२१ ॥

लिङ्गमित्यनुवर्तते । यद्यत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादिकमुक्तं तत्तत्साग्भावादुक्तमिष्यतो जीवस्य लिङ्गम् । मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । अन्यथा सेव कथममृता भवेत् । इतिशब्दो हेतौ । श्रिया विश्वासार्थं गौणप्रियवैराग्यार्थं च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेत्यौदुलोमिराचार्यो मन्यते तस्माद् भिन्नजीवपक्षेपि नात्र दूषणम् ॥ १।४।२१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ १।४।२२ ॥

लिङ्गमित्येव । भगवत एवावस्था जीव इति । अतः संस्मरदशाया-मपि जीवो ब्रह्मेति (नात्रोत्क्रमणमुपचारो वा । अन्यथा कथमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति । न ह्यन्यस्य सर्वं प्रियं भवति । मोक्षस्तु ज्ञानमेव । उत्तरत्र कर्तव्याभावात् । अवस्थया न्यवसायात् सिद्धान्ताद्विशेषः । इतिशब्देनेतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षरथेति काशकृत्स्नी मन्यते । तस्माज्जीवोपक्रमो भगवत एवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य पक्षरथ लिङ्गम् । तस्मान्मात्रेयीमाह्वणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारणादादासिद्धिरिति सिद्धम् ॥ १।४।२२ ॥ ७ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे सिद्धे-
प्यर्थजरतीयतयोभयस्थापनपक्षं परिहर्तुमधिकरणमारभते ।

८ प्रकृतिश्चेत्यधिकरणम् ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ १।४।२३ ॥

५ ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्मः श्रुतिसिद्धत्वात् । किंतु समवा-
यिकारणं प्रकृतिरेव । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यात् । समवायिकारणानुरोधे
हि कार्यम् । अन्यत्सर्वं भगवानस्तु । अपेक्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः ।
(कर्मण्यपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मः) एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः
समवायि कारणम् । ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते । उच्यते [प्रकृतिश्च ।

१० निमित्तकारणं समवायिकारणं च ब्रह्मैव । (प्रकृतिपदप्रयोगात्स्मृतिसिद्ध-
१२ तृतीयसर्वधर्मापदेशः) चकारात् यत्रेत्यादिसर्वसंग्रहः । कुत एतत् । प्रतिज्ञा-
दृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा—अपि वा तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भव-
त्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवति (छां. ६।१।२) इति । दृष्टान्तो-
यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् (छां. ६।१।४) इत्यादि ।

१५ प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधोत्राधनं तस्मात् । समवायिकारणज्ञाने हि कार्य-
ज्ञानम् । उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् । उपक्रमोपसंहारवत् । प्रतिज्ञामा-
त्रत्वेदृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे त्वनुमानविधया स्यात् तथा सति
सर्वसमानधर्मवद् ब्रह्म स्यान्न समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रति-
ज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति समवायित्वसिद्धिः । कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनि-
२० राकरणाय पिण्डमणिखनिकृन्तनग्रहणम् ॥०

तथा सति यत्र क्वचिद् भगवाञ्ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवति । सर्वं च
ज्ञातं भवतीति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च—वाचारम्भाणं विक्वा-
रो नामधेयम् (छां. ६।१।४) इति ।

२५ अलीकत्वानिराकरणाय च मृत्तिकेन्येव । ब्रह्मत्वेनैव जगतः मत्त्वत्वं
नान्यथेति । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणं च स्पष्टमेवाग्ने (त्रीणि

रूपान्यत्र करिष्यति । उच्यते ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जातो ब्रह्मैव सम-
वायिकारणम् । देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ दोषः । श्रुतिसामर्थ्यं
प्रमाणमित्युक्तम् । तस्माद् ब्रह्मैव समवायिकारणम् । न प्रकृतिः ॥१४॥२३॥

अभिधयोपदेशाच्च ॥१४॥२४॥

- १ तिङ्गान्तरमाह । लोकाभयत बहु स्यां प्रजायेयेति (तै. २।६)
इत्यत्र कामनं तस्याभिध्यानम् । आत्मकामत्वात् कामना । तदभिध्यानं
मृदावुपदिश्यते । बहु स्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिध्यानेन सूटं स्वयमेव
भवति । सुवर्णस्यानेकरूपत्वं सुवर्णप्रकृतिकत्वं एव । अभ्यासाभावाद्
गौणत्वापत्तेः । नहि मुख्यं बहुभवनं योगिनः संभवति । सर्वभवनसा-
१० मर्थ्यान्मुख्ये संभवति गौणकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । चकारात्-इदं
सर्वं यदयमात्मा (बृ. २।४।६) इति कार्पस्य ब्रह्मत्वश्रुतिनेलप्रकृतित्वे
संभवति नान्यथा ।

अथवा सर्वं खल्विदं ब्रह्म तन्त्वानिति शान्त उपसीत
(छां. ३।१।४।१) इति तस्य जगद्रूपत्वेनाभिधानमुपदिश्यते । तद् ब्रह्म-
१५ समवायित्वं घटत इति चकारात्कृत्वात् प्रथमत्वेन बहुधा विश्वतो-
मुखमिति ॥१४॥२४॥

साक्षाद्योभयाग्रानात् ॥ १४॥२५॥

- तिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षाच्चूर्णैव समवायित्वमु-
च्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कर्म श्रुत्योच्यते तत्राह । उभयाग्रानात् ।
१० ब्रह्मणः सकारात् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययोरग्रानात् । सर्वाणि ह वा
इमानि भूतान्तत्कारादेव समुत्पद्यन्त आकारो पत्यस्तं यन्ति (छां. १।१।१)
इति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रत्यस्तथा (म. गी. १७६) इति
य । नि त्तेनभिभिभिन्नत्वं संभवति । सुवर्णादिषु तयोपलब्धेः । लोके-
द्वन्यायेन साक्षात्त्वम् । तस्माद्ब्रह्मत्वमेव समवायिकारणम् ॥ १४॥२५॥

- १५ आत्मकृतः परिणामात् ॥ १४॥२६॥

ननु-स एव सर्वं सृजति स एवापि हन्ति च (भा. ४।१।१२५)

इति कर्तृत्वप्रतीतेराकारादिवाक्यमप्योपचारिकं भविष्यतीति जेन्निराकरण-
याह । आत्मकृतेः । तदात्मानं स्वयमकुरुत (ते. २।७) इति स्वस्यैव
कर्मकर्तृभावात् । सुकृतत्ववचनाच्चालौकिकत्वम् । तथापि ज्ञानार्थमुपपत्ति-
माह । परिणामात् । परिणमते, कार्याकारेणेति । अविकृतमेव परिणमते
५ सुवर्णम् । सर्वाणि च तैजसानि । वृक्षेश्चालौकिकत्वाद् ब्रह्मकारणत्व एव
पठते । पूर्वावस्थान्यथाभावस्तु कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीकर्तव्यः । वक्ष्यति
च—श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । (ब्र. सू. २।१।२७) इति । अन्यानि च
युक्तिदूषणानि परिहरिष्यति । तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति
जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ १।४।२६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ १।४।२७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वस्तु जडानां ब्रह्मैकका-
रणत्वम् । चित्तनेषु तु योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात्पुरुषत्वाद् भगवतो
योनिस्तथा प्रकृतिः समवायिकारणं भवतु । शुक्रशोणितसमवेतत्वाच्छरी-
रस्येत्याशङ्क्य परिहरति । योनिश्च ब्रह्मैव । आकाशादिनिराकरणाय
१५ चकारः । तत्र युक्तिश्रुती प्रमाणयति । हि गीयत इति । यकिस्तावत्—
सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् (छां. ६।२।१) इति पूर्वमे-
कमेव प्रतिज्ञातम् । आकाशादेव आनन्दाद्देवेत्याद्येवकारेश्चानन्यकारणत्वं
जगतोवगम्यते । इतरापेक्षायां द्वैतापत्तेः । गीयते च । कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । (मुं. ३।१।३) यद्भूतयोनिं, परिपश्यन्ति धीराः (मुं.
३।१।६) इति च । मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् (भ. गी.
१।४।३) इति । तासां ब्रह्म मह्योनिरहं बीजप्रदः पिता (भ. गी. १।४।४)
इति च । अक्षरपुरुषोत्तमभावेन तथात्वम् । तस्माद्योनिरपि भगवान्युरु-
षोपि सर्वं वीर्यं जीवश्च सर्वं भगवानिति । इदं सर्वं यदयमात्मेति सिद्धम् ।
तस्मात्केनाप्यंशेन प्रकृतिभवेरो नास्तीत्यशब्दत्वं सांख्यमतस्य
२५ सिद्धम् ॥ १।४।२७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १।४।२८ ॥

मल्लवादव्यतिरिक्तः सर्वे वादा अवेदिका वेदविरुद्धाश्चेत्याह ।
एतेन मल्लवादस्थापनपूर्वकसांख्यमतनिराकरणेन सर्वे पातञ्जलादिवादा
व्याख्याताः । अवेदिका अनुपयुक्ताश्च । वेदिकानां हि वेदः प्रमाणम् ।
५ तस्मिन्नव्याकुले भ्रान्तिप्रतिपन्ना एव सर्वे वादा इति । एतत्तौकर्यार्थं विस्तरे-
णाग्रे वक्ष्यते । आवृत्तिरध्यायसमाप्तिबोधिका ॥ १।४।२८ ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीवेदव्यासमतवार्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १।४ ॥

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्यधिकरणम् ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष-
प्रसंगात् ॥ २।१।१ ॥

५ प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां विवादास्पदानां ब्रह्मपरत्वेन समन्वयः
प्रतिपादितः । अधुना श्रुतिस्मृत्यविरोधः प्रतिपाद्यते ।

भ्राम्तिमूलतया सर्वसमयानामप्युक्तितः ।

न तद्विरोधाद्वचनं वैदिकं शङ्कन्धतां व्रजेत् ॥ २६ ॥

श्रुतिविप्रतिषेधस्त्ववश्यं प्रतिविधेयः । प्रथमचतुर्थपादे सर्वधानुपयोगे
१० प्रतिपादिते स्मृतिप्रतिपादिते स्मृतित्ववचनेन प्रामाण्ये च यावत्तदप्रामाण्यं
न प्रतिपाद्यते तावत्तद्विरोधः परिहर्तुमशक्य इति तन्निराकरणार्थं प्रथमतः
सूत्रत्रयमाह । तुल्यबलानां परस्परविरोधे न प्रकारान्तरस्थितिरिति ततो
युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । ततो द्वितीये पादे वेदबोधकत्वाभावेऽपि
तैरपि स्वातन्त्र्येण कश्चन पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य बाह्याबाह्यमतान्ये-
२० कीकृत्य निराकरोति । भ्रान्तेस्तुल्यत्वात् । ततः सम्यग्वेदार्थविचारायैव
वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पावद्वयेन । अतः संपूर्णेनाप्यध्याये-
नाविरोधः प्रतिपाद्यते । कपिलादिमहर्षिकृतस्मृतेर्न मन्वादिवदन्यत्रोपयोगः ।
मोक्षैकोपयोगित्वात् । तत्राप्यनवकारो वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न कपिलव्य-
तिरिक्तशुद्धब्रह्मकारणवाचकस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगः । अहं सर्वस्य जगतः
२५ प्रभवः प्रलयस्तथा (म. गी. ६।७) इति ॥ २।१।१ ॥ १ ॥

12-4, C and E read वेदवाप्यत्र for वेदस्योप्यत्र ।

१ अस्याधिकरणस्य नाम वेदान्ताधिकरणमात्वायां नोपपद्यते ।

२ इतरेषामित्यधिकरणम् ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २।१।२ ॥

भक्तिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोकेऽवेदे चानुपलब्धेः ॥ २।१।२॥२॥

३ एतेन योग इत्यधिकरणम् ।

५ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ २।१।३ ॥

सांख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता द्रष्टव्या ।
योगस्य वैदिकत्वशङ्कया भेदेन निराकरणम् ॥ २।१।३॥३ ॥

४ न विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

न विलक्षणत्वाद्द्रस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ २।१।४ ॥

१० वाचकोऽयं तर्कः । अस्य जगतो विलक्षणत्वाद्चेतनत्वाच्चेतनं न-
कारणम् । विलक्षणत्वं च शब्दात् । विज्ञातं चाविज्ञातं च (ते. २।६)
इति । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्येदं वचनम् ॥ २।१।४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ २।१।५ ॥

मृदनवीत् । आपोब्रुवन् (श. वा. ६।१।३।२।४) तनेज ऐक्यत
१५ (छां. ६।२।३) । ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाम (बृ. १।३।२) इति ।
एवमादिश्रुतिभिर्भूतोन्द्रियाणां चेतनत्वं प्रतिपाद्यत इत्याराङ्गस्य तुशब्देन
निराकरोति तत्तदभिमानिन्य एव देवतास्तथा वदन्ति । कुतः । वेद एव
विज्ञातं चाविज्ञातं धेति चेतनाच्चेतनविशेषोच्चेः । अनुगतत्वाच्च । अग्निर्वा-
भूत्वा मुखं प्राविशत् (पू. २।४) इत्येवमादिविशेषानुगतिभ्यामभिमा-
२० नित्वमित्यर्थः । देवतापदं च श्रुत्यन्तरे ॥ २।१।५ ॥

१ साम्याधिकरणस्य नान वेदान्ताधिकरणमन्वयां नोपलब्धये ।

दृश्यते तु ॥ २११६ ॥

परिहरति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । दृश्यते हि कार्यकारणयो-
र्वैरूप्यं केरागोमयंबृश्विकादीं । चेतनादचेतनोत्पत्तिनिषेधे तदंशस्यैव
निषेधः । तुल्यांशसंपत्तिश्रेत्प्रकृतौपि सदंशः ॥ २११६ ॥ ४ ॥

५

५ असदिति चेत्यधिकरणम् ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ २११७ ॥

भ्रुतौ कारणत्वेनासदुक्तमिति चेन्न प्रतिषेधार्थमेव वचनम् । कथम-
सतः सजायेतेति । कार्यस्य वा पूर्वविप्रतिषेधो ब्रह्मकारणत्वाय ॥ २११७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम् ॥ २११८ ॥

१० पूर्वपक्षमाह । अपीतिलयः । कार्यस्य कारणलये तद्वत् प्रसंगः ।
स्थौल्यसावयवन्वपारिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वादिधर्मसंबन्धावश्यकत्वादसमञ्जसं
ब्रह्मकारणवचनम् ॥ २११८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ २११९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्तीति तुशब्देन परिहरति ।

१५ स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणयोर्विद्यमानत्वाच्च तुवचनम् । तत उत्पन्नस्य
तत्र लये न कार्यावस्थाधर्मसंबन्धः शरावरुचकादिषु प्रसिद्धः । भवतां
पर न दृष्टान्तोरिति ॥ २११९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २११९० ॥

२० स्वपक्षं चेत प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः । निर्विशेषात्प्रधाना-
त्सविशेषस्य कार्यता । तस्योत्पत्तिः । लये तद्धर्मसंबन्धः । असत्कार्यवाद-
प्रसंगः । तथैव कार्योत्पत्ती कारणाभावेन नियमाभावः । भावे वा मुक्तानामपि
पुनर्बन्धप्रसंगः ॥ २११९० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेद्व्यमप्य-
चिमोक्षप्रसंगः ॥ २।१।११ ॥

वेदोक्तेर्भे शुभ्रकतर्केण प्रत्ययस्थानमयुक्तम् । तर्कस्याप्रतिष्ठनात् । तर्को
नाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोका नान्यैरङ्गीक्रियते । स्वतन्त्राणामु-
५ षीणां मतिभेदाद्भवतु नो द्वैरूप्यासंभवात्त्रियामयामावाच्च । अतो न तर्कस्य
प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः परिहारः । अप्यन्यथानुमेयमिति चेत् । एवमप्यन्यथा
व्यमनुमास्यामहे । यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । न हि कोपि तर्कः
प्रतिष्ठितो नास्तीति वक्तुं शक्यते । व्यवहारोच्छेदप्रसंगात् ।

आर्षे धर्मोपदेशं च धर्मशास्त्राविरोधिना ।

१० यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

(म. स्मृ. १२।१०६) इति स्मृतेः ॥

सावद्यतर्कपरिहारेण निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवतीति वेद् एव-
मप्यविमोक्षप्रसंगः । ब्रह्मवादिनो निर्दुष्टतर्कसद्भावेपि प्रकृतिवादिनस्तर्कस्य
दोषाविमोक्षप्रसंगः । मूलनियमाभावाद्द्वैमत्यस्य विद्यमानत्वात् ॥ २।१।११ ॥ ५ ॥

१५

६ एतेनेत्याधिकरणम् ।

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ २।१।१२ ॥

सांख्यमतस्य वैदिकप्रत्यासन्नत्वात्केपांचिच्छिष्टानां परिग्रहोप्य-
स्ति । अणुमायाकारणवादास्तु सर्वथा न शिष्टैः परिगृह्यन्त इति तेषां
तर्काः पूर्वोक्तान्यायेन सुतरामेव निरस्ता वेदितव्याः ॥ २।१।१२ ॥ ६ ॥

२०

७ भोक्त्रापत्तेरित्यधिकरणम् । 1969

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ २।१।१३ ॥

कारणदोषं परिहृत्य कार्यदोषपरिहारार्थमारम्भः । भोग्यस्य भो-
क्त्रापत्तिः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य कारणत्वाद् भोक्तुर्भोग्यत्वं भोग्यस्य च

3-C reads प्रत्ययस्थातुं for प्रत्ययस्थानम् ।

7-A, C and B read वेदशास्त्राविरोधिना for धर्मशास्त्राविरोधिना ।

13-क reads निरवद्य for निर्दुष्ट ।

भोक्तृत्वमापद्यते । अतो न विभाग इति चेत्स्याद्भोक्तवत् । यथा लोके कटककुण्डलादीनां सुवर्णकारणत्वेन सुवर्णानन्यत्वेऽपि न कटकस्य कुण्डलत्वमेवं न भोग्यस्य भोक्तृत्वम् ॥ २।१।१३ ॥ ७ ॥

८ तदनन्यत्वाधिकरणम् ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ २।१।१४ ॥

[श्रुतिविरोधं परिहरति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् (छां. ६।१।१) इति । तत्र विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते न वस्तुत इत्यर्थः प्रतिभाति ।

तथाय सति कस्य बल कारणं भवेत् । अतः श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदनन्यत्वं प्रतीयते । कार्यस्य कारणानन्यत्वं न मिथ्यात्वम् ॥

ये पुनर्मिथ्यात्वं तामसबुद्धयः प्रतिपादयन्ति तैर्ब्रह्मवादाः सूत्रश्रुतिनारानेन तिलापः कृता वेदितव्याः । अन्तःप्रविष्टचोरवधार्थमेवैष आरम्भः । अलौकिकप्रमेये सूत्रानुसारेणैव निर्णय उचितः । न स्वतन्त्रतया किञ्चित्परिकल्पनम् । तर्काप्रतिग्रहनादिति निराकृतमेव । न वास्मिन्नपि सूत्रे मिथ्यात्वार्थः संभवति । एकाविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमवाधात्मकरणविरोधश्च । त्रयविरोधमयपरित्यागेनैकमिदं सूत्रमन्यथा योजयन्नतिपृष्ट इत्यलं विस्तरेण ॥ २।१।१४ ॥]

भावे चोपलब्धेः ॥ २।१।१५ ॥

भाव एव विद्यमान एव घटे घटोपलब्धिः । नाभावे । चकारान्भुक्तिकेत्येव श्रुतिः परिगृहीता । वाङ्मात्रेण चोपलम्भे मिथ्येवात्र घटोप्यस्तीत्युक्त उपलब्धेत ॥

इदं सूत्रं मिथ्याशब्दिना न ज्ञातमेव । अत एव पाठान्तरकल्पनमिति ॥ २।१।१५ ॥

सत्त्वाच्चापरस्य ॥ २१११६ ॥

अपरस्य पपञ्चस्य सत्त्वात्कीकृतिकत्वाद् बह्वत्वम् । सदेव सौम्ये-
वमग्र आसीत् । यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्पाचक्षते (छां. ६।२।१) इति
श्रुतेः ॥ २१११६।८ ॥

५ ९ असद्व्यपदेशाधिकारणम् ।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य-
शेषात् ॥ २१११७ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् (ते. २।७) इति श्रुत्या प्रागुत्पत्तेः कार्य-
स्यासत्त्वं बोध्यत इति चेन्न । अव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण तथा व्यपदे-
१० शाः । कुतः । वाक्यशेषात् । तदात्मानं स्वयमकुरुत (ते. २।७) इति
स्वस्यैव क्रियमाणत्वात् । इदमासीत्पदप्रयोगाच्च ॥ २१११७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ २१११८ ॥

युक्तिस्तावत् समयेतमेव कार्यं सदुत्पाद्यत इति संबन्धस्य द्विनि-
घ्नत्वान्नित्यत्वाच्च कारणान्तरेणापि परम्परया संबन्धः । असंबद्धोत्पत्ती तु
१५ मिथ्यात्वमेव । प्रवृत्तिस्त्वभिन्वयकत्वर्थमिति । शब्दान्तरं सच्छब्दादात्मशब्दः ।
आत्मानं स्वयमकुरुत (ते. २।७) इति ॥ २१११८ ॥

पटञ्च ॥ २१११९ ॥

यथा संवेदितः पटो न व्यक्तं गृह्यते विस्तृतस्तु गृह्यते तथाविर्भा-
वानाविर्भावेन जगतोपि ॥ २१११९ ॥

१० यथा च प्राणादिः ॥ २११२० ॥

[यथा प्राणापानानां नियमने जीवनमात्रम् । अनियमन आकु-
ञ्चनादि नैतावता प्राणभेदः पूर्वमसत्त्वं वा । तथा जगतोपि । ज्ञानक्रिया-
भेदात्सूत्रद्वयम् ॥ २११२० ॥ १ ॥]

१० इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २।१।२१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्व इतरस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात्तद्धितं कर्त-
व्यम् । तन्न करोतीति तदकरणादिदोषप्रसक्तिः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुभाविशत् ।
५ (तै. २।६) अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि
(छां. ६।३।२) इति तस्यैव जीवव्यपदेशात् ॥ २।१।२१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २।१।२२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदि ब्रह्म तावन्मात्रं भवेत्तदायं दोषः ।
तत्पुनर्जीवाज्जगतश्चाधिकम् । कुतः । भेदनिर्देशात् । द्रष्टव्यादिवाक्येषु
१० कर्मकर्तृव्यपदेशाद् विज्ञानानन्दव्यपदेशाद्वा । न हि संपूर्णोऽस्य
हितं नियमेन करोति । सर्वेन्द्रियव्यापाराभावंप्रसंगात् । स्वलीलार्थकं तु
करोत्येव ॥ २।१।२२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २।१।२३ ॥

पार्थिवत्वाविशेषेपि हीरमाणिक्यपाषाणानां पलाशचम्पकचन्द-
१५ नानामुञ्चनीचत्वमेवं जीवस्यांशत्वाविशेषेपि ब्रह्मादिस्थावरान्तानामुञ्चनी-
चत्वम् । कार्यवैलक्षण्यं तद्वन्नुरोधश्च दर्शितः ॥ २।१।२३ ॥ १० ॥

११ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २।१।२४ ॥

ब्रह्मैव केवलं जगत्कारणमित्युक्तम् । तन्नोपपद्यते कुलालादेश्च-
२० क्रादिसाधनान्तरस्योपसंहारदर्शनात्संपादनदर्शनादिति चेन्न । क्षीरवद्धि ।
यथा क्षीरं कर्तारमनपेक्ष्य दधिभवनसमये दधि भवति । एवमेव ब्रह्मापि
कार्यसमये स्वयमेव सर्वं भवति ॥ २।१।२४ ॥

7-क reads व्यपदेशात् for निर्देशात् ।

13-प्र. घ. reads तदनुपपत्तिः for तदनुपपत्तिः ।

16-प्र. घ. reads तदनुरोधश्च for तदनुरोधश्च ।

देवादिवदपि लोके ॥ २११२५ ॥

स्वतोभिन्नकरणे दृष्टान्तः यथा देवर्षिपितरो बाह्यनिरपेक्षा एव स्वयोगबलेन सर्वं कुर्वन्ति । एवं ब्रह्माप्यनपेक्ष्य तत्समवायं स्वत एव सर्वं करोति ॥ २११२५ ॥

५ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २११२६ ॥

यद्येकमेव ब्रह्म स्वात्मानमेव जगत्कुर्यात् तदा कृत्स्नं ब्रह्मैकमेव कार्यं भवेत् । अर्थाशभेदेन व्यवस्था तथा सति निरवयवत्वश्रुतिविरोधः । निष्कलं निष्क्रियं शान्ताम् (श्वे. ६।१९) इति ॥ २११२६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २११२७ ॥

- १० तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । श्रुतः । श्रूयत एव द्वयमपि । न च श्रुतं युक्त्या बाधनीयम् । शब्दमूलत्वात् । शब्दैकसमधिगम्यत्वात् । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्कैण योजयेत् । (म. पृ. ११३।७) अर्वाचीनविकल्पविचारकृतकप्रमाणाभासशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरवग्रहवादिनां वादानवसरे सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ॥ एवं परि-
१५ दृतेपि दोषे स्वमत्यानुपपत्तिमुद्भाव्य सर्वसंप्रवृत्तं वदन्मन्दमतिः सद्भिर्दोषेभ्यः ॥ २११२७ ॥

आत्मानि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २११२८ ॥

- सृष्टौ देशकालापेक्षा नास्ति । आत्मन्येव सृष्टत्वाच्च । देशकालसृष्ट्यावप्यात्मन्येव साधिकरणस्य सृष्टत्वाच्च । बहिरन्तश्च जगत्सृष्टि वा आह
१० विगोपाभावेन—अनन्तरोभासः (बृ. ४।५।१९) इति विरोधाभासो विचित्रशक्तियुक्तत्वात्सर्वभवनसमर्थत्वाच्च ॥ २११२८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २११२९ ॥

(प्रधानवादिनोपि सर्वपरिणामसावयवत्वनित्यत्वादिदोषो दुष्परिहरः । युक्तिमूलत्वाच्च तस्य । अचिन्त्यकल्पनार्था प्रमाणाभावाच्च ॥ २११२९ ॥ १ ॥)

6—B om. तत्रा after कुर्यात् ।

14—C reads विचारानवसरे for वादानवसरे ।

१२ सर्वोपेताधिकरणम् ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ २१११३० ॥

सर्वशक्तिमिरुपेतोपगतः । चकारात्सत्प्यादिगुणयुक्तश्च । कुतः ।
तद्दर्शनात् । तथा वेदे दृश्यते । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वकर्ता सर्वकामः
५ (वां. ३११४१२) इत्यादि ॥ २१११३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ २१११३१ ॥

कर्तेन्द्रियवान् लोके । ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात्कथं कर्तृत्वमिति
चेन्न । अस्य परिहारः पूर्वमेवोक्तः—भ्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् (ब्र. सु.
२१११२७) इत्यत्र । अनवगाह्यमाहात्म्ये श्रुतिरेव शरणं नान्या वाचो
१० मुक्तिरिति ॥ २१११३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ २१११३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम् । कुतः । प्रयोजनवत्त्वात् । कार्यं हि
प्रयोजनवद्दृष्टं लोके । ब्रह्मणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं संभावयितुमपि
न शक्यते । आप्तकामश्रुतिविरोधात् । व्यधिकरणो हेतुर्नसमाप्तो
१५ वा ॥ २१११३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ २१११३३ ॥

तुराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । लोकवल्लीला नहि लीलायां किञ्चि-
त्प्रयोजनमस्ति । लीलाया एव प्रयोजनत्वात् । ईश्वरत्वादेव न लीला
पर्यनुयोक्तुं शक्या । सा लीला कैवल्यं मोक्षः । तस्य लीलात्वेऽप्यन्यस्य
२० तत्कीर्तने मोक्ष इत्यर्थः । लीलेव केवलेति वा ॥ २१११३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ २१११३४ ॥

कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुःखिनश्च प्रलयं च कुर्वन् विषमो निर्घृण-
श्चेति चेन्न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखे प्रयच्छतीति ।
भाविबोधनायैतदुक्तम् । वरतुतस्त्वात्मसुदैवैषम्यनैर्घृण्यसंभावेनैव नास्ति ।
२५ दृष्टिवद् भगवान् । बीजवत्कर्म । श्रुतिरेव तथा दर्शयति—एष ह्येव साधु
कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीयति । एष उ एवासाधु कर्म

कारयति तं यमभो निनीयति । (की. भा. ३।८) पुण्यो वै पुण्येन
कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणा (वृ. ३।२।१३) इति च । सापेक्षमपि
कुर्वन्नीश्वर इति माहात्म्यम् ॥ २।१।३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ २।१।३५ ॥

५ न कर्माविभागात् कार्योद्दिमात्पूर्वं संभवति । पश्चात्त्वन्त्योन्याश्रय
इति चेन्न । अनादिनात् । बीजाङ्कुरवत्प्रताहस्यानादित्वात् ॥ २।१।३५ ॥

उपपद्यते चाव्युपलभ्यते च ॥ २।१।३६ ॥

कथमनादित्वमिति चेदुपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः । कृतहा-
न्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च श्रुतिस्मृत्योः । अनेन जीविनात्मना

१० (छां. ६।३।२) इति सर्गादौ जीवप्रयोगादनादित्वम् । तदसैव यथापूर्वं
सदा विश्वमिदं भवान् इति च ॥ २।१।३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ २।१।३७ ॥

उपसंहरति । वेदोक्ता धर्माः सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सर्वसमर्थत्वा-
मिति ॥ २।१।३७ ॥ १२ ॥

१५ इति त्रिवेदव्यासमतवर्तिश्रीवह्मनाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुशास्ये
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २।१ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

१ रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २।२।१ ॥

१० स्वतन्त्रतया सर्वे वादा निराक्रियन्तेस्मिन्नाद । लोकानां मूर्ध-
नादीनामचेतनेन केवलेन मूधानेन रचना भोषणमते । रचितत्वादेव न
परिणामः । सर्वस्य संश्लेषप्रसंगात् । अतश्चेतनकर्तृत्वा रचना नाचेतनेन

१२ सर्वोपेताधिकरणम् ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ २।१।३० ॥

सर्वशाक्तिभिरुपेतोपगतः । चकारात्सत्यादिगुणयुक्तश्च । कुतः ।
तद्दर्शनात् । तथा वेदे दृश्यते । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वकर्ता सर्वकामः
५ (छां. ३।१।४।२) इत्यादि ॥ २।१।३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ २।१।३१ ॥

कर्तेन्द्रियवान् लोके । ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात्कथं कर्तृत्वमिति
चेन्न । अस्य परिहारः पूर्वमेवोक्तः—श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् (ब्र. सू.
२।१।२७) इत्यत्र । अनवगाह्यमाहात्म्ये श्रुतिरेव शरणं नान्या वाचो
१० युक्तिरिति ॥ २।१।३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ २।१।३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम् । कुतः । प्रयोजनवत्त्वात् । कार्यं हि
प्रयोजनवद्दृष्टं लोके । ब्रह्मणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं संभावयितुमपि
न शक्यते । आमकामश्रुतिविरोधात् । व्याधिकरणो हेतुर्नसमाप्तो
१५ वा ॥ २।१।३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ २।१।३३ ॥

तुराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । लोकवल्लीला नहि लीलायां क्वि-
त्प्रयोजनमास्ति । लीलाया एव प्रयोजनत्वात् । ईश्वरत्वादेव न लीला
पर्यनुयोज्यं शक्या । सा लीला कैवल्यं मोक्षः । तस्य लीलात्वेऽप्यन्यस्य
२० तत्कीर्तने मोक्ष इत्यर्थः । लीलेव केवलेति वा ॥ २।१।३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ २।१।३४ ॥

कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुःखिनश्च प्रलयं च कुर्वन् विषमो निघृण-
श्चेति चेन्न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखे प्रयच्छतीति ।
सादिबोधनायैतदुक्तम् । वस्तुतस्त्वात्मसृष्टेर्वैषम्यनैर्घृण्यसंभावेनैव नास्ति ।
२५ वृष्टिवद् भगवान् । बीजवत्कर्म । श्रुतिरेव तथा दर्शयति—एष ह्येव साधु
कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेऽऽ उन्निनीयति । एष उ एवासाधु कर्म

कारयति तं यमधो निनीषति । (कौ. ब्रा. ३।८) पुण्यो वै पुण्येन
कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणा (नृ. ३।२।१३) इति च । सापेक्षमपि
कुर्वन्नीश्वर इति माहात्म्यम् ॥ २।१।३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ २।१।३५ ॥

५ न कर्माविभागात् कार्पोद्विमात्पूर्वं संभवति । पश्चात्त्वन्ध्याभ्रय
इति चेन्न । अनादित्वात् । बीजाङ्कुरवत्प्रवाहस्यानादित्वात् ॥ २।१।३५ ॥

उपपद्यते चाण्युपलभ्यते च ॥ २।१।३६ ॥

कथमनादित्वमिति चेदुपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः । कृतहान्य-
न्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च श्रुतिस्मृत्योः । अनेन जीविनात्मना
१० (छां. ६।३।२) इति सर्गादी जीवप्रयोगादनादित्वम् । तपसैव यथापूर्वं
स्रष्टा विश्वमिदं भवान् इति च ॥ २।१।३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ २।१।३७ ॥

उपसंहरति । वेदोक्ता धर्माः सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सर्वसमर्थत्वा-
दिति ॥ २।१।३७ ॥ १ ॥

१५ इति त्रिवेदन्यासमतवर्तिश्रीविह्वलाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुशाख्ये
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २।१ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

१ रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २।२।१ ॥

१० सतन्त्रतया सर्वे वादा निराक्रियन्तेऽस्मिन्वाद् । व्युत्पत्त्या शुभ-
वादीनामचेतनेन केवलेन धुधानेन रचना नोपपद्यते ॥ रचिनात्तदं न
परिणामः । सर्वस्य संश्लेषप्रसंगात् । अतश्चेतनकर्तृका रचना नाचेतनेन

प्रधानेन कर्तुं शक्या । तस्मात्कारणत्वेन प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथो-
पपत्त्या बाधितमेवानुमानमिति चकारार्थः ॥ २।२।१ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २।२।२ ॥

भुवनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परिणामे प्रवृ-
५ त्तिर्नोपपद्यते । प्रधानस्य वा प्रथमप्रवृत्तिः । यद्यपि प्रधानकारणवादे फल-
पर्यन्तमूर्द्धादिप्रमाणे न किञ्चिद् दूषणम् । कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वात् ।
तथापि वादिन प्रति लोकन्यायेन वक्तव्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्य-
वहारोस्ति । चेतनाश्चतुर्विधा जीवाः सशरीरा अलौकिकाश्च । अन्ये अचे-
तनाः । तन्न्यायेन विचारोत्रेति न किञ्चिद्विचारणीयम् ॥ २।२।२ ॥

१० पयोभ्युवञ्चेत्त्रापि ॥ २।२।३ ॥

यथा पयो विचित्रफेनरचना करोति यथा वा नद्यादिजल स्वत-
एव स्यन्दत इति चेत् । न । तत्रापि दोहनाधिश्रयणे मेघानां चेतनानामेव
सत्त्वात् ॥ व्याख्यानान्तरे त्वन्नाम्बुवदित्युच्येत । द्वितीयस्य सामाधान
नोभयवादिसमतम् ॥ २।२।३ ॥

१५ व्यतिरेकानवास्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ २।२।४ ॥

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात्सर्वदा कार्यकरणमेव न व्यतिरेकण
तूष्णीमवस्थानमुचितम् ॥ पुरुषाधिष्ठानस्य तु तुल्यत्वात् । सेश्वरसाग्न्यमते-
ष्येश्वर्यं तदधीनमिति यथास्थितमेव दूषणम् ॥ २।२।४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ २।२।५ ॥

२० तृणपल्लवजलानि स्वभावादेव परिणमन्त एवमेव प्रधानमिति न
मन्तव्यम् । अन्यत्र शृङ्गादां दुग्धस्याग्भावात् । चकाराच्चेतनक्रियाप्याप्ति ।
ततश्च लोकदृष्टान्ताभावाच्चेतन प्रधानं न कारणम् ॥ २।२।५ ॥

अभ्युपगमेप्यर्थाभावात् ॥ २।२।६ ॥

प्रधानकारणवादाद्गीकारेण प्रत्यकारित्वाभावात् पुरुषार्थः प्रेतात्
सिद्ध्यति ॥ २।२।६॥१॥

२ पुरुषाश्मयवदित्यधिकरणम् ।

पुरुषारम्भवदिति चेत्तथापि ॥ २।२।७ ॥

1972 Antipa
Frank

- ५ [प्रधानस्य केवलस्य कारणवादो निराकृतः । पुरुषमेरितस्य कार-
णत्वमाशङ्क्य परिहरति । पुरुषः पद्भुर्न्धमासङ्ख्यान्योपकाराय गच्छति ।
यथा वायुःकान्तं सन्निधिमद्येण लोहे क्रियामुत्पादयति । एवमेव पुरु-
षाधिष्ठितं, पुरुषसंनिहितं वा प्रधानं प्रवर्तिष्यत इति चेत्तथापि दोषस्तद-
वस्थः । प्रधानश्रेयस्त्वं पुरुषस्य स्वाभाविकं प्रधानकृतं वा । भावे प्रधा-
नस्याप्रयोजकत्वम् । द्वितीये प्रधानदोषस्तदवस्थः । नित्यसंबन्धस्य
विशिष्टकारणत्वेनिर्माक्षः । (अशक्तस्य तु मोक्षाद्गीकारः सर्वथानुपपन्नः)]
॥ २।२।७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ २।२।८ ॥

- प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वं भवेदप्यवम् । तत्र नोपपद्यते । पुरुषस्या-
१५ ङ्गित्वं ब्रह्मवादमवेशो मतहानिश्च । प्रकृतेरङ्गित्वे न्वनिर्माक्षः । अनेन परि-
हृतोपि मायावादो निर्लेजानां हृदये भासते ॥ २।२।८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञाशक्तिविभोगात् ॥ २।२।९ ॥

- अन्यथा वयं सर्वमनुमिमीमहे । यथा सर्वं दोषाः परिहृता भव्यु-
विति चेत् तथापि पूर्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यम् । तथा सति बीज-
१० स्थैवाभावान् नित्यस्वाशानिर्माक्ष इति ॥ २।२।९ ॥ ३

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ २।२।१० ॥

परस्परविरुद्धत्वान्मतवर्तिनां पञ्चविंशतिपक्षाद्गीकारात् । वस्तुतस्त्य-
सौकिकार्थे वेद एव प्रमाणं नान्यदिति ॥ २।२।१०॥२ ॥

३ महदीर्घवद्वेत्यधिकरणम् ।

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ २।२।११ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्र स्थूलकार्यार्थं प्रथमं परमाणुद्वयेन द्यणुकमारभ्यते । परमाणुद्वयसंयोगे द्यणुकं भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधोभावमिलने द्यणुकं महत् स्याद् द्विगुणपरिमाणवत्वात् । प्राक्पश्चान्मिलने दीर्घवद्वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं ह्रस्वं परितो मण्डलं च । उपहोत्तार्थं तस्य मतस्यानुवादः ॥ २।२।११ ॥

किमतो यदेवमत आह—

उभयथापि न कर्मातिस्तद्भावः ॥ २।२।१२ ॥

उभयथापि न । कुतः । न कर्म । (नकारो देहलीमदीपन्यायेनोमपत्र संबन्धते) अतो द्यणुकाभावः । उभयथापि न परमाणुसंघटनम् । प्रवेशाभावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् ॥ असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत्स्यात् । संयोगजनकं कर्मापि न संभवति । कारणान्तराभावात् । प्रपन्नवत्तात्मसंयोगेदृष्टवदात्मसंयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात्तदेव तत्स्यात् । विशेषाभावादिभागस्याशक्यत्वाच्च । अतो द्यणुकस्याभावः ॥ २।२।१२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनपस्थितेः ॥ २।२।१३ ॥

परिमाणुद्यणुकयोः समवायोद्धीक्रियते । स संबन्धिनोरवस्थाननपेक्षते । संबन्धेस्योमयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः तदा संबन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोपि न द्यणुक उत्पद्यते । किंच । समवायो नाद्धीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् । संबन्धत्वात्तस्य । यथा संबन्धिनि संबन्धान्तरापेक्षेवं समवायस्यापि । तथा सत्पन्नवस्थितिः ॥ २।२।१३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ २।२।१४ ॥

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात्तथा कार्यं स्यात् ॥ २।२।१४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोदर्शनात् ॥ २।२।१५ ॥

यद्दृष्यादिमत्तवन्नित्यम् । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वादिपर्ययः

१३३ ४ समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणम् । [अ. २. पा. २. सू. १६]

अनित्यत्वमपरमाणुत्वं च । न च प्रमाणकत्वेन तदतिरिक्ते न्यायिरिति
वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्येव परिहृता ॥ २।२।१५ ॥

उभयथापि च दोषात् ॥ २।२।१६ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वेन तदभावे च दोषः । एकत्रानित्यत्वम-
५ न्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वं च । हरिद्राचूर्णसम्बन्धे रूपान्तरस्य अन-
नाद्विरोधोपि यकारार्थः ॥ २।२।१६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ २।२।१७ ॥

सर्ववीदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्वथा नापेक्ष्यते ॥ २।२।१७ ॥ १ ॥

४ समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणम् ।

१० समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ २।२।१८ ॥

अतः परं बाह्यमतनिराकरणम् । ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संह-
न्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिन्यादिभूतसमुदाय एकः । रूपा-
विस्कन्धसमुदायश्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च
स्कन्धाः । तदुभयसंयन्धे जीवस्य संसारः । तदपगमं मोक्ष इति । तत्रो-
१५ भयहेतुकेपि समुदाये जीवस्य तदप्राप्तिः । क्षणिकत्वात् । सर्वक्षणिकत्वे
जीवमात्रक्षणिकत्वे वा तदप्राप्तिः ॥ २।२।१८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमि-
त्तत्वात् ॥ २।२।१९ ॥

क्षणिकत्वेपि पूर्वपूर्वशोत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वात्कारणत्वात्सन्तरेव
२० जीवत्वान्बडत्वाच्च न कल्प्यनुपपत्तिरिति चेन्न । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ।
अनुसंधानाभ्युपगमे स्थिरत्वापत्तिः । संबन्धवियोगार्थं को वा यत्तेत् ।
स्थेर्यामावात्समुवायानुपपत्तिश्च ॥ २।२।१९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २।२।२० ॥

उत्तरोत्पत्तिरपि न संभवति । उत्पन्नस्य खलुत्पादकृत्यम् । अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्पत्तिक्षण एव स्थितिपल्लयकार्यकरण-
सर्वाङ्गीकारे विरोधादिकमपि न स्यात् ॥ २।२।२० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २।२।२१ ॥

५ एका क्षणिकत्वप्रतिज्ञा । अपरा चतुर्विधान्हेतुन्मतीत्य चिसचेत्ता
उत्पद्यन्त इति वस्तुनः क्षणान्तरसंबन्धे प्रथमप्रतिज्ञा नश्यति । असति
द्वितीया । द्वितीया चेन्नाङ्गीक्रियंत तदा प्रतिबन्धाभावात्सर्वं सर्वत
एकदेवोत्पद्येत ॥ २।२।२१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २।२।२२ ॥

१० अपि च । वैनाशिक्रः कल्पयन्ति । बुद्धिबोध्यनयादन्यत्
संस्कृतं क्षणिकं चेति । त्रयं पुनर्निरोधद्वयमाकाशं च । तत्रेदानी निरो-
धद्वयाङ्गीकारं दूषयति ।

प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भावाना बुद्धिपूर्वको विनाशः । विपरीता-
प्रतिसंख्यानिरोधः । त्रयमपि निरुपाख्यम् । निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति ।

१५ सन्ततेरविच्छेदात् । पदार्थानां च नाशकसंबन्धाभावात्प्रतिबन्धसंब-
न्धाभावः । आद्यो निराधः पदार्थविषयको व्यर्थः । द्वितीयः क्षणिकाङ्गी-
कारेणैव सिद्धत्वान्नाङ्गीकर्तव्यः ॥ २।२।२२ ॥

उभयथा च द्रोपात् ॥ २।२।२३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताविद्याविनाशो मोक्ष इति क्षणिकवादिनो

१० मिध्यावादिनश्च मन्यन्ते । अविद्यायाः सपरिकराया निर्हेतुरुविनाशो
शास्त्रवैफल्यम् । अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्याभावान्न सहेतुकोपि । नहि
बन्ध्यापुत्रेण रज्जुसर्पं नाशयते । अत उभयथापि दोषः ॥ २।२।२३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २।२।२४ ॥

यच्चोक्तमाकाशमप्यावरणामावो निरुपाख्यमिति । तन्न । आका-

१५ शेषि सर्वपदार्थवद्वस्तुत्वव्यवहारस्याविशेषात् ॥ २।२।२४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २।२।२५ ॥

सर्वोपि क्षणिकवादो नाधितः । स एवायं पदार्थ इत्यनुस्मरणात्
अनुस्मरणयोरेकाश्रयत्वमेकाविषयत्वं च ॥ २।२।२५ ॥

नासतोदृष्टत्वात् ॥ २।२।२६ ॥

अपिच । नानुपमर्थं प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते । ततश्चासतो-
लीकात् कार्यं स्यात् । तत्र । अदृष्टत्वात् । नहि शशाशुद्धादिभिः किं-
चित्कार्यं दृश्यते ।

एवं सतः कारणत्वं पूर्वपाद उपवाचारातः कारणत्वं निराकृत्यं
व्यासचरणैर्वेदानामव्याकुलत्वे संपादितेपि पुनर्वैत्यव्यामोहनार्थं प्रवृत्तस्यं

१० भगवतो बुद्धस्याज्ञया-त्वं च रुद्र महानाहो मोहशास्त्राणि कारय

(व. पु ७०।३६) अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महामुज । स्वामीः
कल्पितैस्त्वं च जनान्माद्भिमुखान्कुंठ (प. पू. उ.) इत्येवं रूपया

महादेवादयः स्वशैनावतीर्थं वेदिकेषु प्रविश्य विश्वास्तार्थं वेद-
विभागान् यथार्थानपि व्याख्याय सदसद्विलक्षणामसदपरपर्यायामविशां

१५ सर्वकारणात्वेन स्वीकृत्य तन्निबुध्यर्थं जातिभ्रंशरूपं संन्यासापापपुण्ड्रं प्रसा-

र्यं सर्वमेव लोकं व्यामोहितवन्तः । व्यासोपि कलहं कृत्वा शङ्करं
राप्त्वा तूष्णीमास । अतोऽग्निनाभया सर्वतः सहद्वारार्थं यथाश्रुतानि श्रुति-

सूत्राणि याजयता सर्वो मोहो निराकृता वेदित्यः । प्रथमाध्याय एष
तन्मतमनूय विस्तरेण निराकृतमिति नाशोच्यते ॥ २।२।२६ ॥

२० उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २।२।२७ ॥

यद्यभावाद्भावोत्पत्तिरिद्धीक्रियते तथा सत्युदासीनानामपि साधनर-
हितानां सर्वोपि धान्यादिः सिध्येत । अभावस्य सुलभत्वात् ॥ २।२।२७ ॥

५ नाभाव उपलब्धेरित्याधिकरणम् ।

नाभाव उपलब्धेः ॥ २।२।२८ ॥

२५ एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवायमिमत्तं प्रपञ्चासत्यत्वं

निराकरोति । स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्तीत्याह । तत्र । अस्व
प्रपञ्चस्य नामावः । उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रपञ्चः । यस्तूपलभमान
एव नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यात् ॥ २।२।२८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २।२।२९ ॥

५ ननूपलब्धिमात्रेण न वस्तुसत्त्वम् । स्वप्नमायाभ्रमेवैन्यथा दृष्टत्वा-
दिति चेत् । न । वैधर्म्यात् । स्वप्नादिषु तदानीमेव स्वप्नान्ते वा वस्तुनोन्यथा
भावोपलम्भात् । न तथा जागरिते । वर्षानन्तरमपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ
एव । (स्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याघातश्चकारार्थः ॥ २।२।२९ ॥)

न भावोनुपलब्धेः ॥ २।२।३० ॥

१० यदप्युच्यते बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानवैचित्र्यं भविष्य-
तीति । तत्र । वासनानां न भाव उपपद्यते । त्वन्मते बाह्यार्थस्यानुपलब्धेः ।
उपलम्भस्य हि वासनाजनकत्वम् । अनादित्वे त्वन्धपरम्परान्यायेनाप्र-
तिष्ठैव । (अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावाद् वासनाव्यतिरेकेणाप्यर्थोप-
लब्धेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थसिद्धिः ॥ २।२।३० ॥)

१० क्षणिकत्वाच्च ॥ २।२।३१ ॥

वासनाया आधरोपि नास्ति । आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वात् ।

११ वृत्तिविज्ञानवत् । एवं सौत्रान्तिको विज्ञानवादी च प्रत्युक्तः । माध्यमिकस्तु
मायाबाविवदसंबद्धभाषित्वाद्दुष्ये इति न निराक्रियत आचार्येण
॥ २।२।३१ ॥

१५ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३२ ॥

किं बहुना । बाह्यबाधो यथा यथा विचार्यते तथा तथासंबद्ध
एवेत्पलं विस्तरेण । चकाराद्वेदविरोधो मुख्यः ॥ २।२।३२ ॥ ५ ॥

६ नैकस्मिन्नसंभवादित्याधिकरणम् ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ २।२।३३ ॥

२० विवसनसमयो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्च उदासीनाः
(इह विभक्तीः परेऽप्युच्यते वदन्ति । स्याच्छब्दोमीदृशवचनः ।) अस्तिनास्त्य-

व्यक्तानां प्रत्येकसमुदायाभ्यां स्यात्पूर्वकः समप्रकारो भवति । तदेकास्मि-
न्योजयन्ति । तद्विरोधेनासंभवादयुक्तम् ॥ २।२।३३ ॥

एवं चात्माकात्स्न्यम् ॥ २।२।३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासीनस्य तूष्णमत आह । एवमपि सति त्वात्मनो
५ वस्तुपरिच्छेदादकात्स्न्यं न सर्वत्वम् । अथवा शरीरपरिमाण आत्मा
चेत्तदा सर्वशरीराणामतुल्यत्वादात्मनो न कात्स्न्यं न कृत्वशरीरतुल्य-
त्वम् ॥ २।२।३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ २।२।३५ ॥

शरीराणामवयवोपचयानुसारेणात्मनापि देवतिर्यङ्मनुष्येष्ववयवोप-
१० चयापचयाभ्यां तत्तुल्यता इयात् । तथा सति पर्यायणाविरोध इति न
वक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः । संकोचविकासेपि विकारस्य दुष्परि-
हरत्वात् ॥ २।२।३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्रोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ २।२।३६ ॥

‘अन्त्यावस्थितिर्मुक्तिसमयावस्थितित्तन्माद्धेतोः’ ।^१ पूर्वदोषपरिहा-
१५ राय चोभयनित्यत्वं भवेदणुन्व वा महत्त्वं वा । उभयथापि शरीरपरिणामो
न भवतीति न तवार्थसिद्धिः ॥ २।२।३६ ॥ ६ ॥

७ पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम् ।

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ २।२।३७ ॥

पराभिप्रेताञ्जडजीवान्जिराकृत्येश्वरं निराकरोति ।

२० वेदोक्तादणुमात्रेपि विपरीतं तु यद्भवेत् ।
तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभयं मूलतो मृषा ॥ २७ ॥

‘तार्किकादिमतं निराकरोति पतिश्रेदीश्वरस्तस्माद्भिन्नस्तदा विषम-
करणाद्वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्मापेक्षायां त्वनीश्वरत्वं युक्तिमूलत्वा-
दोषः । असामञ्जस्याद्धेतोर्न पतिन्वेनेश्वरसिद्धिः ॥ २।२।३७ ॥

4-C reads सत्यात्मनो for सति त्वात्मनो । A reads सति त्वात्मनो for the same.

23-C reads कर्मापेक्षया for कर्मापेक्षायां ।

१८ [अणुभाष्य]

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३८ ॥

जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादजसंयोगस्यानिष्टत्वात्पतित्वानुपपत्तिः । तुल्य-
त्वादप्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः ॥ २।२।३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३९ ॥

५ स चेश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमानो लौकिकन्यायेन कल्पनीयः ।
स चाधिष्ठित एव किञ्चित्करोतीति श्वरेष्यधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । तस्मिन्क-
ल्प्यमाने मतविरोधो न वस्थासम्भवश्च ॥ २।२।३९ ॥

करणवच्चेत्र भोगादिभ्यः ॥ २।२।४० ॥

करणवदङ्गीकारे संबन्धदोषः परिहृतो भवति । तच्च न युक्तम् ।

१० भोगादिप्रसक्तेः ॥ २।२।४० ॥ ८६

अन्तवत्त्वममर्षज्ञता वा ॥ २।२।४१ ॥

ईश्वरः प्रकृतिजीवनियमार्थमङ्गीकृतः । तच्च तयोः परिच्छेदे स
भवति । ततश्च लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्व भवेत् । ततश्चानित्य-
ताया मोक्षशास्त्रवैफल्यम् । एतद्वेषपरिहाराय विभुत्वनित्यत्वेङ्गीक्रिय-
१५ माणे संबन्धाभावादसर्वज्ञता वा स्यात् । तस्मादसगतस्तार्किकवादः
॥ २।२।४१ ॥ ७ ॥

८ उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ।

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ २।२।४२ ॥

भागवतमते कंचिदश निराकरोति । ते च चतुर्न्यूतोत्पत्ति वदन्ति
१० वासुदेवात्सकर्षणस्तस्मात्प्रद्युम्नस्तस्मादनिरुद्ध इति । तत्रैवामीश्वरत्वं सर्वदा-
मुत सकर्षणस्य जीवत्वम् । अन्यान्यत्वम् । २

उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । तथा सति पूर्ववत्सर्वजाराः
स्यात् ॥ २।२।४२ ॥

12-C reads संभवति for न भवति ।

19-C om. च after ते ।

न च कर्तुः करणम् ॥ २।२।४३ ॥

कर्तुः संकर्षणसंज्ञकाम्बीवात्प्रयुञ्जसंज्ञकं मन उल्यथत इति तल्लोके न सिद्धम् । न हि कुलालादृण्ड उल्यथत इति । चकारादृग्भिरस्य निराकरणम् ॥ २।२।४३ ॥

५ विज्ञानादिभावं वा तदप्रतिषेधः ॥ २।२।४४ ॥

अथ सर्वे परमेश्वरा विज्ञानादिमन्त इति तथा सति तदप्रतिषेध ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वं च न युक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यमेव दोषः ॥ २।२।४४ ॥

विप्रतिषेधुञ्च ॥ २।२।४५ ॥

१० बहुकल्पतया वेदनिन्दया च विप्रतिषेधः । चकारादृग्दृशक्रियाविरोधः ॥ २।२।४५ ॥ ८ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीनल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राण्यभाष्ये

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २।२ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

११ १ न वियदित्यधिकरणम् ।

न वियदश्रुतेः ॥ २।३।१ ॥

श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरिहाराय । मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्याविराधाभ्याम् । तथा च चक्षुर्वादे जडजीवयोर्विरुद्धांशनिराकरणाय तृतीयपादारम्भः ।

२० द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिः । भूतभौतिकं सर्वं ब्रह्मण पृथक् । निष्कूलिह्नन्यायैकैकम् । अपरा वियदादिक्रमण । सा चानामरूपात्मना नामरूपत्वदत्त्वेनाभिग्न्यक्तिः । सजडस्यैव कार्यत्वात्तस्य जीवस्य त्वंशन्वैतैव न नामरूपसंबन्धः ।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ।

२५

नित्यापरिच्छिन्नतनौ भाकट्यं चेति सा त्रिधा ॥ २।८ ॥

तत्र क्रमसृष्टौ संदेहः । छान्दोग्ये हि—सदेव सौम्येदमग्र आसी-
 देकमेवाद्वितीयम् (छां. ६।२।१) इत्युपक्रम्य—तदैक्षत तत्तेजोसृजत
 (छां. ६।२।३) इति तेजोब्रह्मसृष्टिरुक्ता न वाष्वाकाशयोः । तैत्तिरीयके
 पुनः—ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१) इत्युपक्रम्य—तस्माद्वा एत-
 ५ त्स्मादात्मन आकाशः संभूतः (तै. २।१) इत्याकाशादिसृष्टिरुक्ता ।
 उभयमपि क्रमसृष्टिवान्कमित्येकवाक्यता युक्ता । छान्दोग्ये मुख्यतया
 सृष्टिस्तैत्तिरीये गोणी । मुख्य्या त्वये वक्ष्यते—सोकामयत (तै. २।६)
 इत्यादिना ।

तत्र संशयः । किमाकाशमुत्पद्यते न वेति । किं तावत्प्राप्तं नोत्पद्यते
 १० इति । कुतः । अश्रुतेः । श्रुतिवादिनां श्रुत्येव निर्णयः । श्रुतौ पुनर्मुख्ये
 क्रमसृष्टौ न श्रूयते ॥ २।३।१ ॥

अस्ति तु ॥ २।३।२ ॥

तुगद्ः पक्षं व्याकर्तयति । तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिरस्ति । यद्य-
 पि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावाद्व्यत्रोक्तमप्यङ्गीकर्तव्यमेकवाक्य-
 १५ त्वाय । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोधाच्च ॥ २।३।२ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २।३।३ ॥

वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । कुतः । असंभवान् । न ह्याकाश-
 स्येत्पत्तिः संभवति । निरवयवत्वात् । व्यापकत्वाच्च । मुख्ये चाभावात् ।
 एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन जीववत्तदंशत्वेन वा
 २० तच्छरीरत्वेन वैकविज्ञानकोटिनिवेशात् । लोकेष्ववकाशं कुर्विन्यादी
 गोणप्रयोगदर्शनात् ॥ २।३।३ ॥

शब्दाच्च ॥ २।३।४ ॥

वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम् (बृ. २।३।३) इति । आकाशवत्सर्व-
 गतश्चेति न ह्यमृतस्य ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः संभवति ॥ २।३।४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ २।३।५ ॥

ननु कथं विषयद्वयचिर्गोणी भविष्यति । तत्र हि संभूतमित्येक-
मेव पदमुत्तरत्रानुवर्त्यते । तथा सत्युत्तरत्र मुख्याकारो गौणीति युगपद्वृत्ति-
द्वयविरोध इति चेन्न । एकस्यापि स्यात्कचिन्मुख्या कचिद्गौणीति । ब्रह्म-
५ शब्दो यथा—तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म (त. ३।२) इति ।
पथमवाक्ये मुख्या द्वितीये गौणी । नचात्र प्रयोगभेदोस्तीति वाच्यम् ।
संभूतशब्दोऽप्यावर्तते । न तु तादृशार्थयुक्तोपि । आत्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वमिति
सत्त्वगुणो वचनंहेतुः । तत्तद्भावापन्नं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति नानकल-
क्षणा । तद्भावापत्तिविशेषणव्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा । स्वभावतोपि
१० ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् । तस्माद्गौण्याकारासंभूतिभूतिरित्येवं प्राग् इदमाह
॥ २।३।५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ २।३।६ ॥

भवेदतदेवं यदि छान्दांस्यश्रुतिर्न विरुध्येत । कथम् । एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्यते । अव्यतिरेकात् । अनुद्भवात् । यदि संब-
१५ द्धमेव ब्रह्मणाकारां तिष्ठन् तदा ब्रह्मविज्ञानेनाकाराविपर्ययकरणं संज्ञ-
कविज्ञानम् । आकारास्य चालौकिकत्वात्तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षित-
मपि । न च जीववत् । लौकिकत्वात् । व्यवहारमात्रविषयत्वाज्जातीन्द्रि-
यत्वादिचिन्ता ।

अनुद्भमेपि वस्तुसामर्थ्यात्कथं प्रतिज्ञा हीयते इत्यत आह ।
२० शब्देभ्यः । येनाश्रुतं श्रुतं गवत्पमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवति
(छां. ६।१।१) इति शब्दात्मकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयति ज्ञानम् ।
शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ॥ २।३।६ ॥

यावद्विकारं कृ विभागो लांकवत् ॥ २।३।७ ॥

तुशब्द आकारोत्पन्नमभावनशङ्कां वारयति । यद्यद् विकृतं तस्य

भूतसहपाठात् । शब्दान्तरमद्भ्यः पृथिवीति । तस्मादन्नशब्देन पृथिव्येव
॥ २।३।१२ ॥ ६ ॥

७ तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणम् ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ २।३।१३ ॥

१ आकाशादेव कार्याद्वाष्वादिकार्योत्पत्तिं तृशब्दो वारयति । स एव
परमात्मा वाष्वादीन् सृजति । कथं तच्छब्दवाच्यतेति चेत्तदभिध्यानात् ।
तस्य तस्य कार्यस्योत्पादनार्थं तदभिध्यानं ततस्तदात्मकत्वं तेन तद्वाच्य-
त्वमिति । ननु यथाश्रुतमेव कृतो न गृह्यत इत्यत आह । तल्लिङ्गात् ।
सर्वकर्तृत्वं लिङ्गं तस्यैव सर्वत्र वेदान्तेष्ववगतम् । जडतो देवताया वा
१० यत्किञ्चायमानं तत्सर्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ २।३।१३ ॥ ७ ॥

८ विपर्ययेणेत्यधिकरणम् ।

विपर्ययेण तु क्रमोत्पद्यते ॥ २।३।१४ ॥

यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः कितु विपर्ययेण क्रमः । अत उत्पत्त्य-
नन्तरं प्रलयः । कुतः । उपपद्यते । प्रवेशविपर्ययेण हि निर्गमनम् ।
१५ क्रमसृष्टावैतत् ॥ २।३।१४ ॥ ८ ॥

९ अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम् ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति

चेन्नाविशेषात् ॥ २।३।१५ ॥

१ तैत्तिरीयक आकाशाद्यन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वान्नमयादयो निरूपिताः ।
२० तत्रान्नमयस्य प्राणमयस्य च सामयी पूर्वमुत्पन्नोक्त । आन्दमयस्तु पर-
मात्मा मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने कश्चिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये तत्र क्रमे-
णोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोभ्येन । सूत्रे विपर्ययानन्तरकथ-
नात् । अन्तरेति च वचनात् । तेजोब्रह्मानामन्नमये गतत्वात् । वाष्वा-

काराद्योः प्राण एव गतत्वात् । आकाशात्पूर्वं विज्ञानमनसी उत्पन्ने इति वक्तव्यम् । तयोरेव वचनमेव लिङ्गमिति । अतस्तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येति चेन्न । अविरोधात् । नामरूपविशेषवत्तमेवोत्पत्तिरुच्यते न त्वनयोः । विज्ञानमयस्य जीवत्वान्मनोमयस्य च वेदत्वात् । अतो भूतभौतिकपदेशाभावात्
५ तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ २१३१५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाववित्त्वात् ॥ २१३१६ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्थानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । उत्पत्तिस्तु त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम
१० (आ. का. २८) इति । तथा च जीवस्य समागमलक्षणाप्युत्पत्तिर्न स्यादिति मामाशङ्कं निराकरोति तुराब्दः । चराचरे स्थावरजङ्गमे शरीरे तयोर्विशेषेणापाश्रय आश्रयः शरीरसंबन्ध इति यावत् । न तु स्यान्न तु स्वतः । ननु शरीरस्योत्पत्तौ जीवोप्युत्पद्यते । अन्यथा जातकर्मादीनामभावमसंभवादिति चेन्न । तद्व्यपदेशस्तस्य शरीरस्य जन्ममरणधर्मपत्त्वेन
१५ जीवव्यपदेशो भाक्तो स्थासृजिकः । कुतः । तद्भाववित्त्वात् । शरीरस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव जीवस्य तद्भावित्वम् । देहधर्मा जीवस्य भाक्तः । तत्संनन्वेनेवोत्पत्तिव्यपदेश इति सिद्धम् ॥ २१३१६ ॥ ९ ॥

१० नात्माश्रुतेरित्यधिकरणम् ।

नात्माश्रुतेर्निरयत्वाच्च ताभ्यः ॥ २१३१७ ॥

१० ननु जीवोप्युत्पद्यतां किमिति भाक्तत्वं कल्प्यत इति चेत् । न । आत्मा नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेः । न ह्यात्मन उत्पत्तिः श्रूयते । देवदत्तो जातो विष्णुमित्रो जात इति वेदोत्पत्तिरेव । ननु तद्व्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसंबन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे वक्ष्यते । किंच । नित्यत्वाच्च ताभ्यः श्रुतिभ्यः ।
१५ अयमात्माजरोमरः (बृ. ४।४।२५) न जागते म्रियते (कठ. १।२।१८) इत्येवमादिभ्यः ॥ २१३१७ ॥ १० ॥

११ ज्ञोत एवेत्यधिकरणम् ।

गुणान्तिरूपयन्मथमत्तश्चेतन्यगुणमाह ।

ज्ञोत एव ॥ २।३।१८ ॥

सर्वविप्रववादी
ब्रह्मवाक्यान्नुदाहृत्य

ज्ञश्चेतन्यस्वरूपः । अत एव श्रुतिभ्यो विज्ञानमय इत्यादिभ्यः ।
 ११ सर्वविप्रववादी ब्रह्मवाक्यान्नुदाहृत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य श्रुतिसू-
 त्रोल्लङ्घनेन प्रगल्भते । स वक्तव्यः । किं जीवस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते
 जीवत्वं वा निराक्रियत इति । आद्य इटापात्तिः । न हि विस्फुलिङ्गो-
 ग्न्यंशो भूत्वा नाग्निः । द्वितीये स्वरूपनाशः । जीवत्वं कल्पितमिति चेन्न ।
 अनेन जीवेनात्मना (छां. ६।३।२) इति श्रुतिविरोधात् । न नानादिरयं
 १० जीवब्रह्मविभागो बुद्धिभूतः । प्रमाणाभावात् । सदेव सोम्येदमग्र आसदि-
 कमेवाद्वितीयम् (छां. ६।२।१) इति श्रुतिविरोधश्च । न च जीवातिरिक्तं
 ब्रह्म नास्ति । सर्वश्रुतिसूत्रनारापसंगात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः । अयमा-
 त्मापहतमात्मा (छां. ८।१।५) अधिकं तु भेदनिर्देशात् (ब्र. सू. १।
 २।१।२२) इत्यादिबाधः । तस्मात् सदंशस्य तद्यपदेशवाक्यमात्रं
 १५ स्वीकृत्य शिष्टपरिग्रहार्थमाध्यमिकस्यैवायमपरावतारो नितरां सद्भिरूपेभ्यः
 ॥ २।३।१८ ॥ ११ ॥

१२ उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणम् ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २।३।१९ ॥

अत एवेति वर्तते । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति स ह वैतैः सर्व-
 १० रुत्क्रामति । ये के चास्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति
 (कौ. ३।३) इति । तरमाल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे । श्रुत्युक्ता-
 नामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणाद्यधायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यम्
 यद्यपि-आरात्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः (श्वे. ५।८) इति भर्तृवैव परिमाणमुक्तं

तथापि बहुवादविप्रतिपन्नत्वाद् युक्तिभिः साधयति । ब्रह्मवैलक्षण्यार्थमु-
त्क्रान्तिपूर्वकत्वमुक्तम् ॥ २।३।१९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २।३।२० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां संबन्ध इन्द्रियादिभिः परिष्वङ्गोप्यस्ति ।

११ ततः संदेहोपि भवतु किमुपाधित एतेषां संबन्धो भवेत्स्वतौ चेति ॥

उत्तरयोर्गत्यागतयोः स्वात्मना केवलस्वरूपेण ।

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून्सृजते संचरत्यपि ॥

जाग्रत्स्थौ तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥

ब्रह्मोपनिषद् । अनेन जीविनात्मनानुप्रविश्य ब्रह्माण्येति । काम-

१२ रूप्यनुसंचरन् (वे. उ. ३।१०) इति वा ।

अथवेत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवसंबन्ध एव बोध्यते नाणुत्वम् ।

स्वात्मना चोत्तरयोरित्यणुत्वम् । अद्भुतमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात्

(म. भा. ३।२९।७।७) इत्युत्कमे गत्यतिरिक्ते स्वातन्त्र्यभावात् ।

स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च गत्यागतयोः संबन्धी जीव इत्यर्थः ।

१५ अतो मध्यपरिमाणमयुक्तमित्यणुरेव भवति ॥ २।३।२० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात् ॥ २।३।२१ ॥

जीवो नाणुर्भक्षितुमर्हति । कुतः । अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतन्या-

पकत्वश्रुतेः । स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः (बृ. ४।४।२२)

इति चेन्न । इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म । तस्याधिकारे महानज

२० इति वाक्यम् । प्रकरणेन शब्दाश्च नियम्यन्ते । अन्यपरा अपि योगेन

ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ॥ २।३।२१ ॥

स्वशब्दोन्मानार्था च ॥ २।३।२२ ॥

स्वयं विद्वत्स्य स्वयं निर्मात्रं स्वैव भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्थापिति

(बृ. ४।३।९) इति स्वशब्दोणुपरिमाणं जीवं बोधयति । न हि स्वप्ने

२५ न्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं संभवति । वालाग्रशतभागस्य

शतधा कण्डिपतस्य तु । मागो जीवः स विज्ञेयः (श्वे. ५।५८) इति आरा-

ग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः (श्वे. ५।८) इति चोन्मानम् । चकारात्स्वंप्रबोधयोः संधावागतिदर्शनम् ॥ २।३।२२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २।३।२३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न भवति ५ चन्दनवत् । यथा । चन्दनमेकदेशस्थितं सर्वदेहसुखं करोति महातनूतैलस्थितं वा तापनिवृत्तिम् ॥ २।३।२३ ॥

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्दृदि
हि ॥ २।३।२४ ॥

चन्दनवस्थितिर्वैशेष्यमनुपहतन्वचि सम्यक्तयावस्थानं तस्मात् । त्वन

१० एकत्वान् तत्र भवतु नाम नतु प्रकृते तथा संभवतीति चेन्न । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि स्थानविशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्थितिः । गृहां प्रविष्टाविति हि युक्तिः ॥ २।३।२४ ॥

गुणाद्रालोकवत् ॥ २।३।२५ ॥

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः स सर्वशरीरव्यापी । यथा मणिप्रवेकस्य

१५ कान्तिर्वहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव स्पर्शानुपलम्भात् । उदकगतोष्णवत् । न च विजातीयस्यारम्भकत्वं प्रमाणाभावात् लोकप्रतीतिस्तु सर्वैर्वादिभिरुपपाया । तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्थलान्तर आरभ्यत इति कल्प्यताम् । तथैव लोकप्रतीतिः । पुष्परागादेरपि प्रभारूपमेव तावद्देशं व्याप्नोतीति मणिस्वभावादेवाङ्गीकर्तव्यम् । आरम्भकस्य २० तेजसस्तत्राभावात् । कान्तिः प्रभा रूपमिति हि लोके पर्यायः । वाशब्दो यथालोकं युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति । ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके दृश्यते तथैव ब्रह्मणो जानमिति न कल्पनालेशोपि ॥ २।३।२५ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २।३।२७ ॥

इदयायतनमणुपरिमाणत्वं चात्मनोमिधाय तस्यैवाल्लोमभ्य आन-
खाश्रेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २।३।२७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २।३।२८ ॥

पञ्चया शरीरं समारूढ (कौ. ३।६) इति करणत्वेन पृथगुप-
देशाच्चैतन्यं गुणः ॥ २।३।२८ ॥ १२ ॥

१३ तद्गुणसारस्वादित्यधिकरणम् ।

तद्गुणसारस्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २।३।२९ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्वमिती-

११ मामाराह्णां निराकरोति तुराब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणाः प्रज्ञादृष्टत्वादयश्च
एवात्र जीवैः सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण इत्यभात्ये राजपदप्रयोगव-
ज्जीवैः भगवद्व्यपदेशः । मंत्रेयीति संपूर्णे ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः ।

[ननु कथमन्यस्यान्यधर्मवत्त्वेन कथनम् । नहि निरूपणस्थल
एवोपचारः संभवति । तत्राह । प्राज्ञवत् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संप-

१५ रिष्वक्तः (बृ. ४।३।२१) इत्यत्र-एवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञे-
नात्मना संपरिष्वक्तः (बृ. ४।३।२१) इत्यभियाय प्राज्ञस्वरूपमाह ।

तद्वा अस्मैतदतिच्छन्दोपहतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमत्र पिता
अपिता भवति (बृ. ४।३।२२) इत्यादि । प्राज्ञश्च सुपुमसाक्षी । न हि
तस्यापहतपाप्मत्वमस्ति ब्रह्मलिङ्गात् । एवमेव शरीरस्यापि जीवस्य ब्रह्म-

२० धर्मबोधिकाः श्रुतयः ।

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधन-
मिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सुत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे
पिचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्तृत्वावसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रतिज्ञाय सम-

१५ यमागच्छत्य-अधिकं तु भेदनिर्देशात् (अ. सू. २।१।२२) इति परि-
हृत्य जीवस्याणुत्वमुपचाराद् ब्रह्मत्वमंशत्वं परार्थीनकर्तृत्वादिर्कं प्रति-

ग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः (श्वे. ५।८) इति चोन्मानम् । चकारात्स्वंप्रप्रेषो-
पयोः संधावागतिदर्शनम् ॥ २।३।२२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २।३।२३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न भवति
५ चन्दनवत् । यथा । चन्दनमङ्कदेशस्थितं सर्वदेहमुखं करोति महातमतेल-
स्थितं वा तापनिवृत्तिम् ॥ २।३।२३ ॥

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्दृदि
हि ॥ २।३।२४ ॥

चन्दनेवस्थितिर्वैशेष्यमनुपहतत्वाच्च सम्यक्तयावस्थानं तस्मात् । त्वत्

१० एकत्वात् तत्र भवतु नाम नतु प्रकृते तथा संभवतीति चेन्न । अभ्युपग-
मात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि स्थानविशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य
स्थितिः । गृहां प्रविष्टाविति हि युक्तिः ॥ २।३।२४ ॥

गुणाद्रालोकवत् ॥ २।३।२५ ॥

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः स सर्वशरीरव्यापी । यथा मणिप्रवेकस्य

१५ कान्तिर्बहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव स्पर्शानुपलम्भात् ।
उदकगतौष्ण्यवत् । न च विजातीयस्यारम्भकत्वं प्रमाणाभावात् लोकप्रती-
तिस्तु सर्वैर्वादिभिरुपपाद्या । तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्थलान्तर
आरभ्यत इति कल्प्यताम् । तथैव लोकप्रतीतिः । पुष्परागादेरपि प्रभारूप-
मेव तावदेशं व्याप्नोतीति मणिस्वभावादेवाङ्गीकर्तव्यम् । आरम्भकस्य
२० तेजसस्तत्राभावात् । कान्तिः प्रभा रूपमिति हि लोके पर्यायः । वाशब्दो
यथालोकं युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति । ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके
दृश्यते तथैव ब्रह्मणो जानमिति न कल्पनालेशोपि ॥ २।३।२५ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २।३।२७ ॥

इदयायतनमणुपरिमाणत्वं चात्मनोभिधाय तस्यैवाल्लोमभ्य आन-
खाग्नेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २।३।२७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २।३।२८ ॥

१ प्रज्ञया शरीरं समांरुह्य (क्री. ३।६) इति करणत्वेन पृथगुप-
देशार्थितन्यं गुणः ॥ २।३।२८ ॥ १२ ॥

१३ तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणम् ।

तद्गुणसारत्वाच्च तद्गुणपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २।३।२९ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्वमिती-
११ मामाशाङ्गां निराकरोति तुराब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणाः प्रज्ञाद्रष्टृत्वादयस्त
एवात्र जीवे सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण इत्यमात्मे राजषट्प्रयोगव-
ज्जीवे भगवद्गुणपदेशः । मेत्रेयीति संपूर्णे ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः ।

[ननु कथमन्यस्यान्यधर्मवत्त्वेन कथनम् । नहि निरूपणस्थल
एवोपचारः संभवति । तत्राह । प्राज्ञवत् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संप-

१५ रिष्वक्तः (वृ. ४।३।२१) इत्यत्र—एवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञे-
नात्मना संपरिष्वक्तः (वृ. ४।३।२१) इत्यभिधाय प्राज्ञस्वरूपमाह ।
तदा अस्थितदतिच्छन्दोपहतपाप्मामयं रूपमशोकान्तरमत्र पिता
अपिता भवति (वृ. ४।३।२२) इत्यादि । प्राज्ञश्च सुपुत्रसाक्षी । न हि
तस्यापहतपाप्मत्वमस्ति ब्रह्मलिङ्गात् । एवमेव शरीरस्यापि जीवस्य ब्रह्म-

२० धर्मबोधिकाः श्रुतयः ।

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषस्तु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधन-
मिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे
विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्तृत्वायसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रतिज्ञाय राम-
न्ययनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्याविरोधं ऐक्येऽप्यहिताकरणादिदो-

२५ पमाङ्गुल्य—अधिकं तु भेदनिर्देशात् (व. सू. २।१।२२) इति परि-
इत्य जीवस्याणुत्वमुपचाराद् ब्रह्मत्वमंशत्वं परार्थीनकर्तृत्वाधिकं प्रति-

पाय तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिमुक्त्वा सप्ताधनेन ब्रह्मज्ञानेनांर्चिरा-
दिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा—न स पुनरावर्तते (कालाम्नि. २) इत्यनावृत्तिं
वदञ्छास्तपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् ।

तत्र काश्चित् तद्व्यपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि स्वीकृत्य जीव-
मात्रं च ब्रह्म स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं
परिकल्प्य तद्बोधकश्रुतीनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुषुप्तिसंपत्योर्म-
गवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां संयोमुक्तिरूपफल-
वाचकत्वमुक्त्वा क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुली-
चकार । तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत्सद्भि-
१० रनुसंधेयम् ॥ २।३।२९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ २।३।३० ॥

ननु कथमन्यस्य नीचस्य सर्वोत्कृष्टव्यपदेशोपि । न हि प्रामा-
णिकः सर्वथायुक्ते व्यपदेशः कियते । न चोक्तद्रुणसारत्वाद् ब्रह्मण
आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवत्पुनास्तिरोहितं
२० स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशो व्यर्थोयुक्तश्चेति चेत् । नायं दोषः । कुतः ।
यावदात्मभावित्वात् । पश्चाद्यावत्पर्यन्तमात्मा नित्यत्वात् । सर्वदान-
न्दांशस्य प्राकट्यात् । तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनावृत्तैश्वर्यादीनामुक्त-
त्वात् । प्राज्ञात्संपन्नत्वं विशेषः । चकारात्तस्य चानन्दः प्रकटित इति
न दूषणमन्योपि ।

२५ व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तस्य । यावदात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांश-
प्राकट्येन तावदेव तद्व्यपदेशः । राजज्येष्ठपुत्रवत् । एतदेवोक्तम् ।

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥ २९ ॥

आनन्दांशमिच्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥

प्रतीयेरन्परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥ ३० ॥

३० इति ॥ २।३।३० ॥

पुंस्त्वाद्भिवत्त्वस्य सतोभिव्यक्तियोगात् ॥ २।३।३१ ॥

व्यपदेशदशायामप्यानन्दांशस्य नात्यन्तमसत्त्वम् । पुंस्त्वाविवत् ।
यथा पुंस्त्वं सेकादिसामर्थ्यं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने प्रकाशते तथा-
नन्दांशस्यापि सत एव व्यक्तियोगः ॥ २।३।३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोन्यतरनियमो

वान्यथा ॥ २।३।३२ ॥

- ननु कथमेवं स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सच्चित्पाकट्य-
मेव । मोक्षे त्वानन्दांशोपि प्रकट इति तन्निवारयति । तथा सति नित्य-
मुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्य । तथा सति न संसारावस्थोपपद्येत । अथा-
नुपलब्धिः सर्वदा तथा सति मोक्षदशा विरुध्येत । अथान्यतरनियमः ।
१० जीवो निरानन्द एव ब्रह्म त्वानन्दरूपम् । तथा सति ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
प्येति (बृ. ४।४।६) इति श्रुतिविरोधः । तस्मात्पूर्वोक्त एव प्रकारः
स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ॥ २।३।३२ ॥ १३ ॥

१४ कर्ता शास्त्रार्थवच्चादित्यधिकरणम् ।

कर्ता शास्त्रार्थवच्चात् ॥ २।३।३३ ॥

- १५ सांख्यानानां प्रकृतिगतमेव कर्तृत्वमिति तन्निवारणार्थमधिकरणा-
रम्भः । कर्ता जीव एव । कृतः । शास्त्रार्थवच्चात् । जीवमेवाधिकृत्य
वेदेभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि ब्रह्मणोनुप-
योगात् । जडस्याशक्यत्वात् । संदिग्धेषु तथैवाङ्गीकर्तव्यम् ॥ २।३।३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ २।३।३४ ॥

- २० तस्यैव गान्धर्वादिलोकेषु—यद्यत्कामयते तत्तद्भवति—इति विहार
उपदिष्टः । ततश्च कर्तृत्वमोक्तृत्वयोः साधुकारी साधुर्भवति—इति सामा-
नाधिकरण्यश्रवणाज्जीव एव कर्ता ॥ २।३।३४ ॥

उपादानात् ॥ २।३।३५ ॥

तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमात्राय (बृ. २।१।१७) इति

जीवेन सर्वेषां विज्ञानमुपादीयते । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव ।
स्वातन्त्र्यादस्यैव कर्तृत्वम् । यस्तु मन्यते बुद्धिसंबन्धाजीवस्य कर्तृत्वमिति ।
त प्रष्टव्यः । किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति । अथवा जीवगतमेव
कर्तृत्वं बुद्धिसंबन्धादुद्गच्छति । अथवा शशावियाणाधितमेव कर्तृत्वं संबन्धे
५ समायाति । नायः । जडत्वात् अनङ्गीकारात्पूर्वं निराकृतत्वाच्च । द्वितीये
विटापत्तिः उपादानविरोधश्च । तृतीये शास्त्रविरोधः ब्रह्मणि सिद्ध-
त्वाच्च । असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकव-
दुपेक्ष्यः ॥ २१३५ ॥

व्युपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ २१३६ ॥

व्युपदेशो-विज्ञानं यत्नं तनुते कर्माणि तनुतेषु च (तै. २।५)
इति । अत्र सांख्ये बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति क्रियायां यागादि-
कर्मसु न तु भोगे । जीवस्य कर्तृत्वं न चेत् । न । तथा सति निर्देशस्य
विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानभादाय (वृ. २।१।७) इति
भ्रुत्यनुरोधात् । मङ्गलेषु तृतीयान्ततापद्येत । अथ स्वव्यापारं कर्तृत्वं
१५ तथापि पूर्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्ययः स्वात् । विकारित्वं स्यात् ।
तच्चासंगतम् । व्यञ्च्वात् । विज्ञानभादायेत्यत्र विपर्यय एवैकस्य प्रदेश-
भेदेनार्थभेदोपि । भगवति सर्वे शब्दाः स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । औप-
चारिकत्वज्ञापकाभावात् । यज्ञो यजमान इति शब्दादीनां शिर-
स्वादिः । तस्माद्विज्ञानमयो जीव एव । जडस्य स्वातन्त्र्याभावात्
३० कर्तृत्वम् ॥ २१३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ २१३७ ॥

मनु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिवोपप्रसक्तिरिति चेत् । न ।
उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिटं चोपलभत एवमिन्द्रियैः कर्म
कुर्वन्निष्टमनिटं वा प्राप्नोति ॥ २१३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ २१३८ ॥

नन्वीश्वरदत्त्वार्थमन्यथा न फुर्यादिति चेत् । शक्तिविपर्ययात् ।
तथा सामर्थ्याभावात् । इत एव देवावहितमपि करोति ॥ २१३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ २।३।३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिध्यतः । समाध्यभावाच्छक्त्यं-
भाव इत्यर्थः । चकारात्तादृशमन्त्रामापोपि । न च सहजकर्तृत्वेनिर्माक्षः ।
पराधीनकर्तृत्व एवेतदिति सांख्यस्य तन्मतानुसारिणो यान्यस्य भ्रम
५ एव । कर्तृत्वे न मुक्तिरिति । नपुंसक एवमुच्येतेति ब्रह्मवत् । निरि-
न्द्रियस्यैव समाधिरित्यपि । करणत्वेन बुद्धिवन्न केनापि द्रूप्यते ।
तस्माज्जीवस्य स्वामाविकं कर्तृत्वम् । ध्यायतीव लेलायतीव (बृ. ४।३।७)
इत्यपि परधर्मानुकरणम् । अयमप्येको धर्मः ।

स्वाप्ययत्संपत्त्योर्ब्रह्मव्यपदेशं पुरस्कृत्य सर्वविष्टवं वदन्नु-
१० पेक्ष्यः ॥ २।३।३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ २।३।४० ॥

ननु कर्मफारिणां कर्तृत्वगोचृत्वभेदो दृश्यते तद् कर्तृगोचृत्वयो-
र्भेदो भविष्यतीति चेन्न । यथा तक्षा रथं निर्माय तत्रारुढो विहरति पीडं
वा । स्वतो वा न व्यामियते वाश्यादिद्वारेण वा । चकारादप्येपि स्वार्थ-
१५ फारिः । अन्यार्थमपि करोतीति चेत्तथा प्रकृतेषु । सर्वहितार्थं प्रयत-
मानत्वात् । न च कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपम् । पयःपानावेः सुखरूपत्वात् ।
तथा च स्वार्थपरार्थकर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् ॥ २।३।४० ॥ १४ ॥ ✓

१५ पराचु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणम् ।

पराचु तच्छ्रुतेः ॥ २।३।४१ ॥

२० कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव । तत्संबन्धादेव जीवे कर्तृत्वं तदंशत्वाद्देव्यर्था-
विवत् । न तु जडगतमिति । अतो-नान्योत्तोरिति (बृ. ४।३।२९)
इति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् । तच्छ्रुतेः । तस्यैव कर्तृत्वकारयि-
तृत्वश्रवणात् । यमथो निनीपति तमसाधु कारयति (कौ. ३।९)

4-D and F read ब्रह्मवत् for इति ।

12-A and U read तथा for तद् ।

इति । सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति । सर्वरूपत्वाच्च मंगवति
दोषः ॥ २।३।४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ २।३।४२ ॥

ननु वैयर्थ्यनेर्घृण्ययोर्न पारिहारः । अनादित्वेन स्वस्यैव कारयि-
५ तृत्वादिति पक्षं तु शाब्दो निवारयति । प्रयत्नपर्यन्तं, जीवकृत्यम् । अग्रे
तदप्राशङ्क्यत्वात्स्वयमेव कारयति । यथा बालं पुत्रं यतमानं पदार्थगुणदोषो
वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । सर्वत्र तत्कारणत्वाय
तदानीं फलदातृत्वे चेच्छा ; तामेवानुवदति । उन्निनीपति । अधोनिनीप-
तीति । अन्यथा विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यापत्तेः । अपामाणिकत्वं च ।
१० फलदाने कर्मपेक्षः । कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्ने कामापेक्षः । कामे
प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदं चकार । ततो न ब्रह्मणि दोषगन्धोपि ।
न चानीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तथैव निर्माणात् । यत्रान्यथा स
पुष्टिमध्य इति ॥ २।३।४२ ॥ १५ ॥

१६ अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् ।

१५ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित-
वादित्वमधीयत एके ॥ २।३।४३ ॥

[जीवस्य ब्रह्मसंबन्धि रूपमुच्यते । जीवो नाम ब्रह्मणोःशः । कुतः ।
नानाव्यपदेशात् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति कपूयचरणा रमणीय-
चरणाः इति च । ननु ब्रह्मणो निरवयवत्वात्कर्तृ जीवस्यांशत्वमिति वाच्यम् ।
१० न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा कचिल्लोके सिद्धम् । वैदेकसमधि-
गम्यत्वात् । साच श्रुतिर्यथोपपद्यते तथा तदनुद्बुधनेन वेदार्थज्ञानार्थ
युक्तिर्नक्तव्या । सा चेत्स्वयं नावयता तपो विधेयम् । अभिज्ञा वा प्रष्टव्या
इति । न तु सर्वविभुवः कर्तव्य इति ।

तत्रैषा युक्तिः ।

२५ विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः ।

सर्वतः पाणिपादान्तात्सर्वतोऽग्निशिरोमुखात् ॥ ३१ ॥

निरिन्द्रियात्स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ।

सदंशेन जडाः पूर्वं चिदंशेनेतरे अपि ॥

अन्यधर्मतिरोभावा मूलेच्छातोस्ववन्निगः ॥ ३२ ॥

इति ।

५ ब्रह्मवादेशपक्ष एव ।

नन्वंशत्ये सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरे पुनः—ब्रह्मवाशा ब्रह्मे

कित्वा उत । (आथर्वणिकब्रह्मसूक्ते) अत्र सर्वस्यापि ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञान-
प्रतिज्ञानाद् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते । तत्कार्यत्व एव स्यादिति
चेन्न । अन्यथा प्रकारान्तरेणान्येके शाखिनो दाशकित्वादित्वमधीयते

१० शरीरत्वेनांशत्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेपि प्रकारभेदेन कार्यत्वाद् ।
तथा च न साजात्यम् । आनन्दांशस्य तिरोहितत्वाद् । धर्मान्तरेण तु
साजात्यमिष्टमेव ॥ २।३।४३ ॥]

इति ति-

मन्त्रवर्णात् ॥ २।३।४४ ॥

पुरुष एवेदं सर्वम् (ऋ. सं. १०।९।०।२) इत्युक्त्वा—पादोस्य

३५ विश्वा भूतानि (ऋ. सं. १०।९।०।३) इति भूतानां जीवानां पादत्वं
पादेषु स्थितत्वेन वांशत्वमिति ॥ २।३।४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २।३।४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतयोपपाद्य वेदान्तरेपि तस्यार्थस्यानुस्मरणम् । ममै-

वांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः (भ. गी. १।५।७) इति ॥ २।३।४५ ॥

Substance ५५ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ २।३।४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तदुत्प्रेषेन परस्यापि दुःखित्वं स्यादिति

चेन्न । एवं परो न भवति । एवमिति प्रकारभेदः । द्विधत्वेनानुभव इति
यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात्कृत एवं तत्राह । प्रकाशादिवत् । नाशेहिं
तापो न हिमस्य तत्स्यात् (भा. १।१।२।१।६) इति । प्रकाशाग्रहणं

२५ धर्मत्वद्योतनाय । दुःखादयोपि ब्रह्मधर्मा इति । अतो द्वैतबुद्ध्यांशस्यैव
दुःखित्वं न परस्य । अथवा प्रकाराः प्रकाशयदोषेण यथा न दुःखः ।
यापस्यापि तदंशत्वादिति ॥ २।३।४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ २३१४७ ॥

स्मरन्ति च सर्वेष्वप्योशिनो दुःखासंबन्धमंशस्य दुःखसंबन्धं
स्मरन्ति । तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते
फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा इति । कर्मात्मा त्वपरो योसौ मोक्षबन्धैः स
५ युज्यते । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः
(क. २१५।११) चकारात्—तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनक्षत्रन्यो
अभिचाकराति (श्वे. ४।६।) इति ॥ २३१४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्योतिरादिवत् ॥ २३१४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशात्वे विधिविषयत्वाभावात्कर्मसंबन्धाभावेन
१० कथं फलसंबन्धः । जीवस्य च पुनरनेकदेहसंबन्धात् कः शूद्रः का भार्येति
ज्ञानमप्यशक्यम् । अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वात् कथं जीवस्यापि
दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति । अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जीवस्य
देहसंबन्धाद्यो देहो यदा गृहीतस्तत्कृतौ । यथा शवाग्निश्चाण्डालभाण्डस्थ-
मुदकं तद्गदादिश्च परिह्रियते । एवमुत्कृष्टं परिगृह्यते तथा जीवस्य देहसंबन्ध-
५५ कृतः । संबन्धश्चाध्यासिको भगवत्कृतश्च । आध्यासिको हि ज्ञानान्निव-
र्तते । द्वितीयो भगवत्कृतः । जीवन्मुक्तानामपि व्यवहारदर्शनात् । श्रुतिस्तु
भगवत्कृतसंबन्धमेवाभित्याग्निहोत्रादिकं विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वाज्ञानं
च बोधयन्ती कर्माणि न विदध्यात् । शब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् ।
कथं सिद्धवशावजीवं विदध्यात् । न्यासोपि देहसंबन्ध एव ॥ २३१४८ ॥

२० असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ २३१४९ ॥

ननु देहस्यापि बाल्यक्रीमारादिभेदात्कथं कर्मकाले ब्राह्मणत्वादि ।
जीविक्यादिति चेद् देहान्तरेपि स्यादिति तत्राह देहान्तरे संततिरपि
नास्ति । बान्यादिभेदे पुनः संततिरेका । अतः संततिभेदान्न कर्मणां
सांकर्यमिति ॥ २३१४९ ॥

२५ आभास एव च ॥ २३१५० ॥

ननु सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोः सच्चिदानन्द एव भवेदतः कथं
प्रवाहे प्रवेशो भगवतश्च सर्वकार्याणि तत्राह । आभास एव जीवः । आनन्दां-

शस्य तिरोहितत्वात् । चकारादाकारस्याप्यभावः । न तु सर्वथा प्रतिबिम्ब-
वन्मिथ्यात्वं जलचन्द्रवदित्येकस्यानेकत्वे दृष्टान्तः । तथा सत्यध्यासश्च
स्वस्य न स्यात् । तत्र वृत्त्यादिदोषसंश्रम् । अतो न मिथ्यात्वरूप आभा-
सोत्र विवक्षितः ॥ २।३।५० ॥

५ अदृष्टनियमात् ॥ २।३।५१ ॥

ईशित्वाय नेयाधिकार्यमिमतं जीवरूपं निराकरोति । नानात्मानो
व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनात्मात्ममङ्गीकृतम् । तत्रादृष्टस्य
नियामकत्वं तन्मते सिद्धम् । देशान्तरवस्तुत्वत्यन्यधानुपपत्त्या
व्यापकत्वं चाङ्गीकृतम् । एवं च क्रियमाणे मूल एव कुठारः स्यात् ।
१० सर्वेषामेव जीवानामेकरारीरसंबन्धात् कस्यादृष्टं तद्भवेत् । न च मिथ्याज्ञा-
नेन व्यवस्था । तत्रापि तथा । न चानुपपत्त्या परिकल्पनम् । श्रुत्येषोपपत्तेः ।
एतेन विरोधादपिमामाण्यमपि निराकृतम् ॥ २।३।५१ ॥

अमिसंघ्यादिव्यपि चैवम् ॥ २।३।५२ ॥

मनु मनःप्रभृतीनां नियामकत्वात्तेषामीश्वरेच्छया नियतत्वात्
१५ दोष इति चेन्न । पूर्वदेव दोषप्रसक्तिः । तादृशेश्वरकल्पना च पूर्वमेव निरा-
कृता ॥ २।३।५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ २।३।५३ ॥

आत्मनो विभुत्वेपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था । आत्मनि तादृशः प्रदे-
शविशेषोस्ति येन सर्वमुपपद्यत इति चेन्न । अन्यस्यापि प्रदेशस्तन्नान्त-
१० भवति । तस्यैव वा देशस्य देशान्तरगमने पूर्वदेशस्य त्यक्तत्वात्सोशोत-
र्भवत् तिरोभवेदिति ॥ २।३।५३ ॥ १६ ॥

इति श्रीविद्वान्वासमतवर्तिश्रीब्रह्मभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

१ तथा प्राणा इत्यधिकरणम् ।

तथा प्राणाः ॥ २।४।१ ॥

१

जीवशरीरवर्तिनां प्राणादीनां विचारार्थं पादारम्भः । तत्र जीवं
५ निरूप्य तादृशधर्मवत्त्वं प्राणेतिदिशति । प्राणराच्दप्रयोगः प्रियत्वाय प्राणा
इन्द्रियाणि । मनसो मुख्यत्वादेकवचनम् । उत्क्रान्तिगत्यागर्तानामित्या-
रभ्य सर्वोपपत्तिरत्रातिदिष्टा चिदंरास्यापि तिरोभाव इति पृथङ् निरू-
पणम् । ननु तद्गुणसारत्वादयः कथमुपदिश्यन्त इति चेत् । न । सत्य-
मस्ति । तत्रापि ये प्राण ब्रह्मोपासते (तै. २।३) इति ॥ १ ॥

१० गौण्यसंभवात् ॥ २।४।२ ॥

ननूत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गौणी भविष्यति । न । गौण्यसंभवात् । सा
श्रुतिर्गौणी न संभवति । एकैव श्रुतिर्जीवि मुख्या प्राणे गौणीति कथं
संभवति ॥ २।४।२ ॥

तत्राक् श्रुतेश्च ॥ २।४।३ ॥

१५ जडत्वेनाधिकविचारोत्र क्रियते । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः
श्रूयते । असद्वा इदमथ आसीत्तदाहुः किं तदसदासीदिति ऋषयो वाँव तेषु
असदासीत्तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः (वृ. २।२।३)
इति । ननु-सदेव सोम्येदमथ आसीदेकमेवाद्वितीयम् (छां. ६।२।१)
इति विरोध इति चेत् । न । स्वरूपोत्पत्तिरेवात्र निषिध्यते । जीववत् ।
१० न तूद्रमः । उद्रमात् पूर्वं तु सदेवेति श्रुतिः । चकारान्मोक्षे तस्यापि
सपत्तिः श्रूयते स्थलान्तरे । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च
(मुं. १।१।३) इति श्रुतिर्विस्तुलिङ्गसदृशी ॥ २।४।३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ २।४।४ ॥

मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति । तस्य यजुरेव शिरः (तै. २।३)
१५ इति । तथा च वेदाना स्वत उत्पत्त्यभावात्तत्पूर्वरूपमनसः कथ-
मुत्पत्तिः ॥ २।४।४ ॥

८९ समगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ २।४।५ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा
अनूत्क्रामन्ति (बृ. ४।४।२) इति पूर्वोक्तानां चक्षुरादीनां—अपारूपज्ञो
मवतीत्येकीभवति न पर्यतीत्याहुः (बृ. ४।४।२) इत्यादिभिर्जाद्विगतिः
५ सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते । सप्त गतप्ररेतेन विशेषिता एकीभवन्तीति ।
अतो जीवसामानयोगक्षेपत्वाज्जीवतुल्यतेति । चकाराचतदुपाख्यानेषु
चदाःप्रभृतीनां देवतात्वं संवादश्च । अतश्चेतनतुल्यत्वम् ।

केचिदिदं सूत्रप्रचरसूत्रपूर्वपक्षत्वेन योजयन्ति । तत्रायंमर्थः । ते
प्राणाः कर्तव्याकाह्यायां— सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्षिषः समिधः
१० सप्त जिह्वाः । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः (मुं. २।१।८) इति । सप्त
इति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चो (ते. सं ५।१।७।१) इति ।
नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्वशमी । दश वै पशोः प्राणा आत्मा एका-
दशः (बृ. ३।१।४) इत्येवमादिषु नानासंख्या प्राणानां प्रतीता । तत्र
श्रुतिविप्रतिषेधे किं युक्तमिति संशये समीचेति प्रामम् । कृतः । गतेः ।
१५ सप्तानामेव गतिः श्रूयते । सप्त इह लोका येषु चरन्ति प्राणा मुहाशया
निहताः सप्त सप्त (मुं. २।१।८) इति । किंच । विशेषितत्वाच्च । जीव-
त्योत्क्रमणसमये सप्तानामेव विशेषितत्वम् । अन्ये तु पुनरेतेषामेव वृत्ति-
भेदाद् भेदा इत्येवं प्राप्ति ॥ २।४।५ ॥ १ ॥

वच्यते ।

१०

२ हस्तादय इत्याधिकरणम् ।

हस्तादयस्तु स्थितेतो नैवम् ॥ २।४।६ ॥

पूर्वसंबन्ध उत्सूत्रं पूर्वपक्षः । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ।
हस्तादयः सप्तम्योपिकाः हस्तौ चादातन्व्यं च । उपस्यश्चानन्दपितन्व्यं च ।
पापुश्च वितार्जयितन्व्यं च । पादौ च गन्तन्व्यं च (म. ४।८) इति ।

चक्षुरादिगणनायामेतेपि चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । स्थिते सति श्रुती
गणनया चक्षुरादितुल्यत्वे सति । अतो हेतोः सप्तेति न किंत्वेकादश ।
अवान्तरगणना सूचनयासम्भवाभिप्राया । अधिकसंख्यान्तःकरणभेदादिति ।
एकादशैवेन्द्रियाणीति स्थितम् ॥ २।४।६ ॥ २ ॥

५ ३ अणवधेत्यधिकरणम् ।

अणवश्च ॥ २।४।७ ॥

सर्वे प्राणा अणुपरिमाणाः । गतिमन्वेन नित्यत्वेणुच्चमेव । परि-
माणप्रमाणाभावात्पुनर्वचनम् ॥ २।४।७ ॥ ३ ॥

४ श्रेष्ठधेत्यधिकरणम् ।

श्रेष्ठश्च ॥ २।४।८ ॥

१० मुख्यश्च प्राणो नित्यगतिमानणुपरिमाणश्च । चकारादतिदेराः ।
नासदासीदित्यत्र—आनीदवात् स्वधया तदेकम् (ऋ. ८।७।१७
तै. ब्रा. २।८) इति अननात्मकस्य पूर्वसत्ता प्रदर्शिता ॥ २।४।८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ २।४।९ ॥

१५ ननु मुख्यः प्राणो वायुरेव भविष्यति । इन्द्रियाणां क्रिया वा । एव
हि श्रूयते । यः प्राणः स वायुः । एष वायुः पञ्चविधः । प्राणोपानो व्यान
उदानः समानः (वृ १।५।३) इति । सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाय्या
वायवः पञ्च (सां. का. २९) इति । तत्रान्तरीया आचक्षते । तदुम-
यमपि न । कृतः । पृथगुपदेशात् । एतस्मान्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रि-
२० याणि च । ख वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी (मु. २।१।३)
इति प्राणवायोः पृथगुपदेशात् । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन ततोपि पृथगुप-
देशाच्च ॥ २।४।९।।४ ॥

५ चक्षुरादिवच्चित्यधिकरणम् ।

चक्षुरादिवचु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ २।४।१० ॥

२५ स प्राणः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेति विचारे स्वतन्त्र इति तावत्या-

सम् । सुतेषु वागादिषु प्राण एको मृत्युनानातः प्राणः संवर्गो वागा-
दीन् संवृक्तेः प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति, मातेव पुत्रान् इति ।
इमामाशङ्कान् निराकरोति तुशब्दः । चक्षुरादिवदयमपि प्राणोऽस्वतन्त्रः ।
मुख्यतो भगवदर्धनिः । व्यवहारे जीवार्धनिः । कुतः । तत्सहशिष्ट्या-
५ दिभ्यः । चक्षुरादिवत्सहशासनात् । इन्द्रियजयवत्याणजयस्यापि दृष्टत्वात् ।
आदिशब्देन जडत्वादयः ॥ २।४।१० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ २।४।११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वेन तद्रूपकारकव्यापारवन्वमपेक्ष्यते ।
तत्रैकादशैव वृत्तयः तन्त्रान्तरेपि सिद्धाः । एकादशामी मनसोपि वृत्तय
१० आफूतयः पञ्च धियोभिमानः । मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति
चैकादश वीर भूमीः (भा. ५।१.१।९) इति । तथा कश्चित्प्राणस्य
व्यापारोऽस्तीति चेत् । नैप दोषः । कुतः । अकरणत्वात् । करणस्यैव हि
व्यापारोपेक्षितः । अन्यस्य कार्यमात्रमपेक्षितम् । तत्राह । तथाहि कार्य-
वत्त्वं युक्तं तच्छ्रुतिरेव दर्शयति । तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे (प्र. २।४) इत्यादि-
१५ श्रुतिभिः । प्राणानिमित्तैव शरीरस्थितिरिति । तस्माद्व्यापारभावेपि स्वरूप-
स्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वम् ॥ २।४।११ ॥

पञ्चवृत्तेर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ २।४।१२ ॥

व्यापारव्यतिरेकेणोपकारित्वमसमञ्जसमिति चेत्तत्राह । पञ्चवृत्तेः ।
अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि (प्र. २।३)
२० इति । यथा मनसो द्वारभेदेनैकादश वृत्तयः स्वरूपत एव । एवमेव प्राण-
स्यापि पञ्चधात्मानं विभज्य कार्यकारणं व्यपदिश्यते ॥ २।४।१२ ॥

अणुश्च ॥ २।४।१३ ॥

अतिदेशेन प्राप्तमप्यणुत्वं पञ्चधात्मानं विभज्येति वचनात्संदिग्धं
पुनर्निधीयते । आसन्नोऽप्यणुः । चकारात्पूर्वोक्तसर्वसमुच्चयः ॥ २।४।१३ ॥ ५॥

६ ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्वित्यधिकरणम् ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ २।४।१४ ॥

वागादीनां देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तिः स्वत एव वा । जीवाधिष्ठान-
ब्रह्मप्रेरणयोर्विद्यमानत्वादिति संशयः । विशेषकार्याभावान्न देवतापेक्षेति
१ पूर्वपक्षं निराकरोति तुराब्दः । वागादीनां ज्योतिराद्यग्न्याद्यधिष्ठानम-
वश्यमङ्गीकर्तव्यम् । कुतः । तदामननात् । तथाज्ञायते-अग्निर्वाभूत्वा
मुखं प्राविशत् (ऐ. २।४) इत्यादि ।

अयमर्थः ।

आध्यात्मिकायं पुरुषः सोसावेवाधिदैविकः ।

१० यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः (भा० स्क० २।१०।८)

इत्याध्यात्मिकादीनां स्वरूपं वागादयश्चानुरूपा नित्याः । तत्र
यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन्नेव शरीरे उपक्षीणं शरीरान्तरे न
भवेत् । कल्प्यमाने त्वमिर्देवतारूपोनेकरूपमवनसमर्थो वाग्भूतो भूत्वा
सर्वत्र पविट इति संगच्छते । ते चाम्न्यादयश्चेतना भगवदंशरित्तरोहि-
१५ तानन्दाः सामर्थ्ययुक्ता इति कार्यवशादवगम्यते । आध्यात्मिकाधिदैवि-
कयोरेकत्वाद् वदनादिकार्यार्थमाध्यात्मिका एव निरूपिताः । उद्गमने-
पुत्रस्माज्जायते प्राणः (मुं. २।१।३) इत्यादिषु वागादीनां नियमेन
तत्तज्जीवसानिध्यं स्वतश्चानिर्गमनं मृत्युरूपश्रेण तत्र लयः पुनरुद्गमनं
समष्टिव्यष्टिभावश्च नोपपद्येत । आधिभौतिककृतश्चायं भेद इत्यग्रे

१० व्यक्तीकरिष्यते । एवमेव ब्रह्मणोपि । अनेन जीविनात्मनानुप्रविश्य
(छां. ६।१।२) इत्यपि निःसंदिग्धं द्रष्टव्यं यदज्ञानात्सर्वविप्लवव्यामोहः
॥ २।४।१४ ॥ ६ ॥

७ प्राणवृत्तित्यधिकरणम् ।

प्राणवृत्ता शब्दात् ॥ २।४।१५ ॥

यदधिष्ठानमग्न्यादि तत्किं स्वत एवाग्न्यसाहितं वेति संदेहः । किं तावत्प्राथम्यम् । स्वत एवेति । पूर्वोक्तन्यायेन तावतैव सिद्धेरनवस्थानाथ देवतात्वव्यापातश्चेत्येवं प्रांभः उच्यते । प्राणवताधिष्ठितं वागादि । फुतः । शब्दात् । सोयमग्निः परेण मृत्युनातिक्रान्तो दीप्यते (बृ० १।३।१२) इत्यादि ।
 ५ अयमर्थः । द्रव्या ह प्राजापत्याः (बृ० १।३।१) इत्यग्नाधिष्ठातृत्वमपी-
 नामृच्छम् । देवा इत्यविशेषेणेन्द्रियाधिष्ठात्र्योन्याश्च । तेषां प्रतिबन्धका-
 तुगातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्र यज्ञेनैव स्वर्ग इति । तत्र
 जनको ह वैदेह (बृ० ३।१।१) इति ब्राह्मण्य केनाक्रमेण यजमानः
 स्वर्ग लोकमाक्रमते इत्युद्गात्रत्वज्ञा वायुना प्राणेनेत्युद्गात्रैवाक्रमणमिति
 १० सिद्धम् ।

तत्रान्योन्योद्गातृत्ववरणे तथोद्धाने यो वाचि गोमस्तं देवेभ्य इत्याद्या-
 तम् । तदनु श्रमरूपपाप्मना वेधानन्तरमप्रतिरूपं बदतीति निरूपितम् ।
 सोपि दोषो देवानां प्राप्नोति । तच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धम् । न ह वै देवान्पापं
 गच्छति (बृ० १।५।२०) इति । तदनु पाण एवोद्गाता सिद्धः ।
 १५ तेनान्येषामपि पापसंबन्धो निवारितः । ततः परेण तस्य चेति सूत्रेण
 मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति । अतो दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात्प्राणवतै-
 वाधिष्ठानमिति सिद्धम् ॥ २।४।१५ ॥

तस्य च नित्यत्यात् ॥२।४।१६ ॥

अग्न्यादेः प्राणसंबन्धो नित्य इति सर्वदाधिष्ठातृत्वम् । प्राणस्य
 २० तत्संबन्धस्य चेति नकारार्थः । प्राणसहार्थेनैव यथोचितवर्णाद्रिम इति
 लोके स्वामिभृत्यभावेन जीवि भोगः फलिष्यति ॥ २।४।१६ ॥ ७ ॥

C तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणम् ।

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ २।४।१७ ॥

15-A and C om. तस्य चेति सूत्रेण before एतदुक्तान्तो ।

21-A, C, M, D and F read स्वामिभृत्यभावेन for स्वामिभृत्यभावेन ।

इदमत्र विचार्यते । इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारत्वात्तन्नामव्य-
पदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्त्वा-
न्तराण्येवेति सिद्धान्तः । तानीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि । कुतः । तद्व्यप-
देशात् । इन्द्रियशब्देन व्यपदेशात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-
५ न्द्रियाणि च (मुं. २।१।३) इति भिन्नशब्दवाच्यानां क्वचिदेकराब्द-
वाच्यत्वेपि नैकत्वम् । आसन्त्येपि तर्हि भेदः स्यादित्यत आह अन्यत्र
श्रेष्ठात् । तस्य ते यौगिकाः शब्दा इति ॥ २।४।१७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ २।४।१८ ॥

यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगस्तत्रापि भेदेन श्रूयते-तमुत्क्रामन्तं
१० प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति (वृ० ४।४।२)
इति ॥ २।४।१८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ २।४।१९ ॥

वैलक्षण्यं च प्राणस्य चेन्द्रियाणां च । सुप्तेषु वागादिषु प्राणो
जागर्ति । स्वामिसेवकवचानेकं वैलक्षण्यम् ॥ २।४।१९ ॥ ८ ॥

१५ ९ संज्ञामूर्तिकल्पस्तिस्वित्यधिकरणम् ।

संज्ञामूर्तिकल्पस्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २।४।२० ॥

भूतभौतिकसृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णय नामरूपव्याकरणमपि
परमेश्वरादेवेति निश्चयार्थमाधिकरणारम्भः । लोके नामरूपकरणं कुला-
लादिजीवेषु प्रसिद्धमिति । अलौकिकेपि स्थावरजङ्गमे मयूरादिसंज्ञां
२० मूर्तिं च जीवादेव हिरण्यगर्भादेर्भविष्यतीति बन्हादिदेवानां जीवरूपाणा-
मेव वागादिरूपेणानुपवेशात् तत्साहचर्येण नामरूपयोरपि जीव एव
कर्ता भविष्यतीत्याशङ्कं निराकरोति तुशब्दः । संज्ञामूर्त्योः कल्पसिर्नाम-
रूपयोर्निर्माणम् । त्रिवृत्कुर्वतः यस्त्रिवृत्करोति तस्मात् । सेयं देवतेक्षत
हन्ताहमिमास्तिस्तौ देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि (छां. ६।३।२) इति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमैकैकां करवाणीति

त्रिवृत्कर्ता परमेश्वरः । स एव नामरूपयोरपि कर्ता । कुतः । उपदेशात् ।
 उप समीप एकवाक्य उभयकरणस्य प्रतिज्ञानात् । जीवस्य तु त्रिवृत्का-
 रणानन्तरं शरीरसंबन्धे कर्तृत्वात् । तस्माद्नामरूपप्रपञ्चस्य भगवानेव
 कर्तेति सिद्धम् ॥ २।४।२० ॥ ९ ॥

५

१० मांसादिभौममित्यधिकरणम् ।

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २।४।२१ ॥

- इदमिदानीं विचार्यते । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः
 स्थविष्ठो धातुस्तत्परीषं भवति । यो मध्यमस्तन्मांसम् । योऽणिष्ठस्तन्मनः ।
 आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं यो मध्य-
 १० मस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः । नेजोशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः
 स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति । यो मध्यमः सा मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ।
 अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् (छां. ६।५।१)
 इति । तत्र संशयः वाक्प्राणमनांसि किं भीतिकानि । आहोस्वित्स्व-
 तन्वाणीति । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च (मुं. २।१।३)
 १५ इति श्रुतिविप्रतिषेधात्संशयः । त्रिवृत्करणसंगेनोदितामाशङ्कां निरा-
 करोति । तत्र पूर्वपक्षमाह । मांसादि भौमं पुरीषमांसादि तेजोबन्धनकृति-
 कम् । कुतः । यथाशब्दम् । अन्नमशितमित्यादिश्रुतितो निःसंदिग्धं
 प्रतिपादनात् । किमतो यथेवम् । तदाह । इतरयोश्च । वाचि तुल्यत्वात्
 संदेहः । इतरयोर्भनःप्राणयोरपि भीतिकत्वं यथाशब्दम् । उद्गमश्रुतिस्तु
 २० श्रुतित्वेनानुवादपरा भविष्यति । उपपादकश्रुतिबाधात् । तस्माद्भौतिकानि
 न्येव मनःप्रभृतीनीत्येवं प्राप्ते ॥ २।४।२१ ॥

उच्यते ।

वेशेष्यान्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २।४।२२ ॥

- अन्नादिभिर्विशेष्यते । मनःप्रभृति सम्पक् कार्यक्षमं भवति । तथा
 २५ दर्शनादुपादानाच्च । अतो वेशेष्यादेव हेतोरजमयत्वादिवाद् ।

नागमनयोर्वहुविशेषश्रवणात् । तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेरण्ये श्रद्धातप
इत्युपासते तेर्षिपमभिसंभवन्ति (छा० ५।३।१०) इति तज्ज्ञान-
वतोपि यत्रार्थिः प्राप्तिस्तत्र । तथा देवहुतानां कथं सां न स्यात् ।
ज्ञानार्थमेव च तथोत्पत्तेः । पुनरावृत्तिः परं तुल्या । निष्काम एव
५ धूममार्गः । योगी प्राप्य निवर्तते (म. ८।२५) इति स्मरणात् । भोगा-
र्थमेव धूमादिलोकाः । निष्पत्तिस्तु पञ्चामावंब । अत्रे प्रविष्टानामन्येपा-
मपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूयचरणवर्णनम् ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते (म० गी० १।१२)
इति कामनायां भिन्न एव प्रकारः । पृथगुपदेशात् । तस्माद्योग्यशरीरनि-
१० ष्पत्तये स्वयमेव गच्छति भूतसहितः । श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा
संबन्ध इति संशयः । भिन्नपक्षे योनां वेति । तत्र श्रैतिर्ये श्रीतन्यायेनेव
निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपां गोपत्वापत्तेः । संस्कृतभूतानामपामुपस्थाप-
कत्वाभावाच्छरीरवियोगे देवानां च तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च श्रद्धारूपा
आप एव ह्युपन्ते । अतो न तैः परिष्वक्तो गच्छतीत्येवं प्राप्ते ।

१५ उच्यते । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ।
तस्य जीवस्थ यज्ञादिकर्तुरन्तरप्रतिपत्तौ अन्तरे मध्ये मुख्यप्रतिपत्तेर्मांक्ष-
लक्षणाया अर्वाग् योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थम् । न हि वस्तुतो यज्ञानामिदं
फलं भवति । अतो मुख्ये विलम्बात्प्रतिपत्तिरेषा तस्य मुख्यफलस्य वान्तरे
या प्रतिपत्तिस्तदर्थं वा तत्कारणभूतैः संपरिष्वक्त एव रंहति मरणानन्त-
२० रमेव कर्मसमाप्तेः । सम्यग्भूतानि तदेव संस्कृतानि प्रतिदिनसंस्कारार्थं च
नैकद्वयमपेक्षन्ते । अतः सम्यगेव च परिष्वक्तः । पूर्वं शरीरेण व्यवपा-
नाच्छरीरदाहे वा तद्गतानि भूतसूक्ष्माणि सम्यक् तमेवासक्तानि । तं
विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च (ब्रु० ४।४।२) इति । जीवपक्षे
ज्ञानकर्मणी । कर्मणो हि स्वरूपभूता आपः । तत्र हेतुः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ।
२५ वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावपाः पुरुरुगवचसो भवन्ति (छा० ५।३।३)

इति प्रश्नः । असा वाव लोको गीतमाग्निस्तस्यादित्य एव समित्
 (छां. ५ । ४।१) इति निरूपणम् । प्रश्ने हि पुरुषत्वं वदति न
 देहमात्रम् । तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति । सिद्धवत्कारवचनाच्च निरूप-
 णेषु चन्द्रो भवतीति । तत्रापि सोमो राजा चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने
 ५ ह्यन्यस्य शरीरं भवेत् तथात्तरेतोगर्भाश्च । अन्यथापि विनियोगसंभवात् ।
 जीवसाहित्येऽप्यपामेव मुख्यत्वम् । शरीरवत् । अयं होमस्तत्र तथा तं
 जनयन्ति इति न दुःखहेतुः । तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या
 परिव्यक्त एव संस्कृतर्भूतं रंहतीति सिद्धम् ॥ ३।१।१ ॥

व्यात्मकत्वाच्च भूयस्त्वात् ॥ ३।१।२ ॥

१० ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते यावता प्रश्ननिरूपणाभ्या-
 माप एवावगम्यन्ते । नच तावन्नात्रसंस्कारकत्वम् । नियामकाभावात् ।
 अस्थि चैव तेन मांसं च यजमानः संस्कृन्ते इति विरोधश्चेति शङ्कां
 निराकरोति तुशब्दः ।

अपामेष ग्रहणेन तेजोवज्रानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । व्या-
 १५ त्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावेत्वात् । ता आपस्त्रिवृत्कृता एव ।
 अतस्त्रयोपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे हेत्वन्त-
 रमाह । भूयस्त्वात् शुद्धत्वादिशेषाभावान्मध्यमभावाच्च वीक्षिततुल्यत्वेन
 भारूपत्वेनापि वक्तव्यत्वात् । शुद्धापामेवेदं शरीरं बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वम् ।
 बहुधा परिणामाच्च । द्रव्यभूयस्करत्वं च तस्मान्नियामकानां भूयस्त्वाद-
 २० पामेव ग्रहणम् ॥ ३।१।२ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३।१।३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राणगतिः ।
 तमुत्क्रामन्तं प्राणोनुत्क्रामति (बृ० ४।४।२) इति प्राणाप्यायनज-
 नकत्वादपाम् । प्राणो गच्छन् स्वान्यायकं गृहीत्वेव गच्छति । जलौका-

4-C reads इत्यादि for इति ।

8-C reads संपरिव्यक्तः for परिव्यक्तः ।

वदन्यत्र देहसंबन्धः । मुक्तौ न प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि देहसंबन्ध इति पौराणिकाः । देवभाव इत्यापनिषदाः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैव । अतोपां संश्लेषो वक्तव्यः । चकारात् विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वमज्ञा च (बृ० ४।४।२) इति स्वकर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः ।

५ तस्मादग्निः परिष्वक्तो गच्छति ॥ ३।१।३ ॥ ^{प्राणोत्क्रमण}

अग्न्यादिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ३।१।४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्यते । ननु यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः (बृ० ३।२।१३)

इत्यादिनाग्न्यादिमतिः प्राणानां श्रूयते । नच—औषधीर्लोमानि वनस्पती-

१० न्केशाः (बृ० ३।२।१३) इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधाद् बाधितविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् ।

आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोकेशा अप्याध्यात्मिका एव ग्राह्याः । येः कण्डूलावण्यप्रतीतिः । दृश्यमानानि तु गोलकस्थानानि । तस्मात्प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति चेन्न । भाक्तत्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति ।

१५ अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ (बृ० ३।२।१) इत्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्युं दृष्ट्वा म्रियमाणप्रभे—नामैव न जहात्यन्यग्जहाति

इति प्रतिज्ञाते प्राणोत्क्रमणप्रभे नेति प्रतिवचने वागादीनामग्न्यादिभावा-
नुवादः । ततो मन्त्रणाञ्जीवस्य ब्रह्मभावोवगम्यते । सामग्न्या गतत्वात् ।

तौ ह यदूचतुः—इति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा । उभयोर्वचनविरोधात् ।

२० ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु—स यत्राय च शारीर आत्मा (बृ० ४।३।३५) इति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं निष्क्रामति

चक्षुषो वा मूर्धो वा (बृ० ४।४।२) इत्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाह । अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वादग्न्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिबाधिका ।

२५ तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोन्यत्रावस्थासाम्याद् योग्यमानो भाक्तो भवति । अतः प्राणोत्क्रमणमस्ति । तस्मात्संपरिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ३।१।४ ॥

१ प्रथमेश्रवणादिति चेन्न ता एव हुंपपत्तेः ॥ ३।१।५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । अर्त्ता वाव लंको गीतमाभिः
इत्यत्र देवाः श्रद्धां जुह्वतीति श्रुतेरापां न संकीर्तिताः । अपां हि
पञ्चम्यामाहुती पृष्ठपवचनम् । श्रद्धा मनोवर्मः स कथं ह्ययत् इति चेन्न ।
५ मनसा सह भविष्यति । तथाप्यरुणान्यायेन धर्ममुख्यत्वम् । तर्हि कथं
पश्रोपसंहारो । परोक्षवादाद् भविष्यति । चमसवत् । श्रद्धा वा आपः
-इति श्रुतेः । शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् । चन्द्रमा मनसो जातः (ऋ० सं.
१०।१०।१३) इति श्रुतेश्चेत्येवंपरा भविष्यति । तस्मात्प्रथमाहुतावसा-
मश्रवणान् ताभिः संपरिष्वक्तो गच्छतीति चेन्न । ता एवाप एव श्रद्धारा-
१० व्देनोच्यन्ते । हि युक्तोयमर्थः । यथा कर्मकाण्ड आपः श्रद्धाराव्देनोच्यन्ते
तथा प्रकृतेषु । परं नोपचारः । उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहारयोर्वलीयस्त्वात् ।
ननु मध्ये श्रुतेन श्रद्धाराव्देनोपक्रमोपसंहारावन्यथाकर्तुं युक्तौ । श्रद्धा-
सहभावः संस्कारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः । तेन मनःस्थान आप एव
वाच्याः । चन्द्रमा मनसो जात इति तु भिन्ना सृष्टिः । श्रद्धापयोगस्तु
१५ कामनाकृतव्यावृत्त्यर्थः । तत्र फल एव श्रद्धा न कर्मणि । यो यच्छ्रद्धः
स एव सः (भ० गी. १७।३) इति श्रद्धाया आश्रयस्य विषयमावज-
नकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय श्रद्धापयोगः । ततः संस्कृता आपो य-
जमानरूपा ह्ययमाना भवन्तीति सिद्धं भवति । तस्मात् प्रथमेष्यपामास्ति
श्रवणम् ॥ ३।१।५ ॥

२० अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतिः ॥ ३।१।६ ॥

स्थितमेतज्जीवः संपरिष्वक्तो रहतीति । तत्र विचार्यते । सर्वे
जीवाः संपरिष्वक्ता गच्छन्त्याहोस्विज्ज्ञानोपयोगिन इति विमर्शः । तत्र
पश्चाद्गुतिनाहणोनाधिकारिणः श्रुताः । वेदे हि श्रुतानुसारिणी कल्पना ।
अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पश्चाद्गुतिप्रकार इति चेन्न । इष्टादि-

कारिणां प्रतीतिः । साधारणपक्षं दूषयति । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतिः ।
 इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते । श्रद्धापदेन देवकर्तृत्वेन च । सोमभावसा-
 म्याच्च । इष्टादिकारिणां धूममार्गव्युत्पादने सोमभाव उक्तः । अत्रापि
 प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः श्रुतिसाम्यादपीष्टादिकारिणो
 ५ रंहन्तीति सिद्धम् ३।१।६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३।१।७ ॥

किञ्चिद् दूषणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादि-
 ष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते तदा सोमभावे तेषामप्यनिष्टं श्रूयते । तद्देवा-
 नामन्नं तं देवा भक्षयन्ति (छां० ५।१०।४) इति समानश्रुतौ च—आ-
 १० प्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्ति (बृ. ६।२।१६) इति चन्द्रदृष्टान्तेन
 ते च भक्षयन्ते । ततश्च देवाः स्वान्नं पर्जन्येभ्यो कथं जुहुवुः । अतः पञ्चाहु-
 त्यभाव इत्याशाङ्क्य परिहरति वाराब्दः । तेषां सोमभावो गौणः । भक्षणं
 च । प्रकृतेऽप्यद्धारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं भवेत् । सोमभावस्य
 भाक्तत्वमग्रे निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति ।
 १५ अन्नभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति । तदन्यस्यान्नभावो नोपपद्यते । बह-
 ज्ञाने तु भवति । स सर्वं भवति । तद्धेतुत्पश्यन्नृषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं
 मनुरभवं सूर्यश्च (बृ० १।४।१०) इति । प्रकृते तु तन्न । अनात्मवि-
 त्त्वात् । तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतो भक्षणमपि गौणम् । तथाहि
 श्रुतिरेव गौणभावं शब्दस्य बोधयति । अथ योन्यां देवतामुपास्ते
 २० (बृ० १।४।१०) इत्यत्र यथा पशुशब्दः । एवमत्रापि भक्षणं सहक्री-
 ढनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा वचनम् । तथा सति तेषाम-
 मरत्वेन तथा स्तुतिः । चन्द्रस्य भक्षणं तु क्षयादनुमीयते श्रुत्या—पथमां
 पिबते बन्धिः—इत्यादिरूपया । देवानां भक्षणं भगवदवयवानामेव ।
 अशानानशने तस्याविरुद्धे । आधिभौतिकानां देवानामशनमेव ।
 २५ तस्माद्भक्षणस्य गौणत्वात्सोमभावे न काचिच्चिन्ता ॥ ३।१।७ ॥ १ ॥

२ कृतात्ययाधि णम् । ✓

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां

यथेतमनेवं च ॥ ३।१।८ ॥

- प्रथमाहुतिः सफला विचारिता । द्वितीयां विचारयितुमधिकर-
 ५ णारम्भः । सोमस्य गर्जन्यहोमे वृष्टित्वमिति । सोमादृष्टिभावं रूपरसादीनां
 हीनतया प्रतीयमानत्वाद्यागस्यायान्तरफलं तत्र भुङ्क्त इति निश्चितम् । तत्र
 संशयः । किं सर्वमेवावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते । आहोस्त्विनुशयवान् वृष्टिर्भवती-
 ति । तद्दासनयाग्रिमजन्मानि सदाचारयुक्त एव स्यादिति । आचारहीनं न
 पुनन्ति वेदाः (व. स्मृ.) इति बाधोपलब्धेः । अतो विचार उचितः ।
 १० तत्रावान्तरफलस्यावशेषवान्तरफलत्वत्राधाञ्ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव स-
 दाचारसिद्धेः प्रयोजनाभावाच्च निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं
 प्राप्ते । उच्यते । कृतात्ययेनुशयवान् कृतस्य सोमभावस्यात्यये नाशे सति
 अनुशयवानवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः ।
 दृष्टस्मृतिभ्याम् । दृष्टं तावद् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशेषि भोगसाधकतादृश-
 १५ देहवस्त्रादिसहित एव तस्मात्स्थानादपगच्छति । अन्यथा सद्य एव देह-
 पातः स्यात् । अतो यथा लोके सानुशयस्तथात्रापि । स्मृतिश्च—यद्यत्र नः
 स्वर्ग्यसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे
 स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति (भा० ५।२०।२८)
 इति देवमाथा ॥ अतो ज्ञानीपयिकजन्मानुशयवत् एव भवति । अन्यथा पूर्व-

२० जन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्यते ।

नन्वनुशयसाहकृत एव जीवो नाद्भिः परिष्क्तो भवेदत आह ।
 यथेतम् । यथागतम् । अन्यथा प्रभनिरूपणयोर्बाधः स्यात् । तर्हि ताव-
 दवान्तरफलसाधकसहितः स्यादत आह । अनेवं च । एवंप्रकारयुक्ता-
 गमनं नास्ति । भोगस्य जावत्वात् । चकारद्विराग्यसहितोपि । तस्मादनु-
 २५ शयवान् मित्रप्रकाराद्भिः परिष्क्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्भवतीति ॥ ३।१।८ ॥

8-A and C read सदासनया for तद्दासनया ।

16-A and C read भवेत् for स्यात् ।

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्णाजिनिः ॥ ३।१।९ ॥

किंचिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुशयो-
पेक्ष्यते चरणादेव भविष्यति । तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते
रमणीयां योनिमापयेरन् (छा० ५।१०।७) इत्यादिना यः पूर्वजन्मनि
५ विहिताचरणं करोति स उत्तमं जन्म प्राप्नोति । यस्तु निपिन्द्राचरणं
करोति स श्वाद्योनिं प्राप्नोतीति—साधुकारी साधुर्भवति (बृ० ४।४।५)
इत्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते । प्रकृते तु तस्य रमणीयचरणस्य चरणादेव
तस्य सम्यग् जन्म भविष्यति किमनुशयसहभावेनेति चेत् । न । चर-
णश्रुतौ या योनिरुक्ता सोपलक्षणार्था । अनेन पूर्वजन्मानि समीचीनं
१० कृतमिति ज्ञापिका । न तु तस्मिन्नजन्मनि समीचीनकरणे नियामिका ।
अन्यथा ब्राह्मणानां निपिन्द्रकरणं न स्यात् । तस्मादनुशयोपेक्ष्यते
ज्ञानोपयोगार्थमिति काष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ।

काष्णाजिनियहणं पञ्चाभिविद्यायां भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थम् ।
तस्मादस्य स्वयते भिन्नत्वात् शङ्का न चोत्तरम् । नहि पञ्चाभिविद्यायां
१५ पुरुषादन्यभावः संभवति । प्रकरणपरिगृहीता भुतिर्नान्यत्र न्याय-
संपादिका ॥ ३।१।९ ॥

आनर्थक्यमिति चंन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३।१।१० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका । ज्ञापनायां प्रयोजनाभावात् ।
अतो विधायकत्वं श्रुतिरिष्टानिष्टफलबोधकश्रुतिवत् । अतः कर्मतारतम्येन
२० फलविधानान्निष्कामकर्मकर्तृज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीत्यनुशयसह-
भावो व्यर्थ इति चेन्न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेरपेक्षत्वा-
त्काम्येष्टादिकारिणः फलभोगानन्तरमुत्पन्नौ सुखानन्तरं दुःखमिति न्यायेन
पापस्यैवोपरिषत्त्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिर्मा भवत्विति रमणीयानुष्ठातृणां
रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते । न न्यायेनासमीचीनशरीरमिति । तस्मा-
२५ दुन्यानिषेधार्थं सार्थकत्वान्नानुशयप्रतिषेधिका ।

किंच । रमणीययोगिनिः किमाकारिमकी सकारणा वा । नाद्या वेदवादिनाम् । द्वितीये तु स्वकर्मणा पितृलोक इति वस्वादित्यरूपता च यक्तव्या । प्रजामनु प्रजायन्ते स्मशानान्तक्रियाकृत इति च । त्रैविद्या मां सोमपा (भ. गी. १।२०) इत्यादिनेन्द्रलोकभोगानन्तरं तथैव पुनर्भवनं च ५ वक्तव्यम् । न च सर्वेषामैक्यम् । भिन्नरूपत्वात् । तस्मात्कर्मवर्तुवैचित्र्येण श्रुतिस्मृतिभेदाः समर्थयितव्या नत्वेकमपरत्र निविशते । उपरोधप्रसंगात् । तथा च प्रकृतेऽप्यनुशयाभावे भक्षणमवनयोर्नियमो न स्यात् । ब्राह्मणादीनामप्यज्ञे बलिहरणे श्वचण्डलयोर्भक्षणम् । ब्राह्मणभक्षणेऽपि मलभावे शूकरभक्षणम् । अनुशयस्य नियागकत्वे तुषादिष्वन्नगाव एव यावत् समीचीनरेतोभावः । तस्मादुपलक्षणैव चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्मादनुशयसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ ३।१।१० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ३।१।११ ॥

फलांश एवानुशय इति तु स्वमतम् । कर्म फलं च द्वयमेवेश्वरेच्छया नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे । सोमिव्यक्तः फलपर्यन्तं १५ तदादिसंयोग इति स्वमतम् । अन्तसंयोगपक्षमाहिकदेशित्वज्ञापनाय । सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयोऽनुवर्तिष्यत इति सूत्रफलम् । तुशब्देन निरनुशयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युक्तम् । एवं द्वितीयाहुतिर्निर्धीरिता ॥ ३।१।११ ॥ २ ॥

३ अनिष्टादिकारिणामित्याधिकरणम् ।

१० अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ३।१।१२ ॥

तुल्यत्वेन विचार ऐक्ये वा पञ्चाहुतिधूममार्गयोः सोमभावं गतस्य पुनरावृत्त्युपसंहार उपलक्षणेनापि पाषाचारवतामुपसंहारदर्शनात्तेषामप्याहुतिसंबन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति । तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः । नन्वनिष्टादिकारिणामपि सोमभावः श्रूयते । इष्टादिकारिण्यतिरिक्तानां—ये देके २५ चास्माद्धोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति (कौ० १।२) इति कीर्षीतकिनः समामनन्ति । अत्र च कर्पूर्या योनिमापद्यन्त इति पर्यवसा-

नम् । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति । अयमाशयः । कर्माकर्मविकर्मेति
 त्रिविधकर्मविधायको वेदः । अग्निहोत्रं जुहुयात् । यस्य वेदश्च वेदी च
 विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् । न हिंस्याद् भूतजातानि । ब्राह्मणादीनामपि
 त्रिविधकरणं संभवति । न हि सर्वोप्येकान्तनो विहितं वा प्रतिपिद्धं
 ५ वा करोति । ततो विहितकर्तुरपि त्रयसंभवाग्ज्ञानाभावेन फलभोगनैय-
 त्यात् सोमभावानन्तरमेवाकर्मविकर्मविभागो वक्तव्यः । अत एवाविशे-
 षोपसंहारो । तस्मात्सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तम्
 ॥ ३।१।१२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोही

तद्गतिदर्शनात् ॥ ३।१।१३ ॥

तुराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विहितव्यतिरिक्तकर्तृणां संयमने यम-
 संनिधाने सुखं दुःखं वानुभूयारोहावरोही । अनुभवार्थमारोहोनुभूयावरोहः ।
 कुतः । तद्गतिदर्शनात् । तेषां गतिर्विसदृशी दृश्यते । वेद हि प्रथमं विहिता
 द्वेषा गतिः । सकामा निष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्तविधा ।
 १५ निष्कामा ज्ञानरहिता द्विविधा वैदिकगृह्यस्मार्तमेदेन । तत्र गृह्यस्मार्ते यमः ।
 श्रौते सोमभावः । तत्र त्रेताग्निविधानेन निष्कामानामदम्भानां पुण्यं स्या-
 दित्याधिकारिविशेषणात् । विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा-
 चीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते (तै. आ. २।८) इति—तरति ब्रह्महत्याम्
 (तै. सं. ५।३।१२) इति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मानुभवाभावे
 २० सोमगतिरेव ।

पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धावुपयोगः । तदानीन्तनस्य गङ्गास्ना-
 नादेः श्रौताङ्गत्वम् । अतः पापस्याभावात्पुण्यस्योपक्षीणत्वात्तस्य पञ्चा-
 ग्निप्रकार एव । ज्ञानोपयोगिजन्मानि पापसंश्लेषाभावोपायमग्रे वक्ष्यति ।
 पितृमेषप्रथमाहुतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाच्चमसवन्न गतिनियामकः । त्रेताग्नि-
 २५ विद्यारहितानां पुण्यपापोपभागो यम एव । वैवस्वते विविच्यन्ते
 यमे राजनि ते जनाः । ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिनः ॥
 (तै. आ. ६।५) इति ।

यमगतेः पञ्चाभिविद्यायाश्चैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धिमावामावाभ्यां
मावश्यं काण्डद्वयव्यवस्था एकस्यैतद् वक्तव्यम् । सकामनिष्कामभेदो
वा वेदान्तिनामपि पापार्थं यमापेक्षणात्सा गतिर्वक्तव्यैव । तस्मान्न सर्वेषां
सोमगतिः ॥ ३।१।१३ ॥

५ स्मरन्ति च ॥ ३।१।१४ ॥

स्मरन्ति व्यासादयः । यमेन घृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं
त्वमशुभं भुङ्क्ष्व उताहो नृपते शुभम् इत्यादि । चकारालोक-
प्रसिद्धिः ॥ ३।१।१४ ॥

अपि सप्त ॥ ३।१।१५ ॥

१० चेत्यनुवर्तते । पापोपमोगार्थं यमालयगमनमर्ह्यकर्तव्यम् । यतस्तत्र
नरकाः सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदेऽश्वरकक्षा । सर्वथा
निराकरणभावाय सप्तग्रहणम् । तस्माद्यमगतिरस्ति ॥ ३।१।१५ ॥

तत्रापि च तद्यापारादविरोधः ॥ ३।१।१६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नरकेषु त्रिगुणादयो भिन्ना
१५ एवाधिकारिणः सन्ति । तथा सति तृतीयः पक्षः स्यादत आह । तत्र
नरकादिषु द्वेधिकारिणस्ते यमायत्तास्तत्सेवकाः । अतो यमस्यैव तत्रापि
व्यापारात् तृतीयपक्षप्राप्तिः । चकारात्सुखदुःखभोगेषु । तृतीयपक्ष
एव विरोधः ।

अथवा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धे पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरे-

२० केव स्यादिति विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वान्मार्ग-
द्वयसिद्धेरविरोधः । तस्माद्यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ ३।१।१६ ॥ ३ ॥

४ विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ३।१।१७ ॥

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमाधिकरणमारभते । ननु—ये के
१५ चारणाच्छोकात्मयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वं गच्छन्ति (को. १।२)

इत्यस्याः श्रुतेः का गतिः । पञ्चाभिविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कुतो नोक्ता ।
 तस्माद् वेदविरोधान्न तृतीयपक्षसिद्धिरित्याशङ्कां परिहरति तुशब्दः ।
 अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलद्वैतार्थं विद्याकर्मणोरेव हेतुत्वेन निरूपणं
 विद्यया देवयानं कर्मणा सोमभाव इति तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वात् ।
 ५ तेन कौपीतकिब्राह्मणेपि प्रकृतत्वात् कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि
 न यममार्ग उक्तः । तस्माद्विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तं नैतावता
 तृतीयवाचः ॥ ३१११७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३१११८ ॥

द्वयोः

ननु द्वयोः स्तुत्यर्थं यस्तृतीयो मार्ग उक्तः । अथेतयोः पथोर्न

- १० कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तानि भूतानि भवन्ति (छां.
 ५।१०।८) इत्यादिना जुगुप्सतेत्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्तुतिरिति
 स एव तृतीयोस्तु किं यममार्गेणेत्यत आह । न तृतीये मार्गे तथा
 पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते । यतः समानब्राह्मणे-कीटः पतद्भो यदि
 दन्दशूकम् (बृ. ६।२।१६) इति योनीं निर्वृतेर्विद्यमानत्वान्न महापा-
 १५ पोपभोगः । नापि कीटादिषु महासुखोपभोगः । एकवाक्यता चोभयोर्युक्ता ।
 यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः संभवति तथापि रम्भादि-
 संयोगे नरके च यथा तथा न संभवति । जडे तु पञ्चम्याहुतिर्भरतं एव
 हीश्वरेच्छया जन्मद्वयमधिकम् । त्रिभिरिति वचनात् । भरतोहमिति
 प्रतीतिश्च । ततः पूर्ववदस्मरणाद्वाल्यादिवदेव जन्मत्रयम् । तस्माज्जाय-
 २० स्वेत्यादिबलक्षण्यादतिरिक्तो यममार्गः । पञ्चाहुतिनियमभावस्तु ज्ञानो-
 पयोगिदेहेष्यंशावतरणे पुष्टिमार्गत्वान्न तत्र दोषः ॥ ३१११८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ ३१११९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेपि मृच्छादिषु यमलोकगमन-
 संभाषणपुनरागमनानि स्मर्यन्ते ॥ ३१११९ ॥

२५ त्तः ।

दर्शनाच्च ॥ ३११२० ॥

१० यमपुरुषा दृश्यन्तेपि कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारान्तेषां

वाक्यादिश्रवणम् । तस्माद्वैवस्वनमार्गे न किमपि बाधकमिति सिद्धम् ॥
॥ ३।१।२०॥४ ॥

५ शब्दावरोधाधिकरणम् ।

तृतीये शब्दाविरोधः संशोकजस्य ॥ ३।१।२१ ॥

- ५ तृतीयामाहुतिं विचारति । तत्र वृष्टेरन्नामिति तृतीयाहुतिः सफला । पूर्वद्वयं शब्दैकसमधिगम्यम् । वृष्टेरन्नामिति साधनफलयोः प्रत्यक्षत्वाच्च वृष्टिमात्रेणान्नं भवति बीजव्यतिरेकेण । बीजस्य हि फलम् । न निमित्तमात्रेण तद्भावो वक्तुं शक्यते । तस्मादसंगतं वृष्टेरन्नामित्याशङ्क्याह । तृतीये शब्दावरोधः । तृतीयाहुतीं शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य
- १० जलस्यावरोधो ग्रहणम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीत् (छां. ६।२।१) इत्यत्र । तत्तेज ऐक्षत चतु स्यां प्रजायेयेति । तदपोमृजत तस्माच्च क्वच शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते (छां. ६।२।३) इत्यत्र कारणरूपाणां निरूपणे शोकजत्वमपामुक्तम् ।

- अग्रेच—तस्माच्च क्वच वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति (छां. ६।२।४) इति । अतः पञ्चामिविधायामपि देवहोमात्कारणभूतैव वृष्टिर्जातेति नात्र बीजान्तरापेक्षा । शोकपदेन यदश्वश्रीयत तद्रजत * हिरण्यमभवत् (तै० सं. १।५।१) इति सहायः सूचितः । यद्यपि तत्रान्नशब्देन पृथिवी तथाप्यत्र पृथिव्या अभिसमिद्रूपत्वादन्नमेव । तस्मात्कारणशक्तियुक्ताया वृष्टेरन्नं भवतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३।१।२१ ॥

- २० साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ ३।१।२२ ॥

किंविदाशङ्क्य परिहरति । ननु कारणजलरूपवृष्टिरत्र वक्तुं न शक्यते । यतः समानधूममार्गश्रुती वृष्टेरन्नभाव ऐक्ये वा—तस्मिन्वावत्संपातमुपित्वा अर्धतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते यथेतमाकाशमित्यादिना तिलमापा

इति जायन्त इत्यन्तेन । तत्र यथेतमित्याकाश एव । आकाशाच्चन्द्रमस-
मिति पूर्वमुक्तत्वात् आकाशस्य मार्गतेव । वायुर्मुक्त्वा धूमो भवतीत्यादिषु
तत्तद्भावः श्रूयते । ते च विकृताः । तदनन्तरभावित्वाद् वृष्टिरपि
विकृतेव । तस्मान्न कारणान्नामित्याशङ्क्य परिहरति । ना वाय्वादिस्वा-
५ पत्तिराभाव्यापत्तिरेव । वायुमदाभारं मध्ये वायुमण्डलभागच्छन्त्याहु-
तिर्वायुभवनशब्देनोच्यते । आकृतेरेव पदार्थत्वाद् व्यापत्तिशब्देनोच्यते ।
आकृतेरेव पदार्थत्वाद् व्यापत्तिशब्देन च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ
कान्तिनाशात्ताश इवेति द्योतयति । कुतः । उपपत्तेः । तथैवोपपद्यते
चित्रतुरगादिषु विकारस्य विकारान्तरापत्तावियमेव व्यवस्था । उपासनायां
१० न तदपि । न च भूत्वाश्रुतेर्बोधः । प्रतिनियतपदार्था हि ते ।
भवनावरोहाभ्यामेव तथा वचनात् । अन्यस्यान्यभावं वदन्ती श्रुतिरेव
गौणत्वं वदति । कारणांशभावव्यतिरिक्तस्थले तथैव प्रतीतेः । तस्मात्त-
दाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभावः ॥ ३।१।२२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३।१।२३ ॥

१५ उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपता च नातिचिरेण । न बहुकालं तद्रू-
पता । कुतः । विशेषात् । अन्नभावापन्नस्यैव बहुकालश्रवणात् । अतो वै
खलु दुर्निष्पततरमिति । प्रापतरं प्रपतरं वा । वर्णलोपश्छान्दसः ।
अतस्तृतीयाहुतौ न चिरेणेत्याद्याति । बहुकालस्थितौ हि तद्रूपता ।
कारणवशाद्देवानां मनुष्यभावात् । भिन्नपक्षे न कोपि दोषः । ऐक्यपक्षेपि
२० ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादेवं वचनम् । तस्माद्दृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धम्
॥ ३।१।२३ ॥ ५ ॥

६ अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ३।१।२४ ॥

चतुर्ध्याहुतिर्विचार्यते । ननु-संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्याव-
२५ रतां नरः-इति कथमस्यान्नत्वम् । अपूर्वांनत्वेपि कण्डनपाकादिषु
ह्येतेन जीवस्यापगमात्कथं रेतोभावः । चर्वणोदर्यपाकस्त्वावश्यक एव । न

च जीवस्य जडभावो मर्यादाभङ्गप्रसंगात् । तस्मात्कथमन्नस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य परिहरति । अन्याधिष्ठिते वृष्टेरन्नभावसमय एवान्यैर्जीवैरधिष्ठितो ग्रीह्यादिस्तस्मिन्नपूर्ववत् तद्भावापत्तिः । अतिथिवत् । पूर्ववैलक्ष्येन वा । कृतः । अभिलापात् । ग्रीहिषवा ओषधिवनस्पतयास्तिलमापा इति पूर्ववत्तद्भावमात्रं न वदति । किंतु जगति स्थितग्रीह्यादिभाव एवाभिलष्यते । तथा सति यथान्येषु ग्रीह्यादिषु तदाधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते एवमत्रापीति न कोपि दोषः । अधिष्ठाने हि वेदनामरणानन्तरं कृमिभावस्य दृष्टत्वात् । तस्मादन्नस्य रेतोभावो युक्तः ॥ ३१।२४ ॥

१० अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ ३१।२५ ॥

किंचिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वन्याधिष्ठानेऽङ्गीक्रियमाणे यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात् । तथा च कथं योग्यदेह इति चेन्न । शब्दात्—देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवति (छां० ५।७।२) इति देवैराहुतिरूपेण होमवचनाच्छुद्धत्वम् । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिः । अन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् तस्मात्संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवाज्ञम् ॥ ३१।२५ ॥ ६ ॥

७ रेतःसिग्धिकरणम् ।

रेतः सिग्योगोऽथ ॥ ३१।२६ ॥

पञ्चमीमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेजहोमाद्रेतोभावः । नाल्यकीमारवाह्यैकेषु व्यभिचारात् । तारुण्येऽपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमपि न नियमेन योनी सिच्यते । नापि देवापेक्षा । पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । रेतःसिग्योगः । 'पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषं च देशकालसंनिधानेन मन्त्रवद्रेतः-सैकसामर्थ्यम् । न होतत्सार्वजनीनं सार्वत्रिकं वा । तदर्थं देवापेक्षा ।

३-२४ reads भावापत्तिः for तद्भावापत्तिः ।

10-A and C read पथमाहुतिं for पथमीमाहुतिम् ।

तथा सति न कोपि व्यभिचारः । कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते
तत्राह । अथ आनन्तर्यात् । शरीरार्थमेव देवस्तत्र तत्र होमः
कृतः । तत्कथं पञ्चमाहुतावेवान्यथा भवेत् । तस्मादानन्तर्यात्पुरुषाहु-
तिर्नात्र रेतःसिग्योगः । योगशब्देनात्राप्यन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्यो-
५ गाभावः ॥ ३१।२६ ॥ ७ ॥

८ योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ।

योनेः शरीरम् ॥ ३१।२७ ॥

हूयमानं निरूप्य फलं निरूपयति । तस्या आहुतेर्गर्भः संभवती-
त्युच्यते । तत्र संदेहः । योनावन्तःस्थितमेव फलं बहिर्निर्गतं वेति । तत्र
१० गर्भशब्देनान्तस्थित एव । शरीरपरत्वे श्रुतिबाधः स्यात् । उपसंहारो-
प्यग्रे कर्तव्याभावादुपपद्यते । ततश्च षण्मासानन्तरं गर्भे ज्ञानसंभवा-
ज्जननानन्तरं न गुरुपसत्त्यादि कर्तव्यमित्याशङ्क्य परिहरति । योनेर्नि-
र्गतं शरीरं गर्भशब्देनोच्यते । अग्रेसुत्थितस्यैव फलरूपत्वात् । मध्य-
भावस्याप्रयोजकत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाय गर्भवचनम् । कलिलादिभावे
१५ पुरुषवचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन वैराग्यादियुक्तः
सूचितः । न तु स्वयं तद्रिमिमानेन जात इति । तस्माद्योग्यदेहः साधन-
सहितो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ॥ ३१।२७ ॥ ८ ॥

इति श्रीविद्व्यासमतवर्तिश्रीवद्भभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणु-
भाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३१ ॥

२० तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

१ संध्याधिकरणम् ।

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ ३२।१ ॥

पूर्वपादेधिकारियोग्यदेहो निरूपितः । द्वितीये जीवस्य मुक्ति-

योग्यता निरूप्यते । तत्र प्रथमं स्वप्नं निरूपयति । स्वप्नस्य सत्यत्वे तत्कृतगुण-
 दोषसंबन्धो जीवस्य भवेत् । ततश्च निरूपिता शुद्धिर्व्यर्था स्यात् । अतः
 स्वप्नस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयितुमाधिकरणारम्भः । तत्र पूर्वपक्षमाह । संध्ये
 स्वप्ने सृष्टिराह । तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे स्थाने भवत इदं च पर-
 ५ लोकास्थानं च संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् (बृ. ४।३।९) इत्यु-
 पक्रम्य—न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथ-
 योगान्पथः सृजते (बृ. ४।३।१०) इत्यादिना सृष्टिराह । संध्ये
 स्थाने सृष्टिरस्ति । यतः श्रुतिः स्वयमेवाह । पुक्तश्चावमर्थः । यथा
 श्रुतिर्वदति तथैव स्वप्ने दृश्यते । देवादिवाक्यानां प्रबोधेषु बाधाभावात् ।
 १० नचेयमेव सृष्टिस्तत्र दृश्यते । न तत्र रथा इत्यादिना निषेधात् । श्रुति-
 वादिनां श्रुतिरेव प्रमाणम् । किं पुनरनुभवसंवादिनी । तस्मात्स्वप्ने
 सृष्टिरस्ति ॥ ३।२।१ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ३।२।२ ॥

काठके चतुर्वल्लर्चा श्रूयते । य एष सप्तेषु जागर्ति कामं कामं
 १५ पुरुषो निर्माणाः । तदेव शुक्रे तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते (क० ४।८)
 इति निर्मातारमेके वदन्ति । यद्यपि सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदिनेत्यत्र न तत्र
 रथा इत्यपि ब्रह्मकरणं तथापि नियतधर्मपक्षे जीव एव कर्तेति प्रतिपाति ।
 तदर्थं निःसंदिग्धं वचनमुदाहरति — भगवन्निर्मितत्वात् स्वप्नस्थस्यापि
 सत्यत्वम् । न हि कर्तुः स्वापोस्ति येन भ्रमः स्यात् । जागर्तीति वच-
 २० नात् । इच्छापूर्वकं च सर्वं सृजति । शतायुषः पुत्रपौत्रानिति काम-
 विषयाः पुत्रादय उक्ताः । तेच निर्मिताः परलोकसाधका इति लोकत्रय-
 कल्पना । चकारद्दयेन कार्यकारणगताः सर्वे धर्मा उक्ताः । तस्माच्छु-
 त्पुपत्तिभ्यां स्वप्नप्रपञ्चस्य सिद्धत्वात् तत्कृतगुणदोषसंबन्धे पूर्वोक्तदेह-
 निर्माणं व्यर्थमिति शक्यम् ॥ ३।२।२ ॥

१५ मायमात्रं तु कारस्त्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३।२।३ ॥

पुराणः पक्षं न्यावर्तयति । स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम् । तत्र हेतुः

कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । कृत्स्नत्वेन यस्य यादृशी स्वरूपं देश-
कालवस्तुसापेक्षं तथाभिव्यक्तिः कात्स्न्येनाभिव्यक्तिस्तदभावात् ।

अयमाशयः । श्रुतिः सृष्टिमेवाह न तस्य सत्यत्वमपि । यथा
ऐतदान्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् (छां. ६।८।५) इति । आत्मानं स्वय-
५ मकुरुत । तत्सत्यमित्याचक्षते । कथमसतः सज्जायेत (छां. ६।२।२)
इत्यादिश्रुतिसहस्रेभ्योस्य सत्यत्वं प्रतीयते । नैवं स्वप्नप्रपञ्चस्य श्रुतिराह ।
सत्यप्रयोजनाभावाच्च । स्वप्नमात्रविहारस्तु महामायावित्त्वान्माययापि
सिध्यति । नापि भिन्नः प्रपञ्चः । जीवस्यैकत्वात् । अविद्यया मन्यते
इति वचनात् तत्सुखदुःखभोगार्थमपि सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । स्थानद्वय-
१० प्रतिज्ञा च विरुध्येत । जीवतो मृतांश्च पश्यतीति जीवद्वयदर्शनम् । अतो
लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान्मायया क्रीडायामन्यानुरोधाभावेनातिमुखत्वाद्
भगवत्कृतमात्रवाचकत्वाच्च श्रुतेरतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावाज्ज्योतिः-
शास्त्रनियमाभावाच्च मायामात्रमेव स्वप्न इति न तत्कृतगुणदोषसंबन्धः ।
दीक्षितस्यान्नभोजनप्रायश्चित्तं तु भगवत्क्रीडायामपि प्रतिच्छायत्वात्क्रियते ।
१५ तदानीं कर्तृत्वस्यारोपात् । अन्यदा कर्तृत्वस्याराज्ञत्वात्तन्न धर्माधर्मजनक-
त्वम् । देवताज्ञादिस्तु जीवब्रह्मणोर्विद्यमानत्वाद्युक्ता । अलौकिकज्ञाने हि
प्रतिच्छायत्वात्संवादः । क्वचिद्भगवदावेश ईषत्संवादोपि । तस्मात्स्वतन्त्र-
सत्यतायां प्रमाणाभावान्मायामात्रं स्वप्नप्रपञ्च इति सिद्धम् ॥ ३।२।३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ३।२।४ ॥

२० ननु तर्हि जीवसाक्षिकमेकदेशेन किमिति सृजति तत्राह ।
सूचकः शुभाशुभफलसूचको भवति स्वप्नः । चकारात् क्वचिदाज्ञाविशेष-
दानम् । कलिकाठादेः प्रत्यक्षे बाधकत्वात् । युक्तश्रायमर्थः । प्रातःसूच-
कफलस्यैव दृष्टत्वात् तु स्वप्नपदार्थस्य । सूचकत्वे प्रमाणप्राह ।

यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

२५ समृद्धिं तत्र जानीयात्स्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥

(छां० ५।२।२)

इत्यादिश्रुतेः । किञ्च । आचक्षते च तद्विवः । स्वप्राध्यायविवस्त-
र्धवाचक्षते । आरोहणं गोवृषकुञ्जराणाम्^{२१} इत्यादिना । तस्मात्सूचनार्थं
जीवदर्शनमिति ॥ ३।२।४ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य
बन्धविपर्ययो ॥ ३।२।५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु जीवाय भगवान् सृष्टिं करोति प्रदर्श-
यति च सर्वलीलाम् । अंशश्रायम् । कथमस्य दुःखित्वमित्याशङ्क्य परि-
हरति तुशब्दः । अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितम् । तत्र हेतुः पराभिध्यानात्
परस्य भगवतोऽपि ध्यानं स्वस्यैतस्य च सर्वतो भोगेच्छा तस्मादीश्वरेच्छया
जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः ।^{२२} ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वम् पराधीनत्वम् । वीर्य-
तिरोभावात्सर्वदुःखराहनम् । यशस्तिरोभावात्सर्वहीनत्वम् । श्रीतिरोभावाज्ज-
न्मादिसर्वापद्विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावाद्देहादिष्वहंबुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानं
चापस्मारसहितस्येव । वैराग्यतिरोभावाद्द्विषयासक्तिः । बन्धश्रतुणां कार्यं
विपर्ययो ह्ययोः । तिरोभावादेवैवं नान्यथा । युक्तोयमर्थः । एकस्यैकांशपाक-
२३ ट्येपि तथाभावात् । आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः ।
अत एव काममयः । अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरो-
भावकर्त्री भगवच्छक्तिः । अतोऽस्मिन्प्रस्तावे जीवस्य धर्मतिरोभाव उक्तः ।
अन्यथा भगवत ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया स्यात्तस्मात् जीवस्वरूपपर्या-
लोचनया किञ्चिदाशङ्कनीयम् ॥ ३।२।५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ३।२।६ ॥

ईश्वरेच्छयैश्वर्यादितिरोभावं स्वमते निरूप्य मतान्तरेणापि निय-
तधर्मवादेन निरूपयति । देहयोगाद्वा । देहसंबन्धादेवास्य सर्वतिरोभावः ।
विपर्ययो वा । अपिशब्दादन्यत् । अस्मिन्पक्षे देहवियोग एव पुनरैश्वर्या-
दिप्राप्तिः । पूर्वस्मिन्कल्पे विद्यमानेपीति शेषः । न त्वीश्वरेच्छया विकल्पः ।

21-स reads ईश्वरेच्छयैश्वर्यादि for ईश्वरेच्छयैश्वर्यादि ।

23-स reads तस्मिन् for अस्मिन् ।

कश्चित्परशब्देन देहादिमाह । तदाभिध्यानयोगयोराकस्मिकता स्यात् । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः (बृ० ४।४।२२) इति विरोधश्च । कश्चित्तु—तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदः—इति श्रुत्यनुरोधेन जीवकर्तृकाभिध्यानं मत्वातिरोहितमिति कल्पयति । विपर्ययशब्देन च मोक्षम् ।
 ५ ब्रह्मध्याहारेण च सूत्रद्वयं योजयति । तद् ब्रह्मवादापरिज्ञानादसंगतेश्च साधनोपदेशस्य भ्रान्तोक्तमित्युपेक्ष्यम् । निद्राया विवेकज्ञानाभावावसरत्वाद्यथाव्याख्यात एवार्थः ॥ ३।२।६।१ ॥

२ तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम् ।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ३।२।७ ॥

- १० प्रसंगाज्जीवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्तौ केवलमज्ञान निरूपयितुं स्थानस्वप्नाभावे निरूपयति । एवं यते । नाडीरनुक्रम्य—तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति (कौ० ४।१९) इति । तथा—प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् (बृ० ४।३।२१) इति । तत्र संशयः । स्वप्नवत्प्रपञ्चसृष्टिं
 १५ मायिकीमपि भगवान्करोति नवेति संशयः । तत्र य एष सुप्तेषु जागर्ति (क. २।५।८) इत्यत्र जीवस्वापमात्रे भगवत्सृष्टेरुक्तत्वात्—स्वप्नं न कंचन पश्यति (कौ० ४।१९) इत्यत्रापि दर्शनमात्रनिषेधात्—न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् (बृ० ४।३।२१) इति च जागरणस्वप्नप्रपञ्चयोरविरोधेणादर्शनकथनात्सुषुप्तावपि प्रपञ्चनिर्माणमस्तीत्यवगन्तव्यम् । ततश्च
 २० कस्यामप्यवस्थायां प्रपञ्चव्यतिरेकाभावान्मुक्तावपि स्यात् । स्वाप्ययसंपत्त्योरज्ञानमात्रविरोधात् । सति संपद्य न विदुः । सति संपद्यामहै (छां० ६।१।२) इति । तस्माद् बाह्यसत्संपदोर्विद्यमानयोरपि यथा ज्ञानाभावादग्रहणमेवं प्रपञ्चस्यापीत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । तदभावो नाडीषु । तस्य स्वप्नस्याभावो नाडीषु । तथा—
 १५ त्मनि च । कुतः । तच्छ्रुतेः । प्रपञ्चाभावश्रुतेः । कामनया हि प्रपञ्चः । सु-

पुत्रायस्थाया अकामरूपत्वश्रुतेः । तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकाम-
रूपम् (वृ० ४।३।२१) इति नाडीप्यात्मनि चेति ब्रह्मणात्सुपुतिर्द्विवि-
धेति सूचयति । तथा हि हिता नाम नाड्यः पुरीतत्यन्ता हृदयदेशा-
द्वाह्याः । आभ्यन्तरः परमात्मा । हृदयदेशास्तु जीवस्येन्द्रियाणां च स एव
देशः । तत्र निद्रया भगवच्छक्त्या बहिर्दृष्ट्याच्छादने भगवल्लीलायां तां
पश्यति । तत्राप्याच्छादने गाढसुप्तो ज्ञानरहितः क्रियाशक्त्यान्तर्भगवन्तं
वा प्रविशति । बहिर्नाडीपू वा समायाति । अत एव बृहदारण्यकपष्ठे-न्यत्र
सुप्तो न कंचन कामं कामयते (वृ० ४।३।१९) इति वारद्वयमाह । ता
वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । तद्वा अस्यैतदात्मकामम् (वृ० ४।३।२१)
इति भेदेन । सुपुतिस्तूभयत्र ज्ञानशक्तेः सर्वथा तिरोधानात् । तस्मात्सुप्तो
न प्रपञ्चसृष्टिः ॥ ३।२।७२ ॥

३ अतः प्रबोध इत्यधिकरणम् ।

अतः प्रबोधोस्मात् ॥ ३।२।८ ॥

प्रबोधे संदेहः । प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव (वृ० ४।३।१५) इति
जीवसामानधर्मप्रकरणे निरूपितम् । ततो नाडीभ्यः पुनर्हृदयदेशं गत्वा
भगवतो वा समागत्य जागर्तीति । आहोस्त्वियत्र स्थितस्तत एव जागर्तीति ।
तत्र श्रुत्यनुरोधान् हृदयदेशमागत्य जागर्तीत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । अतो नाडीभ्य एव प्रबोधः । गर्तपतितस्य प्रबोधे हि
ततो गमनम् । प्रतियोन्याद्रवणं तु भगवत इति । किंच । प्रबोधोस्मात् ।

अस्मादात्मनः सकाशादेव प्रबोधः । प्रिययेव संपरिष्वक्तस्य बोधाभावे-
कथमागमनम् । अत एव संपरिष्वक्तो निबिडानिद्रः । तस्माद्यत्रैव तिष्ठति
तत एव प्रबोध इति सिद्धम् ॥ ३।२।८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ३।२।९ ॥

किंनिदाशङ्क्य परिहरति । ननु प्रिययेव प्राज्ञेनात्मना परिष्व-
क्तस्य ब्रह्मलोकं गतस्य प्रबोधेन ज्ञाने मुक्त एव भवेन्न तु पुनरागच्छेत् ।

अतो भगवदिच्छया देहनिर्वाहाय तत्स्थाने नियुक्तोन्य एव जीवः समा-
यातु । अन्यतः प्रबोधे तु स एव । व्यवहारस्तु तावता सेत्स्यति । मुक्त्यर्थं
प्रयत्नस्तु न कर्तव्य इत्याशङ्क्य परिहरति तुराब्दः । अस्मादपि प्रबोधे स
एव । कुतः । कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । चत्वारो हेतवः । लौकिकवैदि-
५ कयोर्ज्ञानकर्मभेदात् । तत्र लौकिके कर्मणि सामिकृतकर्मणः शेषसमाप-
नात् । न हि कश्चिदपि सुपुत्रप्रतिबुद्धः सामिकृतं न समापयतीति क्वचि-
त्सिद्धम् । तथानुस्मृतिः । न हि पूर्वदृष्टं न स्मरतीति क्वचित् सिद्धम् ।
शब्दाश्च—पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन (बृ० ४।४।५)
कैष तदाभूत् कुत एतदागात् (बृ० २।१।१६) इति । तथा सति संप-
१० येत्यादयश्च । विधयश्च । श्वोभूते ब्रह्माणं वृणोति । (आ० सू० ४।१।१)
श्वोभूते शेष समाप्नुयात् । एक एव यजेत । द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्यात्
(तै० सं० ५।५।६।७) इत्यादि । यः कामयेत वीरो म आजायत
(तै० ब्रा० २।२।१) इत्यादयः । भगवतैव मर्यादारक्षार्थं तथा करणम् ।
पूर्वपक्षेपूक्तयो दुर्बलाः । तस्मात्स एव प्रतिबुध्यते ॥ ३।२।९ ॥

१५ मुग्धेर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ ३।२।९० ॥

किंचिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यत्र कर्मानुस्मृतयो न सन्ति
तत्रान्यो भविष्यति । क्वचिन्मूर्च्छादिविशेषे सर्वस्मृतिनाशेन मुग्धभावदर्श-
नात् । तत्र यथा लौकिकवैदिकन्यवहारास्तथान्यत्रापि भविष्यन्ति ।
अनुस्मरणादयश्च बुद्धिवृत्तयः । गङ्गाप्रवाहजलस्य भङ्गावद् य एव चिदंश-
२० स्तत्रायाति स एव तथा भवतु किं स एवेति निर्वन्धेनेत्याशङ्क्य परिह-
रति । मुग्धे मुग्धभावेर्धसंपत्तिरेव न सर्वा । न हि मुग्धस्य यज्ञादाव-
धिकारोस्ति । पूर्वप्रवृत्तानि तु जीवनाधिकारात् क्रियन्ते । लौकिकन्यव-
हारोपि नापूर्वः सिध्यति । पूर्वोक्तेतुसङ्गावे तु न कोपि दोषः । अतो
मुग्धेर्धसंपत्तिः पूर्वव नोत्तरा । कुत एतत् । परिशेषात् । स एव वा न
२५ वेति निश्चयप्रमाणानामभावाद्दर्शान्तेहोवशिष्यते । तस्मात् संदेहान्मुग्धे-
र्धप्रतिपत्तिः । न तत्र प्राणायनविघातकृता मूर्च्छा विचार्यते । तस्याः

प्राणधर्मत्वात् । यथा बाल्यं शरीरधर्मः । व्यर्थश्च विचारः । जीवावस्था
एव हि विचार्यन्ते । केवलसाक्षिवादस्तु न ब्रह्मवादः । तस्मादेक एव
जीवः स्वप्नादिदोषसंबन्धरहितस्तादृशजन्मयुक्तो भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञाना-
धिकारीति सिद्धम् ॥ ३।२।१० ॥ ३ ॥

५ ४ उभयलिङ्गाधिकरणम् ।

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ३।२।११ ॥

इदानीं विषयनिर्धारार्थं ब्रह्मस्वरूपं विचार्यते । तत्र प्रथममन्योन्य-
विरुद्धवाक्यानां निर्णयः क्रियते । तदर्थमेतावत् सिद्धम् । समन्वयावि-
रोधाभ्यामेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति । तत्र यथा कार्यविरोधः परिहृत
१० एवं ब्रह्मधर्मविरोधोऽपि परिहरणीयः । अन्यथाबोधकता स्यात् । तत्र
स्वगतधर्माणामविरुद्धानामभिमे पादे विचारः । जडजीवधर्मत्वेन प्रतीता-
नामत्र विचारः क्रियते । तत्र क्वचिन्बडजीवधर्मा भगवति बोध्यन्ते ।
क्वचिन्निषिध्यन्ते । यथा—सर्वकर्मा सर्वकामः (छां. ३।१।४।२) । न चैते
जीवधर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम् । उच्चावचकर्मणां कामानां च जीव-
१५ मतत्वप्रतीतेः । नेतरोनुपपत्तेः (ब्र. सू. १।१।१६) इति सर्वत्र वैलक्ष-
ण्यस्योक्तत्वात् । कार्यविशेषधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात् । न च
कारणधर्मा एव सर्वे कार्येशे वा प्रतीयन्त इति वाच्यम् । अस्थूलमनसु
(बृ. ३।८।८) इत्यादिवाक्यैः प्रापञ्चिकसर्वधर्मवैलक्षण्यस्योक्तत्वात् ।

अत्र केचिदविरोधमेवमाहुः सर्वत्र कारणत्वाद्भगवानस्ति । ततश्चा-
२० स्थूलेस्थूलो नणावनणुरुच्चावचकर्तयुच्चावचकर्तौच्चावचकाम उच्चावचकामः
पृथिव्यां सर्वगन्धो जलादावगन्धः । एवं रसादिषु । एवं स्थानतः पर-
स्योभयलिङ्गमुपपद्यते । अथवा कारण एव रूपमरूपं चावच्छेदेभेदेनाचि-
न्त्यसामर्थ्याद्वा । अन्यथासतः सञ्जननप्रसंग इत्यपिना संगृहीत इति ।
एतदुभयमपि न । कुतः । सर्वत्र हि । सर्वत्रैवेतादृशं रूपं भगवत उपदिश्य-
२५ ते । हि युक्तोयमर्थः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि हेतानि वाक्यानि न
त्वनुवादकानि । वैयर्थ्यापत्तेः । अचिन्त्यत्वे ज्ञानानुदयः । तमेव विदि-

ध्यमात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते । तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न शक्यते व्यवहर्तुम् । ईश्वरसंनिधाने तु शक्यत इति द्वयमाह श्रुतिः । कुत एतदवगम्यते तत्राह । अवैयर्थ्यात् । अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । चकाराद्धर्माणां तथात्वविरोधः परिहृतः । आसीनो दूरं व्रजति (क. १।२।२०)
 ५ अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः (श्वे. ३।१९) इत्यादावलौकिका भगवद्धर्मा उच्यन्ते । अकारणकार्यवचनाद् ब्रह्मधर्माणां चाकार्यत्वं बोधयति । तस्मादव्यवहार्येपि न शास्त्रवैफल्यम् ॥ ३।२।१५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ ३।२।१६ ॥

- १० किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वलौकिकानीन्द्रियाणि विरोधाभावाय कथं न कल्पन्ते । अन्यथाकारणकार्यत्वं तस्य च नित्वत्वमलौकिकत्वं ततश्च पश्यत्यचक्षुरिति विरोध इत्याशङ्क्य परिहरति । आह च श्रुतिः स्वयमेव तन्मात्रं प्रज्ञाधनमात्रम् । स यथा सैन्धवधमोनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसधन एवं वा अरेयमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन
 १५ एव (बृ. ४।५।१३) इति स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात् । च क्रियामावोपि । वेदविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् । वेदानिःश्वासायनभूतसमुत्थानादेरुक्तत्वाच्च । अतो नेन्द्रियाणां परिकल्पना । किंतु सर्वाकारस्वरूपं वस्त्वेव तादृशमिति मन्तव्यम् । कृत्स्नवचनात् । चकारात्—सर्वेन्द्रियविवर्जितम् (भ. गी. १३।१४) इति स्मृतिरपि ।
 २० तस्मान्नेन्द्रियकल्पनाविरोधः ॥ ३।२।१६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ ३।२।१७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विरोधमाशङ्क्य परिहरति । ननु ब्रह्म जगत्कारणमिति सिद्धम् । तच्च समवायि निमित्तं चेति । कारणधर्मा एव हि कार्ये भवन्ति । असंभावनायां त्वन्यथा कल्पनम् । कामादयो धर्माश्च

- श्रुतौ विहिताः । ते ब्रह्मण एव भवितुं युक्ताः । निषेधिकापि श्रुतिः । न हि वेदवादिनामणुमान्नमप्यन्यथा कल्पनमुचितमित्याशङ्क्य परिहरति । वर्शयति श्रुतिरेव जडजीवधर्माणां भगवत्यभाय इति । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे (वृ. २।३।१) इत्युपक्रम्य द्वेषा पञ्च भूतान्युक्त्वा—अथात आदेशो
- ५ नेति नेति (वृ. २।३।६) इत्याह । इतिशब्दः प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्च महामूतानि भवति नत्वेवंप्रकारकम् । तत्साधयति । न भवत्येव ब्रह्म तादृशम् । हि युक्तोयमर्थः । एतस्माज्जातमिति । न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति । अतो नेति नेतीति प्रकारनिषेधोपसंहारः । नतु समवायित्वमात्रत्वम् । किंत्वन्यत्परमस्तीति रूपं निरूप्य नाम निरूपयति । सत्यस्य सत्यमिति । तेन प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मणो विद्यमानत्वात्प्रपञ्चधर्मवचनं तस्मिन्प्रौपचारिकमेव युक्तम् । श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनात् । चकारः पूर्वयुक्तञ्चनुराधानार्थः । अथो इति प्रक्रमभेदोपि । अथात आदेश इति भिन्नप्रक्रमेणाह । श्रुतेरन्यार्थतानिराकरणायाह । अपि स्मर्यते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते (भ. गी. १३।१२)
- १५ इति । सदसतोः क्षेत्रत्वात् । ज्ञेयनिरूपणे निषेधः । प्रपञ्चधर्मा भगवत्युच्यन्ते वेदादौ न तु तद्धर्मा भवन्तीति ज्ञापयति । तस्माच्छ्रुतिरमृतिभ्यामेव तथा निर्णयः ॥ ३।२।१७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ ३।२।१८ ॥

- प्रपञ्चधर्मा भगवत्प्रुपचारादुच्यन्ते—इत्यत्र निदर्शनमाह । अत एवे-
- १० ममेव निर्णयमाश्रित्य-समः पुपिणा समो नाथेन समो मशकोन सम एमिस्त्रिभिर्लोकैः समोनेन सर्वेण (वृ. १।३।२२) इति निरूपमस्य भगवतो यदुपमानं तत् तद्धर्मसंबन्धात् । न चात्र स्वतन्त्रतादृशधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो वक्तुं युक्तम् । नन्विदमपि विरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । सूर्यकादिवत् । सूर्येण सहितं जलं सूर्यकम् । यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनु-
- २५ गच्छन् । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् (ब. विं. १२)

1—स reads श्रुतिविहिताः for श्रुती विहिताः ।

19—B reads भगवत्प्रुच्यन्ते for भगवत्प्रुपचारादुच्यन्ते ।

इति । यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वमेवं-समः पुंषिणां (बृ. १।१।२२)
इत्यापि । चकारस्तु विरोधाभावो वक्तव्योधिकरणं च संपूर्णमेकदेशिन
इति सूचयति । तस्माज्जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारः । निषेधस्तु मुख्य
इति ॥ ३।२।१८ ॥ ५ ॥

५ अम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणम् ।

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ ३।२।१९ ॥

मुख्यसिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिने दूषयति । तुशब्दस्थो सिद्धान्तं
व्यावर्तयति । तथात्वं समवायातिरिक्तस्य तद्धर्मयोगात् । जडजीवधर्म-
योगात्सर्वकामत्वादयो न भवन्ति । कुतः । अम्बुवदग्रहणात् । सर्वपरस्य हि
१० प्रतिबिम्बेधिकरणधर्मवत्त्वम् । तत्र रूपरहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबि-
म्बत इति वक्तव्यम् । तथापि स्वमतविरोधादम्बुवदग्रहणमिति । स्वच्छ-
मम्बु प्रतिबिम्बं गृण्हाति । न हि तथा धर्मा गृहीतुं शक्नुवन्ति । धर्मत्वाच्च ।
सर्वाधारत्वेन तथोच्यमाने वैयर्थ्यमिति पूर्वमवोचाम ।

नच भ्रमात्कल्पनं वेदेनोच्यते । अप्रतारकत्वात् सर्वज्ञत्वाच्च ।
१५ विष्णुवादिन एव एवं वचनं न वैदिकस्य । पृथिव्यां तिष्ठन् (बृ. ३।७।३)
इत्यादिविरोधश्च । तस्माद्ब्रह्मधर्मा एव सर्वकामादयो न तूपाधिसंबन्धादीप-
चारिका इति ॥ ३।२।१९ ॥

वृद्धिन्हासभाक्त्वमन्तर्भावाद्बुभयसामञ्जस्या-
देवम् ॥ ३।२।२० ॥

२० सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह । विरोधो हि परिहरणीयो लोकवे-
दाभ्यां तदनुसारेण । महानवकाशोल्पोवकाशो यथावकाशं दश चमसानिति
लौकिकवैदिकव्यवहारो वस्तुधर्मविरुद्धो दृश्यते । व्यापकत्वं वृद्धिन्हासी
चाकाशस्यैव । तत्र यथा करके प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिश्यते । तथा
सत्युभयसामञ्जस्यं भवति । अन्यथैकतरबाधो भवति । एवं तत्तदनुप्रवेशाद्
२५ ब्रह्माप्येवम् । न चोपाधिकत्वम् । जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावात् ।

अन्यानुविधायित्वेपि स्वधर्मा एव ते । कारणत्वादिवत् । न चागन्तु-
कत्वात्तद्धर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम् । अन्यधर्मत्वे प्रमाणाभावात् ।
तद्गतत्वमतीतिश्च दृष्टत्वाच्चाविरोधः । अविरोधप्रकारोयम् । यंधोभयसामञ्जस्यं
भवति प्रक्रारोपि तस्यैव तथा वक्तव्यः । तस्माद्यथाकारास्य वृद्धिहास-
५ भाक्त्यं करकादिष्वन्तर्भावात्तथैवोभयसामञ्जस्यादेवं ब्रह्मापि वृद्धिहासपदेन
शरीर आकाशाजीवयोरकमुदाहरणं बोधयति ॥ ३१२१० ॥

दर्शनाच्च ॥ ३१२११ ॥

हेत्वन्तरमाह । भगवति सर्वे विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । न हि दृष्टे-
नुपपन्नं नाम । व्याघातात् । तादृशमेव तदास्त्विति त्वध्यवसायः प्रामा-
१० णिकः । चकारादुलूखलबन्धनादिप्रत्यक्षमेवोभयसाधकं दृष्टमिति । अधो
अमुष्यैव ममार्थकस्य (मा. १०।८।४०) इति च । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षीः
सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतिर्न विरोधः ॥ ३१२११ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ ३१२१२ ॥

परमार्थतो विरोधं परिहृत्य युक्त्यापि प्रतिषेधति । ननु सर्वः

१५ विशेषधर्माणामस्थूलादिवाक्यैर्निषेधात् कथमविरोधः प्रत्येतव्य इति चेत्त-
त्राह । नैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति । प्रकृते यदेतावत् परिदृश्यमाना यावन्तः
पदार्था लौकिकास्तेषामेव धर्मान् निषेधति । पतीतस्यैव हि निषेधात् ।
अतो जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रतिषेधयते न तु वेदोक्तं ब्रह्मधर्मा
निषेद्धं शक्यन्ते । कुत एतदवगम्यते तत्राह । ततो ब्रवीति च भूयः ।

१० यत्रैव वाक्ये पूर्वं निषेधति तास्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तमेव विधत्ते । यतो वाचो
निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणोऽ विद्वान् (तै. २।१)
इति । तथास्थूलवाक्येपि—एतस्यैव प्रशासने (बृ. ३।८।१९) एतद्विदित्वा
(बृ. ३।८।१०) आकाश ओतश्च प्रीतश्च (बृ. ३।८।११)
इति । चकारादेकवाक्योपास्थानभेदां संगृहीती । सर्वत्र लौकिकं

१५ प्रतिषेधस्यलौकिकं विधत्त इति युक्त्या निर्णयः । तस्माद् युक्त्याप्य-
विरोधः ॥ ३१२१२ ॥ ६ ॥

इति । यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वमेवं—समः पृषिणा (बृ. १।१।२२) इत्यपि । चकारस्तु विरोधाभावो वक्तव्योधिकरणं च संपूर्णमेकदेशिन इति सूचयति । तस्माज्जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारः । निषेधस्तु मुख्य इति ॥ ३।२।१८ ॥ ५ ॥

६ अम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणम् ।

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ ३।२।१९ ॥

मुख्यसिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिनं दूषयति । तुंशब्दस्तथा सिद्धान्तं व्यावर्तयति । तथात्वं समवायातिरिक्तस्य तद्धर्मयोगात् । जडजीवधर्म-
योगात्सर्वकामत्वादयो न भवन्ति । कृतः । अम्बुवदग्रहणात् । सर्वपरस्य हि
१० प्रतिबिम्बेविकरणधर्मवत्त्वम् । तत्र रूपरहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबि-
म्बत इति वक्तव्यम् । तथापि स्वमतविरोधादम्बुवदग्रहणमिति । स्वच्छ-
मम्बु प्रतिबिम्बे गृह्णाति । न हि तथा धर्मा गृहीतुं शक्नुवन्ति । धर्मत्वाच्च ।
सर्वाधारत्वेन तथोच्यमाने वैपर्ययमिति पूर्वमवोचाम ।

नच भ्रमात्कल्पनं वेदेनेच्यते । अप्रतारकत्वेत्तं सर्वज्ञत्वाच्च ।
१५ विष्टववादिन एव एवं वचनं न वैदिकस्य । पृथिव्यां तिष्ठन् (बृ. ३।७।३)
इत्यादिविरोधश्च । तस्माद्ब्रह्मधर्मा एव सर्वकामादयो न तूपाधिसंबन्धादौप-
चारिका इति ॥ ३।२।१९ ॥

वृद्धिन्हासभाकत्वमन्तर्भावाद्बुभयसामञ्जस्या-
देवम् ॥ ३।२।२० ॥

२० सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह । विरोधो हि परिहरणीयो लोकवे-
दाभ्यां तदनुसारेण । महानवकाशोलपोवकारो यथावकाशं दश चमसानिति
लौकिकवैदिकव्यवहारो यस्तुधर्मविरुद्धो दृश्यते । व्यापकत्वं वृद्धिन्हासी
चाकाशस्यैव । तत्र यथा करके प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिश्यते । तथा
सत्युभयसामञ्जस्यं भवति । अन्यथैकतरबाधो भवति । एवं तत्तदनुप्रवेशाद्
२५ ब्रह्माप्येवम् । न चोपाधिकत्वम् । जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावात् ।

अन्यानुविधायित्वेपि स्वधर्मा एव ते । कारणत्वादिवत् । न चागन्तु-
कत्वात्तद्धर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम् । अन्यधर्मत्वे प्रमाणाभावात् ।
तद्गतत्वप्रतीतिश्च दृष्टत्वाच्चाविरोधः । अविरोधप्रकारोऽयम् । संशोभयसामञ्जस्यं
भवति प्रकारोपि तस्यैव तथा वक्तव्यः । तस्माद्यथाकाशस्य वृद्धिन्हास-
भावत्वं करकादिष्वन्तर्मात्तथैवोभयसामञ्जस्यादेवं ब्रह्मापि वृद्धिन्हासपदेन
शरीर आकाशजीवयोरकमुदाहरणं बोधयति ॥ ३।२।१० ॥

दर्शनाच्च ॥ ३।२।११ ॥

हेत्वन्तरमाह । भगवति सर्वे वि०द्धधर्मा दृश्यन्ते । न हि दृष्टे-
नुपपन्नं नाम । व्याघातात् । तादृशमेव तदास्त्विति त्वप्यवसायः प्रामा-
णिकः । चकारादुलूखलबन्धनादिप्रत्यक्षमेवोभयसापकं दृष्टमिति । अथो
अमुष्यैव ममार्मकस्य (मा. १०।८।४०) इति च । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षैः
सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतिर्न विरोधः ॥ ३।२।११ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ ३।२।१२ ॥

परमार्थतो विरोधं परिहृत्य युक्त्यापि प्रतिषेधति । ननु सर्वः

- १५ विशेषधर्माणामस्थूलादिवाक्यनिषेधात् कथमविरोधः प्रत्येतव्य इति चेत्त-
त्राह । नैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति । प्रकृते यदेतावत् परिदृश्यमाना यावन्तः
पदार्था लौकिकास्तेषामेव धर्मान् निषेधति । प्रतीतस्यैव हि निषेधात् ।
अतो जगद्द्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते न तु वेदोक्ता ब्रह्मधर्मा
निषेद्धुं शक्यन्ते । कुत एतदवगम्यते तत्राह । ततो ब्रवीति च भूयः ।
- १० यत्रैव वाक्ये पूर्वं निषेधति तास्मिन्नेव वाक्ये पुनरतमेव विधत्ते । यतो वाचो
निवर्तन्ते । अपाम्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् (तै. २।९)
इति । तथास्थूलवाक्येषु—एतस्यैव प्रशासने (बृ. ३।८।९) एताद्विदित्वा
(बृ. ३।८।१०) आकाश ओतश्च प्रोतश्च (बृ. ३।८।११)
इति । चकारादेकवाक्योपाख्यानभेदो संगृहीतो । सर्वत्र लौकिकं
- २५ प्रतिषेधत्यलौकिकं विधत्त इति युक्त्या निर्णयः । तस्माद् युक्त्याप्य-
विरोधः ॥ ३।२।१२ ॥ ६ ॥

७ तदव्यक्तमाह हीत्याधिकरणम् ।

तदव्यक्तमाह हि ॥३१२२३॥

शब्दबलविचारेण विरोधं परिहृत्यार्थबलविचारेणाविरोधप्रतिपा-
दनायाधिकरणमारभते । सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्नुदाहृत्य चिन्त्यन्ते । न
५ चक्षुषा गृह्यते (मुं. ३।१।८) कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्
(क. २।४।१) नापि वाचा (मुं. ३।१।८) सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति (क. १।२।१५) अप्राप्य मनसा सह (तै. २।९) मन-
सैवेदमाप्तव्यम् (क. ४।१।१) अस्पर्शमगन्धमरसम् (क. ३।१।५)
सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरसः (छां. ३।१।४।२) अपाणिपादः (श्वे. ३।
१०।१९) इत्यादि । विश्वतश्चक्षुः (ऋ. सं. १०।८।१।३) इत्यादि ।
निर्गुणश्च । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः (छां. ३।१।४।२) इत्यादि विरु-
द्धवाक्यानि । न हि वस्तु द्विरूपं संभवति । वाक्यद्वयमपि प्रमाणम् ।
तथा सति प्रमाणान्तरानुरोधेनैकस्य स्वार्थं प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्व-
मिति युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षानुरोधेन निर्णयो विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षमाह ।
१५ तदव्यक्तम् । तद्ब्रह्माव्यक्तमेव भवितुमर्हति । कुतः । आह हि । श्रुति-
प्रत्यक्षाभ्याम् । नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते (बृ. ३।१।२६)
नहि गृह्यत इत्यनुभवसाक्षिकं प्रमाणं श्रुतिराह । न हि केनचिदपि
चक्षुषा मनसा वा ब्रह्म दृष्टमस्ति । सर्वरूपत्वे तु सर्वैरेव द्रष्टुं शक्येत ।
तस्मात्सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकान्युपचरितार्थान्येव । अनुभवविरोधादि-
२० त्येवं प्राप्तम् ॥ ३।१।२३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ३।१।२४ ॥

अपीति पूर्वपक्षगर्हायाम् । सर्वथा मूर्खः पूर्वपक्षवादी । यतः संराधने
सम्यक् सेवायां भगवत्तोषे जाते दृश्यते । श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि (के.
१।२) । यमेवैष वृणोते तेन लभ्यः (मुं. ३।२।३) भक्त्या त्वनन्यया
२५ शक्य अहमेवंविधोर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप (भ. गी.

११५४) इति । द्विविधमपि रूपं दृश्यते । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं
ध्यायमानः (मुं. ३।१।८) अनेकबाहूदरवक्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽन्त-
रूपम् (म. गी. ११।१६) इति । संराधकस्य स्वानुभवो ध्रुवादीनाम-
नुमापकत्वं च । तस्मात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भ्रुतिस्मृतिभ्यां वा ब्रह्म साकार-

५ मनन्तगुणपरिपूर्णं वेति नाव्यक्तमेवेति निश्चयः । अतो लौकिकालौकिक-
प्रत्यक्षविषयत्वादुभयवाक्यार्थरूपमपि ब्रह्म ॥ ३।२।२४॥७ ॥

८ प्रकाशादिवच्छेत्यधिकरणम् ।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ ३।२।२५॥

पुनः प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तमेव स्थिरीकर्तुमधिकरणान्तरमारभते ।

१० सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षद्वयमाह । ननु प्रत्यक्षानुरोधेनोभयविधवाक्यसमाधानं
नोपपद्यते । वस्तुशक्त्येव निर्णय उचितः । नतु श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम् । यथा
प्रकाशजलसुवर्णादीनामनेकविधत्वं नाङ्गीक्रियते । सूर्यचन्द्रमणिप्रकाशा-
दिपूष्णशीतानुभवस्पर्शाः प्रतीयन्ते । न हि तेजसि तावन्तः स्पर्शा अङ्गी-
क्रियन्ते । जले च हिमतप्तकुण्डादिषु । तथा सुवर्णे वर्णभेदाः । न हि

१५ सर्वे स्वभावाः । तेजस्त्वादिवस्वभावहानिसंज्ञात् । तथा ब्रह्मणोऽप्य-
वैशेष्यमङ्गीकर्तव्यम् । निर्विशेषं हि ब्रह्मेति सर्वप्रसिद्धिः । चकारादेवं
साधकाः—अगृह्यो न हि गृह्यते (वृ. ३।१।२६) इत्येवमादयः ।
ननुक्तं भक्तस्य तथा साक्षात्कारात्तादृशश्रुतेश्च नैकविधत्वमङ्गीकर्तुं शक्यत
इति । नैव दोषः । प्रकाशश्च कर्मणि तपःप्रणिधानादिकर्मणि भगवतः

२० प्रकाशः । तत्र तेषां कामस्तथा प्रकटीभवति । चकारादप्रकाशान्यथा-
प्रकाशो । तत्र हेतुः । अभ्यासादावृत्तेः । यथेकवारं प्रकटः स्यात्तदा तद्रूपत्व-
मङ्गीक्रियेतापि । प्रतिभक्तं प्रतिकर्म चाविर्भावः । अतः प्रकाशोऽपि कृत्रिम
एव । दीपप्रकाशावत् । अत्यथा सर्वदा स्यात् । तस्मान्न भक्तप्रत्यक्षेण
निर्णयः ॥ ३।२।२५ ॥

3—त reads साधकस्य for संराधकस्य ।

21—U reads तदा तदा for तदा ।

अतोन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ ३।२।२६ ॥

फलितमाह । अतः—अभ्यासादनन्तरूपेणाविर्भावः । न ह्येकं वस्तु प्रतिक्षणमन्यादृशं भवति निमित्तभेदव्यतिरेकेण । क्वचिद्भक्तकामश्च निमित्तत्वेन प्रतीयते । नहि निमित्तभेदेन जायमानं वस्तु भवति ।
 ५ किंतु तथा सति लिङ्गं विग्रह एव भवति । युक्तश्रायमर्थः । यद्यद्विया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सक्नुग्रहाय (भा. ३।१।१२) इति । अतः श्रुत्या प्रत्यक्षेण वा तथा निर्णयः कर्तुं शक्यः । तस्मात्सर्वा-
 गोचरमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्तम् ॥ ३।२।२६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ ३।२।२७ ॥

- १० तुराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । केवल्युक्त्या लोकदृष्टान्तेन निर्णयः शक्यते कर्तुम् । अन्यथेदं शास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि वेदादेव ब्रह्म-
 स्वरूपज्ञानम् । तत्कथं स्वरूपशक्त्या निर्णयः । ब्रह्म तूभयरूपम् । उभ-
 यव्यपदेशात् । उभयरूपेण निर्गुणत्वेनानन्तगुणत्वेन सर्वविरुद्धधर्मेण
 रूपेण व्यपदेशात् । तर्हि कथमेकं वस्त्वनेकधा भासते । तत्राह । अहिकु-
 १५ ण्डलवत् । यथा सर्प ऋजुरनेकाकारः कुण्डलश्च भवति तथा ब्रह्मस्वरूपं
 सर्वप्रकारं भक्तेच्छया तथा स्फुरति । कल्पनाशास्त्रे हीदं बाधकम् । अने-
 ककल्पनागौरवं चेति । न तु केवलं श्रुत्येकसमाधिगम्ये । न च शास्त्रवैक-
 ल्यम् । एवं साधनार्थत्वात् । अत्रैव हि सूरिव्यामोहादन्यशास्त्रोत्पत्तिः ।
 अतः सर्वविरुद्धधर्माणामाश्रयो भगवान् । न हि प्रमाणभ्रुतदृष्टेनुपपत्ति-
 २० रित यदर्थं युक्त्यपेक्षा । लोकेपि शरीरान्तःकरणादीनि परस्परविरुद्धदया-
 मारकत्वादीनि विषयभेदेनैकास्मिन्नपि क्षणे प्रतीयन्ते । तस्मात्सकल-
 विरुद्धधर्मा भगवत्येव वर्तन्त इति न कापि श्रुतिरुपचरितार्थेति
 सिद्धम् ॥ ३।२।२७। ८ ॥

14—A om. स्वेण before व्यपदेशात् ।

15—स reads अत्रथा for अत्र ।

९ प्रकाशाश्रयवद्वैत्यधिकरणम् ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ३।२।२८ ॥

धर्मरूपविचारेण पूर्वोक्तपक्षद्वयं स्थापयितुमाधिकरणारम्भः । ननु धर्मा नाम के ब्रह्मणो भिन्नास्तकार्यरूपा आहोस्विद्ब्रह्मैवेति संशयः । तत्र लोके कार्यस्यैव पदरूपादेस्तद्धर्मत्वात्समवेतत्वान्नात्रैत्यतायां प्रमाणाभावात्स्वाभाविकत्वमात्रेण नित्यत्वकल्पनायां गौरवापत्तेः—एकमेवाद्वितीयम् (छां. ६।२।१) इति श्रुतिविरोधाच्च । धर्माः प्रपञ्चवत्कार्याः । तथा सति ब्रह्म सर्वकल्पनारहितमेव सेत्स्यतीत्येवं प्राप्ते ।

इदमुच्यते । प्रकाशाश्रयवद्वा । वाराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यथा

- १० प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्नाः । पृथक्स्थित्यभावात् । समवेतत्वाच्च । मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितत्वाच्च । नापि सूर्य एव । भिन्नप्रतीतिर्विद्यमानत्वाच्च । तादृशमेव तद्वस्तुत्पत्तिसिद्धमिति मन्तव्यम् । कल्पनायामपि यथा सूर्यप्रकाशयोः कल्पनैवं ब्रह्मधर्मयोरपि । न ह्यन्यथा वेदे प्रवृत्तिर्निषेधशेषता सत्यज्ञानानन्तानन्वपदानां
- १५ सामानाधिकरण्यं वा संभवति । लक्षणायां तु सुतरामेव धर्मापेक्षा । अतो विशिष्टपदार्थ एव तादृशो वेदसिद्ध इति मन्तव्यम् । तत्र हेतुः । तेजस्त्वात् तेजःशब्दवाच्यत्वात् । बहुदूरव्याप्त्यर्थमेव हेतुरुक्तः । आतपादेर्धर्मत्वेन धर्मत्वेन च प्रतीतेः । अपूर्ववदेव दृष्टत्वाच्छ्रुतत्वाच्च न धर्मेष्वपि युक्त्यपेक्षा । तस्मात् सिद्धं यथाश्रुतमेव ब्रह्मेति ॥ ३।२।२८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ ३।२।२९ ॥

- एकदेशिमतेनापि सर्वसमाधानमाह । अथवा—अरूपवदेव हि (ब. सू. ३।२।१४) इत्यादिपञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्तः कथितस्तादृशं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ।

- अयमाशयः । वेदस्थापेनार्थं हि प्रवृत्तिः । तत्र यथाक्षरमात्रस्यापि बाधो न भवति तथा वक्तव्यम् । यदर्थमुभयरूपताङ्गीकृता तत्र धर्माणां

1-सू reads धर्मत्वात् for तद्धर्मत्वात् ।

14-A and U read वेदप्रवृत्तिः for वेदं प्रवृत्तिः ।

16-सू reads हेतुरुक्तः for हेतुः ।

स्वरूपनिर्वाहार्थमवश्यं ब्रह्मवैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथासति एकमेवाद्वि-
 तीयम् (छां. २।२।१) इति बाधः प्रसज्येत । तथा चोत्पत्त्या विचारे
 निर्द्धर्मकमेव पूर्वं ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यम् । उपपत्त्यापि विचारः पूर्वानुरोधेनैव
 कर्तव्यः । तत्र धर्माणामपि ब्रह्मत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
 ५ मुपपद्यते नान्यथा । ततश्च प्रथमं ब्रह्म स्वधर्मरूपेण भवति । तदनु-
 क्रियादिरूपेण प्रपञ्चरूपेण च । तावदेव सर्ववेदार्थसिद्धेः । न च
 लौकिकी युक्तिस्तत्रापेक्ष्यते । येन तादृशस्य कथं सर्वाभाव इति पर्य-
 नुयोगो भवेत् । धर्मकल्पनायामपि नैषा तर्केण मतिरापनेया (क. १।२।९)
 इति समानम् । उत्पत्त्या चोपपत्त्या च विचारद्वयम् । उपपत्त्या पूर्वनयनं
 १० स्वसिद्धान्तः । एकदेशिनस्तद्विपरीतम् । उभयमपि सूत्रकारस्य संमत-
 मिति ॥ ३।२।२९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३।२।३० ॥

एकदेशिमत उपपत्त्यन्तरमाह । एकमेवेत्युक्त्वा पुनरद्वितीयमिति
 द्वितीयं प्रतिषेधति । स एवकारेणैव सिद्धो व्यर्थः सन् धर्मनिषे-
 १५ धमपि सूचयति । ऐक्षतेति वचनात्तदुत्पत्तिः । चकारादेकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानोपक्रमः परिगृहीतः । तस्मान्न ब्रह्मणि कश्चिद्विरोध इति
 सिद्धम् ॥ ३।२।३० ॥ ९ ॥

१० परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम् ।

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३।२।३१ ॥

१० धर्मधर्मविरोधः परिहृतः ! धर्म्यन्तरविरोधपरिहारार्थमधिकरण-
 मारभते । तत्र पूर्वपक्षमाह । परमतः । अतोपि ब्रह्मणः परमन्यदुत्कृष्टं
 फलमस्ति । तत्र वैदिकहेतवः । सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । यद्यपि
 समन्वय एवैते दोषाः परिहृतास्तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात्पुन-
 रुच्यन्ते । सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धम् । एतेर्हेतुभिः परिच्छे-

देन धर्मभेदे सिद्धे न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तविरोधः । ननु समन्वयेन ब्रह्म-
त्वमुत्तरपादेनैक्यं पूर्वाधिकरणेनाविरोध इति व्यर्थमिदमधिकरणमिति
चेन्न । अर्थबलविचारोऽयं समन्वये चोत्तरपादे च शब्दबलविचारः ।
धर्मिविचारान्न पूर्वेण गतार्थत्वम् ।

१. फलतः साधनेभ्यश्च प्रमेयाच्च प्रमाणतः ।

विचारेणापृहचयेत् कोन्यः साधयितुं क्षमः ॥ ३८ ॥

अतो हेतुन्वाधकानाह । एकदेशवाधकत्वात् तत्र फलतो वाधहेतु-
माह । सेतुव्यपदेशात्—अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः (छां. ८।१।१) इति
दहर उत्तरेभ्यः (ब. सू. १।३।१४) इत्यत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धम् ।

१० अथ य इहात्मानमनुविय व्रजन्ति (छां. ८।१।६) इत्युपक्रम्य—सर्वेषु
लोकैषु कामचारो भवति (छां. ८।१।६) इत्युक्त्वा कामानुपपाद्याज्ञान-
व्यवधानं ज्ञानप्रशंसार्थमुक्त्वा ज्ञानानन्तरं संसारसंबन्धाभावाय सेतुत्वं
यदति । पापाब्धितरणार्थं यश्च तरति तद्गताश्च दोषा गच्छन्तीति च । अतः
संसारफलयोर्मध्ये वियमानत्वात्तीर्णस्यैव फलश्रवणात् फलरूपं वस्तु

१५ किञ्चिद्व्यपदेशीति ज्ञायते । निधित्वेन फलवचनमवान्तरफलपरं भविष्यति ।
एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य (तै. ३।५) इत्यप्यत्रोदाहरणम् ।

२ तथोन्मानव्यपदेशात् । तत्रैव—यावान्वा अथमाकाशस्तावानेपोन्तर्द्वय-
आकाशः (छां. ८।१।३) इतिसाधनयुक्तिप्रश्न उन्मानेन परिच्छेदं निरूप-
यति । दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकत्वेन ज्ञानं साधनं तत्र बहिराकाशज्ञानमपि साधनं

११ भवति । चतुष्पाच्च ब्रह्म भूतादिपादाश्च ज्ञातव्याः स्वैथा संबन्धव्यपदेशात् ।
तत्रैव प्रमेयनिरूपणप्रस्तावे—उभावप्यस्मिन् (छां. ८।१।३) इत्यादिना-
धाराधेयसंबन्धो निरूपितः । अत्र च वस्तुपरिच्छेदो निरूपितः । प्राज्ञे-
नात्मना संपरिष्वक्तः (बृ. ४।३।२१) इति च । तथा भेदव्यपदेशात् ।

१५ (छां. १।७।५) इत्यत्र स्थानद्वयस्थितयोः पुरुषयोः परस्परं धर्मातिदे-
शमाह । अक्षिस्थितनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति । धर्मभेदे तु स एवा-

यमिति वदेत् । अतो देशकालवैस्तुस्वरूपपरिच्छेदाद्यतुर्विधपरिच्छेदरहितमन्यत् किञ्चिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं प्राप्तम् ॥ ३१२३१ ॥

सामान्यानु ॥ ३१२३२ ॥

तुराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । समानस्य भावः सामान्यम् । सेत्वा-
 ५ कारादिशब्दास्तद्धर्मातिदेशार्थमुच्यन्ते न तु तद्गतं दोषमपि कल्पयन्ति ।
 संसारसागरोत्तरणोपायत्वात्सेतुत्वं निर्लेपायाकारात्वम् । कामादिभिर्दोहाय
 चतुष्पात्त्वम् । अमृतत्वाय षोडशाकलत्वम् । अदुर्लभत्वाय संबन्धः ।
 दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः । कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रवद् गुणार्थ-
 भेव वचनम् न दोषार्थमिति न ततोऽन्यशङ्कोत्पादनीया । तस्मान्न
 १० पूर्वोक्ता दोषाः ॥ ३१२३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३१२३३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्त्वं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आह । बुद्ध्यर्थः । तथा
 व्यपदेशो बुद्ध्यर्थः । बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तथोपासनार्थमयुक्तमित्यारा-
 १५ इक्ष्य दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्वज्ञानमुपासार्थं तथा तत्तद्बु-
 षण्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रशंसार्थमेवमुच्यते ॥ ३१२३३ ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३१२३४ ॥

ननु स एवायमित्यतिदेशेऽपि तथा बुद्धिः संपद्येतेवेति व्यर्थो
 धर्मातिदेश इत्याराङ्क्य तथोक्तेऽपि समानधर्मत्वज्ञानाभावे हेतुमाह ।
 स्थानविशेषादिति । धर्मैक्येऽपि स्थानविशेषमाप्त्या न समानधर्मत्वं दृश्यते ।
 २० अन्यत्रापि न तथात्वमायास्यतीत्यतिदेशो धर्माणामपि कृत इत्यर्थः ।
 अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह । प्रकारादिवदिति । यदादित्यगतं तेजः
 (भ. गी. १५।१२) इति वाक्यादादित्यचन्द्राग्निगततेजसामैक्येऽपि न
 समानप्रकारत्वं यथा तथात्रापीति ज्ञानसंभवादित्यर्थः । आदिपदादेकस्यैव

7-C reads अस्तुर्लभत्वाय for अदुर्लभत्वाय ।

23-ब reads तथासीति for तथात्रापीति ।

कालस्य यथोपाधिविशेषसंबन्धादुत्तरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीतध-
र्मत्वं तथेत्यपि संगृह्यते ॥ ३१२३४ ॥ — Tell here Vallabha
the commentary

उपपत्तेश्च ॥ ३१२३५ ॥

किंच । सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोन्य उत्तमोस्तीति वदता
५ तत्रैत उत्कृष्टधर्मवत्त्वं वाच्यम् । तत्राशक्यं प्रमाणाभावात् । साम्येपि तथा^{१३}
विशेषाभावोद्वेगतश्रुतिविरोधश्च । तस्मादितः परस्यानुपपन्नत्वादुक्तारूपमेव
परमकाष्ठापन्नं वस्त्वित्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३१२३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३१२३६ ॥

यथा सेत्वादयः श्रुत्युकारतथैव—न तत्तमश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते
११ (श्वे ६।८) इति श्रुत्यैव ततोधिकस्य प्रतिषेधाच्चयाप्यरमदुक्त एव
मार्गोऽनुसर्तव्य इत्यर्थः । अवतारकाले पूर्वं स्वशक्त्याविर्भावमकृत्वा पश्चा-
त्तदाविर्भावे कुतो लोकानां पूर्ववस्थातो भगवत्येवाधिक्यमिव प्रतीतं भव-
तीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानम् ॥ ३१२३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३१२३७ ॥

१५ प्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह । अनेन सेत्वादिव्यपदेशानां
मुख्यार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थ इति केचित् ।
तत्र । जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सर्वदेशगतकार्यकर्तृत्वमुक्तमिति तेनैव
व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् । न चाविरोधसाधनप्रकरणत्वात् पूर्वसिद्धं
सर्वगतत्वमनेनोक्तग्रन्थेन कृत्वा सेत्वादिवाक्यैः सर्वमविरुद्धमित्यर्थमिति
१० वाच्यम् । अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । नोक्तकर्तृत्वेन
व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि रोद्धुं शक्नोति । योगसिद्धदूरश्रवणादिवत्प-
रिच्छिन्नेनाप्यनेकदेशगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।
अन्यथा पूर्वसिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिव्यपदेशैः परिच्छिन्नत्वेन
ब्रह्मणोन्यस्य परत्वं न शङ्केत । विरोधपरिहाराय तु सामान्यान्वविरोध-
१५ इति वदेत् । तस्मादेवं सूत्रार्थो ज्ञेयः । अनेन ब्रह्मणोन्यस्य परत्व-

निरासेनायामशब्दादिभ्यो व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात्सर्व-
गतत्वप्रतिपादकेभ्य एव सर्वगतत्वं सिध्यति । न तु गौतमीयानामिव
कर्तृत्वाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः । ते च शब्दाः—आकारावत्सर्वगतश्च नित्यः ।
ज्यायान्दिवो ज्यायानाकारात् (छां. ३।१।४।३) वृक्ष इव
स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् (श्वे. ३।९)
इत्यादयः । आदिपदात् सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिरिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति (भ. गी. १३।१३) इत्यादि-
स्मृतयः संगृह्यन्ते । अनेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणम् । अनुमानं
तु विलम्बोपस्थितिकृत्वेन साध्यसिद्धिपराहतमपीच्छाविरोधेण जननीयं
चेदभ्युच्चयमात्रं पर्यवसास्यतीति भावः ॥ ३।२।३७।१० ॥

११ फलमत इत्यधिकरणम् ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३।२।३८ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूप-
मुक्त्वा तदितराधिकारिणां तदाह । ते हि फलमेप्सव एव भजिष्यन्ति ।
तच्च फलदातृत्व एव संभवतीति तदाह । अत ईश्वरादेव फलं
भवति यत्किञ्चिदैहिकं पारलौकिकं वा । कुतः । उपपत्तेः । सर्वस्य
वशी सर्वस्येशानः (वृ. ४।४।२२) इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेशित्वमसं-
कुचितमाह । न ह्यन्यस्य वस्त्वन्यो दातुं समर्थो भगवानेव तथेत्यर्थः ।
केचिन्त्रैव कर्मणस्तत्कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमाशङ्क्य तत्रानुपपत्ति-
मत्रोपपत्तिव्येन व्याकुर्वन्ति । तत्त्वये जैमिनिमतोपन्यासस्वमतोपन्यासा-
भ्यां व्यास एव व्यक्तीकारिभ्यतीत्यधुनेवापामनिराकरणमग्रिमसूत्रद्वय-
वैयर्थ्यं स्यादिति विन्त्यम् ॥ ३।२।३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३।२।३९ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतमीशितृत्वं फलदान उपपत्तित्वेन निरूपितम् ।
 इह तु. साक्षाच्छ्रुतिमेव फलदातृत्ववाचिकां प्रमाणयति । सा च—स वा एष
 महानज आत्मानादौ वसुदानः (बृ. ४।४।२४) इत्यादिरूपा ।
 चकारात्—सुखं दुःखं भवो भावः (म. गी. १०।४) इत्युपक्रम्य
 ५ भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः (म. गी. १०।५)
 इत्यादिरूपा स्मृतिः संगृह्यते ॥ ३१।३९ ॥

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ३१।४० ॥

अत्र कर्मवादी प्रत्यवतिष्ठते । ननु कर्मण एव फलमिति पक्षेऽनुप-
 पत्तिश्रवणे तुल्ये । तथाहीश्वरवादिनापि कर्मनिरपेक्षेण तेन फलमिति
 १० न वक्तुं शक्यम् । विधिवैयर्थ्यप्रवृत्त्यनुपपत्तिपसंगाभ्याम् । तत्सापेक्षत्वे
 तदेवास्तु कृतं तत्सापेक्षेण तेन । न चीचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव फलसम्प-
 मिति केवलेन तेन न फलं संभवतीति वाच्यम् । कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकं
 च न लोकसिद्धम् । किंतु श्रुतिसिद्धम् । तत्र च स्वर्गादिफलसाधकत्वेन-
 वोत्पत्तिवाक्येष्वर्थवादैषु च—अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत (आ.
 १५ सू. १०।२।१) अभिहोत्रं जुहोति प्रजाकामः । इत्यादि ।
 वराप्रीर्षमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽथ
 आसीत् तेन स परमां काष्ठामगच्छत् (ते. सं. १।६।९)
 इत्यादिषु कर्म श्रूयते । स च तत्साध्यत्वेनैव । एवं सति लोकेऽन्यथा दर्श-
 नेपि धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वानात्र काचन शङ्का । ईश्वरवादिनो
 १० नित्यज्ञानादिमत्त्व इव । आमुष्मिकफलत्वेन तत्प्रतिबन्धकापगमे भवती-
 त्यावयोस्तुल्यम् । तस्याशुतरविनाशित्वेपि श्रुतिसिद्धकारणतानि-
 वाहाय तद्वापातोपूर्वं कल्प्यते । अविषमादीश्वराद् विषमफलोत्पत्त्य-
 नुपपत्तिर्विषम्यनैर्घृण्ये च स्याताम् । अतः कर्मण एव फलमिति जैमिनि-
 र्मनुते ॥ ३१।४० ॥

2—A om. तु after इह ।

8—र om. अथ before कर्मवादी ।

12—C reads कष्टासंभव इति for तेन न फलं संभवतीति ।

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ३।२।४१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्युदासार्थः । वादरायणस्त्वाचार्य इतः पूर्वो-
क्तमीश्वरमेव फलदत्त्वेन मनुते । कुतः । हेतुव्यपदेशात् । हेतुत्वेन श्रुतो
व्यपदेशादित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
५ उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमथो निनीषते (कौ.३।१)
इति श्रुतो न केवलं कर्मकारयितृत्वमुच्यतेपि तु फलदित्साया तथात्वमतः
फलदत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भवतीति नानुपपत्तिः काचित् । नन्वीश्वरस्य
स्वतः फलदाने समर्थस्य फलदित्सायां सत्यां कर्मकारणे को हेतुः । कार्यवै-
चित्र्यं च कथमित्यादि चोद्यं—कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धवैयर्थ्या-
१० दिभ्यः (ब सू. २।३।४२) इत्यत्र निरस्तम् । विद्वन्मण्डने श्रीविद्वलेन च ।
अतः सकामैरपि स एव भजनीयो नान्य इति सिद्धम् ॥३।२।४१॥२१॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीब्रह्मभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३।२ ॥

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ३।३।१ ॥

पूर्वपादे जडजीवधर्मनिराकरणेन शुद्धस्यैव साधिदानन्दविग्रहरूपत्वं
ब्रह्मणो निरूपितम् । इह तु ब्रह्मगता एव धर्मा विचार्यन्ते । ते चेदेकस्मिन्
वाक्ये एव सर्वे पठिता भवेयुस्तदा न विचारणीया भवेयुर्विरोधामावात् ।
२० पठिताश्च तच्चतुपासनप्रकरणेषु क्वचित् एव क्वचिद्भिन्नाः । यथा वाजसने-

8-C reads फलदानसमर्थस्य for फलदाने समर्थस्य ।

9-B om. कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धवैयर्थ्यादिभ्य इत्यत्र after चोद्ये ।

17-A and C read पुत्र्य for पुत्र्यपि ।

18-C reads ब्रह्मण एव for ब्रह्मगता एव ।

- यिनः पञ्चाशिविद्यां प्रस्तुत्य पठमन्यमग्निं पठन्ति । तस्याग्निरेवाग्निरिति । छन्दोगास्तु पञ्चसंख्ययैवोपसंहरन्ति । अथ य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद (छां. ५।१०।१०) इति । तथा प्राणसंवादे मुख्यपापादन्यांश्चतुरः प्राणान् वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि पठन्ति । वाजसनेयिनस्तु तमिमां पञ्चमं पठन्ति । अपरं च । अधर्वोपनिषत्सु कश्चिद्गीकूलवृन्दाकाननसंचरद्गो-
 परूपमनल्पकल्पद्रुमप्रसूनविरचितविचित्रस्थलीककालिन्दीसलिलकलोल-
 संगिमृदुतरपवनचलदलकविराजमानगण्डमण्डलद्युतिमण्डितकुण्डलप्रभानु-
 भावितवामांसमिलन्मूर्धन्यमहामणिकमुरालिकामुखावलीमिलदंतितरलकर-
 कमलयुगलाद्गुलीवंशवदविधुस्वरमूर्च्छनामोहितवज्रवरनितम्बिनीकदम्ब-
- १० कृडाक्षकुवलयार्चितं कचित्कोदण्डमण्डितभुजदण्डस्वण्डितप्रचण्डदशमुण्ड-
 मतिविचित्रचरित्राभिरामं रामस्वरूपं कश्चिदतिकरालवदनवित्रासितकमडा-
 कमलासनवृषभासनादिकं नृकेसरिरूपं कश्चिदुरुक्रमादिकं च निरूप्यते ।
 तथा च द्रव्यदेवताभेदाद् यागभेदवद्धर्माणामावापोद्वापाभ्यां दृष्टादृष्टकलमे-
 वाच्च वेद्यभेदे प्राप्ते ब्रह्मनेकत्वापत्तौ श्रुतिविरोधाद् विनिगमकामावात्सर्वेषा-
- १५ मुपासनाविषयाणामब्रह्मत्वमापतितम् । ननुपासनाविषयाणामौपाधिकत्वात्
 तेषां चादिद्याकल्पितत्वात् तद्विशिष्टानां तथात्वं युक्तमेव । न चैवं तन्नि-
 रूपकाणां वेदान्तानामब्रह्मपरत्वप्रसंगः । शुद्धस्य ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेनो-
 पाधिविशिष्टोपासनया चित्तशुद्धौ सत्यां स्वत एव तज्ज्ञानं भविष्यती-
 त्येतत्तात्पर्यकत्वादिति चेत् । भवम् । समन्वयविरोधापत्तेः । तासां ब्रह्म-
- २० विद्यात्वहानेश्च । श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेश्च । अपरं च—योग्यथा सन्त-
 मात्मानमन्वया प्रतिषद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा
 इत्यन्यथाज्ञानं निन्दन्ती श्रुतिः कथं फलसाधकत्वेन तदुपास-
 नां वदेत् । स्पष्टार्थानां श्रुतिवाक्यानां निर्णयमकृत्वा संदिग्धार्थानां
 ज्योतिराकाशादिशब्दानां तद्वाचकत्वं न निर्णीयाद् व्यासः । एवं च
- २५ सत्युक्तीत्या ग्राहवत्तेषां परस्परं भेदश्चावश्यक इत्युभयतःप्राशा रज्जु-
 रिति प्राप्तेभिधीयते । सर्ववेदान्तप्रत्ययम् । अनेकरूपनिरूपकैः सर्व-

वेदान्तेः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तत्तथा । ब्रह्मणोनन्तरूपत्वे यानि यानि
रूपाणि विविधैर्जीविरूपासितुं शक्यानि तानि तानि रूपाणि तैस्तेर्वेदा-
न्तैर्निरूप्यन्त इति तावद्रूपात्मकमेकमेव ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र हेतुश्रोदनाद्य-
विशेषादिति । चोद्यते कर्तव्यत्वेन बोध्यतेनेनेति चोदना विधिवाक्य-
५ मिति यावत् । तस्याविशेषादित्यर्थः । यथैकस्मिन्नग्निटोमे शाखाभेदेपि
चोदना तथैव भवति—अग्निटोमेन यजेत् (आ. सू. १०।२।१) इति ।
तथेहापि सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्मत्वेनैवोपासना विधीयते इति तथा । आदि-
पदात्साक्षात्परंपराभेदेन मोक्षफलकत्वकथनमप्युपासनानामविशिष्टमिति
प्रयोजनसंयोगः संगृह्यते ॥ ३।३।१ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ ३।३।२ ॥

ननु द्रव्यदेवताभेदाद् यागभेदवदुपास्यानां धर्मभेदेन भिद्येभेदादुक्त-
हेत्वसिद्धिं भेदान्नेति चेदित्यनेनाशङ्क्य तत्परिहारमाह सूत्रकार एकस्या-
मपीति सूत्रावयवेन । यथैकस्यामपि गृहीतपोडशिकायामतिरात्रव्यक्ता-
वगृहीतपोडशिकायाः सकाशाद् गुणाधिक्येपि नातिरात्रभिन्नयागत्वम् ।
५ अतिरात्रलक्षणकर्मैवाधिकृत्य तद्ग्रहणाग्रहणयोर्विधानादेवामिहापि ब्रह्मे-
वाधिकृत्य तत्तद्धर्मवैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोरुक्तत्वात् ब्रह्मोपासनभिन्नत्वमुपास-
नासु । तथा च ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्य विवक्षितत्वाच्चदुक्तहेत्वसिद्धिः ।
एवं सति यत्रैकस्मिन्नुपास्ये रूपेण्यस्माद्रूपादधिका गुणा उच्यन्ते । तत्र
तेषामुपसंहार उचित इति भावः । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । उपासनाविषये-
१० ष्वाखिलेष्वविशिष्टं ब्रह्मत्वं ज्ञात्वातेष्वेकतरं रूपं य उपास्ते तस्य तत्र सर्वे
गुणा उपसंहर्तुमुचिताः । यस्त्वनन्तेषु विभूतिरूपेषु ॐ इत्येतदक्षरं
ब्रह्म इति ज्ञात्वोपास्ते तस्य शाखान्तरीया अप्येतदक्षरोपासन-
प्रकरणोक्ता एवोपसंहर्तव्या नान्ये । तद्रूपमधिकृत्यैव तेषां गुणानां कथ-

8-स्य reads फलककथ

10-C reads चेषैकस्य

20-स्य reads अविशिष्ट.

तु रूपान्तरोपासनप्रकरणोक्ता साधारणधर्मत्वेनापि । तथा सति मत्स्यो-
 पासकस्य चापशरादिकमपि भावनीयं स्यात् । पुरुषरूपोपासकस्य च
 लक्ष्यो जनायामशुद्धादिकम् । नन्वाधर्वजोपनिषत्सु श्रीरामोपासनायां—यो
 वे ये मत्स्यकर्माद्यवतारा भूर्भुवःसुवस्तरमे वै नमो नमः (रा. ता. ५)
 ५ इति वाक्येन तदितरावताररूपत्वमुच्यते । तेन तद्धर्मत्वमप्याक्षिप्यते ।
 सत्यमाक्षिप्यते तद्धर्मवच्चम् । तत्रायमभिसंधिः । परमकाष्ठापन्नं
 ब्रह्मस्वरूपमिदमिति ज्ञात्वा ह्युपासना कार्या । तेनैतस्यैवान्येवतारा-
 स्तत्तद्रूपेण तानि तानि कर्माण्ययमेव कृतवानिति ज्ञेयं परम् ।]
 न तु तस्मिन्नेव रूपेन्यावतारधर्मवच्चमपीति । तथा च तस्मिंस्तास्मिन्नव-
 १० तारे तत्तद्धर्मवानिति श्रुत्या बोध्यते । न तु सर्वत्रापि । तत्र बाधकमुक्त-
 मेव । प्राणायुपासनास्वेतावान् विशेषो यथा कर्मण्यतिरेके प्रायश्चित्तश्र-
 वणं बाधकम् । श्रीरामस्वरूपायुपासनासु च तेनावतारेणाकृतकर्मणस्तत्र
 भावनेपराधो बाधको—योन्यथा सन्तमात्मानम् इत्यादिवाक्यं च ।
 न तथा प्राणायुपासनास्वधिकगुणस्येतरत्रोपसंहारे किञ्चिद् बाधकं दृश्यत
 १५ इति स कर्तुं शक्यत इति ।

“ [ननु पुरुषादिरूपस्य विग्रहस्यैव शुद्धब्रह्मत्वादयमेवावतारान्तरे-
 ष्वपि लीलाकर्तेति ज्ञानमनुपपन्नमिति चेत् मैवम् । धर्मिग्राहकमानेनैक-
 स्यैव शुद्धस्यैवानन्तरूपत्वेन सिद्धत्वात् । वस्तुन एव तथात्वान्न काचि-
 च्छङ्का । यथैकस्यैवान्योन्याभावस्यानन्तभावप्रतियोगिकतद्रूपत्वं तावत्प्रति-
 २० योगिकात्यन्ताभावरूपत्वं चाभावप्रतियोगिकान्योन्याभावात्यन्ताभावरूपत्वं
 चाभावाभावरूपत्वेप्यभावरूपत्वमेव चाङ्गीक्रियेत । तथेहाप्यंस्तु । अभा-
 वन्वस्याप्रयोजकत्वात् । धर्मिग्राहकमानस्यैव तथात्वात् ।] तच्च तैत्तिरीयो-
 पनिषत्सु । अतः परं नान्यदणीयस्य हि । परात्परं यन्महत्तो महान्तम् ।
 यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् (तै. म. ना. १।५)

10-A and C read सर्वत्रेति for सर्वत्रापि ।

15-B reads सत्कर्तुं for स कर्तुं ।

15-C reads वस्तुत एव for वस्तुन एव ।

- इत्यादि श्रुतिरूपं प्रसिद्धमेव) । अपरं न । सर्वासामपासनानां हि ब्रह्म-
विज्ञानसाधनत्वेन श्रुती निरूपणं क्रियते । यत्प्रकारिकोपासना विज्ञान-
हेतुः स प्रकारश्च निरूप्यते । एवं सत्येकस्यां शाखायां कतिपयगुण-
निरूपणं तदितरस्यां शाखायां तदतिरिक्तानामपि गुणानामित्यत्र
५ को हेतुरिति पृच्छामः । उपसंहारेण प्राप्तमनिरूपणे हेतुं चेद्वधीषि तत्र
वदामः । एवं सति न्यूनगुणनिरूपिका श्रुतिः खोक्तानपि गुणान् वदेत् ।
तथाहि । उपासनानां ब्रह्मविज्ञानफलकत्वस्य निर्णयत्वात् तस्य नैकजा-
तीयत्वाद् घटवत् फलमारोपसाधनसाध्यत्वादरोपतन्निरूपिकैव श्रुतिर्निरूपये-
त् । अन्या तूपासनाया नामोक्त्योपासीतित्येतावदेव वदेत् । गुणानांशेषलभ्य-
१० त्वाच्च वदेत् । उपसंहारानपि वा वदेत् । निरूपयति च गुणांशोपसंहारान् ।
न च स्वस्वशाखाप्राप्त्यर्थे तूणामुपासनासिद्धयर्थं सर्वशाखासूपासनप्रकारो-
क्तिरिति वाच्यम् । परशाखाज्ञानेन तदुक्तगुणांशसंहारस्याप्यसंभवेनापास-
नाया एवासंभवापातात् । तस्मात्परशाखोक्तप्रकारिकोपासनायाभेव सर्वे-
षामधिकारात्तैव ब्रह्मविज्ञानं भवति । तच्चिरिपाणा वाजसनेयिभ्रूर्त्तानां
१५ चाभियोमसंपत्त्या । स्वर्ग इव प्रकृते ब्रह्मक्यात्तत्तद्विज्ञानं ब्रह्मविज्ञानमेव ।
न हि रूपरसगन्धादिमत्यां भुवि पुरुषभेदेनकर्षय नैकैकप्रकारकं यद्-
ज्ञानं न तद्ब्रह्मज्ञानम् । एतेनान्तधर्मवत्त्वं ब्रह्मणि ज्ञापितम् । तदुक्तम्
परास्य शक्तिर्विधेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानफलक्रिया न (श्वे. ६।८)
इति । अत्र स्वाभाविकीति विशेषणादविद्याकल्पितत्वं शक्तीनां निरस्तम् ।
२० केचित्तार्थवणिकानां वियां प्रति शिरोयतापेक्षणादन्येषां तदनपेक्षणाद्
विद्याभेद इति प्राप्त उच्यते । स्वाध्यायस्यैव धर्मो न विद्यायाः । कथ-
मिदमवगम्यते यतरतथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदप्रतीपदेशनपरे
मन्थ आगर्वणिका इदमपि वेदप्रतलेन समामनन्ति—भूतदर्शान्प्रतोर्धति
(मुं. ३।२।११) इति चाधिगूढविषयादेतच्छब्दाच्च स्वोपनिषदध्यय-

- नधर्म एवैव इति निर्धार्यते । तस्मादनवयं विवर्धकत्वमिति सूत्रार्थं वदन्ति ।
 स चिन्त्यते । न ह्यस्य विद्याधर्मत्वं विद्याभेदकम् । उक्तन्यायेनान्यत्रापि
 तदुपसंहारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न चानुपसंहारार्थमेवातद्धर्मत्वं
 बोध्यत इति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां विवर्धकत्वनिर्णयस्यैव दृश्यमा-
 ५ नत्वादुपेक्ष्य इव भाति । ननु तदुक्तिर्यथा तथास्तु । अतद्धर्मत्वबोधनस्या-
 नुपसंहारार्थकत्वे कानुपपत्तिरिति चेत् । उच्यते । सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि
 तत्तात्पर्यकल्पना । स एव च न साधीयान् । तथाहि-स्वाध्यायोध्येतव्यः (ते.
 आ. २।१५) इत्यादिषु स्वाध्यायशब्दस्य वेदवाचकत्वं प्रसिद्धम् । समाचा-
 रशब्दस्य विहितक्रियावाचकत्वं च तत्रोभयोरपि मुख्योर्थो वाध्यते ।
 १० तस्मिन् संभवति तद्वाधस्त्वयुक्तः । किंचैवं नन्वग्निष्टोममेवोद्दिश्येत्यादि-
 नोक्तराङ्गाया अनिवृत्तिरिति । नन्वाथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते-सहोवाचाञ्ज-
 योनियोवतारणां मध्ये श्रेष्ठोवतारको भविता येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा
 भवन्ति । यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसाराद् भवन्ति कथं चास्यावता-
 रस्य ब्रह्मता भवति । स होवाच तं हि नारायणो देवः (गो. उ. ता. १)
 १५ इत्युपक्रम्य मधुरास्वरूपं निगद्य निरूप्यते-यत्रासौ संस्थितः कृष्णः स्त्रीभिः
 शक्त्या समाहितः (गो. उ. ता. २) इति तेनास्यावतारस्याशेषा-
 वताराणां मध्ये श्रेष्ठत्वं निरूप्यते । श्रीभागवतेपि च-एते चांशकलाः पुंसः
 कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् (भा. १।१।२८) इति गीयते । पूर्वोक्तरात्या
 तु सर्वतुल्यता प्रतीयत इति नैकतरनिर्द्धारः संभवति । किंच ब्रह्मणो
 २० निरवयवत्वेनैकस्यांशित्वमन्येषां तदंशत्वमित्यपि वक्तुमशक्यमिति
 प्राप्तेभिर्धार्यते [सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः । विशुद्धसत्त्वं तव धाम
 शान्तम् । इत्यादिवाक्यैरप्राकृतो भगवत्स्थानभूतः सत्त्वंनामा भगवद्धर्म-
 रूप एव कश्चनास्ति । याहरोन रूपेण भगवान् कार्यं कर्तु-
 मिच्छति तादृशं तं प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमाविर्भूयायः पिण्डे बन्धि-
 २५ वत्तत्कार्याणि करोति यस्मिन् यस्मिन्नवतारे स सांश इत्युच्यते । तत्र
 हि विग्रहस्तत्राविर्भूतं ब्रह्मस्वरूपं च प्रतीयते । विग्रहस्य सत्त्वात्मकत्वेन
 धर्मरूपत्वात्तत्राविर्भूतस्यैव ब्रह्मत्वात्समुदितस्यावतारत्वेन गणनात् तत्रैक-

- स्यैवांशस्य तद्रूपत्वं यत्तदेवांशत्वम् । यत्राधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वयमेव शुद्धं साकारं ब्रह्माविर्भवति भक्तार्थं स स्वयं पूर्णो भगवान् उच्यते ॥ एतदेव च श्रेष्ठ्यम् । अत एव सर्वतःपाणिपादान्तत्वं स्वस्मिन् स्फुटं ज्ञापयितुं तोकादिभावेनाविर्भवत् तेन यादृग्यादृग् लीलाविशिष्टं यद्यद्बाल्यपौगण्डा-
- ५ यवस्थाविशिष्टं तत्तद्रूपं नित्यमेवेति वयं जानीमः । न चैवं सच्चिदानन्द-
विग्रहोक्तिः सर्वत्र विरुद्धा भवेदिति वाच्यम् । सत्त्वस्यापि भगवद्धर्मत्वेन सच्चिदानन्दरूपत्वावविरोधात् । मन्त्राद्यधिष्ठातृरूपाणि तु विमतिरूपाणि ।
एतन्न यथा तथा भक्तिहंसे प्रपञ्चितम् । तत्त्वं च—प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्
(म. सू. ३।२।२८) इति न्यायेन भगवद्धर्माणामपि सच्चिदानन्दरूप-
- १० त्वाद्धर्माधिकारिणामप्युपासकानां फलपेप्सूनां तत्फलदानार्थमैश्वर्यादि-
रूपेण तत्र तत्र स्थितत्वमेव । नन्वेकस्यैव शुद्धस्वैधानन्तरूपत्वं भवतैवो-
क्तमतो मत्स्यादिरूपेणैव नाधिष्ठानत्वेन सत्त्वं वक्तुं शक्यम् । किंचैवं
निराकारस्वभावत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीति सत्त्वाव्यवहितप्राकट्योक्तिरप्यनुप-
पन्नेति चेत् । मेवम् । सत्त्वाधिष्ठानत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेनानपनोद्यत्वात् ।
- १५ तद्योक्तं—यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम् (म. ना. १।५) इति । प्राकट्यं हि
मक्तिनिमित्तकम् । सा तु बहुविधेति तदनु रूपं प्राकट्यमपि तथा । सर्गा-
दिकार्येष्वधिकृतानां भक्तानामितरासक्तिरप्यस्तीत्युपाध्यन्तरितस्यैहवच्चा-
धानन्तरूपत्वेन मत्स्यादिरूपोपि तदर्थं तद्व्यवहित एव प्रकटीभवति । ये तु
भगवत्स्वरूपमात्रासक्त्यास्तदर्थं स्वयमेवातद्व्यवधानेन प्रादुर्भवति । एतेनेव
- १० निराकारत्वाशङ्कापि निरस्ता । एतेन सोपधिल्लेहवदर्थमेव मत्स्यादिरूप-
प्राकट्यस्य प्रमाणसिद्धत्वाभिरुपाधितत्तदर्थमेव श्रीमजनाथप्राकट्यस्थापि
तथात्वात् सोपाधिल्लेहवत्स्वपि पुरुषार्थदानस्यानुपगणिकत्वात् पुरुषविध
इति श्रुतेश्चेतदेव रूपम् । रसो वै सः (ते. २।७) इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं
निरुपाधिल्लेहवतां विषयः । इदमेव च श्रेष्ठ्यम् । मत्स्यादिरूपं तु सोपधित-

13-A and C om. अनन्तरूपम् after अव्यक्तम् ।

14-ए reads न तथा for तथा ।

18-U and D तद्व्यवधानेन for तद्व्यवहित एव ।

20-C reads निराकारत्वाशङ्का for निराकारत्वाशङ्का ।

द्वतामेव तथा । तादृक्द्वतामर्थ एव प्राकट्यादित्यवसीयते । एवं सति गुण-
भेदस्याप्रयोजकत्वात् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं ब्रह्मणो निष्प्रत्यूहम् ॥ ३।३।३ ॥

दर्शयति च ॥ ३।३।४ ॥

वेद्यैकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्दर्शयति । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
५ (क. २।१५) इत्यादिना । उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने दोषं च
दर्शयति । यद्वा शेषेष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति
(ते. २।७।१) इति । उदित्यव्ययमप्यर्थकम् । तथा चारमल्पमप्यन्तरं
कुरुत इत्यर्थः ॥ ३।३।४ ॥

उपसंहारोऽर्थभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ३।३।५ ॥

- १० ननु पूर्वसूत्रोक्तरीत्या गुणोपसंहारो न कचिदपि प्राणावसर इति
सिद्धम् । दृश्यते चोपसंहारः । श्रीरामोपनिषत्सु—यो वै ये मत्स्यकूर्माथ-
वताराः (रामोत्तर. ५) इत्यादिनोकावताररूपत्वस्य श्रीरामे-नमस्ते
रघुवर्याय रावणान्तकराय च (भा. १०।४०।२०) इत्यादिषु ते इति
युष्मच्छब्दविषये श्रीब्रजनाथे रघुवर्यत्वादेरित्याराङ्कचतत्प्रयोजकं रूपमाह
१५ उपसंहार इत्यादिना । उक्तस्थलादिषु य उपसंहारः स च्चर्त्तस्य पदार्थस्य
भगवद्भक्षणस्योभयत्राप्यभेदादित्यर्थः । नन्वेवं सति मत्स्ये शरचापादिकं
पुरुषे च शृङ्गादिकं भावनीयं स्यादिति चेत्त्राह । विधिगेष्वदिति ।
यथा विधिविशेषाणामग्निहोत्रत्वादिलक्षणे धर्मं समानेपि सति स्वशास्त्रोक्तप्र-
कारस्यैव कारणं नान्यशास्त्रोक्तधर्मोपसंहार एवमिहापि तत्तदवतारोपासकस्य
२० तत्तदसाधारणधर्मत्वेनोपासनं नान्यावतारधर्मवत्त्वेनापीत्यर्थः । यद्वा
मत्वर्थायो वत्प्रत्ययोत्र । तथा च विधिरोपोर्थावदस्तद्वत्समानं च भवति
यत्तत्र चोपसंहार इत्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । एकस्यां श्रुती यस्य कर्मणो
यत्फलमुच्यते तदितरस्यां तस्यां तस्यैव कर्मणस्तदितरत् फलमुच्यते ।
एवं सति द्वितीयश्रुत्युक्तफलकामनयापि तदेव कर्म कर्तव्यं भवतीति
२५ तत्फलसाधकत्वस्योपसंहारः । यथा—यद्देवदेवेन यजते पूजा एव तयजमानः

- सृजते (तै. ब्रा. १।४।११) इत्येका श्रुतिरस्य यागस्य प्रजाफलक-
त्वमाह । यद्वैश्वदेवेन यजते अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति तस्माद्वैश्वदेवेन
यजमानः संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते इत्याशासीत (तै. ब्रा. १।४।११)
इति द्वितीया श्रुतिराह । तत्रोचरीतिरिति । यत्तु विधिशेषाणामग्निहोत्रादिध-
५ र्माणां तद्वैकर्ममिहोत्रादिकर्म सर्वत्रैत्यर्थाभिदादुपसंहार इति । तत्र साधु ।
अग्निहोत्रादेस्तत्तच्छाखिनां स्वस्वशाखोक्तप्रकारस्यैव करणावतिरेके
प्रायश्चित्तश्रवणात्प्रान्यशाखोक्तधर्मोपसंहारः शक्यवचनः । प्राणायुपासना-
स्वाधिकगुणस्येतरत्रोपसंहारे न किञ्चिद्वाधकं दृश्यत इति तत्र स कर्तुं
शक्यत इति चकारेण तदावयवः संगृह्यन्ते । वस्तुतस्तु पूर्वसमुच्चयार्थश्रवणः ।
१० शाखान्तरोक्तधर्मोपसंहारप्रयोजनाभावस्य तथात्वेनेत्यत्र निरूपितत्वात् ।
उपसंहारबीजमनेन सूत्रेणोक्तम् ॥ ३।३।५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ३।३।६ ॥

- ननूपासनासूक्तन्यायेन गुणोपसंहारो तुपास्यानां ब्रह्मत्वेनैक्ये सति
भवति । मियो विरुद्धानां गुणानां शान्तत्वकूरत्वतपोभोगादीनामुपसंहारे
१५ क्रियमाणे स्वरूपाणामन्यथात्वमब्रह्मत्वं स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः । शब्दा-
दिति । एकत्वैकरसत्त्वाविधर्मनिरूपकध्रुतेरित्यर्थः । समाधत्ते । नाविशेषा-
दिति । एकरसत्वं यथा श्रुतिबलाभिर्णीयते तथा विरुद्धधर्मवन्वमपि तत
एव तथेत्यर्थः । तेन वस्त्येव तत्तादृह् मन्तव्यमिति भावः ॥ ३।३।६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ३।३।७ ॥

- २० पूर्वसूत्रोक्ताशङ्कानिराकरणं वा विकल्पेन पूर्वोक्तात्मकारान्तरेण
कर्तव्यमित्याह । न वेति । तमेवाह प्रकरणभेदादिति । अत्रायं भावः ।
श्रुतिप्रामाण्याद्यावत्तदुक्तधर्मवद् ब्रह्मेति मन्तव्यम् । एवं सति यादृशोधि-
कारिणो यादृग् वेद्यं रूपं तादृशस्य तस्य तादृक् तन्निरूपयति प्रकरणभेदेन ।
तथा च ज्ञानप्रकरणे ज्ञानाधिकारिणो यादृग् रूपं ज्ञेयं तादृक् तस्मै
२५ निरूपयति-अदृश्यमग्राह्यम् (मुं. १।१।६) इत्यादिरूपा श्रुतिः । भक्तिप्रकरणे
तु भक्तेर्बहुविधत्वाद् यादृग् यादृग्भक्तानां यादृग्यादृक्त्वनुभवविषयस्तादृ-
क्तादृक् तान्निरूपयति । आधर्बणोपनिषदिति । अत्र दृष्टान्तमाह । परोवरी-

- यस्त्वादिवदिति । अस्मिन्ने लोकेर्द्धकं स्यात् (तै. सं. ६।२।३) इति कामवत आराध्यावान्तरदीक्षा पूर्वमुक्ता । तदग्रे—परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन्ने लोकेर्द्धकं स्यादिति चतुरोग्रेथ त्रीनथ द्वावथैकमेपा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षा (तै. सं. ६।२।३) इति पठितम् ।
- ५ अस्य दीक्षाप्रकरणे पठितत्वाद् दीक्षां विनोक्तरीत्या घृते तु न परोवरीयस्त्वमेवं भक्तिप्रकरणीयानामथर्वणोपनिषदाद्युक्तरूपाणां न भक्तिरहितोपास्यत्वम् । ज्ञानसाधनत्वेन विष्णुस्मरणादावपि क्रियमाणे भक्तित्वं नेति । अथवा पूर्वसूत्रेण सर्वरूपेषु मिथः सर्वधर्माणामुपसंहारः प्राप्तः । स चैकान्तिकभक्तानुभवविरुद्ध इत्यत्र व्यवस्थितविकल्पमाह । न वेत्यादिना ।
- १० सर्वेष्ववतारेषु भगवदवतारत्वेन साधारणी भक्तिर्यस्य स सर्वत्रोपसंहारं करोतु नाम । यस्त्वेकान्ती तस्य ज्ञेहोत्कर्षेणान्तःकरणमेकस्मिन्नेव रूपे पर्यवसितमिति रूपान्तरमन्तःकरणारूढं न भवत्येवोत नोपसंहारसंभावनापीति । तदेतदुच्यते । नवेत्यनेन । तत्र हेतुः । प्रकरणभेदादिति । श्रुत्यादिषु तत्तदाधिकारिणमुद्दिश्य तत्तत्प्रकरणमुक्तम् । तेनात्र प्रकरणभेदे-
- १५ नाधिकार उच्यते । एवं सत्युपासकादिभ्य उक्तरीत्योत्कृटाधिकारादित्यर्थः संपद्यते । परोवरीयस्त्वादिवदिति । परस्मात्परश्च वराच्च वरीयानिति परोवरीयानुद्धृतिः । तथा चाक्ष्यादित्यादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोपासनाया अप्युद्गीधोपासनत्वेन साम्येपि सर्वोत्कृटत्वेनैवोद्गीधो भासते इति न हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणोपसंहारः परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टोद्गीधो-
- २० पासनायामेवं प्रकृतेपीति ॥ ३।३।७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमास्ति तु तदपि ॥ ३॥३।८ ॥

- एकान्त्यनेकान्तिनोरपि श्रीरामेपासकत्वादिसंज्ञा त्वविशिष्टेत्येकान्तिनोप्युपसंहारो युक्त इत्याशङ्कोत्तरं तु न-वा प्रकरणभेदात् (व. सू. ३।३।७) इत्यनेनैवोक्तम् । संज्ञा तु लौकिकी । अधिकारस्त्वान्तरः । स
- २५ एव बलीयानिति । संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्वयव्यभिचारमाह । आस्ति तु तदपीति । प्रमितभेदेष्वप्युपासनेषु परोवरीयस्त्वादिषु संज्ञैकत्वमुद्गीधोपासनेप्यस्तीत्यर्थः ॥ ३।३।८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ३।३।९ ॥

अथेदं विचार्यते । उपास्येषु रूपेषु बाल्यपौगण्डादिकं मन्युच्यते । तथा सति विग्रहे न्यूनाधिकभाव आपततीति तत्रोक्तं सच्चिदानन्दत्वमनुपपन्नं स्यात् तेषां सदैकरूपत्वात् । प्राकृतत्वेन सर्वमसमञ्जसं स्यादिति प्राप्त आह । व्याप्तिरिति । सर्वतःपाणिपादान्तम् (म. गी. १३।१३) इत्यादिस्मृतेः साकारमेव व्यापकमिति । चकारात् सर्वरस (छां. ३।१४।२) इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानां आह्वयूषेण लीलारसानुभवस्तादृश्यं क्रमेण योगमायापसारणेन प्रकटीकरोतीति बाल्यादिभावोपपत्तेः सर्वमुपपन्नमित्यर्थः । तेन यावदुक्तधर्मवद् ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ३।३।९ ॥

- १० ननु ब्रह्मधर्मत्वेन ते सर्वे नित्या वाच्याः । तेन तत्तद्भक्तविशिष्टाः । तत्र चेकस्यैव भक्तस्य पार्वपर्येणानेकलीलासंबन्धित्वं श्रूयंत । तथा च पूर्वलीलाया नित्यत्वेन तत्संबन्धिभक्तस्यापि तथात्वं वाच्यम् । एवं सति तस्यैवाग्रिमलीलासंबन्धोऽशक्यवचनः । तथा वचने तु पूर्वलीलाया नित्यत्वं भज्येत । नित्यत्वे त्वग्रिमलीलासंबन्धिनोभिन्नत्वं स्यात् । तच्चा-
१५ नुभवतदावदकगानविरुद्धमित्यत उत्तरं पठति ।

सर्वाभिदादन्यत्रेमे ३।३।१० ॥

- लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहाभेदाद् ब्रह्मणश्चैकत्वात् पूर्वलीलातो न्यत्रोत्तरलीलायामपीमे पूर्वलीलासंबन्धिन एव त इत्यर्थः । अबेदमाकूतम् । रसो वै सः (तै. २।७) इति श्रुत्या सर्वरसः (छां. ३।१४।२) इति श्रुत्या च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो निर्णतिम् । तथा च यस्य रसस्य ये विभावानुभावादिरूपास्तैः स रसः संपद्यते । आतानवितानात्मकतन्तुभिः पट इव । अतस्तत्तादात्म्यं रसस्येति सर्वाभेदो निष्प्रत्यूह इति । ननु विरुद्धदिकयोरेकजातीयभाववतोर्भक्त्यतिशयेन युगपदेकजातीयलीलासहितभगवन्नादु-

10-A, C and D read ब्रह्मधर्मत्वेन for ब्रह्मधर्मत्वेन ।

20-ख om. सर्वरसः इति श्रुत्या च after श्रुत्या ।

भवि भगवतो व्यापकत्वेनैव प्रादुर्भावस्योपपन्नत्वेऽपि लीलापदार्थानामव्या-
पकत्वाद्युपपदादिभिर्विनुपपन्नः । भक्त्याः समानत्वाद्भक्तिमार्गविरोधापाता-
द्विनिगमकाभावाच्चैकत्र मायया प्रदर्शयतीति च न वक्तुं युक्तमिति
शङ्काप्येताभ्यां सूत्राभ्यां निरस्तेति ज्ञेयम् । ब्रह्मणो व्यापकत्वालीलायाश्च
१ तेन सहाभेदात्तथात्वादेकस्मै भक्त्या यथा ब्रह्मणा सह लीलापदार्था
आविर्भवन्ति तथैव तदैवान्यत्रापि भक्तसमानदेश आविर्भवन्तीति सर्वसाम-
ञ्जस्यात् ॥ ३।३।१० ॥

ननु व्यापकत्ववत्पूर्णानन्दैश्वर्यवीर्यादयोऽपि धर्मास्तिष्ठे
मवेयुः । न चैवमस्ति । दुःखसंभावनायां प्रभुमेव प्रार्थयन्ति यतः ।
१० एव सति व्यापकत्वमपि न वक्तुं शक्यम् । तुल्यत्वादत उत्तरं पठति ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ३।३।११ ॥

पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणो ब्रह्मण एव धर्माः । लीला-
पदार्थास्तु ब्रह्मधर्मत्वेन व्यापका उच्यन्ते । व्यापकस्य धर्मिणोनामन्तुकध-
र्मस्य व्यापकत्वानियमात् । न हि धर्मेषु पूर्णानन्दत्वादयः समवन्ति ।
१५ धर्मित्वापत्त्या धर्मत्वव्याहतेः । अत एवान् प्रधानपदमुपात्त धर्मगुणभावेन
लीलापदार्थानामाविर्भावे इति ज्ञापयितुम् ॥ ३।३।११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ ३।३।१२ ॥

ननुपासकस्य प्रियत्वादिप्रकारकज्ञानक्रममादाय प्रियत्वादिध-
र्माणां शिरस्त्वादिरूपत्वमानन्दमयाधिकरणे निरूपितमिति लीलास्थाना-
२० मपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वादत्रापि स्वरूपोपासकस्य प्रियशिरस्त्वादि-
धर्माणामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्क्य परिहरति । प्रियशिरस्त्वाद्यप्रा-
प्तिरिति । विचशुद्धितारतम्यहेतुकप्रियत्वादिज्ञानं लीलास्थाना
विचशुद्ध्यपेक्षामावात्र समवतीति न तेषामत्रोपसंहारः कार्य इत्यर्थः ।

2-त reads आविर्भावानुपपत्ते for आविर्भावोत्पपन्नः ।

3-A and Com. न after च ।

4-B om. सूत्राभ्यां after एताभ्याम् ।

- अधर्मा नन्वानन्दमयोपासनामधर्वणोपनिषदुक्तपञ्चरात्राद्यागमोक्तप्रकारेण कुर्वतः पुरुषरूपे पक्षाद्युपसंहारस्यायुक्तत्वादानन्दमयाधिकरणे तद्रूपस्यैवोक्तत्वात्पुरुषरूपः कथमानन्दमयः । तथात्वे वा कथं नोक्तापसंहारः । अपरं च मोदप्रमोदयोरुपचितानुपचितानन्दरूपयोर्यु-
 ५ गपत्सत्त्वेन देशभेदेनापि भिन्नत्वानित्यानन्दैकरसे ब्रह्मणि तादृशूप-
 कथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति । प्रियशिरस्त्वादीति । यथधर्वणो-
 पास्यात् प्रियशिरस्त्वादिप्रिशिष्टस्य भेदः स्यात् तदा तदमाभिः स्थान्न
 च तथेति प्रियशिरस्त्वादिप्रमुपासनार्माग्याप्याधर्वणिक्वादेरुपसंहा-
 र्यमेवेत्यर्थः । शिरशुद्धितारतन्यहेतुकं प्रियत्वादिज्ञानमिति पक्षे परो-
 १० क्षवादपक्षेपि तत्र भेदाभावाच्चोदप्रमोदयोर्न त्वदुक्तरूपत्वमित्यर्थः । ब्रह्म-
 धर्मा एव भिन्ना इत्युपासनार्थं तानादाय शिरःपाण्यादि निरूप्यत इति
 तत्रैव निरूपितमस्माभिः । यद्यप्यानन्दमयाधिकरण एवास्वार्थस्योक्तत्वा-
 क्षेयं शङ्का संभवति । तथापि गुणोपसंहारप्रसंगे मिथ्यावादिन आपाततः
 शङ्का संभवतीत्याचार्येणोक्त्वा निरस्ता ॥ ३।३।९ ॥

- १५ ननुपास्वरूपस्याविरुद्धा एव गुणा उपसंहर्तव्या न तु विरुद्धाः ।
 तथा च पुरुषरूपे पक्षादि विरुद्धमिति न तदुपसंहार्यमित्याशङ्क्याह ।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ३।३।१३ ॥

- इतरे पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन ये भासमाना धर्मास्तेषुपसंहर्तव्याः ।
 तत्र विशेषव्यवच्छेदज्ञापनाय तुशब्दः । तत्र हेतुरर्थसामान्यादिति । अर्थः
 २० पदार्थ आनन्दमयत्वलक्षणस्तस्य समानत्वोदकत्वादित्यर्थः ॥ ३।३।१३ ॥
 अधानन्दमयाधिकरण उक्तप्रकारेण ये प्रियत्वादिधर्मास्तेषामिवो-
 पसंहारः कार्यो नतु पुरुषरूपे पक्षादीनामपीत्यभिमतं पठति ।

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ३।३।१४ ॥

- आनन्दावरूपस्य यावन्तो धर्मा मक्तिमार्गीयाः परोक्षवादेनोच्यन्ते
 १५ प्रियत्वप्राधान्याद्यवस्तेषां सर्वेषामाध्यानमात्मनत्वाद् ध्यानं तदर्थं ये धर्मा

उपयुक्तास्त एवोपसंहर्तव्या नान्ये । तत्र हेतुः । प्रयोजनाभावादिति । ध्यान-
पदार्थस्य तावद्भिरेव सिद्धेरधिकोपसंहारे तथात्वादित्यर्थः ॥ ३३१४ ॥
- अन्येषामनुपसंहारे हेत्वन्तरमप्याह ।

आत्मशब्दाच्च ॥ ३३१५ ॥

- प्रियमेवेत्यादिना परोक्षवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव भावना
कार्या । न तु यथाश्रुतानां शिरःपक्षादीनाम् । तेषामविवक्षितत्वात् । तत्र
हेतुरात्मशब्दादिति । आनन्द आत्मा इत्यनेन पूर्वोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनां
रसात्मकानामीमांसा स्वरूपमानन्द इत्युक्तम् । अग्रे-रसो वै सः (तै. २।७)
इति वक्ष्यमाणत्वात्तस्य च । स्थायिभावात्मकत्वात्तस्यैवानन्दमयत्वाच्च
१० प्रियविषयकलीलामध्यपातिभक्तज्ञानप्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानन्द-
रूपत्वात्तेषामुपासना तूत्तमाधिकाराभावाच्छिरःपक्षादिरूपेण कार्येति भाव-
वर्ती श्रुतिस्तथा न्यरूपयत् । एतेन यत्परम्परासंबन्धेषुपास्यत्वं तदस्य
महत्त्वं क्रियदवाधि वाच्यमिति ज्ञान्यते । एवं सत्युपासनामार्गीयापास्यं
विभूतिरूपं न तु मूलरूपम् । यं न योगेन (भा. १।१।१९) इति वाक्या-
१५ दिति ज्ञेयम् ॥ ३३१५ ॥ १ ॥

२ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ३३१६ ॥

- तैत्तिरीयेकत्रमयादिनिरूपणे पुरुषविधत्वं तेषां निरूप्य-तस्यैव
एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य (तै. २।३) इति सर्वत्र निगद्यते ।
२० तत्रानन्दमयपर्यन्तं शारीरात्मत्वकथनाद्भवति संशयः । शरीराभिमानी
जीव एव कांश्चिद्गत ब्रह्मिव । तत्र शारीरपदाजीव एव भवितुमर्हति । तथा
सत्यानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते । उच्यते च मार्गव्यां विद्यायाम्-
अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् (तै. ३।२) इत्यारभ्यानन्दमयपर्यन्तम्-
आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् (तै. ३।६) इत्यन्तया श्रुत्या ब्रह्मत्वमि-
१५ त्युभयतःपारां रज्जुरिति प्राप्त आह । इतरवज्जीववदात्मगृहीतिरात्मग्रह-

णम् । तस्यैष एव शारीर आत्मा (तै. २।३) इति यत्तदुच्यते । यः
पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वेभ्य उत्तर आनन्दमयस्तस्माद्धेतोरित्यर्थः ।

तत्तच्छरीराभिमानित्वात्तथा । एतदथा तथानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितम-
स्माभिः । अथानन्दोन्तर आत्मेति श्रुत्या प्रत्येकमज्जमयादीनां भेदनि-

१५ पितो यः स ।

पूर्वनिरूपितवत् प्रकृतस्यान्यात्मग्रहणकथनं यत्तदुच्यते इति पूर्ववत्

॥ ३।३।१६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ ३।३।१७ ॥

ननु सर्वत्रान्योन्तर आत्मेति श्रुत्या प्रत्येकमज्जमयादीनां भेदनि-

१० रूपणाच्छरीरपदाच्च भिन्नो भिन्नो जीव एवात्मा शरीराभिमानो सर्वत्रो-
च्यते । आनन्दमयेपि तथोक्तिर्या सा त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन व्यापक-
त्वेन सर्वत्रान्वयात् । सर्वेषु शरीरेषु संबन्धादित्याशङ्क्य तन्निरासायोक्तेर्षु

द्वपपत्तिमाह स्यादित्यादिना । स्यात् आनन्दमय एवोक्तसर्वशरीराभि-
मानी भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुरवधारणादिति । एष एवेत्येवकारेणेतरनि-

१५ पेवपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्धारणदित्यर्थः ॥ ३।३।१७ ॥ २ ॥

३ कार्याख्यानाधिकरणम् ।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ३।३।१८ ॥

तैत्तिरीयकं पठन्ते । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः

(तै. २।१) इत्युपक्रम्य महाभूतसृष्टिमुक्त्वाश्रायते—पृथिव्या ओषधयः ।

१० ओषधीभ्योऽजम् । अज्जात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोन्नरसमयः (तै. २।१)

इति । एतद्वेत्तस्थोत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वाये—येन ब्रह्मोपासते

(तै. २।१) इत्युच्यते । मृगुवरुणसंवादे च—अजं ब्रह्मेति व्यजानात्

(तै. २।२) इत्युच्यते । तत्र—स वा एष पुरुषोन्नरसमयः (तै. २।१)

३-न om. तथा after तथा ।

११-त om. व्यापकत्वेन after ब्रह्मत्वेन ।

- इत्यनेन पूर्वोक्त एव पुरुष उच्यत उत तद्भिन्न इति भवति संशयः । किमत्र युक्तम् । पूर्वोक्त एवेति । यतः पूर्वोक्तस्यैव स वा एष इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानं प्रतीयते । तत्र ब्रह्मत्वेनोपासना कार्येत्याभिप्रायेण ब्रह्मत्वेन स्तूयत इति प्राप्त आह । कार्याख्यानादपूर्वमिति । पूर्वस्यान्नकार्यस्य
- १ पुरुषस्याख्यानात्—स वा एष—इत्यनेनाग्निमश्रुतिभिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिपिपादयिषितमन्नरूपमेवोच्यते न तु पूर्वमित्यर्थः । स वा एष इति प्रत्यभिज्ञानमिति यदुक्तं तत्र । अन्नात्पुरुष इत्यनेनाधिर्भातिकतन्निरूपणात् । स वा एष इत्यनेनाध्यात्मिकतन्निरूपणादुभयोश्च भेदात् । अत एव संशयाभावायाह । वै निश्चयेन । एष वक्ष्यमाणः पुरुषः स आध्यात्मिकत्वेन
- १० प्रसिद्धोन्नरसमय इति । अन्यथा ब्रह्मात्मकतपोलक्षणसाधनेनाधिकारे संपन्ने-अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् (तै. ३।२) इति न वदेत् । न च तदपि तथात्वेन स्तूयत इति वाच्यम् । श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेः । आनन्दमयान्तमेवमेवं निरूपणाच्च । अत एवास्याप्यात्माग्रे निरूपितो यः पूर्वस्येति । स त्वार्धिदेविक आनन्दमयः । अथवा वाजसनेयिशाखायाम्—आत्मेत्ये-
- १५ नोपासीत (बृ. १।४।७) इत्युपक्रम्य—तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा (बृ. १।४।८) इत्येदग्रेन्यस्य प्रियत्वं निराकृत्येश्वरो हि तथा स्यात् । आत्मानमेव प्रियमुपासीतेति पठ्यते । अत्रात्मौपाधिकत्वात् सर्वत्र प्रियत्वस्यात्मपदेन जीवात्मन एव प्रियत्वेनोपासना विधीयत उतेश्वरपदात्परमात्मन इति भवति संशयः । किमत्र
- १० युक्तम् । जीवात्मन एवेति । कुतः । यथा पुत्रादेरात्मोपाधिकप्रियत्वोक्त्या जीवात्मन एव प्रियत्वमुच्यतेन्यत्र श्रुती तथेहापि । प्रेयः पुत्रादित्यादिकथनाजीवात्मैव भवितुमर्हतीति प्राप्त आह । कार्याख्यानादपूर्वमिति । इतः पूर्वमाग्रायते—प्राणजेव प्राणो नाम भवति वदन् वाग् रूपं परयंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैवैतानि कर्षणामान्येव
- १५ (बृ. १।४।७) इति । तथा च प्राणनवदनादिकार्यैः कृत्स्नप्राणवागादित्वेनैकस्यैवात्मन आख्यानात् कथनादपूर्वम् । पूर्वं तु पुत्रवित्ताद्यभिमान-

दशायां—न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति (बृ. २।४।५) इत्यादिना यत्प्रियत्वेनोच्यते तस्माद्भिन्नमात्मशब्दवाच्यमत्रेत्यर्थः । लोके हि प्राणवायुवाग्निन्द्रियादीनामेव तत्तच्छब्दवाच्यता न तु जीवस्यात एवाग्रे श्रुतिराहेश्वरो हि तथा स्यादिति । अत एव—मेयोन्यस्मात्सर्वस्मा-
 ५ दन्तरतरं यदयमात्मा (बृ. १।४।८) इत्याह । अन्तरो जीवात्मा ततो-
 प्यतिशयेनान्तरमन्तरतरं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव भवितुमर्हति । एतेन विग्र-
 हस्यैवात्मरूपत्वं सिद्धयति । तेनाविकृतत्वपरमानन्दत्वादयोपि धर्मा
 उपसंहर्तव्याः ॥३।३।१८ ॥

ननु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां वैलक्षण्यप्रतीतिरात्मनश्चैकरसत्वा-
 १० दुक्तकर्मनामवच्छं ब्रह्मण्यनुपपन्नमित्याशङ्क्योत्तरं पठति ।

समान एवं चाभेदात् ॥ ३।३।१९ ॥

चोप्यर्थे । तथा चैवमपि सति श्रोत्रचक्षुरादिवैलक्षण्यप्रतीतावपि
 सति समान एकरूप एव न तु विषमः । तत्र हेतुरभेदादिति । चक्षुरा-
 दीनां ब्रह्मत्वेन परस्परभेदादित्यर्थः । अत्रेदमाकृतम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं
 १५ पृच्छामि (बृ. ३।१।२६) इति श्रुतेरुपनिषद्वेद्यमेव ब्रह्मस्वरूपम् ।
 ताश्च—प्राणज्ञेव प्राणो भवति वदन् वाक् (बृ. १।४।७) इत्यादिरूपाः ।
 प्रतिनियतेन्द्रियग्रहानर्थान् स्वरूपेणैव गृणहद् ब्रह्म तत्तच्छब्दवाच्यं भव-
 तीति वदन्ति । तद्वाच्यता च व्यवहार्यत्वे । स च—तदेतत्प्रेषः पुत्रात्
 (बृ. १।४।८) इत्यादिवाक्यैकवाक्यतया निरुपपिसेहवतामेव व्यवहार्य
 २० इति ज्ञाप्यते । स चाविर्भूतेवताररूप एव संभवति । एवं सति तत्र मत्तै-
 र्भगवाद्भिग्रहे तत्तदवयवेषु भेदेन यथा यथा व्यवह्रियते तथा तथैव तदेक-
 मेवात्मण्डसच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मेत्यर्थः संपद्यते । एवंविधो लोके न प्रसिद्ध
 इत्यसंभाषना स्यात् तदभावाग्रे श्रुतिराहेश्वरो हि तथा स्यादिति ।
 एतेनाविर्भूतरूपे व्यापकत्वैकरसत्वसच्चिदानन्दत्वादयो धर्मा उपसंहर्तव्याः
 २५ अनाविर्भूतेपीति स्थितम् । एवं सत्याविभविनाविर्भाविपीश्वरः समानः । न
 स्वाविर्भावे कांश्चनान्तुकान् धर्मानादायाविर्भवतीति वक्तुं शक्यमनाविर्भू-

तस्यापि । एवमाविर्भूतप्रकारेणैवाभेदादित्यापि सूत्रार्थः सूत्रकारामिमत् इति ज्ञातव्यम् । चकारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं समुच्चीयते । एवं साक्षादाविर्भूते भगवद्रूपे पूर्णानन्तधर्मास्तदुपासकेनोपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ ३३१९ ॥

५ अथ यत्र कार्यविकीर्षया जीवे स्वयमाविशति तदावेशात्तद्धर्मा अपि केचित् तस्मिन्नाविर्भवन्ति । तत्रोपासकेनाखिलब्रह्मधर्मोपसंहारः कर्तव्यो न वेति शङ्कासमाधानं विकल्पेनाह सूत्राम्याम् । तत्रादी विधिपक्षमाह ।

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ ३३२० ॥

१० अन्यत्रापि जीवेष्येवं ब्रह्मणीवोपासना कार्या । तत्र हेतुः । संबन्धादिति । अयोगोलेके बन्देरेव तस्मिन्नावेशालक्षणः संबन्धोस्तीति । तत्त्वेन व्यपदेशाच्च तथेत्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । अयं तु जीवोत्राविष्टं भगवन्तमहमुपास इति जानाति चेत्तदा न सा जीवगामिन्युपासना किंतु ब्रह्मगामिन्येव । तत्राखिलधर्मोपसंहारे न किंचिद्बाधकम् । यत्र ब्रह्मत्वेनैव ज्ञात्वोपास्ते तत्रापि—तं यथा यथोपास्ते तथैव भवति तद्धैतान् भूत्वावति-इति श्रुतेर्गुर्वादी जीवत्वबुद्धिनिषेधाच्च । तथा तत्र यादृगुपासकस्तदुपासनासिद्धयर्थं तत्कलदानार्थं च तादृग्यूपो भगवान्नाविशतीति च तथा ॥ ३३२० ॥

यस्त्वंन्तरङ्गं भगवद्भक्तं हृद्याविर्भूतभगवत्कं ज्ञात्वेतद्भजनेनाहं भगवन्तं प्रार्प्स्यामीति ज्ञात्वा तमेव भजते स भक्तिमार्गीय इति भक्तहृद्याविर्भूते रूप उपसंहारो धर्मिणां तेन कार्य इत्यग्रिमं पठति ।

न वाविशेषात् ॥ ३३२१ ॥

अनुपसंहारे हेतुरविशेषादिति । अस्य भक्तभक्तत्वेन तद्भजनरसास्वादानेन विस्मृततदाविष्टभगवत्कत्वेन तन्निरपेक्षत्वेन वा तदाविष्टभगवति

गुणोपसंहारेऽनुपसंहारे वा भक्तोपासनायां विशेषाभावादिन्यर्थः । अनु-
पसंहारस्यात्र बाधकत्वाभावज्ञापनाय वाशब्दः । विशेषादिति वा । पूर्वं
विहितत्वेन भगवदाकारादिषु भजनं कुर्वन्नप्युक्तरूपभक्तसंगेन तद्भजनेन
च पूर्वस्माद्विशिष्टं रसमनुभूतवानिति रसास्वादे विशेषाद् गुणोपसंहारं स न
५ करोतीत्यनुवादः । विहितत्वेन गुणोपसंहारपूर्वकोपासनायां नीरसात्वे-
नानादरज्ञापनाय वाशब्दः । भगवदवताररूपोपि वादरायणः प्रासंगिकेपि
भक्तिमार्गस्मरणे तदीयरसावेशपरवशस्तद्भावस्वभावमनूक्तवान् ॥ ३१३२३ ॥

अपि च । उपसंहारेऽ हि तत्रानुक्तानामन्यत्रोक्तानां गुणानां
तत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रम् । उक्तरूपभक्त्या तु तद्भजनीये भक्त एवाली-
१० क्तिकाननुभावान् भगवान् प्रत्यक्षं दर्शयतीति न तत्रोपसंहारापेक्षान्धो-
पित्युत्तरं पठति ।

दर्शयति च ॥ ३१३२२ ॥

॥ ३१३२२ ॥

ननु भक्तभक्तः स्वसेव्येत्यलौकिकं वीर्यं दृष्ट्वा तदाविष्टे भगवति
१५ तत्ताभारकत्वस्येन्द्रादीनामपि तदाज्ञापेक्षित्वं दृष्ट्वा सुलोकव्यापकत्वस्योप-
संहारं करिष्यतीत्याशङ्क्याह ।

संभृतियुव्याप्त्यापि चातः ॥ ३१३२३ ॥

राणायनीयानां खिलेषु पठ्यते । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि
ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं द्विमाततान । ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा
२० स्पर्धितुं कः ॥ (तै. ब्रा. २।४।६) इति । अस्यार्थस्तु—अन्यैर्हि पुरुषैः
सहायानपेक्ष्य विक्रमाः संभ्रियन्ते । तेन तत्पराक्रमाणां त एव नियतपूर्-
वभाविस्वरूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः । ब्रह्मभर्माणां तु ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षं
सृष्ट्यादि करोतीत्यर्थः । एवं साति ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि
वीर्याणि । अत्र चन्द्रासि बहुवचनस्य आदेशः । किंचान्येषां वीर्याणां
२५ बलवद्भिर्मध्ये भङ्गोपि भवति । तेन ते स्ववीर्याणि न संभ्रियन्ति । ब्रह्मवी-

याणि तु ब्रह्मणा संभृतानि निष्प्रत्यूहं संभृतानीत्यर्थः । तत्र ज्येष्ठं ब्रह्माग्र
इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्नुवन्नित्यमेव विश्वव्यापक-
मित्यर्थः । देशतोपरिच्छेदमुक्त्वा कालतोपि तमाह । ब्रह्मेति । भूताना-
माकाशादीनां पूर्वमेव जज्ञे । आविर्बभूवेत्यर्थः । एतेन वीर्यसंभृतिद्युव्या-
५ षिपमृतिमाहात्म्यमुक्तं भवति । तथाच संभृतिश्च द्युव्यामिश्च तयोः समा-
हारस्तथा ! एतावत्यापि सति तत्र नोपसंहार इति । तत्र हेतुः । न
वाविशेषात् (ब्र. सू. ३।३।२१) इति सूत्रोक्त एवेत्यतिदिशत्यत
एवेति । एतद्यथा तथा तत्रैवोक्तम् ।

विषयवाक्योत्तरार्धोक्तधर्मानुद्देशेनैवं ज्ञायते भक्तस्यैहिकपारलौकि-
१० कोपयोगिधर्मोपलक्षणार्थं द्वयोरैवोद्देशः कृत इति । चकारेण दर्शनमप्युक्तं
समुच्चीयते । अन्यच्च । स्पर्धावृत्तिसंभावनायां हि तद्योग्यतानिषेधः संभ-
वति । सा चाविर्भूत एव भगवति सभवतीत्यखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकमा-
विर्भूतस्य तस्यैतया श्रुत्या माहात्म्यमुच्यत इति गम्यते । एवं सत्येतद्वा-
क्योक्तधर्मयोरेवानुपसंहार्यत्वेन यत्कथनं तत्तु भक्तह्याविर्भूतं ब्रह्माप्येव-
१५ भूतमेवेति ज्ञापनायातो युक्त एवानुपसंहारः ॥ ३।३।२३॥३ ॥

४ पुरुषविद्यायामित्यधिकरणम् ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ ३।३।२४ ॥

तैत्तिरीयके—सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं
विश्वतो वृत्त्वा अत्यतिष्ठश्राद्भुलम् । पुरुष एषेदं सर्वं यद्भूत यच्च
१० मयम् (तै. स. ३।१।२।१) इत्यादिना पुरुषविद्या निरूप्यते । तत्रैव
ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. ३।१) इति प्रश्ने—स वा एष पुरुषोन्नरसमयः
(तै. ३।२) इत्यास्य प्राणमयमनोयमविज्ञानमयानन्दमयात्मकब्रह्म-
स्वरूपं निरूप्यते । तत्र सर्वत्र स च पुरुषविधि एव चेति पठ्यते । अत्रा-
न्नमयादिषु पुरुषसूक्तेच पुरुषपदश्रवणादन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वाद्युप-
१५ संहारः कर्तव्यो न वेति भवति सरायः । किमत्र युक्तम् । उपसंहर्तव्यमे-

- वेति । कृतः । सर्वत्र ब्रह्मण एवोपास्यत्वादत्राप्युपासनोक्तेर्ब्रह्मत्वपुरुषत्व-
 योरविशेषाद्वैक्यादिति प्राप्ते । उच्यते । पुरुषविद्यायामियेति । अन्न-
 मयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वादिकं नोपसंहर्तव्यम् । कृतः । पुरुषविद्यायां
 यथा पुरुषस्वरूपं निरूप्यते न तथेतरेषामन्नमयादीनां विज्ञानमयान्तानां
 ५ स्वरूपं तत्प्रकरणे निरूप्यते । अत्र हि पुरुषत्वमुच्यते । सहस्रपद्मनेकत्वो-
 पलक्षकम् । अन्यथाक्षणां शिरोभ्यो द्वेगुण्यं वदेत्तेन साकारव्यापकत्वमुक्तं
 भवति । तत्र पुरुषविधत्वं सचाध्यात्मिकरूपस्तच्छरीराभिमान्यात्मा चान्य
 आधिदैविक उच्यते । न तथात्र । किं च—पुरुष एवेदं सर्वम्—इत्या-
 विना प्रपञ्चात्मकत्वं मुक्तिदातृत्वं चोक्त्वा नैतावन्मात्रमस्य साहात्म्यमि-
 १० तोपि महन्माहात्म्यमस्तीति वक्तुं प्रपञ्चरूपं तद्विभूतिरूपमिति—एतावानस्य
 महिमा—इत्यनेनोक्त्वा तत् आधिक्यमाह । अतो ज्यायांश्च पूरुष इति ।
 एवमतिवैलक्षण्यात् पुरुषपदमात्रसाधर्म्येण नैकविधत्वं वक्तुं शक्यम् । न
 चोपसंहार इति । चकारात्—अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे
 महतो महियाम् (तै. ना. १।१।१) इत्यादिश्रुतयः । सर्वतःपाणिपादा-
 १५ न्तम् (भ. गी. १।३।३) इत्यादिस्मृतयश्च संगृह्यन्ते । एतेन यत्किञ्चि-
 द्दुर्मसाम्येपि न मूलभूतब्रह्मरूपत्वमत एव न तत्रोपास्यता तथात्वेनेति
 ज्ञापितम् । अत एव भृगूपाख्यानेऽन्नमयादिब्रह्मज्ञानेपि जिज्ञासैवोक्ता ।
 भृगोरानन्दरूपपरब्रह्मज्ञाने तु नोक्ता । तेनारोपगुणपूर्णं ब्रह्मेत्युक्तं
 २० भवत्यत उक्तमाधिकारिभिस्तदेवोपासनीयं न विभूतिरूपमिति ज्ञापितम्
 २१ ॥ ३।३।२४।४ ॥

अथ निर्दोषमिति ज्ञात्वा मजनीयामिति ज्ञापयितुमाधिकरणान्तरमारभते ।

५ वेधायधिकरणम् ।

वेधायर्थभेदात् ॥ ३।३।२५ ॥

वाजसनेयिशाखायां—द्वया ह वै पाजापत्याः—(बृ. १।३।१)

२५ इत्युपक्रम्य तेषां मिथः स्पर्शामुक्तोच्यते—ते ह देवा ऊर्ध्वन्तासुरान् यज्ञ

- उद्गीधेनात्ययमेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वाग्मुदगा-
यद् यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद् यत्कन्याणं वदति तदात्मने ते
विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन् स यः स
पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव पाप्मेति । (बृ. १।३।१) एवमेव
* प्राणचक्षुःश्रोत्रप्रभृतिषु पापवेधमुक्तव्योच्यते । अर्धेनमासन्धं प्राणमूचुस्त्वं न
उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्ये-
प्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत् स यथास्मान्मृत्वा लोष्टो विध्वंसंतेवश्
ह वै विध्वंसमाना विष्वजो विनेशुः (बृ. १।३।३) इति । छान्दोग्येपि
प्राणादिवेवमेव पाप्मवेधमुक्त्वासन्धेन तथेत्युच्यते । एतावान्परं विशेषो
** वाजसनेयिना गानकर्तृत्वं सामगानामुद्गीधत्वेनोपास्यत्वमुच्यते वारूपाणा-
दीनामिति । अत्र देहसंबन्धित्वमानकर्तृत्वयोरुपास्यत्वस्य चाविरोधेपि
वाग्वादिषु पाप्मवेध आसन्धप्राणे कृतो नेति भवति जिज्ञासा । न चास-
न्धोपासनाया विधेयत्वात् तस्तुत्यर्थमन्येषु पाप्मवेध उच्यतेरिमञ्जिति
वाच्यम् । न हि प्रयोजनायासन्तमप्यर्थं बोधयति श्रुतिरिति वक्तुं शक्यम् ।
1* प्रमाणत्वव्याहृतिप्रसंगान् । एकत्र प्रतारकत्वे सर्वत्रापि तच्छङ्कया तदुक्ते
कोपि न प्रवर्तेतापि । साक्षात्क्रियार्थत्वाभावेपि नासन्निरूपकत्वमर्थवादा-
नाम् । वस्तुतस्तु—यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव
चीर्यवत्तर भवति (छां. १।१।१०) इति श्रुतेः । ज्ञात्वा ज्ञात्वा च
कर्माणि जनोपमनुतिउति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो
२० भवेत् ॥ इत्यादिवाक्यैर्ष एष वेदेति वाक्यैश्चार्थवाङ्मोक्षस्वरूपं ज्ञात्वा
कर्मकरणे पूर्णं फलमन्यथा नेत्यर्थवादानां फलोपकार्यद्वनिरूपक-
त्वान्नानर्थक्यमत उक्तेर्ये हेतुं न पर्याप्त इति प्राप्ते ।

तेमेवाह । वेधादीति । वाक्प्राणादिषु यः पाप्मवेध आदि-
पदाद् दुष्टविषयसंबन्धश्च तत्र हेतुरर्थभेदः । अर्थो भगवास्तस्माद्दे-
२५ दादित्यर्थः । आसन्धस्तु—य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुपासीतेति छान्दोग्य
उपास्यत्वेनोक्तः । सर्ववेदान्तप्रत्ययम् (ब.सू. ३।३।१) इति न्यायाद्वेदान्तेषु-
पास्य ब्रह्मातिरिक्तं नोच्यत इत्यासन्धोपि ब्रह्माभिज्ञोत् एवापहतपाप्मा

- लोप इति सामगः पठ्यते । अतस्तत्र न.. पाप्मवेध इति भावः । ब्रह्मणः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वज्ञापनायार्थपदेनोक्तिः । एतेन विभूतिरूपेषु यत्रैवं तत्र मूलमूतब्रह्मणि निर्दोषत्वं किं वाच्यमिति ज्ञापितम् । अथवार्थः प्रयोजनं विषय इति यावत् । तद्देवादित्यर्थः । अत्रेदमाकृतम् । देवा हि स्वस्या-
- ५ सुरजयाय गानार्थं वागादीनूचुस्त्वं न.. उद्गायेति गानानन्तरं यो.. वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायदित्युच्यते । एवमेव प्राणादिष्वपि स्वस्वभोगं देवेभ्य आगायदिति । एवं सति देवार्थमेवैतद्गानं न तु भगवदर्थम् । यद्यप्यासन्न्येष्वेवमुच्यते तेभ्य एष प्राण उदगायदिति तथापि यथा वागादिषु स्वनिष्ठभोगं देवेभ्य आगायदित्युक्तं तथा नासन्न्ये । तेनोक्तमानैर्ब्रह्मात्म-
- १० कत्वेनासुरजयहेतुर्भगवत्संबन्ध एवेति ज्ञात्वा तथैवागायदसन्न्य इति ज्ञायते । अत एवान्यत्र वेध उक्तोत्र तत्करणेच्छायामन्यासुराणां नाश उक्तः । अत्रे च—भवत्यात्मना परास्य द्विपन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद (वृ. १।३।७) इति पठ्यते । तेन परब्रह्म निर्दोषमिति किमु वाच्यम् । यत्र तद्विभूतिरूपासन्न्यस्योक्तरूपां यो वेत्ति सोऽपि गुणयुक्तो दोषरहि-
- १५ तश्च भवतीति कैमुतिकन्यायः सूचितो भवति । एतेन लोके दोषत्वेन ये धर्माः प्रतीयन्ते त एव धर्मा भगवति निरूप्यमाणा न दोषत्वेन ज्ञेयाः । किंतु गुणत्वेनैव । वस्तुन एव तथात्वादिति भावो ज्ञाप्यते ॥ ३।३।२५ ॥

एवं भगवत्संबन्धामावे दोषसंबन्धमुक्त्वा तथा सति गुणहानिं च वदंस्तत्र विशेषमाह ।

- १० हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दः-
स्तुरयुपगानवत्तदुक्तम् ॥ ३।३।२६ ॥

तदा विद्वानुपयपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति (मुं. ३।३।३) इत्याथर्वजिकैः पठ्यते । परमपदेन ब्रह्मोच्यते । तथा च सकार्याविचारहितः परममुपैति । तदनन्तरं साम्यमुपैतीति योजना ।

- तत्रेदं विचार्यते । साम्यं हि समानजातीयधर्मवत्त्वम् । तच्च कृतिपयधर्मैरशेषतन्निष्ठधर्मैर्वा भवति । तत्रान्त्यः पक्षो ब्रह्मणा सम न संभवति । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते (श्वे. ६।८) इति श्रुतिविरोधात् आद्य एव पक्षोनुसर्तव्यः । तत्र कैर्मर्मैः साम्यमिहोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । हानाविति । ब्रह्मणः सकारादिभागो जीवस्य हानिशब्देनाच्यते । तथा च तस्या सत्या ये धर्मा जीवनिष्ठा आनन्दारौश्वर्यादयो भगवदिच्छया तिरोहितास्ते ब्रह्मसवन्धे सति पुनराविर्भूता इति तैरेव तथेत्यर्थः । भगवदानन्दादीना पूर्णत्वाज्जीवानन्दादीनामल्पत्वान्नामैव समैर्मर्मैः कृत्वा ब्रह्मसाम्यं जीव उपचर्यते साम्यमुपैतीति । वस्तुतस्तु नैतैरपि
- १० वर्मैः साम्यमिति भावः । अत एव—न तत्समः (श्वे. ६।८) इति श्रुतिरविरुद्धा । अत एव सूत्रकृता साम्यमुपैतीति साम्योपायनशब्दमात्रं न तु साम्यपदार्थः स्वारासिकोत्रास्तीति भावप्रकटनाय शब्दशब्द उक्तः । ननु तैरेव धर्मैः साम्यं नैतैरित्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । उपायनशब्दशेषत्वादिति । परममुपैतीति य उपायशब्दस्तच्छेषत्वात्साम्योपायनशब्दस्येत्यर्थः । ब्रह्मसवन्धहेतुकत्वादानन्दाशायाविर्भावस्य तदेव साम्योपायनकथनात्तैरेव धर्मैः साम्यमभिधेयमिति भावः । नन्वानन्दादीना ब्रह्मधर्मत्वाच्चैस्तत्साम्यकथनं तदभेदमेव गमयतीत्याशङ्क्य तद्धर्मवत्त्वमात्रस्य न तदभेदसाधकत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह । कुरोत्यादि । कुरा औदुम्बर्यः समिधस्ता अग्निष्टोमादियागेषु प्रस्तोत्रा स्थाप्यन्ते । तदा तत्सवन्धि यच्छन्दःस्तुत्पुपगानं तद्वदित्यर्थः । तत्र—अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा इव धेनवः (ऋ. सं. ५।३।२१) इत्युचि ये वर्णास्तेषामच एवोपसंहृत्य भकारेणैव गानं कियते । न हि तदार्चिकवर्णधर्माणामुपसंहारोस्तीति तद्दृगात्मत्वं भकारस्य संभवति । एव प्रकृतेषु ब्रह्मधर्मप्राकृत्येन न तदात्मकत्व जीवस्य संभवति । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैरत्राभेदबोधनादस्तु
- २५ तथेति चेत्तत्राह । तदुक्तमिति । जीवब्रह्माभेदबोधनतात्पर्यमुक्तमित्यर्थः । तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् (त्र. सू. २।३।२९) इति सूत्रेणेति शेषः ।

अपि च । श्रुतौ ब्रह्मोपायनस्य साम्योपायनहेतुत्वोक्त्या तदनुपाय-
नस्य साम्यानुपायने हेतुत्वमिति ज्ञाप्यते । तथाच—परामिध्यानात् तिरो-
हितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ (ब. सू. ३।२।५) इति सूत्रे जीवस्य
ब्रह्मांशत्वेनानन्दैश्वर्योदिब्रह्मधर्मपत्त्वाद् ब्रह्मणः सकाशाद्विभागे सति तदि-
५ च्छया तद्धर्मतिरोधानस्य संसारित्वे हेतुत्वमुक्तं यत्तदपि तदुक्तमित्यनेन
स्मार्यत इति न विस्मर्तव्यम् । यथान्यशास्त्रोक्तधर्मा अप्येकस्यां विद्या-
यामुपसंन्धिह्यन्त एवं ब्रह्मनिष्ठा धर्मा जीवेष्येतया श्रुत्या बोध्यन्त इत्येताव-
त्साम्यमस्तीत्युपसंहारमकरण एतस्य निरूपणं कृतम् ॥ ३।३।२६ ॥ ५ ॥

६ संपरायाधिकरणम् ।

संपराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ ३।३।२७ ॥

- वाजसनेयिराखायां—स एष नेति नेतीत्यात्मा (बृ. ३।१।२६)
इत्युपक्रम्य-न व्यथते (बृ. ३।१।२६) इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यत्
एतादृग् ब्रह्मातस्तद्विदपि विवक्षितरूप इत्यभिप्रायेणापि पठ्यते—अतः पाप-
मकरवमतः कल्याणमकरवमित्युभे ह्येव एते तरत्यमृत इत्यादिनाधि-
१५ मथा—एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य (बृ. ४।१।२३) इत्युक्त्वा च ब्रह्म-
विदो गृहात्म्यमुक्त्वा पठ्यते । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्त्वितिक्षुः
श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्वेवात्मानं पश्येत्सर्वमेतं पश्यति सर्वस्यात्मा भवति
सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति (बृ. ४।१।२३)
इत्याद्युक्त्वान्ते पठ्यते—य एवं वेद (बृ. ४।१।२५) इति । अत्र हि पाप्म-
२० तरणादिरूपं ब्रह्मज्ञानमाहात्म्यमुच्यते । ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात् ।
आश्चर्याणोऽपि पृथग्दिषु तु ब्रह्मब्रह्मणेर्मुक्तिहेतुत्वमुच्यते । परं ब्रह्मैतद्यो धार-
यतीत्युपक्रम्य भजति सोमृतो भवतीति । अत्रापि मुक्तो भवति संसृतेरिति ।
एतद्विषयव्यवस्था तु पुरैवोक्तेति नात्रोच्यते । एतावान्परं संदेहः । य एवं
वदति स पाप्मानं तरति (नृ. ता. पू. २।१) इति वचनाज्ज्ञानदर्शा-

यामपि पापसत्त्वं वाच्यमन्यथा तरणासंभवापत्तेः । एवं सति भक्तिदशाया-
मप्येवमेव न वेति भवति संशयः । तत्र श्रुतावशिेषेण पापनाशाश्रवणान्मु-
क्तिपूर्वकाले पापनाशावर्यंभावादेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोपरिचापि तपेति
न्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आह । सपराय इत्यादि ।

- ५ सपरायः परलोकस्तरिमन् प्राप्तव्ये सतीत्यर्थः । अथवा परः पुरुषोत्तमस्त-
स्यायो ज्ञानम् । तथा च सम्यग्भूतं पुरुषोत्तमज्ञान येन स संपरायो
भक्तिमार्ग इति यावत् । अथवा परे पुरुषोत्तमेयनमयो गमनं प्रवेश इति
यावत्तथा च सम्यक् परायो येन स तथा भक्तिमार्ग इत्यर्थः । ज्ञानमार्ग-
क्षरप्राप्त्या भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमप्राप्त्या तस्माद्विशेषमत्र ज्ञापयितुमेवं
१० कथनम् । अतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशो युक्त इति भावः । ब्रह्मभूतस्य भक्ति-
लाभानन्तरं—भक्त्या मामभिजानाति (भ. गी. १८।५५) इति भगव-
द्वाक्यात्पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्यत्वात्तथा । एवं सति—मुक्ता-
नामपि सिद्धाना नारायणपरायणः । सुदुर्लभः परान्तात्मा कोटिष्वपि
महामुने । (भा. ६।१४।५) मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् (ब्र. सू. १।३।२)
१५ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे
भक्तिः प्रजायते ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजम् । वैष्णवत्वं
लभेत्कश्चित्सर्वपापक्षयादिह ॥ इत्यादिवाक्यैः पापनाशानन्तरमेव भक्ति-
संभवाद्भक्तस्य त्रैलोक्यपापादेरभावान्न ज्ञानमार्गीयतुल्यतेत्यर्थः ।

ननु—य एव वेद (नृ. पू. ता. २।१) इति सामान्यवचनात्पुरु-

- १० षोत्तमविदोऽप्येवमेवेति चेत्तत्राह । तथा ह्यन्ये । तथा ज्ञानानन्तरमिति
पापवन्तोऽन्ये भक्तिमार्गीयेभ्योन्य इत्यर्थः । उक्तवचनरूपोपपत्तिर्हि शब्देन
ज्ञाप्यते ॥ ३।३।२७ ॥

ननु भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्तीणां—दुःसहस्रेष्वविरहतीव्रतापधु-
ताशुभाः । ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः (भा. १०।२९।१०)

- २५ इति वचनेन दुष्कृतसुकृतयोरपि हानिश्रवणात्पूर्वोक्तवचनैर्विरोध इत्या-
शङ्कायामुत्तरं पठति ।

छन्द उभयाविरोधात् ॥ ३३२८ ॥

छन्द इच्छा तथाच भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्वं पापनाशो यः स भगवदिच्छाविशेषतोतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशनिरूपकातत्राशनिरूपक-
 वचनयोरविरोधाद्धेतोर्भक्तेः पूर्वमेव पापनाश आवश्यक इत्यर्थः । एवं सति
 ५ भक्तेः पूर्वमेव तत्राशा औत्सर्गिकः । स कचिद्विशेषेच्छयापनो-
 यत इति भावो ज्ञापितो भवति । अत्रेच्छाविशेषे वक्तव्यबहुत्वेपि किञ्चि-
 दुच्यते । चिकीर्षितलीलामध्यपातिभक्ता न सोपधिसेहवत्यो न सगुण-
 विश्रहा न वा सुकृतादियुक्ता इति ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्ताद्विपरीतध-
 र्मियुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां स्वप्राप्तौ प्रतिबन्धं कारयित्वा स्वयमेव
 २० तां दशां नाशयित्वा स्वलीलामध्यपातिनीः कृतवानिति । न हेतावता
 सार्वदिक एवायं भावो भवति । न हि मन्त्रप्रतिबद्धशक्तिरगिरदाहक
 इति तत्स्वभावत्वमेव तस्य सार्वदिकमिति वक्तुं शक्यम् । एतच्च श्रीभाग-
 वतदशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः ॥ ३३२८ ॥ ६ ॥

७ गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणम् ।

dmg.

५ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३३२९ ॥

ननु—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्
 (तै. २।१) इति । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यते-
 यनाय (तै. आ. ३।१३) इत्यादिश्रुतिभिरुक्तस्वरूपब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्ष
 इत्युच्यते । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः (मुं. ३।२।३) इति श्रुत्यात्मी-
 २० यत्वेनाङ्गीकारात्मकवरणस्य भक्तिमार्गीयत्वात्तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवे-
 शाद्भक्त्यैव स इत्युच्यते । किं च । भक्त्या मामभिजानाति (भ. गी.
 १८।५५) इत्युक्त्वा—ततो मां वत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्
 (भ. गी. १८।५५) इति भगवतोक्तमिति भक्तिमार्गेपि पुरुषोत्तम-
 ज्ञानेनैव मोक्ष उच्यते । ज्ञानमार्गं त्वक्षरज्ञानेनेति विशेषः ।
 २५ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वे मदात्मनः (न ज्ञानं न च वैराग्यं

- प्रायः श्रेयो भवेदिह (भा. ६।१।४।६) इति वचनेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञाननैरपेक्ष्यमप्युच्यते । तथा चैवं मिथः श्रुत्योः स्मृत्योश्च विरोधान्नैकतरनिर्धारः सम्भवति । न च ज्ञानेनैव मोक्ष उभयत्रापि तथोक्तेः । ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिस्तु भक्तिस्तुत्यभिप्रायेति वाच्यम् । विषयभेदेन ज्ञानभेदान्मुक्तिसाधन कतमज्ज्ञानमित्यनिश्चयात् । न च श्रीतत्त्वाविशेषात्समुच्चय इति वाच्यम् । ज्ञानिनोक्षरे भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् समुच्चयासम्भवात् । तत्रैव विरोधाभावादुपपन्न सर्वमिति चेत् । न । पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमार्गीयज्ञानवतो लयस्थाननिर्धारासम्भवात् ! अपर च । ततो मां तच्चतो ज्ञात्वा (म गी. १८।५५) इति वचनात् भक्तिमार्गे तच्चतो
- १० भगवज्ज्ञानमेव प्रवेशसाधनमिति मन्तव्यम् । तथा च—मत्कामा रमण जारं मत्स्वरूपाविदोबलाः । ब्रह्म मा परम प्रापुः सगाच्छतसहस्रराः (भा. १।१।१२।१३) इति वाक्यान्ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीयज्ञानरहितानामपि भगवत्यामेस्तसाधनत्वानिरूपकश्रुतिविरोधः । तथा च क्वचिज्ज्ञान मुक्तिसाधनत्वेनोच्यते क्वचिद्भक्ति क्वचिन्नोभयमपीत्येकतरसाधनानिश्चयान्मुक्तिसाधने
- १५ मुमुक्षोः प्रवृत्त्यसम्भव इति प्राप्त आह । गतेरर्थवच्चमित्यादि । गतेर्ज्ञानस्यार्थवत्त्व फलजनकत्वमुभयथा मर्यादापुष्टिभेदेनेत्यर्थः । अत्रायमारायः । एष उ एव साधु व्रम कारयति त यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति (कौ. ३।९) इत्यादिश्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल एवैतस्मै जीवार्थतत्कर्म कारयित्वैतत्फल दास्य इति विचारितवानिति तथैव भवति । तत्रोक्तरीत्या
- २० मुक्तिसाधनानुगमे हेतुरवश्य वाच्यः । एव सति कृतिसाध्य साधन ज्ञानभाक्तिरूप शास्त्रेण बोध्यते । ताम्या विहिताभ्या मुक्तिर्मर्यादा । तदहितानामपि स्वरूपबलेन स्वप्रापण पुष्टिरुच्यते । तथा च य जीव यस्मिन्मार्गेऽङ्गीकृतवास्त जीव तत्र प्रवर्तयित्वा तत्फल ददातीति सर्वं सुस्थम् । अत एव पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरपेक्ष्य मर्यादायामङ्गीकृतस्य तदपेक्षित्व
- २५ च युक्तमेवेति भावः । अत्र साधकत्वेन विपक्षे बाधकमाह । अन्यथा हि विरोध इति । अन्यथा मर्यादापुष्टिभेदेन व्यवस्थाया अकथने विरोधाद्धेतोस्तथेत्यर्थः । विरोधस्तु पूर्वपक्षग्रन्थ उपपादितः । एतेनैव—ननु भवणा-

- दिरूपा प्रेमरूपा च भाक्तिरविशेषण पापक्षय एवोदित्युत कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।
 तत्राधुनिकानामपि भक्तानां दुःखदर्शनाच्छ्रवणादेः पापनाशकत्वश्रवणाच्चा-
 विशेषपक्षस्त्वसंगतः । अथ श्रवणादिरूपा पापे सत्यपि भवति । प्रेमरूपा
 तु तत्राश एवेति विशेषो वाच्यः । सोऽपि प्रेमवतामप्यकूरादीनां मणिप्रसंगे
 १ भगवता समं कापट्यकृतिश्रवणात् साधीयानित्यपि शङ्का निरस्ता वेदि-
 त्त्या । तथाहि मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे वैलक्षण्यादाद्यायामेङ्गीकृतानां
 मुगुक्षयैव श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तद्गतत्वेनैव भगवति प्रेमापि न तु निरुपधिः ।
 कदाचिद्भक्तुस्वभावेन मुक्तीच्छानिवृत्तावपि तद्भक्तेः साधनमार्गमित्वाद्-
 अनिच्छतो भे गतिमर्षी प्रयुङ्क्ते इति वाक्यादन्ते मुक्तिरेव भवित्री ।
 १० आत्मिन्मार्गे श्रवणादिभिः पापक्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो मुक्तिः । पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृते-
 स्त्वनुग्रहसाध्यत्वात्तत्र च पापादेरप्रतिबन्धत्वाच्छ्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च
 युगपत् पौर्वापर्येण वा वैपरीत्येन वा भवत्येव । अत्र श्रवणादिकमपि फलरू-
 पमेव । हेहेनैव क्रियमाणत्वान्न विधिविषयः । न हाविद्यादिमुफत्यन्त-
 रूपभजनानन्दान्तरायरूपांश्चङ्कपाविरलविविधमहातरुमहनानां दहने
 १५ लोलुपस्यानुग्रहानलस्य तदान्तरालिकपापतूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं
 शक्यम् । तदुक्तं श्रीभागवते । स्वपादमूलं भजतः पियस्यत्यक्तान्यमावस्य
 हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद् धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः
 (भा. ११।५।४९) इति । विकर्म प्राक्तनं तद् दुःखदमिति । स्वयं च
 हरित्वेन दुःखहर्तृति धुनोत्युक्तविशेषणविशिष्टस्य स्वतो विकर्मवृत्त्यसं-
 २० भवात् । सांसर्गिकं मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति वद् वा चतुष्टयं विकर्म
 तत्कथंचिदुत्पतितमित्युच्यते । त्यक्तान्यभावत्वेन भगवत्सेवाव्यासंगेने-
 न्द्रयुग्राह्यपाण्डुराजवन्महदागमनायज्ञानं वा वक्तोकरूपे भक्ते विक-
 र्मोक्तावर्तचिज्ञापनाय वा कथंचिदित्युक्तवान् । तेन तर्कितं विकर्मात्राप्य-
 भिषेतामिति ज्ञायते । एतादृशस्यापि यदि विकर्म भवेत्तदा तन्निरूप्यर्थं न
 २५ तेनान्यत्कर्तव्यम् । भगवानेव हृदि निविष्टस्तद्धुनोति यत् इति । कदाचि-

त्वमक्तिबलस्फूर्त्या सदोषमपि जनं कृतार्थकिरिष्यामीत्यङ्गीकृत्याच्चिद्भक्त-
स्तदेव हृदिस्थ एव तत्संसर्गजं दोषमस्यैतदङ्गीकारेण तदोषमपि-धुनो-
तीति सर्वपदेनोच्यते । चिरकालभोग्यमपि तत्क्षणेनैव नाशयति । तन्नाशने
कालादेरप्रतिबन्धकत्वमित्यपि ज्ञापयितुं परस्य कालादेरीशत्वमुक्तम् ।
१। मत्र भजनादिहृन्निवेशान्तानां स्पष्ट एव विकर्मणि सत्यपि संभव इति
॥ ३।३।२९ ॥ ७ ॥

८ उपपन्नाधिकरणम् ।

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३।३।३० ॥

ननु मुक्तिरेव सर्वत्र फलत्वमुच्यते । युक्तं चेत्तत् । संसृतेर्दुःखात्म-
१० कत्वात् तन्निवृत्तेः सर्वेषामिष्टत्वात् । पुष्टिमार्गीयमक्तानां तु तदनपेक्षित्व-
मुच्यते । तदुक्तमथर्वणोपनिषत्स्वष्टादशार्णमन्त्रस्वरूपमुक्त्वा पठ्यते । पर-
ब्रह्मेतयो धारयतीत्यादेरन्ते सोमृतोभवतीत्यादि । एतदये किं तद्रूपं किं
रसनं कथं हेतद्भजनमित्यादिप्रश्नोत्तरं पठ्यते । मक्तिरहस्यभजनं तदि-
हामुत्रोपाधिनैराशयेनैवामुप्यात्मनः कल्पनमेतदेव नैकर्म्यमिति ।

१५ एतदत्र विचार्यते । मन्त्रावृत्तितदधिष्ठातृरूपध्यानोदेरमृतत्वं फल-
मुच्यते । भजनस्वरूपं च यावत्फलनैराशयेन भगवत्यात्मनः कल्पनमि-
त्युच्यते । न च फलनैराशयेन भजनेप्यन्ते मुक्तिरेव भवित्रीति वाच्यम् । तं
यथा यथोपासते तथैव भवति तद्धेतान्भूत्वावति । इति श्रुतेर्मुक्तिसाधन-
त्वेन ज्ञात्वा भजतः सैव फलम् । स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमनुभवन्
२० यो भजते तस्य तदेव फलमिति यतो निर्णयः संपद्यते । ये यथा मां
प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् (भ. गी. ४।११) इति भगवद्वाक्याच्च ।
अत एव रहस्यभजनं लक्ष्यमुक्तम् । तथा च श्रीतत्वभगवत्संबन्धित्वयो-
रविशेषात् कतमो गरीयानिति संशये गूढाभिसंधिः पठति । मुमुक्षोः
सकाराद्रहस्यभजनकर्तव्योपपन्नः उपपत्तियुक्तः । तमेवोद्घाटयति तल्लक्ष-
२५ णार्थोपलब्धेरिति । तल्लक्षणो भगवत्स्वरूपात्मको योधः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप-

- स्तदुपलब्धेः । स्वाधीनत्वेन तत्प्राप्तेरित्यर्थः । यथापि पुरुषोत्तमे प्रवेशे तदानन्दानुभवो भवति तथापि न प्रभोस्तदधीनत्वम् । भक्तिरोभावात् । प्रत्युत वैपरीत्यम् । भजनानन्दस्य तत आधिक्यं तु—मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् (भा. ५।६।१८) दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं
- ५ जनाः (भा. ३।२९।१३) नारायणपराः (भा. ६।१७।२८) इत्युपक्रम्य स्वर्गापवर्गानरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन इत्यादिवाक्यैरप्यवसीयते । अत एव सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः । तेन दासीत्वेन दासत्वेन लीलायां गृहत्वेन पशुनिकटे स्थितिरुक्ता भवति । न च महत्त्वदार्थस्वरूपाज्ञानादल्प एवानन्दे यथा सर्वाधिक्यं मन्वानः पूर्वोक्तं न वाञ्छति तथात्रापीति वाच्यम् ।
- १० दीयमानानामर्थानां स्वरूपाज्ञानासंभवात् । अनुभवविषयीक्रियमाणत्वस्यैवात्र दीयमानपदार्थत्वात् । तदज्ञाने स्वर्गाविज्ञये तुल्यदर्शित्वासंभवश्च । मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् (भा. ५।६।१८) इति वाक्ये भक्तेराधिक्यं स्पष्टमेवोच्यते । तस्मान्मन्यूनार्थजिघृक्षोः सकाशात्पूर्णांर्थवान् महानिति युक्तमेवास्योपपन्नत्वम् । इममेवार्थं दृष्टान्तेनाह । लोक-
- १५ वदिति । यथा स्वाधीनभर्तृका नायिका तदवस्थाननुगुणगुहवित्तादिकं दीयमानमपि नोरीकरोति तथेत्यर्थः ।

- अथवा स भगवानेव लक्षणमसाधारणो धर्मो यस्य स तल्लक्षण उद्भूतभाक्तिभावः स एवार्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप इत्यग्रे पूर्ववत् । भगवत्प्राकट्यवानेव हि भक्तो भक्तत्वेन ज्ञायत इति तथा । एतेन ज्ञाप्यं हि
- २० ज्ञापकादधिकं भयति । एवं सति यज्ज्ञापकं परमकाष्ठापन्नं वस्तु पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वफलरूपं तन्महत्त्वं कथं वक्तुं शक्यमिति सूच्यते ॥ ३।३।३० ॥ ८ ॥

९ अनियमाधिकरणम् ।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दा-

२५ .. नुमानाभ्याम् ॥ ३।३।३१ ॥ ॥

अथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते । परब्रह्मेतयो धारयति रसतिं भोज

- ध्यायते प्रेमति शृणोति श्रावयत्युपदिशत्याचरति सोमृतो भवति सोमृता भवति (गो. पू. ता. १) इति । तत्र धारणादीनां समुदितानामेवामृतसाधकत्वमुत प्रत्येकमपीति भवति संशयः । अत्र धारणादिसाधनकलापमुक्त्वा फलमुच्यत इति समुदितानामेव मुक्तिसाधकत्वम् । उपलक्षणं चैतच्छ्रवणादिनवविधमकीनामप्येवमेव तथात्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अनियम इति । समुदितानामेव तेषां फलसाधकत्वमिति नियमो नास्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । सर्वासामविरोध इति । चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः (गो. पू. ता. २) इति श्रुत्या चिन्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते । पञ्चपदीं जपन् इत्याद्युक्त्वा ब्रह्म संपद्यते ब्रह्म संपद्यते (गो. पू. ता. २) इति श्रुत्या कीर्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते । तथा च प्रत्येकपक्ष एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात् । एवं सति परब्रह्मेतयो धारयतीत्यादिषु सोमृतो भवतीति पदं प्रत्येकं संबध्यत इति ज्ञेयम् । ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं घटहेतुत्वोक्तावपि नैकस्यैव तज्जनकत्वमेवमत्राप्येकैकस्य चिन्तनादेस्तथात्वोक्तावपि फलसाधकत्वं समुदितानामेव तेषामिति चेत् । मैवम् । योर्थो यत्प्रमाणैकसमाधिगम्यः स तेन प्रमाणेन यथा सिध्यति तथा मन्तव्यः । दण्डादेस्तथास्त्वं प्रत्यक्षेण गृह्यत इति तत्र तथास्तु । प्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकराज्जसमाधिगम्यम् । श्रुतिस्तूक्तैव । न चोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्यनिर्णायको भवतीति वाच्यम् । अलौकिकैर्धै लौकिकस्यासामर्थात् । अन्यथा ब्रह्मणा मनसैव प्रजाजनने निषेकादिकमपि कल्प्येत । स्मृतिरपि—केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामी-युरंज्ञसा ॥ (भा. ११।१२।८) एतावान् सांख्ययोगाभ्याम्—इत्युपक्रम्यान्ते नारायणस्मृतिरित्याधिरूपैवमेवाह । इममेवार्थं हृदि कृत्वाह सूत्रकारः । शब्दानुमानाभ्यामिति । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । ते चोक्ते । एतेन सूत्रकारस्यान्योप्यनुरागोस्तीति भाति । यत्रोक्तसाधनस्तोमसंपत्तिरेकस्मिन् भक्तेस्ति तत्रैकमेव मुक्तावितरसाधनत्वबोधकश्रुतिविरोधाच्छ्रवण-

फर्तिनस्मरणानां मुक्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे युगपदपि संभवादन्वयासिद्धि-
संभवे विनिगमकामावादेकेनैव मुक्तिरिति न नियमोतः प्रत्येकसाधकत्व-
बोधिकानां सर्वासां श्रुतीनां मिथो विरोधः । तर्ह्येकत्र तथात्वे सर्वत्रैव
तथास्त्वित्याशङ्क्य बाधकमाह । शब्दानुमानस्यामिति । पूर्ववत्तत्र प्रत्ये-
कमपि मुक्तिहेतुत्वमुच्यत इति न तथेत्यर्थः । यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं
तत्र किमु तत्कथं समुचितानां तथात्व इति भावः । तेन श्लिष्टः प्रयोगो-
यामिति ज्ञेयम् ॥ ३।३।३१ ॥-९ ॥

१० आधिकारिकाधिकरणम् ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३।३।३२ ॥

- १० पूर्वं मुमुक्षुभिर्मुक्तिसाधनत्वेन क्रियमाणानां भगवद्धर्माणां मुक्ति-
साधनप्रकारो विचारितः । अभुना तु भगवान् स्वविचारितकार्यं लौकिकै-
श्वर्याद्यशक्यं ज्ञात्वा स्वैश्वर्यादिकं दत्त्वा येन जीविन तत्कारयति स
जीवस्तैर्धर्मैर्मुक्तो भवति न वेति विचार्यते । तत्र जीवकृतमग्नद्विषयक-
धर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र भगवदीयानां धर्माणां तत्साधकत्वं सुतरा-
मेव । तेषां स्वकृत्यसाध्यत्वेनाविधेयत्वात् तत्साधनेष्वपवेशोपीति संदेहे
निर्णयमाह । यावदित्यादि । यस्मिन् जीवि यत्कार्यसाधनार्थमधिकारो
भगवता दत्तस्तत्कार्यसाधनक्षमस्तास्मिन् ये स्वधर्मा भगवता स्थापितास्त
आधिकारिका इत्युच्यन्ते । तत्कार्यसंपत्तिरेव तदधिकारप्रयोजनामिति
तावदेव तेषां तास्मिन् स्थितिरित्यर्थः । एवं सति तत्संपत्तौ सोपि निवर्तत
इति तत्संपत्तिनो धर्मा अपि निवर्तन्त इति मुक्तिपर्यन्तं न तेषां व्यापार-
संभवे भगवता तथैव विचारितत्वान्मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति भावः । यत्र-
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संपत्तिं प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति
परं पदम् ॥ इति वाक्यं तत्त्वाकल्पान्तं येषामधिकारः सप्त-
विंशतीनां तद्विषयकामिति ज्ञेयम् । अन्यथा भगवद्वाच्यधिकारसामर्थ्यस्य
२५ भरतस्य स्वाधिकारसमाप्तिं मुक्तिं न वेदत् । कृतात्मान इति पठान्तेया-

भृषि भगवति कृतान्तःकरणानामेव परस्य भगवतः परपदे व्यापिवैकुण्ठे
प्रवेश उच्यते न त्वाधिकारिकगुणैः ॥ ३१३२ ॥ १० ॥

११ अक्षरधियामित्यधिकरणम् ।

अक्षरधियां त्वरोधः सामान्यतस्तद्भावाभावाभ्यामौपासन-

वत्तदुक्तम् ॥ ३१३३ ॥

- ननुक्ताधर्वणोपनिषद्वाक्यैर्मगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्यते ।
श्रुत्यन्तरेषु—तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेयनाय
(श्वे. ३।८) ज्ञानादेव तु कैवल्यम् । तरति शोकमात्मावित् (छां.
७।१।३) ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति । इत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधन-
त्वमुच्यते । श्रुतिन्वाविशेषादुभयोस्तथात्वे कारणवैजात्ये कार्यवैजा-
त्यस्यावश्यकत्वान्मुक्तौ च तदसंभवात्—भक्त्या मामभिजानाति (म.
गी. १८।५५) इति वाक्याद्भक्तौ ज्ञानस्यापि संभवाज्ज्ञानेनैव
मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वरूपकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तम-
प्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्यत्वात्तद्भजनस्यैव तत्प्रापकत्वमिति हृदि कृत्वाह ।
१५ अक्षरधियामित्यादि । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासे । वाजसनेयके श्रूयते ।
एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनसु (बृ. ३।८।८) इत्यादि ।
तथाधर्वणे च । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते (मुं. १।१।५) इति
तेन ज्ञानमार्गैःक्षरविषयकाण्येव ज्ञानानि निरूप्यन्ते पुरुषोत्तमविषयकाणि
नेति निश्चीयते । ब्रह्मविदामोति परम् (ते. २।१) इति श्रुतावक्षरब्रह्म-
१० विदोक्षरात्परस्य प्राप्तिरुच्यते । अक्षरादपि चोत्तमः (म. गी. १५।३८)
इति भगवद्वाक्यज्ञात्वाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः । भक्त्या मामभिजानाति
(म. गी. १८।५५) इति वाक्ये मामिति पदात्पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमु-
च्यते न त्वक्षरविषयम् । किंच ब्रह्मभूतस्य भक्तिलामोकेस्तस्य चानन्दां-
शाविर्भावात्मकत्वात्तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात्तस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात्
२५ पूर्वकक्षाविश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम् । एवं सत्यक्षरविषयिणीनां धियां श्रुतौ

- मुक्तिसाधनेषु योक्त्रोऽथः प्रवेशानं गणनेति यावत् स सामान्यतद्भावाम्भ्यां हेतुभ्यां पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धे मुक्तिरिति सामान्यम् । मर्यादामार्गेङ्गीकृतानां—ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् (भ. गी. १८।१४) इति वाक्याद् ब्रह्मभावान्-
 ५ न्तरमेव भगवद्भावसंभवात्तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात्तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्म-
 भावस्यैत्युभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः । वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमभक्तिरेव मुक्ति-
 रिति भावः । नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात् केषां-
 चित्तत्रैव लयः । केषां चिद्भक्तिलाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुं दृष्टान्तेनाह । औपसदवदिति । उपसदाख्यकर्माणि तानूनप्त्रस्पर्शा-
 १० ख्यमीपसदं कर्मास्ति । तत्रातिध्यायां धौवात् स्रुचि चमसे वा यदाज्यं चतुरवतं वा समवद्यति तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते । अनाधृतमसि (तै. सं. १।२।१०) इति मन्त्रेण षोडशाप्यृत्विजो यजमानेन सह तानूनप्त्रं समवमृशन्ति—अनु मे दीक्षाम् (तै. सं. १।२।१०) इति मन्त्रेण यज-
 मानस्तत्समवमृशन्—यमृत्विजं कामयेतार्यं यज्ञं यशसमृच्छेदिति तं पथम-
 १५ मवमरीयेत् (आ. सू. १।१।१।४) इति श्रूयते श्रुतौ कल्पे च । अत्र सर्वेषामृत्विजां तानूनप्त्राविशेषोपि यस्मिन् स्नेहातिशयेन तथेच्छा तत्रैव तथा कृतिर्नैतरेषु । न हि तत्राविशिष्टेषु कथमेवं कृतिरिति पर्यनुयोगः संबन्धव्येवमिहापीत्यर्थः । ननु श्रवणादेर्यथा पुरुषोत्तमसंबन्धित्वेन तत्प्रा-
 तिहेतुत्वमेवमक्षरस्याप्यस्त्वित्याराङ्का तु निखिलासुरजीवितमःपुञ्जनिरा-
 २० सकेन यदुवंशोक्षयाचलचूडामणिनैव निरस्तेति न स्वतो वक्तुमुचितेत्या-
 शयेनाह । तदुक्तमिति । भगवद्गीतास्विति शेषः । तत्र—यदक्षरं वेदविदो वदन्ति (भ. गी. ८।११) इत्युपक्रम्य—स याति परमां गतिम् (भ. गी. ८।१३) इत्यन्तेनाक्षरप्राप्त्युपायमुक्त्वा—अनन्यचेताः गततम् । (भ. गी. ८।१४) इत्यादिना स्वप्राप्त्युपायं वैलक्षण्यं चोक्त्वा भक्त्येकलभ्यत्वं स्वस्य यत्तुं
 २५ पूर्वं क्षराक्षरयोः स्वरूपमाह । सहस्रयुगपर्यन्तम् (भ. गी. ८।१७) इत्युपक्रम्य प्रभवत्यहरागमे (भ. गी. ८।१८) इत्यन्तेन क्षरस्वरूपमुक्त्वा—परस्त-
 स्मात्तु भावोऽन्यः (भ. गी. ८।२०) इत्युपक्रम्य—तद्धाम परमं मम

- (भ. गी. ८।११) इत्यन्तेनाक्षरस्वरूपमुक्तम् । अत्र पूर्वं क्षरस्वरूप-
मुक्तमिति-परस्तस्मात् (भ. गी. ८।१०) इत्यत्र क्षरादेव परत्वमु-
च्यते । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्तच्चस्यैव पूर्वमुक्तत्वात् । अत एवाक्षरव्यावर्त-
कस्तुराद्य उक्तः । एतेन नित्यत्वेन क्षरणाभावादक्षरशब्देन जीव एवो-
५ च्यते न तु पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतो जीवातीति इति निरस्तम् । यं प्राप्य
न निवर्तते (भ. गी. ८।११) इति वाक्याब्जिवे तथात्वासंभवात् ।
नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रवैकल्यापत्तेश्च । इत एव ज्ञानमार्गिणां तत्प्राप्ति-
रेव मुक्तिरिति ज्ञेयम् । ततोनिवृत्तेः । पुरुषः स परः पार्थ (भ. गी.
८।१२) इत्यनेनाक्षरात्परस्य स्वस्य भक्त्येकलभ्यत्वमुक्तम् । तेन ज्ञान-
१० मार्गीयाणां न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् । यस्यान्तःस्थानीत्यनेन
परस्य लक्षणमुक्तम् । तत्र मृत्सादिप्रसंगे श्रीपोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते ।
तेनाक्षरोपासकानां न पुरुषोत्तमोपासकत्वम् । तद्विषयकश्रवणादेरभावा-
दिति भावः । अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्मात्तुः परमां गतिम् (भ. गी.
८।११) इति वाक्यात्-स याति परमां गतिम् (भ. गी. ८।११)
१५ इत्यत्राक्षरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः । किंच । तत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते ।
यस्मिन्निर्दं सं च विचेति सर्वं यस्मिन्देवा अधिविष्वे निषेदुः । तदेव
भूतं तदु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् । येनादृतं खं च दिवं महीं
च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति
यदक्षरे परमे प्रजाः (तै. सं. १०।१।१) इति । अत्राक्षरात्मकत्वेन
२० क्षरात्मकादाकाशात् परमे व्योम्नि भक्तानां हृदयाकाशा इति यावत् । तत्र
प्रकारामानमित्यर्थात् । अत एव-ब्रह्मविदाम्प्रोति परम् (तै. २।१)
इत्युपक्रम्य-सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्
(तै. २।१) इत्येतदुपनिषत्स्वेव पठ्यते । यदक्षरे परमे प्रजा इति पद-
मवयन्ति इत्यनेन संबध्यते । अत्र प्रजापदाद्यापवैकुण्ठात्मको लोको-
२५ क्षरपदेनोच्यत इत्यवगम्यते । अत एव-न यत्र माया (भा. २।१।१०)
इत्यादिना श्रीभागवते तत्स्वरूपमुच्यते । एतेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं
निश्चीयते । इतोऽप्यक्षरातीतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते । एवं सति सामान्यं

भगवद्विमूर्तिरूपत्वं तद्भावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भावः सत्ता । उक्तेरीत्या
तत्र स्थितिरिति यावत् । ताभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यप्यर्थो ज्ञेयः ॥ ३।३।३३ ॥

इयदात्मननात् ॥ ३।३।३४ ॥

- ननु संसारनिवृत्त्यानन्दाविर्भावयोरविशेषादक्षरे ब्रह्मणि त्वये पुरु-
५ षोत्तमे प्रवेशान्भूततोर्की को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । इयदिति परिभा-
णवचनम् । तस्य श्रुती कथनादित्यर्थः । अवेदं ज्ञेयम् । तैत्तिरीयोपनि-
षत्सु—संपानन्दस्य मीमांसा भवति (त. २।८) इत्युपक्रम्य मानुषमो-
नन्दमेकं गणयित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतगुणमानन्दं गन्धर्वानारभ्य प्रजाप-
तिपर्यन्तस्योक्तवोच्यते । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण
१० आनन्दः (त. २।८) इति । एवं सतीत्यत एतावदक्षरानन्दस्य सावधि-
कत्वेन श्रुती कथनादानन्दमयत्वेन निरवधानानन्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे
कथनात्तथोक्तिरिति ॥ ३।३।३४ ॥ ११ ॥

१२ अन्तरा भूतग्रामयदित्यधिकरणम् ।

अन्तरा भूतग्रामयत्स्वात्मनः ॥ ३।३।३५ ॥

- १५ अथ ज्ञानमार्गे यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानं तथा भक्तिमार्गेऽपि ।
भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वान्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं भवति न वेति विचार्यते ।
सर्वान्तरत्वेन श्रुती कथनात्तद्भवतीति पूर्वः पक्षः । तथात्वेऽपि—सर्वस्य वशी
सर्वस्येशानः (बृ. ४।४।२२) इत्यादिश्रुतिभिर्विषमेव ज्ञानम् । न तु तथेति
सिद्धान्तः । अत्र तथा ज्ञानाभावस्यावश्यकत्वात् विपर्ययिते बाधकमाह ।
२० पूर्वस्मिन्सूत्रे ब्रह्मानन्दाद्भजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितम् । स तु भगवद्-
चस्तद्व्यवधायकोऽर्थश्च प्रमुष्ण न संपाद्यते । स्वात्मत्वेन ज्ञानं च भजनान-
न्दान्तरायरूपम् । यद्येतत्संपाद्येत न दद्यादग्रेन्यथाभावादतः स्वात्मत्वेन
ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य न संभवतीत्याशयेनाह । अन्तरा स्वात्मन इति ।

भगवता मक्तिमार्गे स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो य आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन
ज्ञानं तद्भजनानन्दानुभवेन्तरा व्यवधानरूपमिति भगवता तादृशे जीवे
तत्र संपाद्यत इत्यर्थः । तत्संपादनस्य सर्वेषां संभावितत्वं हीनत्वं च
ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह । भूतग्रामवदिति । उक्तभक्तस्य विग्रहोऽप्यलौकिक
५ इति तत्र लौकिको भूतग्रामो न संभवति । हीनत्वात्तथेत्यर्थः । अथवा
लौकिको भूतग्रामः स्त्रीपुत्रपश्वादिब्रह्मानन्दानुभवे षापकस्तथा भजनान-
न्दानुभवे स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३।३।३५ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३।३।३६ ॥

- ननु भक्तेष्वप्युद्धवादिषु ज्ञानोपदेशः श्रूयते । स चात्मब्रह्माभेद-
१० ज्ञानफलक इत्यात्मत्वेन ज्ञानाभावे तदभेदोपदेशानुपपत्तिः स्यादिति तन्म-
न्तव्यमेव । एवं सति मक्तिमार्गाज्ञानमार्गस्योत्कर्षश्च सिध्यतीत्याशङ्क्य
परिहरति । उपदेशान्तरवदिति । न ह्यभेदज्ञानायोपदेशः किंतु यथाधि-
मस्वर्गापवर्गाख्यपारलौकिकानन्दफलकालौकिके कर्मण्यधिकाररूपसंस्का-
रार्थं गायत्र्युपदेशः क्रियते तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि भूतादि-
१५ भिरपि नोपहतं भवति । यथा वा योगोपदेशसंस्कृतस्य वपुरमचादिभिर्ना-
पहन्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसात्मकत्वेन संयोगविषययोगमावात्मक-
त्वाद् द्वितीयस्य प्रलयानलादतिकरालत्वेन कदाचित्तद्भावोदये तेन भक्त-
वपुरादेस्तिरोधानेऽग्रिमभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति ताज्जिवृत्त्यर्थं
ज्ञानोपदेशसंस्कारसंस्कृतं तद्वपुरादिकं भगवता क्रियते । न त्वात्माभेद-
२० ज्ञानं भगवतोभिप्रेतमित्यर्थः । अन्योपदेशानन्तरं वदरीं गच्छन् विदुरं
प्रति—इहागतोहं विरहातुरात्मा (मा. ३।४।२०) इति न वदेत् ।
एवमेवान्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयम् । अत्रोपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्न-
मुपदेशान्तरमाहेति प्रस्तुतस्य तस्यान्यस्याभावाद्भेदपदेनाभेदो-
पदेश एवोच्यते । एतेन भगवान् स्वीयानां भक्तिभावप्रतिबन्धनि-
२५ रासापैव सर्वं करोतीति ज्ञापितं भवति । अथोपदेशान्तरवदित्यस्याय-
मर्थः । शरीराद्यव्यासवस्तद्भिन्न आत्मा तत्त्वं न तु शरीरादिरित्युपदेशो
ज्ञानमार्गं यथा क्रियते तेन शरीरादावात्मबुद्ध्या यः श्लेहादिः सोपगच्छति ।

तथात्र सर्वेषामात्मनो ह्यात्मा । य आत्मनि तिष्ठन् इत्यादि-
 श्रुतिसिद्धो जीवात्मनोन्यात्मा पुरुषोत्तम इति बोध्यते । तेन पुरुषोत्तमे
 निरुपधिः श्रेष्ठस्तत्संबन्धित्वेनात्मनि स सिध्यति । एवम्येवं भावः पूर्वम-
 न्यासीदेव । तथापि सहजस्य शास्त्रार्थत्वेन ज्ञानेतिभेदो दाढर्यं च
 ५ भवतीति तथा । नैतावता जीवभेद आयाति । अग्रे जीवनसंपत्तिरेवोपदे-
 शकार्यं न तु तेन पूर्वभावोपमर्दः संभवतीति सारम् । तेन ज्ञाने सर्वा-
 धिक्यं मन्वानाय भक्तिबलप्रदर्शनं च सिध्यति ॥ ३१३६ ॥

व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥ ३१३७ ॥

- ननु-तयोहं सोऽसौ सोऽहम् (षे. आ. २।१२।२) इत्यैतरे-
 १० यके तैत्तिरीयके च-अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि (म. ना. ५।१०) इति
 पठ्यते । अत्र मध्यस्थं ब्रह्मपदमुभयत्र संबध्यते । तेनावृत्त्या व्यतिहारोतो
 ब्रह्मभेदः सिध्यति । तथा लीलाप्रपञ्चपातिभक्तानामपि-कृष्णोऽहमहं
 कृष्णः इति भाव उल्लेखश्च श्रूयते । अतस्तदभेदज्ञानं भक्तिफल-
 मिति पम्फुल्यमानं प्रतिवादिनं तत्स्वरूपं बोधयति । रसात्मक-
 १५ त्वाद्भक्तेः संयोगविषयोऽगात्मकत्वाद् द्वितीयभावोद्रेके यथैतरेश्रुपला-
 पादयो व्यभिचारिभावास्तथातीविगाढभावेन तदभेदस्फूर्तिरप्येकः स च
 न सार्वदिकस्तदा स्वात्मानं तत्त्वेन विशिंपन्ति तं च स्वात्मत्वेन । सोऽत्र
 व्यतिहारपदार्थ इत्यर्थः । अपरं च । उद्देश्यविधेयभावस्फूर्तिं न तद्वैत-
 ज्ञानमस्ति किंतु भावनामात्रं भक्तानां तु विरहभावे तदात्मकत्वमेवास्पर्शं
 २० स्फुरति येन तल्लीलां स्वतः कुर्यन्त्येतद्यथा तथा श्रीभागवतदशमस्कन्ध-
 विवृती प्रपञ्चितमरमाभिः । एवं सति मुख्यं यद्वैतज्ञानं तद्भक्तिभावेक-
 देवान्यभिचारिभावेऽप्येकतदिति सर्पपस्वर्णाचलयोरिव ज्ञानमन्त्योस्तार-
 तम्यं कथं वर्णनीयमिति भावः ॥ ३१३७ ॥ १२ ॥

11-ख reads व्यतिहारतो for व्यतिहारोतो ।

13-C reads उन्नेकश्च for उल्लेखश्च ।

20-C reads तल्लीलां for तल्लीलां ।

१३ सैव हीत्यधिकरणम् ।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३१३३८ ॥

अधेदं विचार्यते । प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशमदमादयो विधीयन्ते न वेति । फलोपकार्यन्तरङ्गसाधनत्वाच्छुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवत्प्रा-
 ५ दुर्भावसंभवाद्धिधीयन्त इति पूर्वः पक्षः । तादृशस्य ते न विधीयन्त इति सिद्धान्तः । तत्र हेतुमाह । हि यस्माद्धेतोः सैव भक्तिरेव सत्यादिसर्व-
 साधनरूपा । तस्यां सत्यां सत्यादयो ये ज्ञानमार्गं विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते मुमुक्षुमिस्ते भक्तहृदि भगवत्प्रादुर्भावात् स्वत एव भवन्तीति न विधिमेक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३१३३८ ॥

१० कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३१३३९ ॥

पूर्वसूत्रे शास्त्रोक्ताखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तम् । तदादर्चार्थमधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादीनामपि भगवत्संबन्धान्मुक्ति-
 साधकत्वमुच्यते । भक्तिस्तु विहिताविहिता चेति द्विविधा । माहात्म्यज्ञान-
 युतेश्वरत्वेन प्रभौ निरुपधिस्नेहात्मिका विहिता । अन्यतोप्राप्तत्वात्कामाद्यु-
 १५ पाधिजा सा त्वविहिता एवमुभयविधाया अपि तस्या मुक्तिसाधकत्वमित्य-
 त्याह । इतरत्र विहितभक्तेरिति शेषः । कामाद्युपाधिजस्नेहरूपायां कामा-
 येव मुक्तिसाधनमित्यर्थः । भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात् । आदिपदात्
 पुत्रत्वसंबन्धित्वादयः । स्नेहत्वाभावेऽप्यविहितत्वभगवद्विषयकत्वयोरविशेषाद्
 द्वेषादिरपि संगृह्यते । तेन भगवत्संबन्धमात्रस्य मोक्षसाधकत्वमुक्तं भवति
 २० तत्र विहितभक्तावित्यर्थः । शास्त्रे सर्वथा हेयत्वेनोक्ता गृहाः । सर्वनिवे-
 दनपूर्वकं गृहेषु भगवत्सेवां कुर्वता तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव मुक्तिर्भवती-
 त्यर्थः । एतादृशानां गृहा भगवद्गृहा एवेति ज्ञापनायायतनपदम् । तेषु तथा
 प्रयोगप्राचुर्यात् । आदिपदेन स्त्रीपुत्रपश्वादयः संगृह्यन्ते । एतेन ज्ञाना-
 दिमार्गादुत्कर्ष उक्तो भवति । बाधकानामपि साधकत्वात् । माहात्म्यज्ञा-
 २५ नपूर्वकस्नेहे सत्येव भवत्त्वेन ज्ञाने कामोपि संभवतीति ज्ञापनाय
 चकारः ॥ ३१३३९ ॥ १३ ॥

१४ आदरादित्यधिकरणम् ।

आदरादलोपः ॥ ३।३।४० ॥

- ननु नित्यानां वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां चैककाले प्राप्तौ युगपदुभयोः कारणासंभवादन्यतरबाधे प्राप्ते कस्य स्यान्न कस्येति स्यात्सं-
 ५ शयः । तत्र कर्मणां स्वस्वकाले विहितानामकरणे प्रत्यवायश्रवणादितर-
 चातथाश्रवणाद् अन्यदापि तत्कृतिसंभवात् सावकाशत्वेन तेषामेव बाधो
 युक्तो न तु निरवकाशानामिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । आद-
 रादिति । ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तैत्तिरीये पठ्यते । ॐ इति प्रतिपद्यत एतद्दे-
 यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरं तदेतदृचाभ्युक्तमृचो अक्षरे परमे
 १० व्योमन् यस्मिन् देवा अधिविश्वे निमेदुर्यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य
 इत्तद्विदुस्त इमे समासते (श्वे. ४।८) इति । अत्र ऋक् संबन्धित्वेन
 वर्णात्मके । वस्तुतस्तु परमव्योमात्मके अक्षरे ब्रह्मण्योङ्कारे वर्तमानं तल्लो-
 कवेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद किमृचा करिष्यतीत्यनेन तदज्ञाने
 वेदाध्ययनस्य निष्फलत्वमुच्यते । एवं सति तदुक्तकर्मणोपि तथात्वमा-
 १५ याति । एतेन—भक्त्या मामभिजानाति (भ. गी. १८।५५) इति वाक्यात्
 परब्रह्मस्वरूपज्ञानं भक्त्यैवेति भक्ताः सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव
 वेदाध्ययनादिकं फलप्रदं नान्येषामित्युक्तं भवति । अत एव श्रीभागवते-
 प्युक्तम्—ऋषयोपि देव युष्मत्प्रसंगविमुखा इह संसरन्ति (भा. ३।१।१०)
 इति वा अन्वये निदर्शनम् । यं इत् ईश्वरत्वेन तत्पूर्वोक्तं परं ब्रह्म
 २० विदुस्त इमे भक्ताः सर्वापेक्षया सम्यक् प्रकारेण भगवन्निकटे श्रीमोकुल-
 नेकुण्ठादिष्वासत इति । तेनान्येषां सम्यगसत्त्वमर्थाक्षिप्तं भवति । पुरः-
 स्थितार्थवाचीदंशोद्प्रयोगेण चान्येषामसत्तुल्यत्वं धृतेरभिमतमिति ज्ञायते ।
 ऋक्शाखायामपि—तमु स्तोतारः पूर्य यथाविद् ऋतस्य गर्भं जनुषा पिप-
 र्तनीं । आस्य जानन्तो नाम चिद्विविक्तं महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे
 २५ (ऋ. २।२।२६) इत्याद्युगिभरन्त्येभ्यो धर्मेभ्यः सकाशाद् भगवद्धर्मेष्वादरः
 श्रूयते । इति तेषामलोप एवेत्यर्थः । एतेनाकरणे प्रत्यवायश्रवणादित्यादि

यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । करणेऽपि वैयर्थ्यात्तदपरिहारात् । एवं सति यदकरणे प्रत्यवायकथनं तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेष्यकरणे तथेति तस्याशय इति ज्ञायते ॥ ३१३४० ॥

नन्वेवंतात्पर्यकत्वे श्रुतेरुपनयनादिवत्कर्मोपयोगित्वं भक्तितज्ञानयोः स्यादिति कर्मण एव प्राधान्यं न तु भक्तेः सिध्यतीत्याशङ्क्य भक्तितज्ज्ञानावश्यकत्वमनोधकश्रुतितात्पर्यमाह ।

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ३१३४१ ॥

तयोर्युगपत्करणेन उपस्थितेऽपि यदि पूर्वं भगवद्धर्मकरणमुच्येतं तदा त्वदुक्तं स्यान्न त्वेवं किंतूभयोर्युगपत्करण उपस्थिते बलाबलविचारे क्रियमाणेत आदराद्धेतोस्तद्वचनाद्भगवद्धर्माणां बलवत्त्वेनालोपवचनात् कर्माद्भुत्वमेतेषां सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३१३४१ ॥ १४ ॥

१५ तन्निर्धारणाधिकरणम् ।

तन्निर्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः

फलम् ॥ ३१३४२ ॥

१५ अथेदं विचार्यते । पुरुषोत्तमविदः कर्म कर्तव्यं न वेति । तत्र मार्गत्रयफलात्मके तस्मिन् संपन्ने पुनस्तस्य स्वतोपुरुषार्थस्य करणमयोजकमिति न कर्तव्यमेवेति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । तन्निर्धारणेत्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । भक्तिमार्गं हि मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति द्वैविध्यम् । तत्र मर्यादायां पुष्टौ चैतादृशास्य न कर्मकरणं संभवति । अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्सु पश्यते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन (तै. २।४) इति । एतद् ह वाच न तपति किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवम् इति (तै. २।९) इति । श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमम्बरीषोद्धवपाण्डवादीनाम् । एवं सत्युभयविधानां मध्ये मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्तीति यो निर्धारयति स करोति य एतद्विपरीतं स न करोति । यथा शुक्रजडादिः ।

- एतन्निर्धारश्च भगवदधीनोतो भक्तैष्वपि तन्निर्धारणानियमोतः कर्म कर्तव्य-
 मेवातन्निर्धारणे त्वाधुनिकानाम् । एवं सतीच्छाज्ञानवता तत्सर्वैहवता च
 कर्म कर्तव्यमिति सिद्धम् । तत्रोभयोः फलं वेदज्ञादावायस्याह । तद्दृष्टेः ।
 तस्यां भगवादिच्छाया दृष्टिज्ञानं यस्य स तथा । तस्य जीवकृतकर्मफलात्
 ५ पृथग् भिन्नमीश्वरकृतकर्मणो यत्फलं वेदमर्यादारक्षा लोकसंग्रहश्च तत्फल-
 मित्यर्थः । हिशब्देन-सत्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् (भ. गी. ३।२५) इति भग-
 वद्वाक्यरूपोपपत्तिः सूचिता । द्वितीयस्य मध्यमाधिकारात् कामसंगमादि-
 जनितचित्तमालिन्येन भगवत्सान्निध्ये प्रतिबन्धः स्यात् । तन्निवृत्तिस्तत्कृ-
 १० त्कर्मणः फलमित्यर्थः । अथवा पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्मकृतेरावश्यकत्वमु-
 क्तम् । सर्वात्मभाववन्ती-न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह
 (भा. १।१।२०।३१) इति भगवद्वचनाद्विधेयाभावादसंभवाच्च कर्मज्ञान-
 योर्विहितभक्तेश्च करणं न संभवतीति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षापूरणाय
 तदनुवदति । तस्मिन्धर्मिण्येव न तु धर्मेष्वपि दृष्टिर्यस्य स तथा । दृष्टिप-
 १५ देन ज्ञानमात्रमुच्यते । तेनान्यविषयकदर्शोन्नदवणादिज्ञानाभावं उक्तो
 भवति । एतादृशस्य प्रभुसंगममात्रमपेक्षितम् । तत्र भगवदुक्तं स्वतन्त्रमाधि-
 कस्य भक्तस्य संगमसमयनिर्धारो भवति । अतादृशस्य तस्य स नेति
 तन्निर्धारणानियमः । एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोका भवति । फलस्वरूप-
 माह । पृथक्फलमिति । अस्यानिर्वचनीयत्वादानुभवैकवेद्यत्वान्मोक्षान्तं
 २० यत्फलं शास्त्र उक्तं तस्माद्भिन्नमित्युक्तम् । अन्यत्र हि धर्माणां साधनत्वं
 यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानिर्वाच्यता युक्तेवेति हिशब्देनाह । ज्ञान-
 मोक्षादिना तद्भावाप्रतिबन्धश्च फलमित्यर्थः । प्रासंगिकमेतत्सूत्रम्
 ॥ ३।३।४२ ॥ १५ ॥

१६ प्रदानवदित्यधिकरणम् ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ३।३।४३ ॥

- अथेदं विचार्यते । सर्वात्मभावां विहितकर्मज्ञानभक्तिसाध्यो न वेति । तत्र पुराणे—तस्मात्त्वमुद्भवोत्सृज्य (भा. ११।१२।१४) इत्युपक्रम्य—मानेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम् (भा. ११।१२।१५) इति वाक्ये मुक्त्यात्मकाकुतोभय-
 ५ साधनरूपशरणगमने प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यते । अतः साधनसाध्य इति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तं वक्तुं तदुपदेशस्वरूपमाह । प्रदानवादिति । यद्यं साधनोपदेशः स्यात् स्यात्तदा साधनत्वेन सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं न त्वेवं किंतु तदुक्तं भगवदुक्तम् । प्रदानवत् । प्रकृतं दानं वरदानमिति यावत् । तद्वदेवेत्यर्थः ।
 १० वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिध्यतीति । तथा शत्रुसंहारमयादिनापि शरणप्राप्तिर्भवति तत्र न तस्याः पुरुषार्थत्वं किंतु तन्निवृत्तेरेव । प्रकृतेपि सर्वात्मभावे स्वरूपमामिदिलम्बासहिष्णुत्वेनात्यात्यां स्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या तद्भावस्वभाव्येन गुणगानादिसाधनेषु कृतेष्वप्यप्राप्तौ स्वाशक्यत्वं ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं गच्छत्येतच्च न स्वकृतिसाध्यमिति सुदुक्तं प्रदानवादिति ।
 १५ भक्तस्येप्सितोर्धो हि वरो भवति । सर्वात्मभावस्यानुभवेकवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञानेनेप्सितत्वासंभवेपि स्वत एव कृपया दानमिति वदित्युक्तम् । अथवा सर्वात्मभावेन मां याहीति संबन्धः । यद्वा प्रदानवदित्यस्य पूर्ववदेव व्याकृतिः । तत्र साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवेष वृणुते तेन लभ्यः
 २० (मुं. ३।२।३) इति श्रुत्या वरणातिरिक्तसाधनाप्राप्यत्वमुच्यत इति तत्तथैवेत्यर्थः ।

भगवदुक्ताकुतोभयपदस्य न मुक्तिरर्थः । किंतु यतो वाच इत्यादिना नन्दस्य स्वरूपमुक्त्वा—आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाञ्च विभेति कुतश्चन (तै. २।४) इति श्रुत्युक्तं यत्पूर्वोक्तं रसात्मकपुरुषोत्तममजनानन्दानु-
 २५ भवोत्तरकालीनमकुतोभयं तदर्थः ॥ ३।३।४३ ॥ १६ ॥

१७ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ३।३।४४ ॥

- ननु प्रतिबन्धककालादृष्टादिसद्भावेपि वरणकार्यं स्यादुत तन्निवृ-
 चाविति संशये प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात्तन्निवृत्तत्वेव तथेति
 ५ पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । लिङ्गेत्यादिना । सामोपनिषत्सु नवमे प्रपाठके
 सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथमत एव मुख्या ब्रह्मविद्योपदेशार्हा न भवतीति
 ज्ञात्वा सनत्कुमारो नारदाधिकारं च ज्ञातुं—पद्वेत्थ तेन मोपसीर्दं
 (छां. ७।१।२) इत्युक्तो नारदः स्वयं विदितमृग्वेदादिसर्पविवज्जुनविया-
 न्तमुक्त्वा—सोहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि (छां ७।१।३) इति स्वाधि-
 १० कारमुक्त्वाह—नात्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्वशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि-
 दिति सोहं भगवः शोचामि तं मां भगवाञ्छोकस्य परं पारं तारयतु
 (छां ७।१।३) इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्
 भूयो वदेति पृष्ठे भूयःपदमधिकार्थकं नामवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानवि-
 ज्ञानबलात्प्रापस्तेजआकाशस्मराशाप्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्त्वा
 १५ प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्त्वा विजिज्ञासितव्यत्वेन
 सत्यविज्ञानमतिभ्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोत्तरोत्तराण्युक्त्वा
 सुखस्वरूपजिज्ञासायामाह । यो वै भूमा तत्सुखम् (छां. ७।२।३।१)
 इति भूमाः स्वरूपजिज्ञासायामाह । यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृ-
 णोति नान्यद्विजानाति स भूमा (छां. ७।२।४।१) इति । एतेन सर्वा-
 २० त्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवति । तत्र विरहभावेतिविगाढभावेन सर्वत्र तद्वत्
 स्फुरतीति स एवाधस्तादित्यादिनोक्त्वा कदाचित् स्वास्मिन्नेव भगवत्त्व-
 स्फूर्तिरपि भवतीत्यथाहंकारादेश इत्यादिना तानुवर्त्येतेषां व्यभिचारिभाव-
 त्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाहायात आत्मादेश
 इत्यादिना । ततः संयोगभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपमर्दिना स्वप्राणादि-
 २५ सर्वविरोधानेनाधिगलीलानुपयोगित्वे न शङ्कनीयम् । यतो भगवत एव

- सर्वसंपत्तिरित्याशयेन—तस्य हं वा एतस्यैवं पश्यतः (छां. ७।२.६।१) इत्युपक्रम्य—आत्मन एवेदं सर्वम् (छां. ७।२.६।१) इत्युक्तवान् । ततः श्लोकेस्तद्भावस्वरूपमुक्त्वैतस्य मूलकारणमाह । आहारशुद्धावित्यादिना । प्राणपोषको ह्याहारस्तस्य सदोषत्वे तु न किञ्चित् सिध्यति ।
 ५ एवं सति भगवदतिरिक्तस्य स्वतो निर्दोषत्वामावांद्भगवानेव चेत्प्राणपोषको भवेत्तदा सर्वं संपद्यते । स च सर्वात्ममावे सत्येव भवति । स च तथा तद्दरपं विना न भवति । तत्रोक्तकार्यानुभेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्ममाव-
 स्तस्यैव भूयस्त्वात्सर्वतोधिकत्वात्तद्दरणमेव सर्वतः कालादेर्बलीय इत्यर्थः । यल्लिङ्गमेव, सर्वतोधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यामिति कैमुतिकन्यायोपि
 १० सूचितः । ज्ञानमार्गायिज्ञानेन प्रतिबन्धशङ्कायामाह । तदपीति । उक्तमिति शेषः । अन्तरा मृतग्रामवत् स्वात्मनः (ब्र. सू. ३।३।३५) इति सूत्रेण । तत्रोपपादितमस्माभिः ॥ ३।३।४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया-
 मानसवत् ॥ ३।३।४५ ॥

- १५ तत्राह । नात्र वरणलिङ्गभूयस्त्वं निरूप्यते किंत्वात्मज्ञानप्रकार-
 विरोध एव । तथाहि । पूर्वप्रपाठक आत्मना सहाभेदः सर्वस्य निरूपितः
 श्वेतकेतुपाख्यानेन । आग्निमे च—सोहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्
 (छां. ७।१।३) इत्यादिना नारदस्यात्मजिज्ञासैवोक्ता । एवं सत्युत्तर-
 मपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यत आत्मप्रकरणत्वाद्बुभयोः प्रपाठकयोः
 २० पूर्वस्मिन्पदभेद उक्तस्तस्यैव स्वरूपम्—आत्मन एवेदं सर्वम् (छां.
 ७।२.६।१) इत्यन्तेनोक्तमिति पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणात्माभेद एव
 सर्वस्योक्तः । तदेवाह । पूर्वस्य पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः
 प्रकारभेद एवाग्रेपि निरूप्यते । तत्रोपपत्तिमाह । प्रकरणादिति । एतत्तु-
 पपादितम् । अत्र सिद्धान्तिसंमतं दृष्टान्तमाह । तद् हृद्यसंवादाद्यर्थम् ।

15-A, C and D अत्राह for तत्राह ।

21-स om. एष before सर्वस्य ।

24-A and C reads सिद्धान्त for सिद्धान्ति ।

क्रियामानसवदिति । यथा पूजनप्रकरणे बाह्यतत्क्रियारूपमुच्यते । आन्तरं तु मनोव्यापाररूपमुच्यते । न हेतावतान्यतरस्य तद्भिन्नत्वं वक्तुं शक्यम् । प्रकरणाभेदाद्गन्धेहापीत्यर्थः ॥ ३।३।४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ३।३।४६ ॥

५ नामरूपात्मकं हि जगत् । तत्पूर्वं सर्वशब्देनानूद्य तास्मिन् ब्रह्माभेदो निरूपितः । अग्रे तु ऋगादिविद्या अनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं तत्रातिदिश्यते । नामैवेतन्नामोपास्वेति । इतोपि हेतोर्ज्ञानप्रकारभेद एवाग्रे निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ३।३।४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ३।३।४७ ॥

१० तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं सनत्कुमारनारदसंवाद आत्मज्ञानप्रकारविशेष एव निरूप्यत इति तत्र किंतु विद्यैव निरूप्यत इति । अत्रेदमाकृतम् । नायमात्मेति श्रुतिरितरसाधननियेधपूर्वकं वरणस्य साधनमुक्त्वा वृत्तलभ्यत्वे हेतुं वदन् वरणविषयमप्याह । तस्यैव आत्मा वृणुते तनुं स्वाम् (मुं. ३।२।३) इति । तस्य वृत्तस्यात्मन एव भगवाना-

१५ त्मात् एव तत्तनुरूपः स जीवात्मा । तद्वरणस्यावश्यकत्वज्ञापनाय स्वामिति । सर्वो हि स्वकीयां तनुमात्मीयत्वेनात्मत्वेन च वृणुते । ताद्विशिष्ट एव भोगान् भुङ्क्ते । अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्स्वपि—ब्रह्मविद्या-प्रोति परम् (तै. २।१) इति सामान्यतो ब्रह्मविद्ः परब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा-यिसर्वा विशेषतो वदन् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै. २।१) इति ब्रह्म-

२० स्वरूपमुक्त्वा— यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोक्षुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इत्युक्तम् । एतद्यथा तथानन्दमयाधिकरणे प्रवृद्धितमत्माभिः ।

किंच पुरुषोत्तमलाभे हेतुभूते तु भक्तिमार्गे यद्वरणं स्वीयत्वेनाङ्गी-काररूपं तदेव नत्वन्यादृशमपीति ज्ञापनाप्याग्रे वदति—नायमात्मा ब्रह्मी-

3-स and B read प्रकरणभेदात् for प्रकरणाभेदात् ।

10-स and A om. आत्मत्वेन before च ।

- नेन लभ्यः (मुं. ३।२।३) इति । बलकार्यं हि प्रमुवशीकरणम् । तच्च—
 अहं भक्तपराधीनः (भा. १।४।६३) वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या (भा. १।४।
 ६६) इत्यादिवाक्यैर्भक्त्येवेति बलशब्देन भक्तिरुच्यते । अन्यथा पूर्ववाक्य
 एवेतरनिषेधस्य कृतत्वात्पुनर्बलाभावनिषेधं न कुर्यात् । वरणमात्रस्य हेतु-
 ५ त्वमुक्त्वा बलस्य तथात्वं च न वदेत् । एतादृशस्य हृदि भगवत्प्राकट्यं
 भवतीत्याह । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म
 धाम (मुं. ३।२।४) इति । अस्यार्थस्त्वेष आत्मात्मनोप्यात्मा पुरुषोत्तमो
 ब्रह्माक्षरब्रह्मात्मकं धाम विशत इति धामपदं पुरुषोत्तमस्याक्षरं ब्रह्म
 सहजं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तमन्यथा न वदेत् । तेन तद्धृदये स्वस्था-
 १० नमाविर्भावयित्वा स्वयं तत्र प्रकटीभवतीति ज्ञाप्यते । प्रकृते श्वेतकेतुपा-
 ल्याने परोक्षवादेन ब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते ।
 अग्रे तु न हेतावतेवाधिष्ठानात्मकाक्षराविर्भावो भवति पुरुषोत्तमस्य वा ।
 तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परप्राप्तिः स्यान्न त्वेवं—भक्त्याहमेकया ग्राह्यः
 (भा. १।१।१४।२१) इत्यादिवाक्यैः । किंतु भगवदनुग्रहेण भक्तसंगेन
 १५ च भक्तौ सत्यामिति ज्ञापनाय भक्त एव तद्बोधार्थकारित्यपि ज्ञापयितुं
 भक्तस्य नारदस्य भगवदावेशायुक्तस्य सनत्कुमारस्य च संवाद उक्तः ।
 तत्रात्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते । भक्तिमार्गं तु निरुपधिस्तेहविषयः स
 एव यतः । स तु सर्वात्मभावैकसमाधिगम्य इति सर्वात्मभाव एव विद्या-
 शब्देनोच्यते । परमकाठापन्नं यद्दस्तु तदेव हि वेदान्तेषु मुख्यत्वेन प्रति-
 २० पाद्यम् । अक्षरब्रह्मादिकं तु तद्विभूतिरूपत्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधि-
 कारिफलत्वेन च प्रतिपाद्यते । तेन तत्र विद्याशब्दप्रयोग औपचारिकः ।
 सर्वात्मभाव एव मुख्यः । युक्तं चैतत् । अक्षरविषयिण्या विद्यायाः सका-
 शात्तत् उत्तमविषयिण्यास्तस्या उत्तमत्वम् ।

एवं सति पूर्वप्रपाठकस्याक्षरप्रकरणत्वादुत्तरस्य पुरुषो-
 २५ त्तमप्रकरणत्वात् त्वद्धृत्वसिद्धिश्चात उक्तन्यान्येन विधैवाग्निप्रपाठके

10-अ reads ज्ञाप्यते for ज्ञाप्यते ।

25-C reads तद्देत्वसिद्धि for त्वद्धृत्वसिद्धि ।

निरूप्यते । न तु पूर्वोक्तात्मज्ञानप्रकारविशेषः । अत्र हेतुमाह । निर्धारणादिति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् (छां. ७।२।१) इत्युक्त्वा सुखस्वरूपमाह—यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः (छां. ७।२।१) इति ।

५ अक्षरवर्धन्तं गणितानन्दत्वात्पुरुषोत्तमस्यैवानन्दमयत्वेन निरवधिसुखात्मकत्वात् स एव भूमा तस्यैव जिज्ञासितव्यत्वेन निर्धारणादित्यर्थः । भूयो लक्षणमग्र उच्यते । यत्र नान्यत् पश्यति (छां. ७।२।१) इत्यादिना । यस्मिन् ज्ञाते सति नान्यत्पश्यतीत्यर्थः । तथा सति सर्वत्रि-भाववतः प्रमुदर्शने सत्यपि लीलोपयोगिवस्तुवर्शनादिकमनुष्यन्नमिति

१० शङ्का तु—तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मनः प्राणाः (छां. ७।२।६।१) इत्यादिना निरस्ता वेदितव्या । तेः सह लीलां चिकीर्षतः प्रभुत एव सर्वं संपद्यते नतु भक्तसामर्थ्येनेति भावेन तदुक्तेः ॥ ३।३।४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३।३।४८ ॥

१५ दृश्यते च सर्वात्मभाववतां भक्तानां वजसीमन्तिनीप्रभृतीनां पूर्वमितरविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनाग्रे सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह । उक्तं च श्रीभागवते ताभिरेव । चित्तं सुखेन भयतापहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृहकृत्ये । पादौ पदं न चलतः (भा. १०।२।१।३४) इत्यादिना । तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरोधानमुक्तं मयति । अग्रे तदाविर्भावादिकं स्फुटमेव ॥ ३।३।४८ ॥

ननु सनत्कुमारनारदसंवादात्मकमेकं वाक्यम् । तत्रोपक्रमे—मन्त्र-विदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्दशेभ्यस्तरति शोकमात्मपित्त (छां. ७।१।३) इति । सोहं भगवः शोचामि (छां. ७।१।३) इत्यादिना स्वात्मज्ञानस्यैवोपक्रमादुपसंहारोपि तमावायैवोचितः । अग्रे चेदा-

त्पदानामीश्वरपरत्वं स्याद्वाक्यभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात् । तस्माद्वाक्या-
नुरोधात् पूर्वज्ञानप्रकारविशेष एवायमिति मन्तव्यमित्यत उत्तरं पठति ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ३३।४९ ॥

- नवं वाक्यानुरोधाद्वरणेन सर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं बाधितव्यम् ।
- ५ वाक्योपक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वात् । एतद्वलीयस्त्वं तु—श्रुतिलिङ्ग-
वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम् (जै. सू. ३।३।
१३) इति जैमिनीयसूत्रे सिद्धम् । प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं—यमेवैष
वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तन्नू स्वाम् (मुं. ३।२।३) इति
श्रुतिर्वरणमात्रलभ्यत्वमाह । एतदग्रेच—नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः
१० (मुं. ३।२।३) इत्युपक्रम्य—एतेरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैव आत्मा
विशते ब्रह्मधाम (मुं. ३।२।४) इति श्रुतिः पठ्यते । एतच्च—विद्यैव तु
निर्धारणात् (ब्र. सू. ३।३।४७) इत्यत्र निरूपितम् । अपरं च—
नात्मवित् तरति शोकमात्मवित् (छां. ७।१।३) इति नारदवाक्यानु-
वादयोरात्मपदमुत्तमप्रश्नात्मकेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति ज्ञायते । सहि
१५ सर्वेभ्य उक्तमोतो ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन सनत्कुमारोक्तप्रतिरूपं ततस्ततो भूयो-
स्तीत्यपृच्छत् । अन्ते सर्वाधिकत्वेन सुखात्मकत्वेन भूमानं श्रुत्वा तथा
नापृच्छत् कितु तत्प्राप्त्यर्थम् । अत्यार्थ्या कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् ।
तदा सर्वात्मभाववत्स्वेव प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं
स एवाधस्तात् इत्यादिनोक्तवान् ॥ ३३।४९ ॥
- २० नन्वेतया श्रुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव उच्यते ।
कितु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्वभिन्नाधिकरणाभावादन्यत्राप्रतिष्ठितत्वमे-
वीच्यत इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च
तदुक्तम् ॥ ३३।५० ॥

- भूमस्वरूपं श्रुत्वा—स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः (छां. ७।२।४।१) इति प्रश्ने—स्वे महिम्नि (छां. ७।२।४।१) इत्युत्तरम् । तदर्थस्तु स्वीयत्वेन वृते भक्तेः यो महिमरूपः सर्वात्मभावस्तास्मिन्निति स्वरूपात्मके महिम्नीति वा भगवदात्मकत्वात्सर्वात्मभावस्य तदितरस्य साक्षात् पुरुषोत्तमाप्राप-
- ५ कत्वादस्यैव तत्प्रापकत्वात् परमकाष्ठापन्नमहिमत्वरूपोयमेव भाव इति महिमशब्देनोच्यते । स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यग् ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः । ते त्यनियतस्वभावा इति ज्ञापयितुं त्रिविधाः—स एवाधस्तात् इत्यादिना—आत्मैवेदं सर्वम् (छां. ७।२।६।१) इत्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं—स्वे महिम्नि (छां. ७।२।४।१) इति तमेवानुवधाति—स वा एष (छां. ७।२।५।२) इत्यनेन । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वं चेदिह प्रतिपाद्यं स्यात् तद्वोक्त्रेतित्यानुबन्धं न कुर्यादहङ्कारादेशादिकं च न कुर्यादुक्तप्रश्नोत्तरं स्वान्यवस्त्वभावात् कापीत्येव वदेत् । तस्मादस्मदुक्त एव मार्गोऽनुसर्तव्यः । आदिपदात् त्रिविधा ये भावा उक्तास्तेषामपि
- १५ स्वरूपम्—एवं पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन् (छां. ७।२।५।२) इति क्रमेण यन्निरूपितं तदुच्यते । पूर्वं ह्यतिविशदभावेन तदितरास्फूर्त्या तमेव सर्वत्र पश्यति । एतदेवोक्तमेवं पश्यन्नित्यनेन । ततः किञ्चिद्वाह्यानुसंधानेहङ्कारादेशो भवति । स त्वहमेव सर्वतः स्वकृतिसामर्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति मनुते । करोति च तथा । अत एवान्पेणगुणगाने वृते
- २० ताभिः एतदेवोक्तमेवं मन्वान इत्यनेन । ततो निरुपधिज्ञेहविषयः पुरुषोत्तम आत्मशब्देनोच्यते इति तदादेशो भवति । तदा पूर्वकृतस्वसाधनवैफल्यज्ञानेनातिदेन्ययुक्तसहजलेहजविविधभाववान् भवति । तदेतदुक्तमेवं विजानन्नित्यनेन । अत एवोपसर्ग उक्तः । ततोतिदेन्येनाविर्भावे सति या अवस्थास्ता निरूपिता आत्मरतिरित्यादिना । अत्रात्मशब्दाः पुरुषो-
- २५ त्तमवाचका ज्ञेयाः । अन्यथापचारिकत्वं स्यात् । मुख्ये संभवति तस्यायुक्तत्वात् । ननु सर्वात्मभावस्यापि मुक्तौ पर्यवसानमुत नेति संशयनिरासाय दृष्टान्तमाह । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववादिति । मुमुक्षुमक्तस्य स्वेष्टदातृत्वेन

भगवद्विषयिणी या प्रज्ञा सा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञातः प्रज्ञान्तरमित्युच्यते ।
 तत्र कर्मज्ञानं तदितरभक्तप्रज्ञाम्यः पार्थक्येन तदिदमेव साधयति । तथा
 सर्वात्मभाववतो भक्तस्य यत्प्रकारिका भगवद्विषयिणी प्रज्ञा तमेव प्रकारं
 स भावः साधयति नान्यमिति न मुक्तौ पर्यवसानमित्यर्थः । अत्र
 ५ व्यासः स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह । दृष्टश्चेति । उक्तभाववतो भक्तस्य प्रभुस्वरूप-
 रूपदर्शनायतिरिक्तफलाभावोस्माभिरेव दृष्ट इत्यर्थः । एतादृशा अनेके
 दृष्टा इति नेकस्य नाम गृहीतम् । अत्र शब्दमपि प्रमाणमाह । तदुक्त-
 मिति । भगवतेति शेषः । श्रीभागवते दुर्वाससं प्रति—अहं भक्तपराधीनः
 (भा. ९।४।६३) इत्युपक्रम्य—वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्सिख्यः
 १० सत्पतिं यथा (भा. ९।४।६६) इति । यो हि यद्वशीकृतः स तदिच्छा-
 नुरूपमेव करोत्यतो न सायुज्यादिदानं किंतु भजनानन्ददानमेव । तेषां
 मुक्त्यनिच्छा तु— मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति
 सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत् कालविल्लतम् ॥ स्वर्गापवर्गानरकेष्वपि तुल्यार्थ-
 दर्शिनः । सालोक्यसार्दिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ॥ दीयमानं न गृह्णन्ति
 १५ विना मत्सेवनं जनाः (भा. ९।४।६७-६८-६९) इत्यादिवाक्यसहस्रै-
 र्निर्णयते ॥ ३।३।५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥३।३।५१॥

ननु नान्यत्प्रशयतीत्यारभ्य सर्वस्य सर्वात्मभावनिरूपकत्वोक्ति-
 रनुपपन्ना । अत एवात्मपदानां पुरुषोत्तमपरत्वोक्तिश्च । यतस्तस्य
 २० मुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यत । अत्र तु—तस्य सर्वेषु लोकेषु
 कामचारो भवति (छां. ७।२।५।२) इति श्रुतिः पठ्यते । एवं सति
 न तन्निरूपणमत्रेति वाच्यम् । तद्भाववतोऽप्यन्यकामवच्छमिति वा । द्वितीय-
 स्योक्तप्रमाणपराहत्वेनाद्यपक्ष एवाश्रयणीय इति पूर्वपक्षं निरस्यति ।
 नेति । तत्र हेतुमाह । सामान्यदप्युपलब्धेरिति । तत्समानधर्मयोगादपि
 २५ तत्प्रयोगः श्रुतावुपलभ्यतेनेकशो यतः । प्रकृतेषु विविधानां लोकानां
 विविधसुखप्रधानत्वाद्भगवत्संबन्धिषु सर्वेषु सुखेषु कामचारो भवतीति श्रुते-
 र्थो ज्ञेयः । ननु यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु तत्राह । नहि लोकापत्तिरिति ।

सर्वात्मभाववत् इति प्रकरणात्—नान्यत्पश्यति (छां. ७।२।४।१) इत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः प्राणादिसर्ववतो लोकसंबन्धो मुक्तिसहोपि नेति ज्ञापनाय हिशब्दः । किञ्च । एतदग्रे—न पश्यो मृत्युं पश्यति (छां. ७।२।६।२) इति श्रुत्या मृत्युर्निषेधः क्रियते तथा—आत्मन एवेदं सर्वम् (छां. ७।२।६।१) इति श्रुत्येवकारेणात्मातिरिक्तव्यवच्छेदः क्रियत इति मृत्युवहोकोपि न संबध्यत इत्याह । मृत्युवदिति । तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे सत्यपि मृत्योरेव यन्निदर्शनमुक्तं तेन भक्तानां लोकान्तरसंबन्धस्तत्तुल्य इति ज्ञाप्यतेत एव नोत दुःखमिति दुःखसामान्यनिषेधे कृतः ॥ ३।३।५१ ॥

१० परेण च शब्दस्य ताद्विधं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ३।३।५२ ॥

अत्र हेत्वन्तरमाहास्मिन्नेव श्लोके—सर्वमाप्नोति सर्वशः (छां. ७।२।६।२) इति परेण पदेन शब्दस्य श्रुतिवाक्यस्य—आत्मन एवेदं सर्वम् (छां. ७।२।६।१) इति यत्पूर्वोक्तं श्रुतिवाक्यं तद्विधतेव प्रतीयत इति न लोकसंबन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः । ननु—आत्मन एवेदं सर्वम् (छां. ७।२।६।१) इति यत्पूर्वं श्रुतिवाक्यं तेनैतदर्थलाभे पुनस्तदुक्तिर्नाभितेत्याशङ्क्यां तत्र हेतुमाह । तुशब्दः शङ्कानिरासो । भूयस्त्वाद्धेतोः । उक्तेर्ये हेतूनां बाहुल्ये तदादर्शं भवतीत्याशयेनोक्तार्थस्यैव श्लोकेनानुबन्धः कृत इत्यर्थः । अथवा भूयःपदमाधिक्यार्थकम् । तथा च स्वकृतसाधनसाधितफलापेक्षया स्वयमुद्यम्य भगवता साधितफले निरवधि-

२० रुत्कर्म इति ज्ञापनाय पुनः श्लोकेन तथेत्यर्थः ॥ ३।३।५२ ॥

एक आत्मनः शरीरं भावात् ॥ ३।३।५३ ॥

उक्तेर्ये श्रुत्यन्तरसंमतिमप्याह । एके शाखिनस्तैत्तिरीयाः शरीरे भक्तशरीरे हृदयाकाश इति यावत् । तत्रात्मनो भगवतो भावादाधिर्भावात् तेन सत् सर्वकामेषुभोगं वदन्तीं श्रुतिं पठन्ति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद

13-M, A and C read पूर्व for पूर्वोक्तं ।

15-M, A and C read पूर्वश्रुतिवाक्येनैतदर्थं for पूर्वश्रुतिवाक्यं तेनैतदर्थं ।

निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
 श्रिता (तै. २।१) इति । अत्रोपक्रम-ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१)
 इति श्रुतिरक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थ-
 तदेवाभ्युक्ता (तै. २।१) इति वाक्यं तद् ब्रह्म प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखी-
 ५ कृत्यैवा वक्ष्यमाणा ऋक् परब्रह्मविद्भिरोक्तेत्युक्त्वेवमुक्तवती सत्यं ज्ञान-
 मिति । परब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवेद्यं न शब्दादिभिर्वेद्यमिति ज्ञापनाय स्वयं
 तच्च प्रतिपादिकाप्यन्यमुखेनोक्तवती । अत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामोपभोग
 उक्त इत्येतदेकवाक्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरप्युक्त
 एवार्थो मन्तव्यः ॥ ३।३।५३ ॥ १७ ॥

१०

१८ व्यतिरेकाधिकरणम् ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वाच्च तूपलब्धिवत् ॥ ३।३।५४ ॥

ननु-ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१) इति श्रुत्याक्षरब्रह्मविदः
 परब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तत्रेतरसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत तन्निर-
 पेक्षमिति भवति संशयः । अत्र श्रुती तन्मात्रोक्तेरंतरनिरपेक्षमेव तच्चेति
 १५ पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञानमार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्यात् ।
 सा त्वनेकप्रमाणबाधितेति पूर्वमवोचाम् । किं च । ज्ञानशेषभूतब्रह्मपेक्षया
 फलात्मकस्य परस्य मुख्यत्वात्तदेवाभ्युक्तेति श्रुतिस्तदेव प्रतिपाद्यत्वेना-
 भिमुखीकृत्य ऋगुक्तेत्याह । तेन तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायेते ।
 तथाच गुहायां यथाविहितं परमं व्योम पुरुषोत्तमगूहात्मकमक्षरात्मकं
 २० व्यापि वैकुण्ठं भवति तदा तत्र भगवानाविर्भवतीति तत्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते ।
 यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् (तै. २।१) इत्यनेन । तथा
 च ज्ञानिनां गुहामु परमव्योमो व्यतिरेक एव । तत्र हेतुमद्भावाभावित्वा-
 दिति । यमेवैष वृणुते (मुं. ३।२।३) इति श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्भावस्या-
 संभवात् ज्ञानिनां तथा परणामावात् भगवद्भिषयको भावो न भावीति

- तथेत्यर्थः । ननु ज्ञानविषयत्ववदाविर्भावोऽप्यस्तु । किंच । तदतिरिक्तमा-
विर्भावमपि न पश्याम इत्याशङ्कयामाह । न तुपलब्धिवादिति उपलब्धि-
ज्ञानं तद्वद्गुहायामाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । यस्मै भक्ताय यल्लीलाविशिष्टं
स्वरूपमनुभावयित्वा प्रभुर्भवति तद्गुहायां तल्लीलाश्रयभूतमक्षरस्वरूपं
५ वैकुण्ठलोकवदाविर्भावयतीति नोक्तशङ्कालेशोपि । यत्र पुरुषोत्तमस्य
चाक्षुषत्वं तत्र ततोऽधःकक्षरस्य तस्य तथात्वे का शङ्का नास्ति । एत-
दुपपादितं पूर्वं विद्वन्मण्डने च । ननु ज्ञानिज्ञानविषयमक-
गुहाविर्भूताक्षरयोर्भेदोऽस्ति न वा । नाद्यः । मानाभावादेकत्वेनैव सर्वत्रोक्तेः ।
न द्वितीयः । निरवयवस्य क्वचिल्लोकरूपत्वात्तद्रूपत्वाभ्यामेकत्वानुपपत्तेरिति
१० चेत् । मैवम् । लोकरूपत्वस्य पश्चाद्भावित्वे हीयमनुपपत्तिर्न त्वेवं किंत्वक्ष-
रस्वरूपमेव तथेति श्रुतिराह । अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये (भा. १।१)
इत्युपक्रम्य—तदेव भूतं तद्गु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् (भा. १।१)
एतदग्रे च—यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे मजाः (भा. १।१)
इत्यादिरूपा । स्मृतिरपि । परस्तस्मान्नु भावोऽन्योऽन्यको व्यक्तस्तनातनः । यः
१५ स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां
गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम (भा. गी. ८।२०।२१)
इत्यादि तु गीतासु । श्रीभागवतेषु—दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः
परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो
गुणापाये समाहिताः (भा. १०।२८।१४।१५) इति दशमे । द्वितीये च—तस्मै
२० स्वलोकं प्रगवान् सभाजितः संदर्शयामास (भा. २।१।१९) इत्युपक्रम्य काल-
त्रिगुणमायासंबन्धराहित्यमुक्त्वा भगवत्पार्षदानुक्त्वा विमानप्रमदा उक्त्वा
श्रीरुक्ता । तथा च श्रुतिस्मृत्येकवाक्यतायां तादृक्स्वरूपमेवाक्षरमिति
निर्णयो भवति । एवं सति सच्चिदानन्दत्वे देशकालापरिच्छेदत्वर्थप्रकाशत्व-
गुणातीतत्वादिधर्मवत्त्वेनैव ज्ञानिनामक्षरविज्ञानम् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमा-
२५ पिष्ठानत्वेन तथेति ज्ञेयम् । महानामशनिः (भा. १०।४३।१७) इति

6-M, A, C and D read एतद्योपपादितं for एतदुपपादितं ।

21-C and D read मायादि for माया ।

निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
 श्रिता (तै. २।१) इति । अत्रोपक्रमे-ब्रह्मविदामिति परम् (तै. २।१)
 इति श्रुतिरक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थं-
 तदेवाम्युक्ता (तै. २।१) इति वाक्यं तद् ब्रह्म प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखी-
 ५ कृत्येषा वक्ष्यमाणा ऋक् परब्रह्मविद्भिरुक्तेत्युक्त्वेवमुक्तवती सत्यं ज्ञान-
 मिति । परब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवेद्यं न शब्दादिभिर्वेद्यमिति ज्ञापनाय स्वयं
 तत्तत्त्वप्रतिपादिकाप्यन्यमुखेनोक्तवती । अत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामोपभोग
 उक्त इत्येतदेकवाक्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरप्युक्त
 एवार्थो मन्तव्यः ॥ ३।३।५३ ॥ १७ ॥

१० १८ व्यतिरेकाधिकरणम् ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वाच्च तूपलब्धिवत् ॥ ३।३।५४ ॥

ननु-ब्रह्मविदामिति परम् (तै. २।१) इति श्रुत्याक्षरब्रह्मविदः
 परब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तत्रेतरसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत तन्निर-
 पेक्षमिति भवति संशयः । अत्र श्रुती तन्मात्रोक्तेरितरनिरपेक्षमेव तत्तथेति
 १५ पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञानमार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्यात् ।
 सा त्वनेकप्रमाणवाधितेति पूर्वमवोचाम । किं च । ज्ञानरोपभूतब्रह्मापेक्षया
 फलात्मकस्य परस्य मुख्यत्वात्तदेवाम्युक्तेति श्रुतिस्तदेव प्रतिपाद्यत्वेना-
 भिमुखीकृत्य ऋगुक्तेत्याह । तेन तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायते ।
 तथाच गुहायां यद्याविर्भूतं परमं व्योम पुरुषोत्तमगृहात्मकमक्षरात्मकं
 २० व्यापि वैकुण्ठं भवति तदा तत्र भगवानाविर्भवतीति तत्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते ।
 यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् (तै. २।१) इत्यनेन । तथा
 च ज्ञानिनां गुहासु परमव्योमो व्यतिरेक एव । तत्र हेतुमद्भावाभावित्वा-
 दिति । यमेवैव वृणुते (मुं. ३।२।३) इति श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्भावस्यां-
 संभवत् ज्ञानिनां तथा वरणाभावात् भगवद्विषयको भावो न मावीति

- तथेत्यर्थः । ननु ज्ञानविषयत्ववदाविर्भावोप्यस्तु । किंच । तदतिरिक्तमा-
 विर्भावमपि न पश्याम इत्याशङ्कयामाह । न तूपलब्धिवदिति उपलब्धि-
 ज्ञानं तद्ब्रह्महायामाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । यस्मै भक्त्या यत्कीलाविशिष्टं
 स्वरूपमनुभावयित्वा प्रमुर्भवति तद्ब्रह्मायां तल्लीलाश्रयभूतमक्षरस्वरूपं
 ५ वैकुण्ठलोकवदाविर्भावयतीति नीकशङ्कालेशोपि । यत्र पुरुषोत्तमस्य
 चाक्षुषत्वं तत्र ततोषःकक्षस्य तस्य तथात्वे का शङ्का नाम । एत-
 दुपपादितं पूर्वं विद्वन्मण्डने च । ननु ज्ञानिज्ञानविषयभक्त-
 गुहाविर्भूताक्षरयोर्भेदोस्ति न वा । नाद्यः । मानाभावादेकत्वेनैव सर्वत्रोक्तेः ।
 न द्वितीयः । निरवयवस्य कचिल्लोकरूपत्वात्तद्रूपत्वाम्यामेकत्वानुपपत्तेरिति
 १० चेत् । मैवम् । लोकरूपत्वस्य पश्चाद्भावित्वे हीयमनुपपत्तिर्न त्वैवं किंत्वक्ष-
 रस्वरूपमेव तथेति श्रुतिराह । अम्मस्यपारे भुवनस्य मध्ये (ना. १।१)
 इत्युपक्रम्य—तेदेव भूतं तद्ब्रह्म भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् (ना. १।१)
 एतदग्रे च—यमन्तः समुद्रं कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः (ना. १।१)
 इत्यादिरूपा । स्मृतिरपि । परस्तस्मात्तु भावोन्योन्यतो व्यकालतनातनः । यः
 १५ स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्तु न विनश्यति । अव्यकोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां
 गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम (म. गी. ८।२०।२१)
 इत्यादि तु गीतास्तु । श्रीभागवतेपि—दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः
 परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो
 गुणापाये समाहिताः (भा. १०।२८।१४।१५) इति दशमे । द्वितीये च—तस्मै
 २० स्वलोकं भगवान् सभाजितः संदर्शयमास (भा. २।१।९) इत्युपक्रम्य काल-
 त्रिगुणमायासंबन्धराहित्यमुक्त्वा भगवत्पार्षदानुक्त्वा विमानप्रमदा उक्त्वा
 श्रीरुक्ता । तथा च श्रुतिस्मृत्येकवाक्यतायां तादृक्स्वरूपमेवाक्षरमिति
 निर्णयो भवति । एवं सति साञ्चिदानन्दत्वे देशकालापरिच्छेदस्वर्यप्रकाशत्व-
 गुणातीतत्वादिधर्मवन्नेनैव ज्ञानिनामक्षरविज्ञानम् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमा-
 २५ धिष्ठानत्वेन तथेति ज्ञेयम् । मल्लानामशानिः (भा. १०।४२।१७) इति

6-M, A, C and D read एतद्योपपादितं for एतदुपपादितं ।

21-C and D read मायादि for माया ।

श्लोकोक्तरीत्या . पुरुषोत्तमस्येव । प्रभुणा ये यथा विचारिताः सन्ति ते तथा भवन्तीति तद्विचार एव सर्वेषामधिकाररूप इति—कृतप्रयत्नोपेक्षस्तु (ब्र. सू. २।३।४२) इत्यत्र निर्णीतम् ॥ ३।३।५४ ॥

अस्मिन्नर्थे कैमुतिकन्यायकथनार्थं निदर्शनत्वेनोत्तरं पठति ।

५ अङ्गावयवद्वास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ३।३।५५ ॥

यागे तत्तद्वत्विद्नियतकर्तव्यान्वाधानादीन्यङ्गानि । तत्रावयवद्वाः सर्व एवर्त्विजो यजमानेन । अवयवन्धनं नामाध्वर्युं त्वा वृणे होतारं त्वां वृण उद्गातारं त्वां वृणे इत्यादिरूपं वरणमेवान्यथा सर्वकर्मविदुषां तत्कृतिपटूनामेकत्राधिकारो नान्यत्रेति नियमो न स्यात् । तस्य तस्य तथा वरणे तु यजमानेच्छैव हेतुः । तेन तदा न सर्वासु शाखासु विहितान्यङ्गानि कर्तुं सर्वेपि शक्ताः । किंतु यजमानवरणनियमिता एव तथा । तत्र हेतुमाह । हि यतः कारणात् प्रतिवेदं नियमितान्यङ्गानि हौत्रमृचाध्वर्यवादि यजुषौद्गात्रं साम्ना इति । यथा चालौकिके वैदिके कर्मणि जीवेच्छापि नियामिका भवति यत्र तत्र किमु वाच्यं प्रतिरोमकूपं सावकाशम-
१५ मितब्रह्माण्डस्थितिमतस्तदीशितुरिच्छैव नियामिका तत्तत्साधनफलसंपत्ताविति ॥ ३।३।५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॥ ३।३।५६ ॥

ननु पूर्वं कर्मज्ञाननिष्ठानामपि पुंसांमग्ने भक्तिमार्गीयत्वं यत्र भवति तत्र तथैव भगवद्वरणमिति हि सिद्धान्तः । ऋत्विजस्त्वे कस्मिन् याग एकत्र
२० वृतस्य नापरत्रापि तथेति विरुद्धो दृष्टान्त इत्यरुच्या निदर्शनान्तरमाह । यथैक एव कश्चिन्मन्त्रो बहुषु कर्मसु संबध्यते कश्चिद् द्वयोः कश्चिदेकत्रैव तथैव विधानात्तथात्राप्यर्थः । आदिपदात्कर्मोच्यते । यत्र काम्येनैव नित्यकर्मनिर्वाहस्तत्र कामितार्थसाधकत्वे प्रत्यवायपरिहारप्येकमेव तदुपयुज्यते । तथा च सर्वतोमुखेनेरुहांतृप्रवरेध्वर्युप्रवरे च गृह्यमाणे देवाः
२५ पितर इत्यादिना यजमानकर्तृकानुमन्त्रणमेकमेव सर्वत्र संबध्यते विधेस्तथात्रापि तावादिधं यदेकमेव वरणं तेन तन्निष्ठानन्तर भक्तिनिष्ठेति न

दृष्टान्तविरोध इत्यर्थः । अथवा ॐ भित्तुदाहृत्यैव मन्वाणामुच्चारणान्मन्त्रा-
दिराकारः । स यथा ब्रह्मात्मकत्वेनैक एव सर्वमन्त्रेषु संबध्यते । तथा
वरणमपीति तथेत्यर्थः । यद्यपीतरनिष्ठानन्तरभूतभक्तिनिष्ठावतोपि वरणं
तथाभूतभेकमेवेति नोत्पादोपस्तथाप्युन्कृतमार्गे वृत्तस्य नीचकक्षापादनमनु-
५ धितमिति मत्वा पक्षान्तरमुक्तम् । वस्तुतस्तु साधनमर्यादया यत्र भक्तिर्दि-
क्षिता तत्र तथेति नानुपपत्तिः काचित् ॥ ३।३।५६॥१८ ॥

१९ भूम्न इत्यधिकरणम् ।

५१५७

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ३।३।५७ ॥

ननु सुखस्वरूपजिज्ञासायां—यो वै भूमा तत्सुखम् (छां. ७।२।३।१)

१० इत्युक्तं भूमस्वरूपजिज्ञासायां—यत्र नान्यत्पश्यति (छां. ७।२।४।१)

इत्यादिना तद्वन्निरूपितं तत्सर्वात्मभावस्वरूपमिति यदुक्तं तत्रोपपद्यते ।

गूत्रो हि सुखरूपतोच्यते । सर्वात्मावे तु विरहभावे दुःसहदुःखानुभवः

श्रूयते । तेन मोक्षसुखमेव यो वै भूमेत्यादिनोच्यते । यो वै भूमा तदमृ-

तम् (छां. ७।२।४।१) इति वाक्याच्च । अथेत्—स वा एष एवं परमम्

१५ (छां. ७।२।५।२) इत्याद्युक्तवानन्तरमसंभव्यतः स भावो मोक्षो वात्रोच्यत इति

संशयः । कामचारोक्तेर्भुक्तिपूर्वदशायां तन्माहात्म्यनिरूपणार्थत्वादमृतशब्दाच्च

भुक्तिरेव भूमपदेनोच्यत इति पूर्वपक्षः । तत्र भूमशब्देन स भाव एवोच्यत

इति सिद्धान्तस्तत्र दुःखदर्शनानुपपत्त्या सर्वाधिकत्वलक्षणं भूमत्वमनुपपन्न-

मिति शङ्कां परिहरति । भूम्नः सर्वात्मभावस्य ज्यायस्त्वं सर्वस्मान्मन्त-

२० व्यम् । तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं दृष्टान्तमाह । क्रतुवदिति । दर्शपूर्णमा-

सपकरणे तेत्तिरीयके पठ्यते—परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोग्र आसीत्तेन स

परमां काष्ठामयच्छत् (तै. सं. १।६।१) इत्युपक्रम्य—य एवं

विद्वान् दर्शपूर्णमासां यजते परमामेव काष्ठां गच्छति (तै. सं.

१।६।१.) इति । यथा प्रतादिदुःखात्मकत्वेपि परमकाष्ठा-

२५ लक्षणफलमवकल्पेन दर्शपूर्णमासयोः सर्वक्रतुस्योधिकत्वं वक्तुमग्र

आसीदिति श्रूयते । तथा दुःखहेतुत्वेऽप्यनन्तलभ्यसाक्षात्पुरुषोत्तमानन्दप्राप्तिहेतुत्वेन सुखरूपत्वमुच्यते इत्यन्येभ्यः सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । तथाहि दर्शयति । श्रुतिस्तु—स एवाधस्तात् (छां. ७।२।५।१) इत्याद्युक्त्वा—अथात्मादेशः (छां. ७।२।५।१)
 ५ इत्याद्युक्तवत्यग्रे चैतादृशस्यात्मन एव प्राणारास्मरादि सर्वमिति च दर्शयति एतत्सर्वात्मभाववत्येव सर्वमुपपद्यते न मुक्तस्य । वृत्तिभेदाभावात् प्राणायामाच्च । जीवन्मुक्तिदशायां प्राचीनानामेव सत्त्वादात्मनः प्राणा इत्यादि न वेदेत् । यद्वा ननु लोकेपि शृङ्गाररसभाववति पुंसि नार्या च त्वदुक्तभावसंबन्धिग्यभिचारिभावाः श्रूयन्ते । सैव सर्वत्र स एव सर्वत्रेति । एवं
 १० सति लौकिकसधर्मवच्चान्न त्वदुक्तभावस्यालौकिकज्ञानादिभ्य आधिक्यं वक्तुं शक्यमलौकिकविषयत्वाद्लौकिकत्वमपि न तथेति भवति संशयः । तत्र मनुजत्वरिपुत्वादिज्ञानानामिव कामादिभावेन स्नेहभावस्यापि संभवात्सास्यालौकिकत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वस्य लौकिकेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यम् । ननु कं लोकसाधारण्यं बाधकमिति शङ्कानिरासार्थं निदर्शनात्
 १५ माह । क्रतुवदिति । यथा दर्शादिषु दोहनाभिभ्रयणातञ्जनमीलवघातादिपुरोडाशमक्षणादीनां लौकिकक्रियातुल्यत्वेन दर्शनेपि न लौकिकत्वम् । लौकिकरूपमाणाप्राप्तत्वादलौकिकतत्प्राप्तत्वात्तथोक्तप्रमाणरूपवरणलभ्यत्वेन श्रुत्युक्तत्वान्न लौकिकत्वमस्य भावस्येति दिक् ।

वस्तुतस्तु ग्रामसिंहस्य सिंहस्वरूपत्वेपि न ताद्रूप्यं वक्तुं शक्यम् ।
 २० तथा लौकिकपुंसि नार्या वा तदाभासो रसशास्त्रे निरूप्यते । तद्दृष्टान्तेन मगवद्भाववद्गङ्गरीतिभावनार्थं नतु ऋषीणां लौकिके तात्पर्यं भवितुमर्हति । अत्रोपपत्तिमाह । तथा हीत्यादि । पूर्वोक्तभाववत् आत्मनः प्राणादिकं सर्वं दर्शयति श्रुतिः । तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यतः (छां. ७।२।६।१) इत्यादिना । इतः पूर्वमपि—स वा एष एवं पश्यन् (छां. ७।२।५।२)
 २५ इत्युपक्रम्य—आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराद्भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति (छां. ७।२।५।२) इति श्रुतिश्च ।

न हि लोक एवं संभवत्यात्मपदानां भगवद्वाचकत्वादिति सर्वोत्तमविषयक-
भावस्यैव तथात्वं युक्तमिति चोपपत्तिर्हि शब्देन सूच्यते ॥ ३।३।५७ ॥ १९ ॥

२० नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणम् ।

नानां शब्दादिभेदात् ॥ ३।३।५८ ॥

- ५ पूर्वाधिकरणीः सर्वात्मभावस्वरूपादिनिर्णयं कृतवान् । अथ मत्स्या-
दिरूपाणां भगवद्भवतारत्वमविशिष्टमिति सर्वेषां समस्योपासना कार्योत्त
पार्थक्येनेति विचारयति । अभेदास्याभेदेषु रूपभेदादेकत्रोपासकरस्या-
न्यद्भानुपासनलक्षणावज्ञासंभवादस्या अप्यसिद्धिसंभवादपि समस्यैव सा
कार्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह । सर्वेष्ववतारेषु नानोपासना कार्या । तत्र
१० हेतुः शब्दादिभेदादिति । तत्तत्स्वरूपवाचकराशब्दानां मन्वाणां चादिपदा-
दाकारकर्मणां च भेदादित्यर्थः । एतेनैव मिथोविरुद्धानामाकारकर्मणाभे-
दत्र भावनस्याशक्यत्वमयुक्तत्वं चेति भावः सूचितः ॥ ३।३।५८ ॥ २० ॥

२१ विकल्प इत्यधिकरणम् ।

विकल्पोविशिष्टफलत्वात् ॥ ३।३।५९ ॥

- १५ पार्थक्येनोपासनानि कर्तव्यानीति स्थिते विचार्यते । किममिहोत्र-
दर्शपूर्णमासादिवेदेषां समुच्चय उक्त फलविकल्प इति । तत्र विधिफलयोः
समानत्वात्समुच्चय इति प्राप्ते निर्णयमाह । उपासनानां विकल्प एव ।
तत्र हेतुरविशिष्टफलत्वात् ।

- मुक्तिफलकत्वं हि सर्वेषामुपासनानामविशिष्टम् । एवं सत्येकेनैव
३० तत्सिद्धावपरस्याप्रयोजकत्वादमिहोत्रादिवन्नित्यताबोधकश्रुत्यभावात्तदर्थि-
नो विकल्प एव ॥ ३।३।५९ ॥ २१ ॥

२२ काम्यास्तित्वत्यधिकरणम् ।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा
पूर्वहेत्वभावात् ॥ ३।३।६० ॥

येषु तूपासनेषु भिन्नानि भिन्नानि फलान्युच्यन्ते तत्र त्वनेकफला-
र्थिनस्तत्तत्फलकोपासनानि समुच्चीयेरन्नविशिष्टफलत्वामावात् । यत्र त्वेक-
स्यैवोपासनस्य स्वकामितानेकफलकत्वं श्रूयते तत्र तथैव चेदुपासनं करोति
तदा न समुच्चीयेरन्नपि । स्वकामितेष्वेकतरस्य तदन्यफलवैशिष्ट्ये-
५ नाविशिष्टफलत्वामावादितिपूर्वहेत्वामावादितिश्चिष्टप्रयोगामिप्रायेणोक्तमिति
ज्ञेयम् ।

अथवा कामिक्ये नियतफलकानि तानि न समुच्चीयेरन् । अत्र
हेतुः स्पष्टः ॥ ३३३६०॥२२ ॥

२३ अङ्गेष्वित्यधिकरणम् ।

१० अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ३३३६१ ॥

प्रधानेषु निर्णयमुक्त्वाङ्गेषु तमाह । एकार्थसाधकानामुपासनानां
भेदेनाङ्गभेदेष्वेकतरोपासने फलैक्यादङ्गानि तत्र समुच्चीयेरन्न वेति
संशये निर्णयमाह । उपासनाङ्गानां तदेवाश्रयस्तथा च यदङ्गं यदुपास-
नाश्रितं तत्रैव तस्य भाव इत्यर्थः ॥ ३३३६१ ॥

१५ अत्र हेतुमाह ।

शिष्टेश्च ॥ ३३३६२ ॥

तत्तदुपासनं तत्तदङ्गविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तथेत्यर्थः ।
चकारादतिरिक्तकरणे प्रायश्चित्तोक्तिरपि बाधिकेति सूच्यते
॥ ३३३६२ ॥ २३ ॥

२० २४ समाहाराधिकरणम् ।

समाहारात् ॥ ३३३६३ ॥

कर्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयोपासने तमाह ।
अथर्वोपनिषत्सु नृसिंहोपासनादिषु मत्स्यकूर्मादिरूपत्वेनापि स्तुतिः

२६७ २५ न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम् । [अ. ३ पा. ३ सू. ६६

श्रूयते । श्रीभागवते च—नमस्ते रघुवर्याय (भा. १०।४०।२०) इत्या-
दिरूपा स्तुतिर्वचनाथे । एवं सति रूपभेदेऽपि भगवतारत्वस्याविशिष्टत्वा-
देकस्मिन् रूपे रूपान्तरसमाहारो दृश्यत इति सर्वरूपत्वेनैकनौपासनमपि
साधित्यर्थः ॥ ३।३।६३ ॥

५ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ३।३।६४ ॥

ऐश्वर्यवीर्यादिगुणानां सर्वेष्ववतारेषु साधारण्यं श्रूयते । तेन धर्मि-
धर्माणामेकपात् पूर्वोक्तं साधित्यर्थः ॥ ३।३।६४ ॥ २४ ॥

२५ न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम् ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ३।३।६५ ॥

१० नन्वेवमुपासनं नित्यमुत वैकल्पिकमिति संशय उत्तरीत्या नित्यत्वे
प्राप्ते तन्निषेधमाह । नेति । किंतु वा विकल्प एवैवमुपासन ऐच्छिकस्तत्र
हेतुमाह । सहभावाश्रुतेरिति । नियमतस्तेषां रूपाणां सहभावभ्रवणं चेत्स्या-
त्तदा स्यात्तथोपासनस्य नित्यता । न त्वेवमतो विकल्प एवेत्यर्थः
॥ ३।३।६५ ॥

१५ दर्शनाच्च ॥ ३।३।६६ ॥

योपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते सोप्येकं रूपमुपास्यत्वेन मत्वा
तत्तथोपास्त इति फलं तस्यैकस्यैव रूपस्य दर्शनं भवति न तु सर्वेषामि-
तोपि हेतोर्विकल्प एवेत्यर्थः । एतद् दृष्टान्तेन यस्मिन् रूपे यादृग् धर्म-
वत्त्वं श्रूयते तादृग् धर्मविशिष्टमेवैकं रूपमुपास्यमिति व्यासहृदयमिति ज्ञायते ।

२० उपासनानिर्णयान्ते दर्शनात्मकहेतुवत्या सर्वोपासनानां भगवत्साक्षात्कारः
फलमिति ध्वन्यते माहात्म्यज्ञापनार्थम् । परं सर्वावताररूपत्वं यथार्थमेव
कैश्चिज्ज्ञाप्यते । यथार्थत्वाच्चदप्यविरोधीति ज्ञेयम् ॥ ३।३।६६ ॥ २५ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते व्याससूत्राणु-

भाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३।३ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

१ पुरुषार्थोत् इत्यधिकरणम् ।

पुरुषार्थोत्तः शब्दादिति वादरायणः ॥ ३।४।१ ॥

- उपासनाभेदेऽप्युपास्याभेदाच्छाखान्तरोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्तु-
 ५ मुचित इति पूर्वभादे निरूपितमिति तन्न्यायेनोत्तरकाण्डप्रतिपाद्यत्रयफल-
 कसर्वात्मभावेऽपि पूर्वकाण्डप्रतिपादितकर्मणामुपसंहारः प्राप्नोति न वेत्यधुना
 विचार्यते । विधिपक्षे तत्सहकृतस्यास्य फलसाधकत्वमिति सिध्यति ।
 निषेधपक्षे तु केवलस्येतीममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह । पुरुषार्थ इत्यादिना ।
 सिद्धान्ते ज्ञाते तत्र पूर्वपक्षसंभव इत्यादी तमेवाह । अतः सर्वात्मभावादेव
 १० केवलात् पुरुषार्थः सिध्यति । कुतः । शब्दात् श्रुतेरित्यर्थः । श्रुतिस्तु-
 नायमात्मा प्रवचनेन (मुं. ३।२।३) इत्युपक्रम्य—यंभवेऽप्यवृणोते (मुं. ३।२।
 ३) इत्यादिका । ब्रह्मविदाप्नोति परम् (ति. २।१) इत्यादिका—तमेवं विद्वान-
 नमृत इह भवति (नृ. पू. १।६) इति । सनत्कुमारनारदसंवादे—यत्र नान्यत्
 पश्यति (छां. ७।२।४।१) इत्याद्यात्मिका छान्दोग्यश्रुतिश्च । एतदादि-
 १५ श्रुतिषु पूर्वोक्तरीत्या केवलस्यैव भगवद्भावस्य फलसाधनकत्वं श्रूयत इति
 तथा । अत्र—फलमत उपपत्तेः (ब्र. सू. ३।२।३८) इत्यत्रैवोपपत्तिं हेतुत्वेना-
 नुक्त्वा श्रुतिपदं चानुक्त्वा शब्दपदं यदुक्तवांस्तेन श्रुतिस्मृत्यात्मकः सर्वोऽपि
 प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्यासाभिमत इति ज्ञायते । तेन—केवलेन हि भावेन
 गोप्यो गावः खगा मृगाः । अन्ये मूढाधियो नागाः सिद्धा मापीपुरञ्जसा ॥
 २० यन्न योगेन सांख्येन दानवततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नु-
 याद्यत्नवानपि ॥ (भा. १।१।१२।८-९) इत्यादिरूपा स्मृतिरपि संगृह्यते ।
 एतेन श्रुत्यादिप्रमाणवादिनामिदमेवाभिमतं तद्विरुद्धवादिनामितोन्यदिति
 तेषामप्रामाणिकत्वं ज्ञाप्यते । अत एव स्वनाम गृहीतम् । स्वस्य वेदव्यास-
 कर्तृत्वेन तत्रैव यतो भरः । अपरं च वैदिकसिद्धान्ते भगवत्स्वरूपस्यैव
 २५ स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात् प्राप्ततत्स्वरूपाणां मुक्त्यभिच्छाकषनान्मुक्तोपसृप्यव्य-

पदेशाच्च मुक्तेरपरमपुरुषार्थत्वात् सा भवतु नामान्यैः साधनैः । वस्तुतः परमपुरुषार्थो य उक्तरूपः सतु सर्वात्ममार्गेणेवेति ज्ञापनाय फलपदमनुक्त्वा पुरुषार्थपदमुक्तम् । एवं सत्यस्थः सूत्रस्वार्थान्तरमपि व्याप्ताभिमतमिति ज्ञायते । तथा सत्ययं श्रिष्टः प्रयोगः । तथाहि पुरुषार्थो भगवानिव ।
 ५ कुतः । अतः शब्दात् । अतःपदविशिष्टश्रुतिवाक्यादित्यर्थः । तैत्तिरीयो-
 पनिपत्सु पठ्यते । अतः परं नान्यदणीयस्य हि परात्परं यन्महतो
 महान्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् (ना.
 १।१) इति ॥ ३।४।१ ॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते ।

१० शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ ३।४।२ ॥

विष्णोरिष्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वको यागः फला-
 त्तिशयहेतुरिति तन्माहात्म्यमुच्यत इत्यर्थयादरूपं तत् । अत्र दृष्टान्तमाह—
 यथान्येष्विति । अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु—यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स
 पापं लोकं शृणोति (तै. सं. ३।५।७) यदाङ्क्ते चक्षुरेव धातृव्यस्य
 १५ वृङ्क्ते (तै. सं. ६।१।१) यत्प्रधाजानुषाजा इष्यन्ते वर्म वा
 एतद् यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य धातृव्याभिभूत्ये (तै. सं. २।६।१)
 इत्येवंजातीयिका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्दृष्टित्यर्थः ॥ ३।४।२ ॥

मनु—तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रवाजिनो लोकमीप्सन्तः
 प्रमजन्ति (बृ. ४।४।२२) एतदग्रे च—ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च विक्षेप-
 २० णायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति (बृ. ४।४।२२)
 इति श्रुतिर्भगवज्ज्ञानवतः सर्वत्यागं वदतीति न त्वदुक्तं साधीय इत्यत
 उच्यते पठति ।

आचारदर्शनात् ॥ ३।४।३ ॥

ब्रह्मविदामपि वसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणं जैमिनिः पश्यतीति
 २५ तदाचारं प्रामाणिकमिति च मनुत इति तन्मतमनुवदन्निममप्यनुक्त्वान्

व्यासः । ब्रह्मविदां त्यागावश्यकत्वे गार्हस्थ्यमेतेषां न स्यादिति भावः ।
उक्तश्रुतिस्तु कर्मण्यशक्तानां तेषां त्यागमनुवदति । लोकैषणायाश्च व्युत्थाय
(बृ. ४।४।२२) इति श्रुतेलोकसंग्रहार्थं तत्करणमिति न वक्तुं शक्यम्
॥ ३।४।३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ३।४।४ ॥

ब्रह्मविदः कर्माचारनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः । सा च— जनको ह
वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे (बृ. ३।१।१) इत्यादिरूपा । तथा च
ज्ञानैवार्थसिद्धिश्चेत् स्यात्तदा तद्वत् आयाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्तिर्न
स्यादिति भावः ॥ ३।४।४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ३।४।५ ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते (बृ. ४।४।२) इति श्रुतिः
फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयतीति न स्वातन्त्र्यं विद्यायाम्
॥ ३।४।५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ३।४।६ ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीते (आ. सू. ३।१।८।१)
इति कल्पश्रुत्या ब्रह्मविदो ब्रह्मत्वेन वरणं विधीयत इति ब्रह्मज्ञानस्या-
त्विज्याधिकारसंपादकत्वात्कर्मशेषत्वमेवेत्यर्थः ॥ ३।४।६ ॥

ननु—यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेत् । गृहाद्वा प्रवजेद्दनाद्वा
(जा. ४) इत्यादिश्रुतिभ्यो विहितत्वाविशेषात् कर्मतत्त्यागयोरेच्छिको
विकल्पोद्गीकार्योती न शेषिशेषभाव इत्यत उत्तरं पठति ।

नियमाच्च ॥ ३।४।७ ॥

आश्विनं धूम्रललाममालभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत् (तै.सं.
२।१।१०) ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेत य आतृतीयात्पुरुपात्सोमं न पिबेद्
विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्नातृतीयात्पुरुपात् सोमं न
पिबति । (तै. सं. २।१।१५) यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् इत्यादिश्रुतिभ्यो

यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयते न तथा तत्त्याग इति नोक्तपक्षः साधुरित्यर्थः । चकारात्—नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ (म. १८।७) इत्यादिरूपा स्मृतिः समुचीयते ॥ ३।४।७ ॥

५ त्यागविधिरशक्तविषय इत्युक्तमिति प्रोक्ते प्रतिवदति ।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ३।४।८ ॥

- तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यवच्छिनत्ति । यदुक्तं शेषत्वात्पुरुषार्थवाद इति तन्नोपपद्यते । कुतः । अधिकोपदेशात् । कर्मसाम्यमपि न वक्तुं शक्यं यत्र तत्र तच्छेषत्वं दूरापास्तम् । यत ईश्वरः कर्मणः सकाशादधिक
- १० उपदिश्यते । तथाहि । स धा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् (बृ. ४।४।२२) इत्युपक्रम्याग्ने पठ्यते— तमेतं वेदानुबचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रवाजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रवजन्ति
- १५ (बृ. ४।४।२२) इत्यादि । [एवं सति यज्ज्ञानसाधनत्वं यज्ञे तस्य यज्ञशेषत्वं कथं स्यात् । किंतु यज्ञस्य तद्देदनशेषत्वम् । एतेनेज्यत्वेन तच्छेषत्वं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । तज्ज्ञानस्य यागपूर्वीज्ञत्वात् तद्विशिष्टस्य तस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात् । न च पूर्वं सामान्यत इज्यज्ञानमासीद् यज्ञेन विरोधतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्मफलं भवतीति न तदशेषत्व-
- २० मिति वाच्यम् । तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रवाजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रवजन्ति (बृ. ४।४।२२) इति श्रुतेस्तद्देदनस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसंभवात् । यश्च साध्वसाधुकर्मफलसंबन्धराहितस्तस्य कर्तृत्वेन तथास्त्वमनुपपन्नमतो जीवात्मन एव तथात्वं न तु परस्य । न चेतयोर्वास्तवाभेदात्रैवमिति वाच्यम् । वास्तवाभेदाज्जिविष्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्वस्य
- १५ सुवचत्वात् । वास्तवाभेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वानमादाय ये पूर्वप-

क्षास्ते पूर्वपक्षा एवेत्यलमुक्त्वा न कर्मणा न मज्जया धनेन त्यागेनैके
 अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति
 (म. ना. १०।५) इति श्रुत्या कर्मप्रजाधनेमोक्षाप्राप्तिमुक्त्वा त्यागेन
 तत्प्राप्तिरुच्यते । त्यागविषयस्यान्यस्यानुक्त्या सांनिध्यात् कर्मादीनामेव
 ११ त्यागोभिषेतः । तथाच मुक्तोपसृप्यत्वाद्भगवत उक्तसाधनेन मुक्ताः सन्तो
 नाकं परेण विद्यमानमपि भक्त्या-गुहायां विभ्राजते यत् । यस्मात्परं
 नापरमस्ति (म. ना. १०।५) इत्यादिनोपक्रान्तत्वात्पुरुषोत्तमस्वरूपं
 यतयो विरहभावेन तद्विना स्थातुमशक्तास्तत्याप्त्यर्थं यतमाना विशन्ति इति
 भक्तिमार्गायाणां फलमुक्तम् । अग्रे-वेदान्तविज्ञान (म. ना. १०।६)
 १२ इत्युक्त्वा ज्ञानमार्गायाणां फलमुक्तम् । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् । एवं
 कर्मज्ञानान्यामधिको भक्तिमार्गस्तत्प्राप्यः पुरुषोत्तमश्च श्रुतावुपदिश्यत इति
 तदेकप्रमाणवादिनो बादरायणस्य मतमप्येवं जैमिनिमतादधिकमित्यर्थः ।
 एवं श्रुत्वा परमतं निरस्य विश्वासाथं स्वानुभवमपि प्रमाणयति । तद्दर्शनादिति ।
 शिष्य उक्ताधिक्यवत्त्वेनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य चानुभवादित्यर्थः । श्रुतयो-
 १५ धिकं मात्मानं दर्शयन्तीति न व्याख्यानम् । उपदेशपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः ।
 तन्मतमनिरस्य तस्मात् स्वमत आधिक्यमात्रोक्त्या निष्कामकर्मणश्चित्त-
 शुद्धिहेतुत्वेन परम्पराज्ञानमार्गोपयोगाङ्गीकारोत्र सूच्यते । पुष्टिभक्तिमार्गे
 तु सोपि न । यन्न योगेन (मा. ११।२।१९) इति वाक्यात् । एवं सति
 क कर्मशेषत्वगन्धोपि ब्रह्मणीति भावः ॥ ३।४।८ ॥

१० तुल्यं दर्शनम् ॥ ३।४।९ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण इति तदपि न साधीयः ।
 तुल्यं यतो दर्शनम् । मल्लविदां शुकतृतीयजन्मवदार्पभादीनां त्यागदर्शनात् ।
 एतेन यद्विदां कर्मत्यागस्तस्य कर्मशेषत्वं कथं शङ्कितुमपि शक्यमिति
 भावः सूच्यते । एतेन कर्मण्यशक्तान् प्रति त्यागविधिरिति निरस्तम् ।
 १५ शुकादीनामतथात्वात् ॥ ३।४।९ ॥

ननु-जनको ह वैदेह (वृ. ३।१।१) इति श्रुतिसाहाय्यादाचा-
 रदर्शनं त्यागदर्शनादधिकबलमित्यत उत्तरं पठति ।

असार्वत्रिकी ॥ ३।४।१० ॥

ब्रह्मविदां सर्वंपामेतदाचारं चेन्निरूपयेच्छ्रुतिस्तदा त्वदुक्तं स्यान्न
 त्वेवम् । यत एतादृशी श्रुतिर्ब्रह्मवित्सु सर्वेषु न श्रूयते । तथाहि । एतद्ध
 स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावपेयाः । किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था
 ५ वयं यक्ष्यामहे । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे ।
 एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्था-
 याथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः
 पवमाज (बृ. ४।५।१५) इत्यादिश्रुतयो ब्रह्मस्तद्विदां कर्मत्यागमेवानुब-
 दन्त्यतस्त्यागपक्ष एव बलवान् ॥ ३।४।१० ॥

१० ननु ब्रह्मवित्त्वाविशेषेऽप्येकेषां कर्मकृतिरेकेषां तस्याप इति विभागः
 कृत इत्याशाङ्क्य तत्र हेतुमाह ।

विभागः शतवत् ॥ ३।४।११ ॥

एतस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (बृ. ४।३।३२)
 इति श्रुतेर्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं ये गणिता आनन्दास्ते सर्वे
 १५ पुरुषोत्तमानन्दात्मका एव । एवं सति येषु यावानानन्दो दत्तोस्ति तावन्तं
 तं निरूपयन्त्यधिकतारतम्येन तद्दानमिति ज्ञापनाय शतोत्तरमानन्दं श्रु-
 तिर्निरूपयत् । अत एव पुरुषायुःसंख्यासमानसंख्ययैवोत्कर्षं उक्तस्तेन
 पुरुषधर्मस्याधिकारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते । एवं पृकृतेऽप्यन्यभावरहित्यतार-
 तम्येन भगवद्भावतारतम्यमत्र त्वनुग्रह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षं
 २० त्यागस्तदनुत्कर्षं नेत्यर्थः ॥ ३।४।११ ॥

यच्चोक्तं तद्वतो विधानादिति तत्राह ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ ३।४।१२ ॥

यदुक्तं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यादि तत्र ब्रह्मशब्देन वेद एवोच्यते । न तु
 परस्तथा तं ब्रह्मत्वेनाविकृतशब्दरूपत्वं ज्ञात्वा सततं तदध्ययनमात्रं यः
 २५ करोति न तु तेन किञ्चित् कामयते तस्याधिकारो ब्रह्मत्वात्विग्न्य इत्युच्यते
 इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वम् । मन्थयस्यातिशयनार्थकत्वादतिशयेन

ब्रह्मरूपस्तदेव भवतीति युक्तं तस्य तदार्त्विग्यमेवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मण्ये-
परमपि संगच्छते ।

अथवा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो न तु ब्रह्मविदोपी-
त्यर्थः । न च तदन्तःपातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययनस्यावश्यकत्वे तत्प-
५ तिपाद्यब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात्तद्वत् एव तत्राधिकार इति वाच्यम् ।
शान्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात् न हि सिता मधुरेति शान्दज्ञान-
मात्रज्ञान्त्वमाधुर्यज्ञो भवति । तथा सति पिचोपशामादिकं तत्कार्यमपि
स्यान्न त्वेवम् । अत एव च्छान्दोग्ये सनत्कुमारेण—यद्वेत्य तेन भोपसीद
(छां. ७।१।१) इत्युक्तो नारद ऋग्वेदमारभ्य सर्पदेवजनविद्यापर्यन्तं
१० स्वाधीतमुक्त्वाह सोहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् (छां. ७।१।३)
इत्यतोपरोक्षब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते । अत एव तैत्तिरीयोपनिषत्सु-
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः (म. ना. १०।६) इति पठ्यते ।
विज्ञानमनुभव एव न तु ज्ञानमात्रमतो दूरापास्तं कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः । तं
विधाकर्मणी इत्यादिस्तु संसार्पात्मनः पूर्वदेहत्यागसामयिकं धृत्तान्तं
१५ निरूपयति । न तु ब्रह्मविदिति—समन्वारम्भणात् (ब्र. सू. ३।४।५)
इति सूत्रमुपेक्षितमाचार्येण ॥ ३।४।१२ ॥

यथोक्तं—नियमाच्च (ब्र. सू. ३।४।७) इति तत्राह ।

नाविशेषात् ॥ ३।४।१३ ॥

आश्विनमित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतो यथा नियमः श्रूयते न तथा
२० त्याग इति यदुक्तं तन्न । कुतः । अविशेषात् । न कर्मणान् प्रजया धनेन त्यागे-
नैकेऽमृतत्वमानशुः (म. ना. १०।५) इति श्रुतिः कर्मादिनामृतत्वाप्राप्ति-
मुक्त्वा तच्यागेन तां वदन्ती कर्मत्यागस्यावश्यकत्वं वदतीति तस्मान्न
विशेषो यत इत्यर्थः । तथा चामृतत्वमानशुरिति पदान्युमुक्षोः कर्मत्यागा-
निश्रयोऽमुमुक्षोस्तत्कृतिनियम इति व्यवस्थेति भावः ।

२५ अपवा ननु कमप्राप्ते तुरीयाभ्रमे हि कर्मत्यागो द्वितीये तस्मिन्
कर्मकरणानियमस्तत्र च कर्तुरद्भुत्वेन तत्स्वरूपज्ञानमापरपक्रम् । तच्च वेदान्ती-

रेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्सूत्रमाशङ्क्य निषेधति । नेति । यदहरेव विरजेत् (जा. ४) इति श्रुतेः—तावत् कर्माणि कुर्वति न निर्विधित यावता (भा. ११।२०।९) इति मगवद्वाक्याच्च त्यागे वैराग्यस्य च प्रयोजकत्वादाश्रमविशेषे विशेषाभावादप्रयोजकत्वादित्यर्थः । यत्रापि क्वचित् १ क्रममासिस्तत्रापि न तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति पूर्वसूत्र एवोक्तमिति भावः । एतेन वेदाध्ययनाद्विक्रमप्यप्रयोजकमिति ज्ञापितम् । अत एव शुकस्य वैराग्यातिशयादुपनयनादेरप्यनपेक्षीच्यते । एवं सूत्रद्वयेन कर्माधिकारसंपादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य तच्छेषत्वं निरस्तम् ॥ ३।४।१३ ॥

अथ ग्रहिलतया ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मपदेन पर एवोच्यत इति

१० वदसि तत्रापि वदामः ।

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ ३।४।१४ ॥

दर्शपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदार्त्विग्याधिकारीति तत्स्तुत्यर्थं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मविदोप्यार्त्विज्येनुमतिः क्रियते न तु तस्याधिकारित्वमभिप्रेतम् । उक्तानुपपात्तिभिरित्यर्थः ॥ ३।४।१४ ॥

११ कामकारेण चैके ॥ ३।४।१५ ॥

ननु—एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयाम् (बृ. ४।४।२३) इति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषी निषिध्यते । स च प्राप्तपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्ते ।

उच्यते । कामकारेणेति । करणं कारः कामेनेच्छया करणं काम-

२० कारस्तथाच परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण न तु विधिवशात् करणं तत् कामकार इत्युच्यते तथा चैवं कृते कर्मणि तत्कृतगुणदोषप्रसक्तौ तत्प्रतिषेधमेके शाखिन एष नित्य इत्यादि पठन्ति । न वेतावता कर्मकृत्याधिकारमाशिरिति भावः । अथवा कामेन कारो यस्य स तथा । तादृशेन कर्मणा प्राप्तवृद्धिहासयोः संबन्धाभावं ब्रह्मविद्येके पठन्तीत्यर्थः । चका-

२५ रेणेश्वराज्ञया लोकसंग्रहार्थं कृतं कर्म समुच्चीयते । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः (बृ. ४।४।२२) इति श्रुतेस्तथा ॥ ३।४।१५ ॥

ब्रह्मरूपस्तदेव भवतीति युक्तं तस्य तदार्त्विग्यमेवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मण्य-
परमापि संगच्छते ।

अथवा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो न तु ब्रह्मविदोपी-
त्यर्थः । न च तदन्तःपातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययनस्यावश्यकत्वे तत्प-
५ तिपाद्यब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात्तद्वत् एव तत्राधिकार इति वाच्यम् ।
शाब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात् न हि सिता मधुरेति शाब्दज्ञान-
मात्रवांस्तन्माधुर्यज्ञो भवति । तथा सति पित्तोपशमादिकं तत्कार्यमपि
स्यान्न त्वेवम् । अत एव च्छान्दोग्ये सनत्कुमारेण—यद्वेत्य तेन मोपसीद्
(छां. ७।१।१) इत्युक्तो नारद ऋग्वेदमारभ्य सर्पदेवजनविद्यापर्यन्तं
१० स्वाधीतमुक्त्वाह सोहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् (छां. ७।१।३)
इत्यतोपरोक्षब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते । अत एव तैत्तिरीयोपनिषत्सु-
वेदान्ताविज्ञानसुनिश्चितार्थाः (म. ना. १०।६) इति पठ्यते ।
विज्ञानमनुभव एव न तु ज्ञानमात्रमतो दूरापास्तं कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः । तं
विद्याकर्मणी इत्यादिस्तु संसार्यात्मनः पूर्वदेहत्यागसामयिकं वृत्तान्तं
१५ निरूपयति । न तु ब्रह्मविदिति—समन्वारम्भणात् (ब्र. सू. ३।४।५)
इति सूत्रमुपेक्षितमाचार्येण ॥ ३।४।१२ ॥

यच्चोक्तं—नियमाच्च (ब्र. सू. ३।४।७) इति तत्राह ।

नाविशेषात् ॥ ३।४।१३ ॥

आश्विनामित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतो यथा नियमः श्रूयते न तथा
२० त्याग इति यदुक्तं तत्र । कुतः । अविशेषात् । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-
नेके अमृतत्वमानशुः (म. ना. १०।५) इति श्रुतिः कर्मादिनामृतत्वाप्राप्ति-
मुक्त्वा तत्यागेन तां वदन्ती कर्मत्यागस्यावश्यकत्वं वदतीति तस्मान्न
विशेषो यत इत्यर्थः । तथा चामृतत्वमानशुरिति पदान्मुमुक्षोः कर्मत्यागा-
नियमोमुमुक्षोस्तत्कृतिनियम इति व्यवस्थेति भावः ।

२५ अथवा ननु क्रमप्राप्ते तुरीयाश्रमे हि कर्मत्यागो द्वितीये तस्मिन्
कर्मकरणानियमस्तत्र च कर्तुरङ्गत्वेन तत्स्वरूपज्ञानमावश्यकम् । तच्च वेदान्ते-

रेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्सूत्रमाशङ्क्य निषेधति । नेति । यदहरेव
 विरजेत् (जा. ४) इति श्रुतेः—तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता
 (भा. ११।२०।९) इति भगवद्वाक्याच्च त्यागे वैराग्यस्य च प्रयोजक-
 त्वादाश्रमविशेषे विशेषाभावादप्रयोजकत्वादित्यर्थः । यत्रापि कश्चित्
 ५ क्रमप्राप्तिस्तत्रापि न तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति पूर्वसूत्र एवोक्तमिति
 भावः । एतेन वेदाध्ययनाविक्रमप्यप्रयोजकमिति ज्ञापितम् । अत एव
 शुकस्य वैराग्यातिशयादुपनयनावेदरप्यनपेक्षोच्यते । एवं सूत्रद्वयेन कर्मा-
 धिकारसंघादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य तच्छेषत्वं निरस्तम् ॥ ३।४।१३ ॥

अथ ग्रहिततया ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मपदेन पर एवोच्यत इति

१० वदसि तत्रापि वदानः ।

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ ३।४।१४ ॥

दर्शपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदार्षिज्याधिकारीति तत्स्तुत्यर्थं
 ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मविदोऽप्यार्षिज्येनुमतिः क्रियते न तु तस्याधिकारि-
 त्वमभिप्रेतम् । उक्तानुपपत्तिभिरित्यर्थः ॥ ३।४।१४ ॥

१५ कामकारेण चैके ॥ ३।४।१५ ॥

ननु—एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कर्मा-
 यान् (बृ. ४।४।२३) इति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषो निषि-
 द्येते । स च प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्ते ।

उच्यते । कामकारेणेति । करणं कारः कामेनेच्छया करणं काम-

२० कारस्तथाच परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण न तु विधिवशाच्चत् करणं तत्
 कामकार इत्युच्यते तथा चैवं कृते कर्माणि तत्कृतगुणदोषप्रसक्तौ तत्र-
 तिषेधमेके शास्त्रिन एष नित्य इत्यादि पठन्ति । न ह्येतत्तथा कर्मकृत्या-
 धिकारप्राप्तिरिति भावः । अथवा कामेन कारो यस्य स तथा । तादृशेन
 कर्मणा प्राप्तवृद्धिहासयोः संबन्धमात्रं ब्रह्मविद्येके पठन्तीत्यर्थः । चका-

२५ रेणेश्वराज्ञया लोकाग्रहार्थं कृतं कर्म समुच्छीयते । सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
 शानः (बृ. ४।४।२२) इति श्रुतेस्तथा ॥ ३।४।१५ ॥

उपमर्दं च ॥ ३।४।१६ ॥

अनेन कर्माधिकारामावे हेत्वन्तरमुच्यते । द्वैतमाने हि यथाक-
थंचित् कर्मकृतिसंभावनापि । यस्य त्वखण्डब्रह्माद्वैतमानं ब्रह्मेत्येव न त्विदं
ब्रह्मेति सखण्डम् । अत्रोद्देश्यत्वेन प्रपञ्चस्यापि मानात् सखण्डत्वम् । तथा
५ चाखण्डतद्धाने कर्म तदधिकारादेरुपमर्दं चैके शाखिनः पठन्तीति न
ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वसंभावनापीत्यर्थः । श्रुतिस्तु—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूत्त्वेन कं पश्येत् (बृ. ४।५।१५) इत्यादिरूपा ॥ ३।४।१६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ ३।४।१७ ॥

- अत्रेदं विचार्यते । ब्रह्मचर्यान्तरं गार्हस्थ्यमपि श्रुत्या बोध्यते ।
१० ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् (जा. ४) इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिण एव च प्रव्रज-
नमपि बोध्यते । एवं सत्यविरोधाय—यदहरेव (जा. ४) इति श्रुतेश्च
रोगितद्राहितमेदेन विषयभेदो वाच्यः । तत्र ब्रह्मचर्याविशेषेपि भगवदनु-
ग्रहविशेषजचित्तशुद्धिविशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञानमं व हेतुर्वाच्यः । वेदान्त-
विज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसन्वाः (म. ना. १०।६)
१५ इति श्रुतिरिममेवार्थमाह । तथा चैतादृशा एवोर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते । एवं
सत्यूर्ध्वरेतःसु कर्माभाव उक्तरीत्या त्वयाप्युरीकार्य इति ज्ञानरहितानां
कर्मण्यधिकारस्तद्धतां संन्यास इति त्वदुक्ताद् विपरीतोर्थः सिध्यतीति क
कर्मशेषत्वसंभावना ज्ञाने । ननु संन्यासेपि तदाश्रमीणं कर्मास्तीति वैरा-
ग्यसहकृतं ज्ञानमेतच्छेषभूतं तदसहकृतं तदग्निहोत्रादिशेषभूतमिति न
२० वैपरीत्यामिति प्राप्त आह । शब्दे हीति । ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च न युक्ति-
सिद्धम् । किंतु वेदमात्रसिद्धम् । तत्र तु—तमेवं विद्वानमृत इह भवति ।
(नृ. पू. १।६) ब्रह्मविदाप्नोति परम् । (तै. २।१) य एवं
विदुरमृतास्ते भवन्ति (बृ. ४।४।१४) इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य
मोक्ष एव फलं श्रूयते । सर्वसाधनानां साक्षात्परंपराभेदेन तत्रैव पर्यवसा-
२५ नादतो धर्मिग्राहकमानविरोधात् संन्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमपि न वक्तुं

शक्यमित्यर्थः । नन्वेवं संन्यासवैयर्थ्यमिति चेन्न । ब्रह्मविदतिरिक्तसंगस्य
 मग्नवद्विस्मारकत्वेनावशयत्याज्यत्वेन श्रुत्या कथनादत् एव—वेदान्तविज्ञान-
 सुनिश्चितायाः (म. ना. १०६) इत्युक्त्वा संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः
 (म. ना. १०६) इत्युक्तम् । अत्र पञ्चम्यान्तःकरणे संस्कारविशेषाभायकत्वं
 च प्रतीयते संन्यासस्य । स च संस्कारः फलोपकार्यङ्गमित्यावश्यकः
 संन्यासो मर्यादामार्गः । पुटिमार्गं त्वन्यैव व्यवस्था । न ज्ञानं न च
 वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह (भा. ११२०३१) इति वाक्यात्
 ॥ १४१७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ ३१४१८ ॥

- १० उर्ध्वरेतःसु च ज्ञानोक्तेस्तस्य मुक्तिफलकत्वोक्तेः—किं प्रजया
 करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोकः (बृ. ४।४।२२) इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्म-
 धामांश्वे सर्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति सिध्यति । तस्या एव सर्वज्ञेशापायपूर्व-
 कपरमानन्दरूपत्वान्न तु कर्मणि दुःखात्मकसंसारहेतुत्वात्तस्य जीवभ्रंशोनि-
 मित्तमेव श्रुतिप्राकट्यात् । अन्यथा निषेधविधिर्न स्यात्तथा च कर्मविधिनापि
 १५ परंपरामोक्ष एव फलत्वेन परामृश्यत इति सिद्धम् । तं परामर्शं कर्मत्वात्-
 न्यवादी जैमिनिरपवदति बाधत इत्यर्थः । मोहकशास्त्रप्रवर्तकः स इतीश्वर-
 मेव न मनुते यतोतस्तत्पानिस्तस्य मते दूरापास्ता । कर्मानधिकारिणाम-
 न्धादीनां संन्यासविधिविषयत्वम् । अन्यथा—वीरहा वा एष देवानां
 योमिमुद्वासयते (तै. सं. १।१।५२) इति श्रुतिर्न स्यादतो ब्रह्मचर्यं
 २० समाप्य गृही भवेद् गृहाद्धनी भूत्वा प्रमजेद् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव
 प्रमजेद् गृहाद्धनाद्धा (जा. ४) इति श्रुतेरप्यङ्गहीन एव स विषयो
 यत् आयुर्मागविभ्रगेनाश्रमाणां विधानम् । तुरीये तस्मिन् देहेन्द्रियादिवे-
 कल्यं नियतमतः कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यम् । अपि च ज्ञानकर्मणोरलौकिक-
 फलसाधकत्वेन विहितत्वमेव प्रयोजकम् । अपरोक्षब्रह्मज्ञानं च न विधेयम् ।
 २५ साक्षात्स्वकृत्यसाध्यत्वाच्चोदनाबोधकालिङ्गाद्यभावाच्च ज्ञानस्य न मुक्तिसा-

धक्तुं वक्तुं शक्यम् । य एनं विदुरित्यादिस्तु यागेविज्यविष्णुस्तुतिपरे-
त्याशयेनाह । अचोदना चेति । जैमिनिवत्तत्सहायभूतेयमचोदना च परा-
मर्शमपवदतीति संबन्धः । तथा च विधिसंबन्धात्कर्मवानुष्ठेयम् । न तु
मुक्तिसाधनमप्यतथात्वादिति स्थितम् ॥ ३।४।१८ ॥

५ अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ३।४।१९ ॥

वादरायण आचार्यो जैमिनेरपि गुरुस्तदेव कर्तव्यमिति शिष्य-
संमतमनुष्ठेयं कर्मापवदतीति पूर्वेण संबन्धः । तत्र हेतुः । साम्यश्रुतेः ।
यथा—वीरहा वा एष देवानाम् (तै. सं. १।५।२) इति श्रुत्या कर्म-
त्यागकर्तृनिन्दा श्रूयते । एवमेव भगवज्ज्ञानरहितस्यापि सा श्रूयते यतः ।
१० तथाहि । असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभि-
गच्छन्त्यविद्वांसोबुधा जनाः । (ई. ३) एतद्व्येच—ये तद्विदुरमृतांस्ते
भवन्त्यधेतरे दुःखमेवापि यन्ति (बृ. ४।४।१४) इत्यादिरूपा । एतच्च
निन्दामात्रेण साम्यमुक्तमाशततः । वस्तुतस्तु—तमेतं वेदानुवचनेन विविदि-
षन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशक्तेन चैतमेव विदित्वा मुनि-
१५ र्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकर्माप्सन्तः प्रव्रजन्ति (बृ. ४।४।२२) इति
श्रुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रमकर्मकरणोक्तेश्च न स्वातन्त्र्यं कर्मणो
वक्तुं शक्यम् । अत एव शुक्रस्य न ब्रह्मचर्यादिकमपि । फलस्य
जातत्वेन तत्साधनानपेक्षणात् । न च स्वर्गकामपदश्रवणार्जवमिति
वाच्यम् । त्वदभिमतलोकात्मकस्वर्गे—यत्र दुःखेन संभिन्नम् इति
१० वाक्यरोषोक्तस्वर्गपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्माभावादात्मसुखस्यैव तादृशत्वात्तस्यैव
तत्रोक्तेः । एवं सति—तमेतं वेदानुवचनेन (बृ. ४।४।२२) इति श्रुत्ये-
कवाक्यतापि संपद्यते । अन्यथातु विरोध एव । ननु दृष्टफलका अपि
कारीरीचित्रादियागाः श्रूयन्त इति नेवं निर्णय इति चेत् । उच्यते ।
नित्यकर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्यते । वीहिषश्वादीनां तन्निर्वाहकत्वात्त-
१५ च्छेपत्वेन तेषां विधानम् । एवं सति वीरहेति श्रुतिः सात्रिकस्य गृहिण
आलस्यादिदोषेण तदुद्घातने दोषमाह न त्वाश्रमान्तरपरिग्रह इति मन्त-
व्यम् । अन्यथा तदुच्छेदस्तद्विधिवैयर्थ्यं च स्यात् । न चानधिकृतमादाय

- तत्समाहितिरिति वाच्यम् । अत्र पृच्छामोन्धपङ्क्वादिभिः प्रव्रजनं
 कार्यमिति विधिरस्त्याहोस्विद् यावर्जीवमभिहोत्रविधायकवाक्यप्रव्रजन-
 विधायकवाक्ययोर्विरोधाभावात् विषयो भिन्नः कल्प्यते । नाद्यः । अश्रुतेः ।
 न द्वितीयः । यदहरेव विरजेत् (जा. ४) इति श्रुत्या वैराग्यवतः
 ५ प्रव्रजनविधानात्तेनैव विषयभेदसिद्धौ तत्कल्पनानवकाशात् । तेन—नापु-
 त्रस्य लोकोस्ति (ऐ. ब्रा. ७।१३।१२) इति श्रुतिरप्यविद्वद्विषयिणीति
 न विरोधः । विद्वांसः पजां न कामयते (बृ. ४।४।२२) इति श्रुतेः ।
 एतेनर्णत्रयापाकरणमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । अविद्वद्विषयत्वात् यदप्यु-
 क्तम् अचोदना चेति सूत्रावयवेन चोदनावोषकलिङ्गाद्यभावो
 १० बाधक इति । तदपि न साधीयः । श्रुतिसाम्यादेव । श्रूयते हि तस्मादेवं-
 विच्छान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं परयेत्
 (बृ. ४।४।२३) इति । न च प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य विधि-
 यतीति वाच्यम् । इतरज्ञानस्य तथात्वेपि जीवात्मलक्षणोपिष्ठाने परमात्मनो
 भगवतो दर्शनस्यान्यतोप्राप्तत्वाच्छ्रद्धान्तसाधनेस्तदर्शने स्वरूपयोग्यतासंप-
 १५ चावात्मन्यपिष्ठाने परमात्मदर्शनानुकूलप्रयत्नविधानसंभवाच्छ्रवणविधिना
 श्रुतिवाक्यजशाब्दज्ञानानुकूलप्रयत्नविधानवत् । एवमेव हि यागविधिनापि
 क्रियारूपयागस्य स्वानुकूलप्रयत्नार्थिनत्वेन स प्रयत्न एव विधी-
 यते । अन्यापामत्वात् । न तु क्रिया । तत्प्रयत्ने सति तस्याः स्वत
 एव संभवात् ।
- २० अधवा। ननु यथा वीरहेति श्रुत्या कर्मत्यागो निन्द्यते तथैव—असुर्या नाम
 ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽनुषा जनाः
 (ई. ३) ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःसमेवोपयन्ति (बृ. ४।४।१४)
 इत्यादिश्रुत्या भगवज्ज्ञानभावो निन्द्यते । एवं सति कर्मज्ञानानुकूलप्रयत्न-
 योविधेयत्वे मिथोविरोधादधिकारिभेदेन विधेयत्वं वाच्यम् । नच—सावत्क-
- २५ मीणि कुर्वन्ति न निर्विधेय यावता । (भा. १।१।२०।९) इति भगवद्वा-
 क्यदादिभिः कर्म विधीयते तद्रहितस्य ज्ञानमिति वाच्यम् । जनको ह वैदेहो
 बहु दाक्षिणेन यज्ञेनेजे (बृ. ३।१।१) इति श्रुतेर्नारागत्वेन प्रसिद्धस्यापि

तस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्या सा न स्यादधिकाराभावात् । अथ जनकदृष्टान्तेन कर्मणोङ्गित्वं ज्ञानस्य तदङ्गत्वं वाच्यम् । तथा च ज्ञानवता कर्मानुष्ठयमिति प्राप्ते प्रतिवदति । अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः । ज्ञानमङ्गं तदाङ्गित्वेनानुष्ठेयं कर्मेति मतं बादरायणोपवदतीति पूर्वेण संबन्धस्तत्र हेतुमाह ।
 ५ साम्यश्रुतेरिति । स्वतोपुरुषार्थं कर्म फलार्थिनैवानुष्ठेयम् । तथा च—एष नित्यो महिमा (बृ. ४।४।२३) इति श्रुत्या ज्ञानवति विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं श्रूयत इति फलार्थिप्रवृत्त्यसंभवेन ज्ञानिनस्तथात्वाभावेन कर्मेच्छेदप्रसक्त्या न ज्ञानस्याङ्गत्वं वक्तुं शक्यम् । कृषी-
 १० वलस्य ग्रीहीणां वपने भर्जनस्येव । तथा च ज्ञानिनः प्रवृत्त्यसंभवेनान्येषां च—अथेतरे दुःखमेवापि यन्ति—इति निन्दाश्रवणेन तथात्वात् सर्वार्थ-
 तत्त्वज्ञा श्रुतिज्ञानवहिर्भूतं कर्म कथं विदध्यादिति ज्ञानस्य पुरुषार्थासाधकत्वोक्तिमसहमानेनाचार्येण प्रौढ्या निरूपितम् ॥ ३।४।१९ ॥

एवं सति पूर्वकाण्डवैयर्थ्याभापततीति तच्चात्पर्यमाह ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ ३।४।२० ॥

१५ यथा योगशास्त्रे मनःसमाधेरेव साध्यत्वात् तत्साधनत्वेनैव मानस्या मूर्तेर्धारणं विधीयते न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन मनःसमाधौ तत्त्यागात् । ततः किञ्चन न स्मरेत् । तच्चापि चित्तवृद्धिं शनकैर्वियुङ्क्ते (भा. ३।२।८।३४) इत्यादिवाक्येभ्यस्तथा । तथा सति भक्तिसाधनत्वेनैवानुष्ठेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते । न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन ।
 २० ननु तत्र समाधिमाधिकृत्य यमादीन्युक्तानीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य तथात्वमुच्यते । प्रकृते ज्ञानं भक्तिं वाधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैयर्थ्यमिति चेत् । न । उक्तानुपपत्त्या स्वानिन्यमेव कर्म श्रुति-
 २५ विदधातीत्यवश्यं वाच्यम् । निन्दायां चेतरेपदाज्ञानमध्यपातिन एव तद्विषयस्य प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच भगवज्ज्ञानस्येतरनिरपे-
 क्षत्वेन स्वरूपोपकारित्वमस्य कर्मणो वाच्यम् । तथा चोक्तम् । दानव-

3-M, A and D read प्राप्तं for प्राप्ते ।

21-M, A and C read दुज्यते for उच्यते ।

तत्पोहोर्मजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधेश्वान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते
 (भा. १=१४७।२४) इति । एष नित्यो महिमा (बृ. ४।४।२३) इति श्रुति-
 रपि—यज्ञज्ञाने सति विहितनिषिद्धकर्मफलासंबन्धस्ताद्वित् स्यादित्यनुक्त्वा
 तस्यैव पदवित् स्यादिति यदुक्तवती तेन पदयोगात्मिकमार्गरूपत्वात् तत्रच
 १ पदयोरेव सेव्यत्वेन मुख्यत्वाच्चज्ञानानुफूलप्रयत्नमेव पूर्वं विदधते । तेन—
 शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यर्माक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तपेद्विर्त जनाः । त
 एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् (भा. १।१।३६)
 इति वाक्याच्च वर्णाश्रमधर्मा आत्मधर्माश्च पदज्ञानसाधनत्वेन कर्तव्या इति
 सिद्धम् । तस्यैव तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वाल्लोकवेदप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तम-
 १० स्यैव तत्रापि पदविदेव दीनभावेन भक्तिमार्गीयज्ञानवानेव स्यादित्येवकारः
 सर्वत्रानुपपद्यते । तथा सति भक्ती जातायां स्वत एव भगवज्ज्ञानं भवतीति
 ज्ञापयितुं—तं विदित्वा (बृ. ४।४।२३) इति पश्चादुक्तवतीति तदाशयो
 ज्ञायते । अत एव पूर्वं कर्म निरूपितम् । साधनत्वात् ।

[स्यादेतद् भक्तिसाधनत्वमेव चेत्कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा भगवद्विदि
 १५ तत्कलासंबन्ध इत्यनुपपन्नमिति चेत् । भैवम् । कर्मणां हि भक्त्युत्पत्तौ
स्वरूपयोग्यतासांपादकत्वमेव । नायमात्मा (मुं. ३।२।३) इति श्रुतेः ।
 कर्मज्ञानाभ्यामलभ्यत्वाद् भगवतः स्वरूपयोग्यतापेक्षापि मार्यादिकस्य ननु
 पीठिकस्यात एव वाशब्द उक्तो नियमवाची । तथा सति भगवदनुग्रहश्चे-
त्तदा भक्तिस्तया पुरुषोत्तमज्ञानं तदा कर्मतत्कलसंबन्धगन्धेपि नेति किम-
 २० नुपपन्नम् । एतेन—तमेव विदित्वा मुनिर्भवति । (बृ. ४।४।२२)
 अग्राह्यो नहि गृह्यते (बृ. ३।१।३६) इत्यादिश्रुतीनां मिथो विरोधः
 परिहृतः । भक्त्या ग्राह्यत्वात्तदितरसाधनाग्राह्यत्वात् । अत एव विविदिपन्ति
 न तु विदन्त्यपीत्याशयवती—तमेतं वेदानुवचनेन (बृ. ४।४।२२)
 इति श्रुतिः पठ्यते ।

२५ नचानुपदमेव—तमेव विदित्वा मुनिर्भवति (बृ. ४।४।२२) इत्युक्तेः
 सांनिध्यादुक्तसाधनैरेव वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यम् । वेदानुवचनादीना
 संज्ञानां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तृणां वेदनसंभवेन मुनिर्भवतीत्येकत्वं

तद्विदि न वेदेदतो ज्ञानं कस्याचिदेकस्य भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते । मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मा वेत्ति तत्त्वतः (भ. गी. ७।३) इति भगवद्वाक्यञ्च । तर्हि वेदानुवचनादिषु निःशंका प्रवृत्तिः कथम् । इत्थम् । स वा अयम् (बृ. ४।४।२२) इत्यादिकया पूर्वश्रुत्या भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा यथा- कथंचित् तद्देदनौत्सुक्ये सति सत्संगाभावेन भक्तिमार्गापरिचयात् । कर्म- मार्गमात्रमात्रमधर्मत्वेनालौकिकार्थसाधकत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमभ्तीति तेदेव भगवद्देदनेषु साधनमिति मन्यमानास्तदेव कुर्वन्ति । ननु वैदिकसाधनानां वैयर्थ्यं कथमिति चेत् । न । भ्रमकृतत्वेपि जन्मान्तरीयाक्षरज्ञानोपयोगि-
१० संस्काराधायकत्वेनावैयर्थ्यात् ॥ ३।४।२० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ ३।४।२१ ॥

ननु साम्यश्रुतेर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपारतं तन्नोपपद्यते । साम्योक्तज्ञानस्तुतिरूपत्वात् । अपि च तथा ज्ञानिनोपि कर्मोपादानात् कर्मकृतिस्वीकारादिति यावत् । अन्यथा ज्ञानिनां कर्मकृत्यभावेन तत्कृ-
१५ तगुणदोषाप्रसक्त्या तन्निषेधानुपपत्तिः स्यात् । तेषामपि तत्कृतगुणदोष- संबन्धोस्त्येवेति ज्ञापनाय मात्रपदम् । निषेधेनेतरसाधारण्यं परिह्रियते । तथा च ज्ञानिनोपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निष्प्रत्यूहमिति चेन्नैवं वक्तुं युक्तम् । पदज्ञानस्य कर्मफलासंबन्धफलकत्वस्यापूर्वत्वाद्धिधे- यत्वमेव ।

२० न हि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत्फलं तदुक्तिरपि स्तुतिरेवेति युक्तम् । तयोरुच्छेदापत्तेः । विधिर्हि प्रवर्तकः । तस्य पुरुषप्रवृत्त्युपयोग्यर्थ- कथनेनैव चारितार्थादन्यार्थकथनस्य स्तुतित्वमस्तु नाम । न ह्येवं प्रकृते । मुमुक्षोः कर्मबन्धाभावपेप्सोस्तरसाधनत्वज्ञान एव प्रवृत्तिसंभवात् । यच्च कर्मफलसंबन्धनिषेधानुपपत्त्या कर्मसंबन्ध इत्युक्तम् । तन्न सार्थीयः । न हि
२५ तरणौ तमःकार्याभाव इत्युक्ते तत्प्राप्तिरपि संभवति । अथवा पुरुषोत्तम- ज्ञानमुख्यफलस्थातिमहत्त्वेन साक्षाद्वक्तुमशक्यत्वं ज्ञापयन्ती किमुतिकन्या-

येन परंपरया तदाहानयर्चा-तं विदित्वा ब्राह्मणो भवतीति श्रुतेर्ब्राह्म-
णपदेन ब्रह्मविदुच्यते । तथा वाचपदेन बुद्धिस्थब्राह्मणमाहात्म्योद्देशे कृते
स क इत्याकाङ्क्षायाभाह तं ब्राह्मणं विदित्वा विहितनिषिद्धकलासंबन्धी
भवतीतिलक्षण इत्यर्थः । साक्षाद्भगवद्विदः किमु वाच्यमिति भावः ।

५ अतस्तस्यैव तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद् ब्राह्मणस्यैव भगवद्विदो भक्त-
स्यैव पदवित् स्यात् तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नवान् स्यात् तद्भजेतेति यावत् ।
तथा च यत्र भक्तविद्विषयकज्ञानस्याप्युक्तरीत्या न कर्मशेषत्वं वक्तुं शक्यं
तत्र मगवज्ज्ञानस्य तथात्वं दूरदूरतरमिति सर्वं सुस्थम् ॥ ३१४२१ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ३१४२२ ॥

१० अथ प्रकारान्तरेण शङ्कोते । भूमूर्ध्वं वारुणिवर्षरुणं पितरमुपसत्तारं ।

(तै. ३।१) अधीहि भगव इति होपसत्ताद सनत्कुमारं नारदः ।

(छां. ७।१।१) प्रतर्दनो ह वै देवोदासिरिन्द्रस्य पियं धामोपजगाम

(कौ. ३।१) इत्याद्युपाख्यानैर्हि ब्रह्मविद्या निरूप्यते । सर्वाण्याख्या-

नानि पारिप्लवे संसन्तीति श्रुत्या संसनशेषत्वं तेषामवगम्यते । संसने

१५ शब्दमात्रस्य प्राधान्येनार्थज्ञानस्यातथात्वाद्दुषदेशान्ताख्यानप्रतिपाद्यं ज्ञानं

मन्त्रार्थवदप्रयोजकमिति कर्मशेषत्वमपि न वक्तुं शक्यम् । प्राधान्यं तु

दूरापास्तम् । भर्मिण एवासिद्धिरित्याह । पारिप्लवार्था इति । उक्तरीत्या

सर्वा उपाख्यानश्रुतयः कर्मशेषभूता इत्यर्थः । अत्राचार्य एवमपि कर्म-

शेषत्वं ज्ञानस्य न संभवतीत्याह । नेति । कुतः । विशेषितत्वात् । कर्मणः

२० सकाशाज्ज्ञानं विशेषितमधिकधर्मविशिष्टत्वेनोक्तमिति न ज्ञानस्य कर्मशेषत्व-

मित्यर्थः । ननु विशेषितमाख्याननिषेवेत्पप्रयोजको हेतुरिति चेन्मैवम् ।

आचार्यशाखानवगमात् । तथाहि पूर्वं तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाख्या-

नानां संसनशेषत्वमुपेक्षित्वोच्यते । न ह्याख्याननिषेव ज्ञानं निरूप्यते ।

किन्वन्यत्रापि । तथा हि । तैगिरीयके पश्यते । ब्रह्मविद्याप्रोति परम् । तदे-

२५ पाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै. २।१) इत्युपक्रम्य माहात्म्य-

- विशेषज्ञानार्थमाकाशादिकवृत्त्वमुक्त्वानन्दमयत्वं रसरूपत्वमप्युक्त्वा भीषा-
स्मादित्यादिना सर्वनियामकत्वं चोक्त्वा भगवानेव पूर्णानन्द इति ज्ञाप-
नायानन्दगणनां कृत्वानन्दमयं पुरुषोत्तमं प्राप्तेनानुभूयमानानन्दस्वरूपं-
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह (तै. २।१) इत्यादिनोक्त्वा
५ ताद्विदो माहात्म्यमुच्यते । एत ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं
किमहं पापमकरवम् (तै. २।९) इति । अत्र ज्ञानवान् सच्चिद्रूपदेश-
कालापरिच्छिन्नं सर्वकर्तारं निरवध्यानन्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवाग-
गोचरं पुरुषोत्तमं प्राप्नोति । कर्म तु स्वयं क्लेशात्मकं तद्वांश्च अस्थिवानन्द-
स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (वृ. ४।३।३२) इति श्रुतेः । क्षुद्रत-
१० रानन्दजनकस्वर्गपश्वादि फलमाप्नोतीति विहितनिषिद्धकर्मणोश्चाप्रयो-
जकत्वं तस्मिन्नुच्यत इति कर्मणः सकाशाज्ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष
उच्यत इति न धर्म्यसिद्धिर्न वा कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य सिध्यति ॥३॥४॥२२॥

तथाप्याख्यानप्रतिपादितविद्यानामासिद्धिरेवेति चेत्तत्राह ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ ६।४।२३ ॥

- १५ यथा केवलश्रुतेर्विधाप्राधान्यं तथैवोपाख्यानश्रुतीनामित्यर्थः । चका-
रेण प्रश्नोत्तरनिर्णीतार्थप्रतिपादनम् । महतामेवात्र प्रवृत्तिः । सापि बह्वा-
यासपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं प्ररोचनं चाधिकमुपाख्यानानामुपा-
ख्यानं विनैव विद्यानिरूपिकायाः श्रुतेः सकाशादित्युच्यते । तत्र हेतुरे-
कवाक्यतोपबन्धादिति । आचार्यवान् पुरुषो वेद (छां ६।१।४।२) इति
१० श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानमाख्यानं विना न भवतीति तदर्थमुपबन्धाद् गुरु-
शिष्यकथोपबन्धादित्यर्थः । अथवोपाख्यानरहितायां श्रुती यथा ज्ञानं
निरूप्यते तथैव-अधीहि भगव इति ह्योपससाद् सन्तकुमारं नारदः (छां.
७।१।१) इत्याद्याख्यानेष्वपि निरूप्यत इत्यनाख्यानश्रुत्यैकवाक्यतयैवा-
ख्याने ज्ञानस्वरूपबन्धात् प्रतिपादनादित्यर्थः । नैकश्रुत्याचिनोपपदेन
२५ वस्तुसती या तत्तद्गुरुतत्तच्छिष्यकथा तत्सामीप्यमत्रोच्यते । अन्यथा
सामीप्यासंभवादतः काल्पितत्वशङ्कानिरासः । नन्वेवमपि पारिप्लवार्थत्वे न

वार्यकं पश्याम इति चेद् उच्यते । अश्वमेधप्रकरणे—मनुर्वैवस्वतो राजा इत्यादीन्याख्यानानि यत्र पठितानि तत्र सामान्यतस्तेषां विनियोगः सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीत्यनेनोक्त इति सर्व-
शब्दस्तदाख्यानपर एव न त्वाख्यानान्तरपरोषि । प्रकरणस्य नियामक-
त्वात् । एवं सति यदा पारिप्लवाख्यकर्मप्रस्तावस्तदा विशेषविनियोग उक्तः । पारिप्लवमाचक्षीतेति । तत्र प्रथमेहनि—मनुर्वैवस्वतो राजा इति । द्वितीयेहनि—इन्द्रो वैवस्वत इति । तृतीयेहनि—यमो वैवस्वतो राजा इत्याद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे विनियुज्यन्ते । आख्या-
नसामान्यपरस्त्वे त्वहोविशेष उपाख्यानविशेषविधानं न स्यात् । अत एव
१० पारिप्लवमित्येकवचनमतो नाख्यानान्तरगन्धर्तक्रन्धोषि । प्रापकाभावात्
॥ ३।४।२३ ॥

अत एव चाम्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ३।४।२४ ॥

एवं पुरुषार्थोतः शब्दात् (ब्र. सू. ३।४।१) इत्युपक्रम्य ज्ञानस्य फल-
साधने कर्मानपेक्षत्वमुपपाद्य तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह । यतो ज्ञानी ज्ञानेन
१५ स्वयमेव यज्ञान्मको जातोत एव जरामर्याभिहोत्रेष्विस्तदिन्धनं समिदा-
दीति तदादाय आज्यादयस्तेषामनपेक्षोक्त । श्रुती तैत्तिरीयके पठ्यते ।
तस्यैवं विदुषो यज्ञस्थान्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिधममुरो वेदि-
लोमानि बहिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोभिः
(ना. ८०) इत्यादि । एतेन यदन्यस्य यज्ञतासंपादकं तस्य स्वकार्य-
२० साधने कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति भावः सूच्यते ॥ ३।४।२४ ॥ १ ॥

२ सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ ३।४।२५ ॥

उक्तन्यायेन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेपि स्वरूपोप-
कारित्वमस्ति न वेति निगम्यते । तत्र नेति पूर्वः पक्षः । मुख्यसचित्तदुप-

- देशैरेव तत्संभवात् । आचार्यवान् पुरुषो वेद (छां. ६।१।४।२) इति श्रुतेः ।
 अत्र सिद्धान्तमाह । सर्वपेक्षेति । सर्वेषां कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषोत्तम-
 ज्ञानोत्पत्तावस्त्यपेक्षा । अत्र प्रमाणमाह । यज्ञादिश्रुतेरिति यज्ञादिनिरू-
 पिका श्रुतिरेव प्रमाणं यत इत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । पुरुषोत्तम एव
 ५ स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तत्प्राप्तिरेव फलम् । तत्र प्रेममक्तिर्जं तज्ज्ञानमेव साधन-
 मिति—ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१) इत्यादिना—एतद्विदुरमृतास्तं
 भवन्ति (बृ. ४।४।१४) इत्यादिश्रुतिसहस्रैश्च प्रतिपाद्यते । अयेतरे
 दुःखमेवोपयन्ति (बृ. ४।४।१४) इति श्रुत्या ज्ञानरहितानां दुःखमात्र-
 प्राप्तिरुच्यते । एवं सति स्वतोपुरुषार्थरूपं यज्ञादिकं सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका
 १० श्रुतिर्यन्निरूपयति तत्सर्वथा पुरुषार्थसाधनत्वेनैवेति मन्तव्यम् । तच्च
 निष्कामतयैव कृतं तथा । अत एव वाजसनेयिशाखायां—यथाकारी यथा-
 चारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापों भवति (बृ.
 ४।४।५) इत्युपक्रम्य पठ्यते । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण
 इति नु कामयमानोथाकामयमानो यो कामो निष्काम आत्मकाम आत्-
 १५ कामो भवति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्
 ब्रह्माप्येति (बृ. ४।४।६) इत्यादि । अत्र अथाकामयमानः कर्ता
 निरूप्यत इति शेषः । यः पुमान् कर्मकृतावकामस्ततो निष्कामः सत्त्वा-
 त्मकामो निरुपधिज्ञेहवान् प्रभो ततो भगवत्प्राप्त्याप्तकामो भवतीत्यर्थः ।
 अत्र यथाकारीत्यादिना कर्मकर्तुरेवोपक्रमादथाकामयमान इत्यनेनापि
 २० तथाभूतः स एवोच्यते । एवं सति सत्कर्मणि प्रवृत्त्यर्थं विविधफलानि
 स्वयमेवोक्त्वा जनान् भ्रामितवानिति स्वोक्तकरणाच्चिरेण दयया निष्कामं
 करोति सकामतयापि क्रियमाणेन वैदिककर्मणानेकजन्मभिः संस्कारविशेष-
 प्रचयेनापि तथा । कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते इति स्मृतिभ्यश्च
 ज्ञानोत्पत्तौ कर्मापेक्षास्तीति । चकारेण पुटावड्डीकृतस्य सर्वानपेक्षेति सा समु-
 २५ षीयते । अत एव नायमात्मेत्यादिश्रुतिर्न विरुध्यते । ननु ज्ञानद्वारा कर्मा-
 दीनामेव फलसाधकत्वमास्त्विति शङ्कानिरासाय दृष्टान्तमाह । अश्वंवदिति ।
 यथा स्नेहफलसाधकदेशव्यवधानात्मकदेशातिक्रमेश्वस्य साधनत्वं न

तु तत्फलसिद्धावपि तथाभिमौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकपातिवन्धानिवृत्तावेव
तेषां साधनत्वं न तु भगवत्प्राप्तावपीत्यर्थः । इदं च मुमुक्षुभक्ताविषयकमिति
ज्ञेयम् । आत्यन्तिकभक्तिमतां भक्तीतरानपेक्षणात् ॥ ३।४।२५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ ३।४।२६ ॥

ननु—तरमादेवविच्छान्तो दान्त (बृ. ४।४।२३) इत्यादिना शमा-
देरेव ज्ञानसाधनत्वमुच्यते न तु यज्ञादेरिति चेत्तत्राह शमदमाद्युपेतो
भक्तिमार्गोपि स्यादेव यद्यपि तथापि तदङ्गतयात्मन्येवात्मानं पश्येदिति
ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतयैव शमादिविधेर्हेतोर्ज्ञानमार्गं तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्तथा
विधिरित्यर्थः । भक्तिमार्गं स्वत एव शमादीनां संभवेऽप्यावश्यकत्वं न तेषा-
मिति भावः ॥ ३।४।२६ ॥

सर्वान्निनुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ ३।४।२७ ॥

ननु सत्त्वशोधकत्वेन यज्ञशमदमादेर्विधानमिति मतं नोपपद्यते ।
आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः (छां. ७।२।६।२) इति श्रुतेस्तद्विरुद्धाः सर्वान्नि-
भक्षणानुमतिरपि यतः श्रूयते छन्दोगानाम् । न ह वा एवंविदि किंच-
नानञ्जं भवति (छां. ५।२।१) तथा वाजसनेयिनां—न ह वा अस्यानञ्जं
जग्धं भवति (बृ. ६।१।१।४) इत्यादि । तरमात्सत्त्वशुद्धयर्थं यज्ञादेर्न
विधानमिति प्राप्ते विषयव्यवस्थामाह । आहारदीर्घभ्येन प्राणात्यय उप-
स्थिते प्राणधारणस्य ज्ञानान्तरङ्गतमसाधनत्वेनाहारस्य देहपोषकत्वेन ततो
बहिरङ्गत्वात्तदनुमतिः क्वियत इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तद्दर्शनादिति ।
चाकायणः किलर्षिरपद्रुत इभ्येन साभिखादितान् कुल्माषांश्चाखाद्
(छां. १।१।०।५) इत्यादिश्रुतिदर्शनादित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानसाधनत्वेन
सत्त्वशुद्धेरपेक्षितत्वाच्चाते ज्ञाने तत्साधनानपेक्षणादेवविदीति वचनात्
साहरो सर्वद्विषयपि तदनुमतिर्नानुचिता । अपि स्मर्यते (ब्र. सू.
२५ ३।४।२९) इत्यनेनाविदुषोऽप्यनुमतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाप्याचार्येणावस्था-

विशेषविषयकत्वमुक्तं यत्नेन ज्ञानिनोप्यनापदि विहितत्यागोविहितकरणं च चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति श्रुत्यभिमतमिति ज्ञाप्यते । अत एव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे-विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्यग्ब-स्थितम् । सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् । ऋषे विदन्ति मुनयः ५ प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः । यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोभूयेत विप्लुतम् (भा. २।६।३९-४०) इति ब्रह्मणोक्तम् । ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति (मा. पु. दे. मा. १।५४) इति मार्कण्डेयेनाप्युक्तम् । एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्थेति ज्ञेयम् । भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसंभवात् । अनन्याश्रिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपा- १० सते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् (भ. गी. ९।२२) इति भगवद्वाक्यात् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते (भ. गी. ७।१४) इत्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत एव मायातरणोक्तेरक्षरमात्र-ज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ ३।४।२७ ॥

अवाधाच्च ॥ ३।४।२८ ॥

१५ आपदि तथात्रभक्षणेन चित्ताशुष्यसंभवेन तज्जनितपतिबन्धाभा-वाच्च न दोष इत्यर्थः ॥ ३।४।२८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३।४।२९ ॥

आपद्यविदुषोपि दुष्टात्रभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र विदुषि श्रुत्यनुमते का शङ्केत्यर्थः । स्मृतिस्तु-जीवितात्ययमापन्नो योन्नमात्ति २० यतस्ततः । लिप्यन्त न स पापेन पद्मपत्रमिवाग्भसा (भ. स्मृ. १०।१०४) इति । अथवा विदुषो दुष्टकर्मासंबन्धो-ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा (भ. गी. ४।३७) इति स्मर्यतेपीत्यर्थः ॥ ३।४।२९ ॥

शब्दश्चातो कामकारे ॥ ३।४।३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदशायां कामकारेपि न दोषोऽत एव साधनदशायां तदभावेन-तरमादेवंविच्छान्तो दान्त

उपरतस्तिक्तुः (वृ. १।१।२३) इत्यादिरूपः शब्दः कामकारनिवर्तकः
श्रूयता इत्यर्थः ॥ ३।१।२० ॥ २ ॥

३ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मैत्यधिकरणम् ।

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्तव्यं
न वेति निन्त्यते । तत्र फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोज-
कत्वात् कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३।१।२१ ॥

यथा ज्ञानिनामप्यनापदि शिष्टानामेवान्नं भक्षणीयं विहितत्वात्त-
थाश्रमकर्मापि कर्तव्यमेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः । यथानाप्यशिष्टान्न-
१० भक्षणं दोषाय निषिद्धत्वात् । एतन्नोपपादितं सर्वान्नानुमतिरित्यत्र । तथा
नित्यत्यागोपि प्रत्यवायजनक इति तत्कर्तव्यमेवेति भावः ॥ ३।१।२१ ॥

यच्चोक्तं कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजकत्वात् कर्तव्यमिति तत्राह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३।१।२२ ॥

शमदमार्दीनामन्तरङ्गसाधनाना सहकारीण्याश्रमकर्माणीत्येत-
१५ द्रहितैः शमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरीकर्तुं शक्यमिति तानि कर्तव्यान्ये-
वेत्यर्थः । संसारवासनाजनकत्वस्वभावो यः कर्मणां स ज्ञानेन नाशयत
इति न सहकारित्वेनुपपत्तिः काचिदिति भावः ॥ ३।१।२२ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्थैर्यसाधनमुक्त्वा भक्तिमार्गीयसाधनानां
भगवच्छ्रवणादीनामित आधिक्यमावश्यकतां चाह ।

२० **सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३।१।२३ ॥**

भगवच्छ्रवणफीर्तनादयः साधनान्तरवद्विहितत्वेन कर्तव्या एव
यदापि तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपद्गुपस्थितौ तदनुरोधमशुत्वापि त

विशेषविषयकत्वमुक्तं यत्नेन ज्ञानिनोप्यनापदि विहितत्यागोविहितकरणं च चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति श्रुत्यभिमतमिति ज्ञाप्यते । अत एव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे-विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्यगवस्थितम् । सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् । ऋषे विदन्ति मुनयः ५ प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः । यदा तदेवासत्तर्केस्तिरोभूयेत विप्लुतम् (भा. २।६।३९-४०) इति ब्रह्मणोक्तम् । ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति (भा. पु. दे. मा. १।५४) इति मार्कण्डेयेनाप्युक्तम् । एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्थेति ज्ञेयम् । भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसंभवात् । अनन्याश्रिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् (भ. गी. ९।२२) इति भगवद्वाक्यात् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते (भ. गी. ७।१४) इत्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत एव मायातरणोक्तेरक्षरमात्रज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ ३।४।२७ ॥

अवाधाच्च ॥ ३।४।२८ ॥

१५ आपदि तथान्नभक्षणेन चित्ताशुष्यसंभवेन तज्जनितप्रतिबन्धाभावाच्च न दोष इत्यर्थः ॥ ३।४।२८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३।४।२९ ॥

आपद्यविदुषोपि दुष्टान्नभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र विदुषि श्रुत्यनुमते का शङ्केत्यर्थः । स्मृतिस्तु-जीवितात्ययमापन्नो योजनमत्ति २० यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पन्नपन्नमिवाग्भसा (म. स्मृ. १०।१०४) इति । अथवा विदुषो दुष्टकर्मासंबन्धो-ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा (भ. गी. ४।३७) इति स्मर्यतेपीत्यर्थः ॥ ३।४।२९ ॥

शब्दश्चातो कामकारे ॥ ३।४।३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्माद्बहनसमर्थ इति फलदशायां कामकारेपि न दोषोऽत एव साधनदशाया तदभावेन-तस्मादेवंविद्भ्रान्तो दान्त

उपरतस्तिक्तः (वृ. ४।४।२३) इत्यादिरूपः शब्दः कामकारनिवर्तकः
श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३।४।३० ॥ २ ॥

३ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मैत्यधिकरणम् ।

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्तव्यं
५ न वेति चिन्त्यते । तत्र फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोज-
कत्वान्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३।४।३१ ॥

यथा ज्ञानिनामप्यनापदि शिष्टानामेवात्र भक्षणीयं विहितत्वाच्च-
थाश्रमकर्मापि कर्तव्यमेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः । यथानापयशिष्टान-
१० मक्षणं दोषाय निषिद्धत्वात् । एतन्नोपपादितं सर्वज्ञानमुतिरित्यत्र । तथा
नित्यत्यागोपि प्रत्यवायजनक इति तत्कर्तव्यमेवेति भावः ॥ ३।४।३१ ॥

यच्चोक्तं कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्तव्यमिति तत्राह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३।४।३२ ॥

शमदमार्दानामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्माणीत्येत-
१५ द्रहितेः शमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरीकर्तुं शक्यमिति तानि कर्तव्यान्ये-
वेत्यर्थः । संसारवासनाजनकत्वस्वभावो यः कर्मणां स ज्ञानेन नाशयत
इति न सहकारित्वेनुपपत्तिः काचिदिति भावः ॥ ३।४।३२ ॥

एवं ज्ञानमार्गिण्यज्ञानस्थैर्यसाधनमुक्त्वा भक्तिमार्ग्यसाधनानां
भगवच्छ्रवणादीनामित आधिक्यमावश्यकतां चाह ।

२० सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३।४।३३ ॥

भगवच्छ्रवणकीर्तनादयः साधनान्तराद्विहितत्वेन कर्तव्या एव
यद्यपि तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदनुरोधमकृत्वापि त

- एव भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यर्थः । कुतः । श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तु—तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् । (बृ. ४।४।२१) इति । तमेवेकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः (मुं. ५।२।२।५) इत्यपि । अत्रैवकारेण भगवदतिरिक्तं प्रतिषिध्य तद्विषयकं ज्ञानानुकूलं प्रयत्नं श्रवणात्मकं विज्ञायेति विधाय स्मरणमपि तन्मात्रविषयकमेव प्रज्ञां कुर्वीतीति वचनेन विधाय तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्तनमर्थानुसंधानमपि कर्तव्यं नान्येषामिति नानुध्यायाद् बहुनित्यनेनोक्तवती । अत्रान्वित्युपसर्गेण ध्यानस्य पश्चाद्भावित्वमुच्यते ।
- १० तेन योग्यतया श्रवणकीर्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्येते । स्मृतिस्तु—शृण्वन्ति गायन्ति गुणन्त्यमीक्षणशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव परयन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् (भा. १।९।३६) इति । महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमास्थिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् । सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते (भ. गी. ९।१३—१४) इति । एतेन भगवद्धर्माणामात्मधर्मत्वेनान्तरङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देहधर्मत्वेन बहिरङ्गत्वात्तदविरोधेनैव तत्कर्तव्यामिति स्थितम् । अत एव भगवद्धर्मान्यधर्मं प्रतिषिध्य तेषां सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञापयितुं—स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी (बृ. ४।४।२२) इत्यादिना भगवन्माहात्म्यमुक्तम्
- २० ॥ ३।४।३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३।४।३४ ॥

- प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यत्रोपोद्बलकान्तरमनेनोच्यते । सर्वं पाप्मानं तरति । नेनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तपति । नेनं पाप्मा तपति (बृ. ४।४।२३) इत्यादिना भगवद्धर्मानुरोधेनाश्रमकर्मकरणजदोषैरनभिभवं च श्रुतिर्दर्शयत्यतो भगवद्धर्मा एव सर्वेभ्य उत्तमानि साधनानीत्यर्थः ॥ ३।४।३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३।४।३५ ॥

भगवद्धर्मेभ्य आश्रमधर्मा हीना इत्यप्यल्पमुच्यते । अपि तु तस्मिन्-
न्युरूपोत्तमे धर्मिण्येव दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्तरा च
फलसिद्धौ व्यवधानरूपाश्चेति श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वेण संबन्धः । अन्तरा-
५ शब्दोद्भाव्ययात्मको व्यवधानवाचकः । तथा च श्रुतिः । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं
ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोयमात्मायं लोकः (वृ. ४।४।२२) इति ऋणापाकरणहेतुत्वेन लौकिको-
त्कर्षहेतुत्वेनापि प्रजाया अभीष्टत्वेपि तदुत्पादनव्यासंगेन भगवदानन्दानु-
भवेन्तरायो भविष्यतीति तद्दृष्ट्वा तत्रोपेक्षां दर्शयति ॥ ३।४।३५ ॥

१० अपि स्मर्यते ॥ ३।४।३६ ॥

अपिशब्देनाश्रमधर्माणां तथात्वं किमु वाच्यं यतो ज्ञानतत्साध-
नवैराग्यादीनामप्यन्तरायरूपत्वं स्मर्यते । तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै
मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रापः श्रेयो भवेदिह (भा. १।१-२०-
३९-६-१४-६) इति भगवद्वाक्यम् ॥ ३।४।३६ ॥

१५ विशेषानुग्रहश्च ॥ ३।४।३७ ॥

स्मर्यत इति पूर्वेण संबन्धः । ज्ञानादेः सकाशाद्भक्तिमार्गे फलतो-
प्युत्कर्षमाह । ज्ञानादिराधनवस्त्वनुग्रहो भुक्तिपर्यन्त एव । भक्तिमार्गे
तु—अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतश्च इव द्विज (भा. ९।४।६३) इत्यादि-
वाक्यैर्विशेषरूपो मुक्तादिभ्योपि भक्तानां व्यावर्तको भगवदनुग्रहः स्मर्यत
२० इत्यर्थः ॥ ३।४।३७ ॥

गूढानिसंधिमुद्गाटयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३।४।३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपरामर्शः । तथा, चैतरस्या मुक्तेरपि
भक्तिमार्गाव्यतदीपत्वमेव ज्याय इत्यर्थः । अत्र हेत्वन्तरमाह—लिङ्गा-
२५ चेति । मुक्तानां तु मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव न त्वंदेहेन्द्रियादिकमप्यरित

येन भजनानन्दानुभवः स्यात् । भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपि मायात-
त्कार्यरहितत्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्यतोपि तत्तथेत्यर्थः । न हि
मुक्तात्मनां कश्चन भगवदुपयोगोस्तीति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते—न यत्र
माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र सुरामुरार्चिताः (भा. २।१।१०)
५ इत्यादि मुक्तोपसृप्यत्वं चोच्यते । अत एव सप्तमस्कन्धे देहेन्द्रियासुही-
नानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् (भा. ७।१।३४) इत्युक्तम् । पुरवासित्वे
देहादेरावश्यकत्वान्निषेधो जडात्मकानामवेत्यवगम्यते । इतरज्ज्याय इति
पाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽपि इत्यनेनोक्तयोरेव वा । एतेन—सोभुते
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इत्युक्तफलवत्त्वं
१० तस्य सूच्यते ॥ ३।४।३८ ॥ ३ ॥

४ तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनिरपि नियमा-

तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३।४।३९ ॥

अथेदं विचार्यते । तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति न वेति ।

१५ तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात्तस्य च मुक्तावेव पर्यवसानात्तदीय-
त्वस्य साधनावस्थारूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्यकी । तथा च फलतो
न कश्चिद् विशेष इति प्राप्ते ।

उच्यते । तद्भूतस्येत्यादि । तुशब्देन मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः ।

अत्र विश्वासदाढ्यायाह । अन्यस्य का वार्ता कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमि-

१० नेरपि यदि कदाचिद् भगवत्कृपयायं भावो भवेत्तदा तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीय-
भगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भाव उक्तभावतिरोधानं न कदाचिदपी-
त्यर्थः । अत्र हेतूनाह । नियमादीन् । तैत्तिरीयके—ते ते धामान्युष्मति (तै.
सं. १।१।६) इति मन्त्रे यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य परमं

- पदम् (तै. सं. १।३।६) इत्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि-
 विष्णोः कर्माणि पश्यत (तै. सं. १।३।६) इति मन्त्रेण निरूप्य पुनः
 पूर्वोक्तलीलास्थानं—तद्विष्णोः परमं पदम् (तै. सं. १।३।६) इति पदे-
 नानुच तस्य नित्यत्वनिरूपणायोच्यते । सदा पश्यन्ति सूरयः (तै. सं.
 ५।१।३।६) इति सूरयो विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति यावत् । तत्र
 भक्त्यैवेति सूरिपदेन भक्ता उच्यन्ते । तथाच भक्तानां सार्वदिकदर्शनं
 नियम्यते सदेतिपदेन । एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य मुक्तावु-
 च्यमानायां तन्नियमो भज्येतेत्यर्थः । यच्चोक्तं साधनावस्थायामुत्तमावस्था-
 रूपत्वं परं तदीयत्वस्य फलं मुक्तिरेवेति तत्राहातद्रूपेति । उक्तभगवदी-
 १० यत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तेरपि फलरूपम् । मुक्तानामपि सिद्धानां
 नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा (भा. ६।१।४।५) इति
 वाक्यात् । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि भिताः । अथ मर्त्योमृतो
 भवत्यत्र ब्रह्म समभ्रुते (ब्रु. ४।४।७) इति श्रुत्यामृतस्य मुक्तस्य ब्रह्म-
 स्वरूपभोग उच्यते । स च—ग्रमेवैव वृणुते (मुं. ३।२।३) इति श्रुतेर्भ-
 १५ गवदीयत्वसाध्य एवेति स्पष्टफलत्वमस्यातोतद्रूपत्वम् । किंच । फलं हि
 साधनादुत्तमं भवति । भगवदीयत्वादुत्तमस्यार्थस्याभावादपि न मुक्तिर्वि-
 क्षुमुचिता । तदुक्तं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पूर्वं भक्तिस्वरूपं निरूप्य-
 तथैव परया निर्वृत्त्या ह्यपकर्मान्त्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासावितं
 नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः (भा. ५।६।३७) इति
 २० ॥ ३।४।३९ ॥ ४ ॥

५ न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ३।४।४० ॥

अथेदं विचार्यते । ध्रुवाथेव ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्त्वा तत्संबन्धिफलं
 ददाति न वेति । तत्र नेत्याह । न चेति । तत्र हेतुः । पतनानुमानादिति ।

- २५ आब्रह्मभुवनोद्भोकाः पुनरवर्तिनोर्जुन (म. गी. ८।१६) इति स्मृतेरि-
 त्यर्थः । फलस्य सावधित्वाद्दिति भावः । किंच तादृशो भगवदीये यजन-

येन मजनानन्दानुभवः स्यात् । भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपि मायात-
 न्कार्यरहितत्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्यतोपि तत्तथेत्यर्थः । न हि
 मुक्तात्मनां कश्चन भगवदुपयोगोस्तीति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते—न यत्र
 माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः (भा. २।१।१०)
 ५ इत्यादि मुक्तोपसृप्यत्वं चोच्यते । अत एव सप्तमस्कन्धे देहेन्द्रियासुही-
 नानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् (भा. ७।१।३४) इत्युक्तम् । पुरवासित्वे
 देहादेरावश्यकत्वान्निषेधो जडात्मकानामेवेत्यवगम्यते । इतरज्ज्याय इति
 पाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेनोक्तयोरेव वा । एतेन—सोभ्रुते
 सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (ते. २।१) इत्युक्तफलवत्त्वं
 १० तस्य सूच्यते ॥ ३।४।३८ ॥ ३ ॥

४ तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनिरपि नियमा-
 तद्रूपामावेभ्यः ॥ ३।४।३९ ॥

अथेदं विचार्यते । तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति न वेति ।
 १५ तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात्तस्य च मुक्तावेव पर्यवसानात्तदीय-
 त्वस्य साधनावस्थारूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्यकी । तथा च फलतो
 न कश्चिद् विरोध इति प्राप्ते ।

उच्यते । तद्भूतस्येत्यादि । तुशब्देन मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः ।
 अत्र विश्वासदाढ्यायाह । अन्यस्य का वार्ता कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमि-
 २० नेरपि यदि कदाचिद् भगवत्कृपयायं भावो भवेत्तदा तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीय-
 भगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भाव उक्तभावतिरोधानं न कदाचिदपी-
 त्यर्थः । अत्र हेतूनाह । नियमादीन् । तैत्तिरीयके—ते ते धामान्युष्मसि (ते.
 सं. १।३।६) इति मन्त्रे यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य परमं

१०-M, A and C read इति सुसुक्त for इत्युक्त ।

१७-C reads कर्मफलतो for फलतो ।

- पदम् (तै. सं. १।३।६) इत्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि—
 विष्णोः कर्माणि पश्यत (तै. सं. १।३।६) इति मन्त्रेण निरूप्य पुनः
 पूर्वोक्तीलास्थानं—तद्विष्णोः परमं पदम् (तै. सं. १।३।६) इति पदे-
 नानुद्य तस्य नित्यत्वनिरूपणायोच्यते । सदा पश्यन्ति सूरयः (तै. सं.
 ५ १।३।६) इति सूरयो विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति यावत् । तत्र
 भक्त्यैवेति सूरिपदेन भक्ता उच्यन्ते । तथाच भक्तानां सार्वदिकदर्शनं
 नियम्यते सदेतिपदेन । एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भक्तं भ्रामस्य मुक्तावु-
 च्यमानार्यां तन्नियमो मन्थेतेत्यर्थः । यच्चोक्तं साधनावस्थायामुत्तमावस्था-
 रूपत्वं परं तदीयत्वस्य फलं मुक्तिरैवेति तत्राह्रातद्रूपेति । उक्तमगवदी-
 १० यत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तेरपि फलरूपम् । मुक्तानामपि सिद्धानां
 नारायणपरायणः । सुदुर्लभः पशान्तात्मा (भा. ६।१।४।५) इति
 वाक्यात् । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योमृतो
 भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते (बृ. ४।४।७) इति श्रुत्यामृतस्य मुक्तस्य ब्रह्म-
 स्वरूपयोग उच्यते । स च—यमेवैव वृणुते (मुं. ३।२।३) इति श्रुतेर्भ-
 १५ गवदीयत्वसाध्य एवेति स्पष्टफलत्वमस्यातोतद्रूपत्वम् । किंच । फलं हि
 साधनादुत्तमं भवति । भगवदीयत्वाद्दुत्तमस्यार्थस्याभावादपि न मुक्तिर्व-
 कुमुचिता । तदुक्तं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पूर्व मक्तिस्वरूपं निरूप्य—
 तथैव परया निर्वृत्त्या ह्यगवर्भमान्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वगमासावितं
 नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः (भा. ५।६।१७) इति
 २० ॥ ३।४।३९ ॥ ४ ॥

५ न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्व्योगात् ॥ ३।४।४० ॥

अथेदं विचार्यते । भुवामेव ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्त्वा तत्संबन्धिफलं
 ददाति न वेति । तत्र नेत्याह । न चेति । तत्र हेतुः । पतनानुमानादिति ।

२५ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पूनरावर्तिनोर्जुन (म. भा. ८।१६) इति स्मृतेरि-
 त्यर्थः । फलस्य सावधित्वादिति मानः । किंच तादृशो भगवद्दीये यजना-

योगादपि न तस्या । अथवा । तादृशस्य सदा भक्तिरसानुभवात्तदतिरिक्त-
स्यानपेक्षणादन्येषां फलानां संबन्धाभावादित्यर्थः ॥ ३।४।४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ३।४।४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमात्रं न हेयत्वप्रयोजकमिति

- ५ वदन्त्यपि तूपूर्वं पतनमेव तदिति वदन्ति । भक्तिमावाच्च्युतेः । अधिकार-
समाप्तौ भगवदनुग्रहाशापि कदाचित्संभवतीत्युपपत्तनं तत् । मुक्तौ त्वपुन-
रावृत्तेर्भक्तिरमाशापि नेति महापतनमेव सेति भावः । तेन निषिद्धकर्म-
फलतुल्यत्वं ज्ञापितं भवति । अत एव श्रीभागवते—नारायणपरा लोके न
कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः । (भा. ६।१८।
१० २८) इति गीयते । भक्तिमार्गे तु साक्षात्संगाभावेपि तदीयभावमात्रमप्य-
शनवत् साक्षाद्भगवत्स्वरूपभोगवदेव मन्यते । तदुक्तं श्रीभागवते—अथ ह
वाव तव (भा. ६।१।३९) इत्यादिना । साक्षाद्भगवद्भोगो जीवस्यासं-
भावित इति शङ्कानिरासायह । तदुक्तमिति । सोश्रुते सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति । अत्र ब्रह्म समश्रुते (बृ. ४।४।७)
१५ इत्यादिश्रुतिषु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपपरसाशानमुक्तमित्यर्थः ॥ ३।४।४१ ॥ ५ ॥

६ बहिस्तूभयथेत्यधिकरणम् ।

बहिस्तूभयथापि स्मृतेताचाराच्च ॥ ३।४।४२ ॥

- अथेदं विचार्यते । प्रचुरभगवद्भावमात्रवतः साक्षात् स्वरूपभोगवतो
वा गृहत्यागः कर्तव्यो न वेति फलस्य सिद्धत्वाच्चेति पक्षव्यवच्छेदाय—
२० मद्दार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मताः (भा. ४।३०।१९) इति
वाक्याद् बन्धकत्वेन त्याज्य इति पक्षव्यवच्छेदाय च तुराद्भः । भाव-
मात्रे साक्षात्प्रभुसंबन्धे बोभयथापि गृहाद् बहिर्गमनं गृहत्याग इति यावत् ।
स आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह । स्मृतेरित्यादि । त्वं तु सर्वं परित्यज्य
क्षेहं स्वजनबन्धुषु । मन्धावेग्य मनः सम्यक् समदृग् विचरस्व माम्

(भा. ११।७।६) इत्यादिस्मृतिर्भगवद्भाववत्तत्संगविशिष्टस्यापि बहिर्ग-
 मनमाह । तदाचारोपि तथैव श्रूयतेतस्तथा । अत्रायमाशयः । आश्रमध-
 र्मत्वेन गृहत्यागो यदहरेवेत्यादिश्रुतिभ्यः पूर्वमुपपादितोपि यदधुना पुन-
 रुच्यते तेन तदातिरिक्तोयमिति ज्ञायते । तथा चोक्तवाक्यान्मुमुक्षुमुक्तिम-
 ५ तिबन्धकत्वाभावेपि व्यासंगस्य तत्रावश्यकत्वाद्दुकोभयोरप्यनवरतं प्रभु-
 रसात्वादे प्रतिबन्धकत्वेन तस्य तस्यागस्य विषयोऽंगरसानुभावकत्वेन च
 स कर्तव्यः । यद्यपि स्वैद्यन्तरायत्वेन स्वत एव तस्यागो भार्वा तयापि-
 आश्रमादाश्रमं गच्छेत् (भा. ११।१७।३८) इति वाक्यादत्राश्रमान्तरत्वा-
 मावेन त्यागस्याविहितत्वशङ्काभावायेयमुक्तिरिति ॥ ३।४।४२ ॥

१० स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ३।४।४३ ॥

पुष्टिमार्गीषभक्तस्य विहितत्वादिति ज्ञानमप्रयोजकम् । तत्र हेतुः—तस्य
 भक्तिमार्गस्वामिनः श्रीगोकुलेशादेव फलस्य श्रुतेरतो बहिर्गमनं न साधन-
 त्वेनात्र कार्यमिति भावः । अत्र—यमेवैव वृणुते (मुं. ३।२।३) इति
 श्रुतिरनुसंधेया । एतदनुपपद्यमेव पठ्यते । नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः
 १५ (मुं. ३।३।४) इति । अत्र भगवद्भरणानन्तरमपि जीवबलं कतमद्
 यदपेक्षो भगवद्भाव इति जिज्ञासायां सर्वात्मभाव एव बलमिति निर्णी-
 यते । तस्यैव मर्यादाबलोपमर्दकत्वान्भगवद्दरशीकारहेतुत्वान्न । ब्रजसीम-
 न्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रममपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तदल्लेनेव यत इत्या-
 त्रेय आचार्यो गनुते । इदमत्राभिप्रेतम् । सर्वात्मभावस्य यदल्लं तच्चदा-
 २० त्मकस्य प्रभोरेव । तस्य चायं स्वभावो यदन्यत्र रोचते । अत एव
 ब्रजपरिवृढवदनेन्दुवचनकिरणपचारप्रोच्छलत्केवलभावाम्बोधिवचनवीचयो
 गीयन्ते—यर्हन्बुजाक्ष तव पादतलमस्माद्म तत्प्रभृति नान्यसमर्क्षं स्थातुं
 पारशामः (भा. १०।२१।३६) इत्यादयः । अतस्त्यागस्तु पृथलम
 इवायातीति न तदर्थं यतनीयमिति विष्णवतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूप-
 २५ शोयमिति तथा ॥ ३।४।४३ ॥

आत्विज्यमितरीडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ३।४।४४ ॥

सर्वत्यागपूर्वकं यद् बहिः प्रभुसमीपगमनं मत्तस्य तंदात्विज्यमृ-
 त्विकर्मवेत्याडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्यायमभिसंधिः । यजमानो हि
 स्वेटसिद्धार्थमृत्विज आदौ वृणुते । प्रकृते च—यमेवैष वृणुते (मुं. ३।२।३)
 इति श्रुतेः । तस्मादेकाकी न रमते (वृ. १।४।३) इति श्रुतेश्च स्वक्री-
 ५ डार्थं भगवान् स्वचिकीर्षिततत्तल्लीलारूपाञ्जीवान् वृणुते । यूनः स्थविरान्वेति
 विकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणं तथा सर्वात्मभाववच्चेनैकरूपा-
 णामेवात्र वरणम् । तत्र यथा स्वीयस्वीयतदङ्गमात्रकरणं तेषां तथेतरसं-
 बन्धनिवर्तनपूर्वकं तद्भोग्यसमर्पकत्वमत्र । तदुक्तं भगवता—यदा पुमांस्त्य-
 क्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे (भा. १।१।२९।३४)
 १० इति । अत्र पूर्वपदेनेतरसंबन्धनिवर्तनोक्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति ।
 तदनन्तरमात्मनिवेदने सति तद्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः संभवति ।
 अन्तरङ्गलीलाप्रवेशनामिच्छायां विषयः । तस्मात्सुवृत्तमात्विज्यमिति ।
 एतेन—न ददाति न पचति (आ. सू. १०।१।४।६।७) इत्यादिश्रुतेर्यथा
 सोमादां दीक्षितस्य तद्यागेतरधर्मनिवृत्तिः स एव परमो धर्मो यतस्तथा
 १५ पुरुषोत्तमस्योक्तभक्तैः सह रमणमेव सार्वदिकम् । एतेदेव च महन्महत्त्व-
 मिति सूचितं भवति । प्रकृते भक्तानामृत्तिकृत्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्या-
 न्तरमप्याह । तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्वाय ऋत्विक् परिकीयते ।
 वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः क्रीयते तथा प्रकृतेषु ।

नच कश्चित् कल्याण्यो दक्षिणाः इति प्रश्नवचनात्तदर्थेव तत्प्रवृ-
 २० त्तिरत्र तु स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगवदर्थं प्रवृत्तिरतो वैषम्यमिति वाच्यम् ।
 नीरागस्यापि वरणसमये तत्प्रश्नस्यावश्यकत्वात्तथैव दक्षिणादानमप्यन्यथा
 निरङ्गत्वाप्तेः । प्रकृतेषु भक्तानां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्वानुभवार्थमेव
 ताननुभावयतीति न वैषम्यम् ॥ ३।४।४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ ३।४।४५ ॥

२५ अथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते । भक्तिरस्य भजने तद्विहामुत्रोपाधिनीरा-
 ग्येनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नष्कर्म्यम् (गो. पू. ता० १) इति ।

भक्तिमार्गप्रचारकहृदयो वादरायणः ।

मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमः ॥ ३९ ॥

॥ ३११४५ ॥ ६ ॥

७ सहकार्यन्तराधिकरणम् ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो
विध्यादिवत् ॥ ३११४६ ॥

ननु यमेवेति श्रुतिः साधनान्तरनिर्णयपूर्वकं वरणस्यैव साधनत्व-
माह । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतरितिक्षुः श्रद्धाविधौ भुक्त्वात्म-
न्येवात्मानं पश्येत् (बृ. ४।४।२३) इति श्रुतिः साधनान्तरमभ्याह ।

१० एवं विरोधे श्रुतित्वाविरोधात् किमादरणीयं किं नेति संशये साधनान्तर-
विधिरेवादरणीयोन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्ते ।

उच्यते । सहकार्यन्तरविधिरिति । मर्यादापुष्टिमेवेन वरणं द्विधो-
ष्यते । तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते । पुष्टौ तु नान्या-
पेक्षेति न विरोधमन्येषु । अपरं च साधनं हि कायिकं वाचिकं मान-

११ सिकं च विधीयते । तत्र-मनसैवाप्तव्यम् (क. ३।३) इति श्रुतेस्तृतीयं
मुख्यम् । तदपि तावदेव मर्यादिकस्यापि विधेयत्वेन कर्तव्यं यावत् सैहो

न भवति । यतस्तद्वतः स्नेहवतस्तुक्तं तृतीयं साधनमपि विध्यादिवत् । यथा
तद्वतो विधिरथंवादे वा महत्तावप्रयोजकस्तस्य स्वत एव संभवात्तथा
भगवत्प्राप्ताविद्वमित्यर्थः । केमुक्तिकन्यायेन पूर्वयोरप्रयोजकत्वमेतच्छेषत्वा-

१२ देवायास्यतीति तृतीयमेवोक्तम् ॥ ३११४६ ॥ ७ ॥

८ गृहिणोपसंहार इत्यधिकरणम् ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ३११४७ ॥

ननु-गृहस्तुभयथा (ब. सू. ३।४।४३) इत्यादिना भगवदीयस्य
गृहत्पाम आवश्यक इति निरूपितम् । छान्दोग्ये तु-आचार्यकुलात्

[३-८] reads वाचनिकं for वाचिकं ।

(छां. ८।१।५।१) इत्युपक्रम्य छान्दोग्योपनिषदन्ते—आचार्यकुला-
द्वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेषेणातिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाच्या-
यमर्धायानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन्
सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेनं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलो-
५ कमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१) ।

इदं विषयवाक्यम् । ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति गृहिणोपसंहारः कृतः ।
वाजसनेयिशाखायां च—तद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनुचाना विद्वांसः
मजां न कामयन्ते (बृ. ४।४।२२) इत्युपक्रम्य—अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति
(बृ. ४।४।२२) इति पठ्यते । एवं सति विकल्पे संभवत्युपसंहारस्य
१० तात्पर्यग्राहकत्वाद् गृहिण एव यथोक्तकर्तृब्रह्मसंपत्तिरिति श्रुतेस्तान्पर्यम् ।
त्यागोक्तिस्तु ब्रह्मेतादृशां यदर्थं सर्वं त्यज्यत इति स्तुतिपरेति प्राप्ते गृहि-
णोपसंहारे हेतुत्वेन तात्पर्यमाह । कृतस्तेति । त्यागे वाङ्मनसोरेव भगवति
विनियोगो न सर्वेन्द्रियाणाम् । गृहिणस्तु सर्वैः प्रकारैर्भजनं भवतीति
परिजनश्च कृतार्थो भवतीति च भजने कृतस्मृता भवतीति तेनोपसंहारः
१५ कृत इत्यर्थः । अत एवात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्येत्युच्यते । अत्रा-
त्मपदं भगवत्परमिति ज्ञेयम् । कर्ममार्गाधिगृहिव्यवच्छेदाय तुशब्दः ।
अत्रेदमाकृतम् । भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यात् केचन भक्ताः
स्वगृहेष्वेव स्नेहेन भगवदाकारे विविधोपचारैः सेवां कुर्वन्तस्तथैव निर्वृत्त्या
मुक्तिमपि तुच्छां मन्यन्ते । तदुक्तं—मधुद्विदसेवानुरक्तमनसामभवोपि
२० फल्गुः (भा. ५।१।४।४४) इति । तेन भगवद्भजन एव तत्रापि पुष्टि-
मार्ग एव श्रुतेर्भर इति ज्ञायते । पूर्वमुत्कटभगवद्भाववतां तदर्थं त्यागं
निरूप्य गृहिणोपसंहारतात्पर्यं पश्चाद् यन्निरूपितवांस्तेन तादृग्भाववतैव
त्यागः कार्यः । तद्रहितेन तु गृह एवोक्तरीत्या प्रभुभजनं कार्यम् ।
तेनैव तल्लभ इति व्यासहृदयमिति ज्ञायते । उक्तभावाभावे त्यागधर्मानि-
२५ र्वाहादिति । केचन भक्ता भाषणादिलीलादर्शनं विना यत्किञ्चिद्
प्रचुरभावविवशाशया गृहान्स्थित्वा गन्ति । आत्रेयोऽहं

भगवद्वतारसामयिकभक्तदशोक्ता । एते सर्वे फलमार्गीयाः । वाजसने-
प्युक्तास्तु साधनमार्गीया इति नानुपपत्तिः काचित् ॥ ३।४।४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ३।४।४८ ॥

- किंच संन्यासेन आवश्यकं ये धर्मास्ततोधिकास्ते गृहिणः
५ सिध्यन्तीत्यतोपि हेतोस्तेनोपसंहारः कृत इत्याशयिनाह । मौनवदित्यादि ।
मौनपदमनीहानिलयामादित्रिदण्डधर्मोपलक्षकम् । यथा वागिन्द्रियमात्र-
देहमात्रचित्तमात्रनियामकास्ते धर्मा उक्ता न्यासिनस्तथेतेषामपीन्द्रिय-
नियामकानां धर्माणामात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्येति धृत्या गृहिण
उपदिश्यन्त इति युक्तो गृहिणोपसंहार इत्यर्थः । तत्र नियमनमात्रम् । अत्र
१० तु भगवति विनियोगादाधिक्यामिति भावः । वस्तुतस्तु केवलनियमनस्याप-
योक्तृत्वाच्चत्रापि भगवति विनियोग एव तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ॥ ३।४।४८ ॥

अनाविष्कुर्यन्नन्वयात् ॥ ३।४।४९ ॥

- ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगात् गृहिणोपसंहार इति न युज्यते ।
शुची देशे स्वाध्यायमधीयानः (छां. ८।१.५।१) इत्यादिकर्ममार्गीय-
१५ गृहिणोपसंहार इति तात्पर्यमिति भावः । अनाविष्कुर्यन्निति । भगवद्भक्तिरस्य
लोके स्वं भग-
ः । गोपने मुख्यं
हेतुमाहान्वयादिति । यतो भगवता समन्वयं संबन्धं प्राप्य वर्ततेतो हेतो-
स्तथा । अत्र स्वप्नोपे पञ्चमी । एतेन यावदन्तःकरणे साक्षात्प्रभोः
२० प्राकट्यं नास्ति तावदेव बहिराविष्करणं भवति । प्राकट्ये तु न तथा संम-
वतीति ज्ञापितम् ॥ ३।४।४९ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ३।४।५० ॥

- वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा लौकिकस्यानापश्यकत्वेपि तत्स-
मयमाह । प्रस्तुतं प्रसुगञ्जनं तत्प्रतिबन्धासंभव एवैहिकं कर्म कार्यम् । नन्वे-
२५ हिकं कर्मास्तु मा वा । अतस्तत्कर्मयोक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्क्याह । प्रस्तुतं प्रभु-
भजनं तद्दर्शनादिति । आचार्यकुलादित्युपक्रम्याग्रे पठ्यते । धार्मिकान्
विदधदिति । अतो धार्मिकपुत्रविधानमैहिकं कर्म श्रुतौ दृश्यतेतस्तत्सम-
योक्तिरावश्यकी । अन्यथा श्रुतावुक्तमस्तीति प्रस्तुतत्रापि तत्करणे फलप्रति-
बन्धः स्यादिति भावः ॥ ३।४।५० ॥ ८ ॥

९ एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम् ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थाव-

धृतेः ॥ ३।४।५१ ॥

ननु—तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेथ संपत्स्ये (छां. ६।१।४।२)

- ५ इति श्रुतौ मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसंपत्तिः श्रूयते । सा तु पुरुषोत्तमसंगे लीलारसानुमवातिरिक्ता वक्तुमशक्या । मुक्तौपमृष्यव्यपदेशात् । मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने (भा. ६।१।४।५) इति स्मृतेश्च । मुक्तेः फलं भक्तिरसानुभव एव । एवं सत्युक्तगृहिणस्तत्फलं भवति न वेति संशयं निर्णयमाह । एवंभूतस्योक्त-
- १० रूपस्य मुक्तस्य मुक्तेर्यत्फलं भक्तिरसानुभवस्तस्यानियमस्तस्य भगवदिच्छाधीनत्वात् । साधनाप्राप्पत्वात् । अत एव—मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् । (भा. ५।६।१९) इति शुकवाक्यम् । अत्रैतत्सर्गिकहेतुमाह । तदवस्थेति । न स पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१) इत्यस्यावृत्त्या मुक्त्यवस्थाया एव सार्वदिकत्वेन निर्धारः क्रियते । यद्यप्येवं
- १५ मुक्तिफलानियम एवायाति न तु तदनियमस्तथापि —तस्य तावदेव चिरं (छां. ६।१।४।२) इत्यादिप्रमाणेन स पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१) इति श्रुत्या समं विरोधाभावाद्यौत्सर्गिकी तदवस्था । तत्फलं तु कस्यचिदित्यनुग्रहेण पुष्टौ प्रवेशने भवतीति स्वाभिप्रायं प्रकटीकुर्वता बादरायणेन अनियम (ब्र. सू. ३।३।३१) इत्युक्तम् । एवं सति—न स पुनरावर्तते
- २० (छां. ८।१।५।१) इति श्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेधति न तु तदतीतेपीति ज्ञेयम् । समाभिज्ञापनायावृत्तिः । अथवा श्रुतौ तदवस्थावधृतेर्हेतोरस्माकमपि तदवस्थावधृतिर्यतोतः फलानियमनिश्चयोपत्यर्थः । एवं सति मुक्तिपर्यन्तं साधनं भगवद्भाव इति निर्णयः संपन्नः ॥ ३।४।५१ ॥ ९ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणु-

भाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥

तृतीयोध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१ आट्टच्यधिकरणम् ।

समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद् यदि ।
तस्याग्रिमव्यवस्था या सा च तुर्ये विविच्यते ॥ ४० ॥

जीवतो त्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ।

५ अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव न चान्यथा ॥ ४१ ॥

तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविप्लवम् ।

वदन्ति शास्त्रनाशाय सद्भिः शौच्याश्च चेनु तान् ॥ ४२ ॥

ब्रह्मविद्गमनाभावः शतांशेनापि चेद् भवेत् ।

शास्त्रमेतद् वृथा जातं सर्वमूर्खविनाशतः ॥ ४३ ॥

१० स्वल्पयस्य च संपत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ।

अन्यथा न श्रुतेरर्थः स्याच्चेद् व्याप्तो वदेन्न किम् ॥ ४४ ॥

तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ।

सा सुषुप्तिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्यथा मतिः ॥ ४५ ॥

अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ।

१५ आट्टतिः श्रवणादीनां नवकृत्स्नीपदेशतः ॥ ४६ ॥

दर्शनार्थत्वतो लिङ्गादपि व्रीहवघातवत् ।

आट्टौ श्रवणादीनामात्मेति स्याद् दृढा मतिः ॥ ४७ ॥

आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि बोधपते ।

प्रतीकोपासनादीनां नैवं भावो हि जायते ॥ ४८ ॥

१० आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते ।

आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥ ४९ ॥

गनने च निदिध्यासे विशेषश्चोच्यतेधुना ।

आसनादिपङ्क्तस्तु चित्तं श्रौतार्थं एव हि ॥ ५० ॥

९ एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम् ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थाव-
धृतेः ॥ ३।४।५१ ॥

ननु—तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेथ संपत्स्ये (छां. ६।१।४।२)

- ५ इति श्रुतौ मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसंपत्तिः श्रूयते । सा तु पुरुषोत्तमसंगे लीलारसानुमवातिरिक्ता वक्तुमशक्या । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने (भा. ६।१।४।५) इति स्मृतिश्च । मुक्तेः फलं भक्तिरसानुभव एव । एवं सत्युक्तगृहिणस्तत्फलं भवति न वेति संशये निर्णयमाह । एवंभूतस्योक्त-
- १० रूपस्य मुक्तस्य मुक्तेर्यत्फलं भक्तिरसानुभवस्तस्यानियमस्तस्य भगवदिच्छाधीनत्वात् । साधनाप्राप्यत्वात् । अत एव—मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् । (भा. ५।६।१९) इति शुकवाक्यम् । अत्रैतत्सर्गिकहेतुमाह । तदवस्थेति । न स पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१) इत्यस्यावृत्त्या मुक्त्यवस्थाया एव सार्वदिकत्वेन निर्धारः क्रियते । यद्यप्येवं
- १५ मुक्तिफलमावनियम एवायाति न तु तदनिघमस्तथापि—तस्य तावदेव चिरं (छां. ६।१।४।२) इत्यादिप्रमाणेन स पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१) इति श्रुत्या समं विरोधाभावाद्योत्सर्गिकी तदवस्था । तत्फलं तु कस्यचिदित्यनुग्रहेण पुष्टौ प्रवेशने भवतीति स्वाभिप्रायं प्रकटीकुर्वता चादरायणेन अनियम (ब्र. सू. ३।३।३१) इत्युक्तम् । एवं सति—न स पुनरावर्तते
- २० (छां. ८।१।५।१) इति श्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेधति न तु तदतीतेपीति ज्ञेयम् । समाप्तिज्ञापनायावृत्तिः । अथवा श्रुतौ तदवस्थावधृतेर्हेतोरस्माकमपि तदवस्थावधृतिर्यतोतः फलानियमनिश्चयोपीत्यर्थः । एवं सति मुक्तिपर्यन्तं साधनं भगवद्भाव इति निर्णयः संपन्नः ॥ ३।४।५१ ॥ ९ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबलमाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राण-

भाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥

तृतीयोध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१ आवृत्त्यधिकरणम् ।

- समन्वयेनाविरोधात् साधनेर्ब्रह्मविद् यदि ।
 तस्याग्रिमव्यवस्था या सा च तुर्यं विविच्यते ॥ ४० ॥
 जीवतो त्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ।
 अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव न चान्यथा ॥ ४१ ॥
 तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविष्टयम् ।
 वदन्ति शास्त्रनाशाय सद्भिः शोच्याश्च येन तान् ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मविद्ब्रह्मनाभावः शतांशेनापि चेद् भवेत् ।
 शास्त्रमेतद् वृथा जातं सर्वसूत्रविनाशतः ॥ ४३ ॥
 स्वाप्ययस्य च संपत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ।
 अन्यथा न श्रुतेरर्थः स्याच्चेद् व्यासो वदेन्न किम् ॥ ४४ ॥
 तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ।
 सा सुपुंशिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्यथा मतिः ॥ ४५ ॥
 अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ।
 आवृत्तिः श्रवणादीनां नवकृत्योपदेशतः ॥ ४६ ॥
 दर्शनार्थत्वतो लिङ्गनादपि व्रीहयघातवत् ।
 आवृत्तौ श्रवणादीनामात्मेति स्याद् दृढा मतिः ॥ ४७ ॥
 आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि वैधृष्यते ।
 प्रतीकोपासनादीनां नैवं भावो हि जायते ॥ ४८ ॥
 आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते ।
 आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥ ४९ ॥
 गनने च निदिध्यासे विशेषश्चोच्यतेधुना ।
 आसनादिपङ्क्तस्तु चित्तं श्रौतार्थं एव हि ॥ ५० ॥

‘धरयेदामतेरेवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ।’

धर्माधर्मभयं तस्य नास्त्येवेति विनिश्चयः ॥ ५१ ॥

अग्निहोत्रादिकं कार्यं संन्यासः फल एव हि ।

पौढा चेत्पुरुषो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेत् ॥ ५२ ॥’

५ ‘एतावान् प्रथमे पादे निर्णयः मूचकृत्कृतः ।

द्वितीये ध्रियमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥ ५३ ॥

लिङ्गस्यापि शरीरस्य नाद्व्योत्क्रान्तिरिहोच्यते ।

दिनायनकृतौ नास्य विशेषोस्तीति नोच्यते ॥ ५४ ॥’

‘तृतीये क्रमगुक्तौ यो मार्गो यस्य श्रुतेर्मतः ।

१० तन्निर्धारोऽन्यमार्गाणामप्राप्यत्वं च वर्ण्यते ॥ ५५ ॥’

गन्तव्यं च परं ब्रह्म कार्यो लोकस्तु नेति च ।

तुरीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते ॥ ५६ ॥

प्रभारेव फलत्वं तन्निर्दोषत्वं च वर्ण्यते ।

लीलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वं च ततोखिलम् ॥ ५७ ॥

१५ अस्य फलप्रकरणत्वेऽपि साधनरूपस्यापि श्रवणस्यान्तरङ्गत्वं ज्ञाप-
यितुं तन्निर्धारमप्याह ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ४।३।१ ॥

आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो गन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (वृ.

४।५।६) इत्यादिकान्यैर्विहितं श्रवणादिकं किं सकृदेव कर्तव्यमुतासङ्ग-

२० दिति भवति संशयः । किं ताकत्प्रार्थं सकृदेवेति । तावतैव शास्त्रार्थस्य

संपत्तेः । न च तण्डुलनिष्पत्तिफलकावधातस्यैव दर्शनफलकानां श्रवणा-

दीनां तस्मिद्धिपर्वन्तमावृत्तिरन्याप्राप्तेति वाच्यम् । अवधातस्य वितुपी-

करणात्मकद्वारकत्वेन तथात्वमस्तु नाम । प्रकृते त्वदृष्टद्वारकत्वात्

सकृत्कृतेर्नैवादृष्टद्वारा फलसंपादनसंभवादावृत्तिरप्रयोजिकेति प्राप्ते ।

२५ उच्यते । आवृत्तिरेव श्रवणादीनां श्रुत्यभिमतता । कुतः । अस्मिन्कृदु-

पदेशात् । छान्दोग्ये श्वेतकेतुपाख्यान-एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स

अन्यथा सकृदुपदेशेनैव तदवगमेप्यसकृदुपदेशो व्यर्थः स्यादत-
स्तथेत्यर्थः । वाजसनेयिशाखायां पठ्यते । एवमेवायं शरीरं आत्मै-
भ्योद्धेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्वाद्भवति प्राणायैव
(बृ. ४।१।३६) इति तत्रैव पुनस्तेन प्रथोतेनैव आत्मा निष्क्रामति इत्युप-
५ क्रम्य पठ्यते—तं विद्याकर्मणी समन्वारभेति पूर्वप्रज्ञा च (बृ. ४।४।२)
इति । तत्रैवेतदनुपदमेव—तद्यथा तृणजलायुका (बृ. ४।४।३) इत्युपक्रम्य
पठ्यते—एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यत्रवतरं
कल्याणतरं रूपं तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा देवं
वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः (बृ. ४।४।४) इति । तत्रैवाग्रे पठ्यते ।
१ प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माद्भोक्तात्पुनरेत्यस्मै-
लोकाय कर्मणे (बृ. ४।४।६) इति ।

अत्र हेत्वन्तरमाह । लिङ्गाच्च । वेदानुमापकत्वेन स्मृतिर्लिङ्ग-
मित्युच्यते । सा च भगवद्गीतासु—त्रिविद्या माम् (म. गी. १।२०)
इत्युपक्रम्य पठ्यते—एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते
१५ (म. गी. १।२१) इति । आत्रह्यभुवनाद्भोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन
(म. गी. ८।१६) इति च ।

अथवा—यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पाप-
कारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन (बृ. ४।४।५)
इति श्रुतिवर्तमानजन्मकर्मणोः पूर्वजन्मसंबन्धिकर्मानुमापकत्वं वदतीति
२० कर्मिणः पुनर्जन्मावश्यकमिति ज्ञायते । एवं सति लिङ्गत्वेन निरूपणादि-
त्यर्थः संपद्यते । निवृत्तिमार्गयस्यापि तस्य ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं न तु
जन्मनिवर्तकत्वं मानामावात् ४।४।२ ॥ १॥७

२ आत्माधिकरणम् ।

एवं कर्मफलं विचार्य ज्ञानफलं विचारयति ।

२५ / आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४।१।३ ॥

पूर्वार्धनिरूपणव्यवच्छेदाय तशब्दः । ज्ञानिनो हि भगवन्तमात्म-
त्वेन बोधासते । तस्या नैरन्तर्येनैकजन्मभिस्तथैव तेषां हृदि भगवान्

स्फुरति । तदा स्वानन्दांशस्याप्याविर्भावाद् ब्रह्मभूतः सज्ञात्मत्वेनैव ब्रह्म
स्फुरितमिति तदानन्दात्मकः संस्तमनुभवति । एवं स्थितः प्रारब्धसमाप्तौ
देहापगमे तत्रैव प्रविष्टो भवति । सर्वोपकारीति पदार्थमपि तस्मै भगवता
ज्ञानं दत्तमिति प्रवचनमपि तस्य फलान्तःपातीत्यधिकारिण्युपस्थिते
५ तर्षेवोपदिशति च ॥ एतदेवाह । आत्मेत्यादिना । उप सर्वापि गमनं
प्रवेश इति यावत् ।

अथवा ॥ ननु ज्ञानभवत्योरनावृत्तिः फलमत उत्तमे-ते न तु कर्म-
त्याशयेन कर्मणः फलमावृत्तिरिति यन्निरूपितं तत्रेदं चिन्त्यते । न स
पुनरावर्तते (का. ३) इति श्रुतिः सर्वथानावृत्तिमाहोत सावधिकीं ताम-
१० मरशब्देन तन्निवृत्तिमिव । किमत्र युक्तम् । सावधिकीमेवेति । तथाहि-
पूर्वकर्मनैयत्यस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात्तस्य प्ररोहैकस्वभावत्वात्तस्य दुरति-
क्रमत्वात्तत्फलानुभवस्यावश्यकत्वात् ॥

८ अपि च-य एनं विदुः (बृ. ४।४।२२) इति श्रुतेः सति ज्ञाने
हि सा । यतो वाचः (तै. २।१९) अगृह्यो न हि गृह्यते (बृ. ४।४।२२)
१५ इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मज्ञानासंभवात् । इत एव भक्तिरपि प्रत्युक्ता वेदितव्या ।
ज्ञानाविषये केहासंभवात् । १०

किञ्च-सर्वस्य वशी सर्वत्वेशानः (बृ. ४।४।२२) इत्यादि-
श्रुतिभ्यो यस्यावतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः । न यं विदन्ति तत्त्वेन
(भा. २।६।३७) इत्यादिस्मृतिभ्यश्च का प्रत्याशा जीवितस्यातिहीनस्य
१० तत्प्राप्तौ । अत एवोपदेशासंभवोपीति प्राप्ते प्रत्याह । आत्मेतीत्यादिना ।
तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासकः । अत्रायमाशयः । सत्यमुक्तं भवता । तत्रोच्यते ।
यथागृह्यत्वातिमहत्त्वादिधर्मा भगवति सन्ति तथा सर्वात्मत्वमपि ।
य आत्मनि तिष्ठन् इत्यादिश्रुतिश्चात्मत्वेनैवोक्तेः । सर्वधर्माश्च-
१५ संपद्यते । हितकारित्यस्वभावत्वात्तस्य । एवं सति यस्मिन् पुत्र्य यदा-

त्वेन लीलां करोति तदा स्वप्राप्त्यनुकूलप्रयत्नवन्तं विधायात्मानं प्राप-
यति । अनूक्तं दुरतिक्रमः कर्मस्वभाव इति । नैप दोषः । न ह्यन्नरसपा-
काय जग्धमौषधमपि गौरवाय भवति । तेन न तन्निवृत्तिर्वा । व्यापादने-
कस्वभावमपि विषमाशीविषं तदपगमपटुतरनिगमसंगमो नापगमयति वा ।

५ तथा भगवदर्पितं तदर्थं च कृतं कर्म न कर्मनाशाय भवतीति न वक्तुं
शक्यम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा (भा. ११।३।४४)
इति वाक्यात् । अग्राह्यत्वग्राह्यत्वविरोधापहारस्तु जीवसामर्थ्येश्वरेच्छाभ्यां
पुरैव कृत इति नाधिकमत्र निरूप्यम् । इतिशब्दो हेत्वर्थः । तथाच भग-
वानात्मा भवति सर्वेषां जीवानामतो हेतोरुक्तीत्या तदनुग्रहेण तमुपग-
१० च्छन्ति । ज्ञानमार्गेऽङ्गीकृतास्त्वात्मत्वेनैव ज्ञानादुपसमीप एव गच्छन्त्यु-
क्तीत्याक्षरात्मके तत्रैव प्रविष्टा भवन्तीत्यर्थः । भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतास्तु
साक्षात् प्रकटे पुरुषोत्तमे सति तद्भजनार्थमुपसमीपं गच्छन्तीत्यर्थः ।

एवं श्लेषोक्तिरियमिति ज्ञायते । संप्रदायानुवृत्तिरपि भगवदिद्धिते-
त्येतादृशाः स्वयं येन मार्गेण फलं प्राप्तास्तं मार्गमन्यानपि ग्राहयन्त्युप-
१५ देशैरन्नोभयत्राप्यात्मत्वमेव हेतुरन्यथात्मारामस्य सर्वनिरपेक्षस्येवंकरणा-
संभवेन मोक्षमार्गप्रसिद्धिरेव स्यात् । तस्मात् सर्वथानानुवृत्तिरेव श्रुत्याभि-
मतेति ज्ञेयम् ॥ ४।१।३ ॥ ७

नन्वात्मत्वेनोक्तिरुपासनार्थेति नोक्तं साधीय इत्यत उत्तरं पठति ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४।१।४ ॥

२० अतद्रूपे तन्वेनोपासनं हि प्रतीकमित्युच्यते । तथा च तादृशेन
तेन स मोक्षो न भवतीत्यर्थः । श्रुतिसिद्धत्वाच्चास्ति मोक्ष इति न वक्तुं
शक्यमिति भावः । अथवात्मत्वेनोक्तिरुपासनार्थेति वदन् वार्दी वक्तव्यः ।
फलार्थमेव तत् । फलं च श्रुत्युक्तस्तत्प्रवेश एवेति त्वयापि वाच्यम् ।
एवं सत्यादी ज्ञानमार्गेणुपपत्तिमाह । न प्रतीकेनात्मभूते ज्ञानिन उपगमः
२५ पूर्वोक्तः प्रवेशः संभवतीति शेषः । भक्तिमार्गेपि तामाह । न हि स इति ।
न हि प्रतीकोपासने स लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमोस्त्युपास्यत्वेन येन

तत्राकट्यं स्यात् तदुपगमनं चेत्यर्थः । एवं ज्ञानुभक्तयोः फलसत्ता साधिता ॥ ४।१।४ ॥२]

ननु—सर्वं खल्विदं ब्रह्म । (छां. ३।१।४।१) आत्मैवेदं सर्वम् (छां. ७।२।५।२) इत्यादिश्रुतयः सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं मुक्तिसाधनत्वेनोप-
५ दिशन्ति । सा च प्रतीकात्मिकेवेति कथं प्रतीकोपासनस्य न मोक्षसाधक-
त्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ।

ब्रह्मदृष्टिरुक्तपार्त् ॥४।१।५॥

सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्न प्रतीकात्मिका सर्वस्य वस्तुतो ब्रह्मात्मकत्वात् ।
सा च नोपदेशसाध्यातो नोपदिश्यते । किंत्वनूद्यते । सा त्वधिकारोक्त-
१० पार्त् स्वत एव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न मुक्तिसाधनत्वमिति साधूक्तम् ।
एतदेवोक्तमनेन सूत्रेण ॥ ४।१।५ ॥ २ ॥

३ आदित्याद्यधिकरणम् ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ४।१।६ ॥

छान्दोग्ये—अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमा-
१५ त्मानमुपास्त इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच (छां. ५।१।३।१)
इति । अथ होवाचेन्द्रद्युम्नम् (छां. ५।१।४।१) इत्युपक्रम्य—त्वं कमात्मा-
नमुपास्त इति वायुमेव भगवो राजन् इति होवाच (छां. ५।१।४।१)
इति । एवमेवाग्ने भ्रभेदेन वक्रभेदेनाकाशात्प्रभृतय आत्मत्वेनो-
पासनाविषया उक्तः । तत्रैव—असी वा आदित्यो देवमधु (छां.
२० ३।१।१) इत्युपक्रम्यान्ते पठन्ते । य एतमेव विद्वानादित्यं ब्रह्मो-
पास्ते (छां. ३।१।१।४) इति । अत्रेदं चिन्त्यते अत्र प्रतीकोपासन-
त्वमस्ति न वेति । अस्तीति पूर्वः पक्षः । तथाहि । सर्वं खल्विदं ब्रह्म
(छां. ३।१।४।१) इति श्रुती सर्वमनूय ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति न क्वचि-
त्प्रतीकोपासनमस्तीति हि पूर्व निरूपितम् । एतच्चोक्तश्रुतिभिः प्रत्येकं तत्त्वे-
२५ नोपास्यत्वेनोक्त्वा नोपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वादेकभगवोरुपैवोपासनेन सर्वेषां
फलसिद्धेः पृथक् पृथक् मुक्तेर्गोत्वात् प्रयोजनविशेषाभावाच्च । सादृशाधि-

कारामावात् पृथक् तदुक्तिरिति चेद् । न । सर्वत्र सदा तद्भावनायां तथा-
 नुभवस्यापि संभवात् । एवं सति वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं किंतु
 यथादित्यादीनां तत्तथा तथा सर्वस्यापीति प्रतीकोपासनत्वमेव सर्वत्र ।
 तेनैव फलमिति प्राप्ते प्रतिवदति । आदित्यादी या ब्रह्मत्वमतय उच्यन्ते तास्तु
 ५ साकारस्यैव ब्रह्मणो 'व्यापकत्वात् तस्य प्रत्येकमप्यङ्गमुपासितं फलदमि-
 त्येकैकाङ्गविषयिण्यस्ता विधीयन्ते । उपपन्नं चैतत् । नहि साकारव्याप-
 कब्रह्मणोऽङ्गं न ब्रह्मातो न प्रतीकोपासनत्वं तत्र । अपरं च । असौ वा
 आदित्यो देवमधु (छां. ३।१।१) इत्युक्त्वा—तस्य प्रतिदिक्करशमीनां
 कृपावलोकनरूपाणां मधुत्वं निरूप्य तद् यत् प्रथमममृतं तद्भव उप-
 १० जीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृप्यन्ति । त एतदेव रूपमभिसंशिन्येतस्माद् रूपादुच्यन्ति (छां.

स्तदर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभाव संपादयतीति
 १५ तत्माद्रूपादुदयश्चेत्सर्वं भगवदङ्गत्वं एवोपपद्यत इत्यपि हेत्वभिप्रेतोर्थो
 ज्ञेयः । न हि प्रतीकत्व इदं सर्वं संभवति भक्तिमार्गीयत्वादस्यार्थस्येति
 भावः । अङ्गानां भगवत्स्वरूपात्मकत्वेनैक्यमिति शापनार्थकवचनम् ।
 एतेन स्वरूपस्यैव फलत्वमुक्तं भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः सूचितो भवति
 ॥ ४।१।६ ॥

२०. आसीनः संभवात् ॥ ४।१।७ ॥

पूर्वसूत्रेण धर्ममात्रस्य फलत्वमुक्त्वाधुना धर्मिणः फलत्वं तत्साधनं
 चाह । संभवात् । उत्कटस्नेहात्मकसाधनस्य संभवात्तदधीनः संस्तदग्र
 आसीनो भगवान् भवति । एतेन भक्तवश्यतोक्ता ॥ ४।१।७ ॥

एवं बहिःपाकट्यमुक्त्वान्तरं तदाह ।

२५

ध्यानाच्च ॥ ४।१।८ ॥

भावनौत्कट्यदशायां व्यभिचारिभावात्मकसततस्मृतिरूपध्यानादपि
 हृदि प्रकटः सन्नासीनो भवतीत्यर्थः । तेन स्थैर्यमुक्तं भवति ॥ ४।१।८ ॥

एवं भक्तेच्छयेव स्वरूपप्राकट्यमित्युक्त्वा स्त्रीलानाविष्करणमाविष्करणं चापि तदिच्छयेवेत्याह ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ४१११९ ॥

भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं चकाराचलत्वमपीत्यर्थः ॥ ४१११९ ॥

५

स्मरन्ति च ॥ ४१११९० ॥

केचन भक्ताः स्वरूपनिरपेक्षास्तत्स्मरणजनितानन्देनैव विस्मृता-
पवगन्तिफला भवन्ति । चकाराच्छ्रवणकीर्तनादयोपि समुच्चीयन्ते । तदुक्तम्—
अथ ह वाय तव महिमामृतसमुद्रविषुषा सकृद्धीदृया स्वमनसि निष्पन्द-
मानानवरतमुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतमुखलेशाभासाः परममागवताः (भा.
१० ६।९।३९) इति । अथवा—अहं भक्तपराधीनः (भा. ९।४।६३) इत्यादि-
स्मृतिः पूर्वोक्ते प्रमाणत्वेनोक्ता ॥ ४१११९० ॥ ३ ॥

४ यत्रैकाग्रताधिकरणम् ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ४१११९१ ॥

अथेदं विचार्यते । बहिरावेर्भावो येभ्यो येभ्यश्चान्तस्तेषां तेषां च
१५ मिथस्तारतम्यमस्ति न वेति । तत्र निर्णयमाह । यत्र भक्तेष्वेकाग्रता भग-
वत्स्वरूपे प्रकट एवैकारिण्यु ग्राहकाचित्तधारा न त्वन्तर्बहिर्विज्ञानं तत्रो-
भयोरन्तः परयतो बहिः परयतश्च भावे भगवत्स्वरूपे च विशेषामावाञ्च
तारतम्यमस्तीत्यर्थः ॥ ४१११९१ ॥ ४ ॥

५ आभ्रायणाधिकरणम् ।

२० आभ्रायणाच्चत्रापि हि दृष्टम् ॥ ४१११९२ ॥

उक्तेर्य एवायं संशयः । अन्तः प्राकट्यवतो यदा बहिः संवेदने
सत्यपि पूर्वानुभूतभगवत्स्वरूपानुभवस्तदा पूर्वमन्तरमन्यभूवमधुना बहिरनुभ-
वामीत्यनुव्यवसायो भवति न वेति । तत्र वैलक्षण्याद् भवितुमर्हतीति पूर्वः
पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । आभ्रायणादिति [श्रीभागवते—भाष्ये] हि

सतामहम् (भा. ११११।४८) इति भगवद्वाक्यात् प्रायणराध्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वेन प्राप्यं परमं पारलौकिकं फलमुच्यते । तथा च फलं तन्मर्यादीकृत्य तस्य सैवावस्था सार्वदिकी न तु बहिः प्राकट्येपि बहिः-
 ५ द्धानुसंधानमित्यर्थः । ततस्तस्य तत्र सायुज्यं भवति न वेति संशये निर्ण-
 ५ माह । तत्रापि प्रायणोपि प्राप्ते तस्य पूर्ववत् प्रभुणा सममालापावलोकन-
 श्रीचरणनलिनस्पर्शादिकं दृष्टमेव फलं न त्वदृष्टं सायुज्यमित्यर्थः । 'यतः शुद्धपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतोन्यथा पूर्वोक्तभावसंपत्तिः कथं स्यादित्युपपत्तिर्हि शब्देन सूच्यते । एतच्च—तद्भूतस्य तु नातद्भाव (ब. सू. ३।४।४०) इत्यत्र निरूपितम् ॥ ४।१।१२ ॥ ५ ॥

६ तदधिगमाधिकरणम् ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व-
 पदेशात् ॥ ४।१।१३ ॥

पुष्टिमार्गीयमकस्य फलं निरूप्य मर्यादामार्गीयस्य तस्य फलं चिन्त्यते । तत्र तु ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावरयकम् । कर्ममर्यादाया अपि
 १५ स्वकृतत्वात्तामनुल्लङ्घ्यैव भगवता फलं दीयते । तच्च नामुक्तं क्षीयते । तद्भोगानुकूलकर्मणा स्वसंजातीयतत्संतानजननादनिर्मांस एव सर्वस्य संपद्यते । न च प्रायश्चित्तवज्ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं वक्तुं शक्यम् । तद्वत्तस्य तदुद्देशोनादिहितत्वात् । तथा कथने चान्योन्याश्रयः । दुरितस्य चित्ता-
 शुद्धिहेतुत्वेन तन्नाशे ज्ञानीदयो यतोतो मर्यादामार्गे मुक्तिरनुक्तविषयेति
 २० प्राप्त उच्यते । तदधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति तज्ज्ञानस्वभावादेवोत्तराधस्याश्लेषोसंबन्धः पूर्वस्य तस्य विनाशो भवतीत्यर्थः । अत्रोत्तरस्योत्पन्नस्याश्लेष इति नार्थस्तस्यात्मन्येवोत्पत्तेस्तदतिरिक्तस्य श्लेषस्याभावादतोनुत्पत्तिरेवार्थः । न चैवं मर्यादामार्गीयत्वभङ्गः । साधनं विना स्वरूपबलेनैव कार्यकरणे हि पुष्टिरिह तु नियतकर्मविरोधित्वस्वभावेन ज्ञानेनैव तथा संपत्तेः । अत
 २५ एव—तद्यथेपीकातूलमप्री प्रीतं प्रदूयेतेवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते (छां. ५।२।४३) इति श्रुतिरभिदृष्टान्तमाह । स्मृतिरपि—यथेधांसि

समिद्धोमिर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन । ज्ञानामिः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा
 (म. गी. ४।३७) इति । सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
 यजते (छां. ५।२।४।३) इत्यादिश्रुतिभिस्त्वयापि न तद्भोगनियमो
 वक्तुं शक्यः । एतेनाभुक्तस्याक्षयाद्भोगे च कर्मान्तरजननान्मोक्षासंभव इति
 ५ निरस्तं वेदितव्यम् । न चान्योन्याश्रयः । अनाद्यविद्याजनितसंसारवास-
 नात्मिका हि सा । सा च गुरूपसंचिश्रवणमननविध्युपासनादिरूपया
 ज्ञानसामग्र्येव नाशयते । अविद्या परं ज्ञानेन नाशयत इति क तत्पसंगः ।
 ज्ञानसामग्र्या बलिष्ठत्वात्कर्मणो दुर्बलत्वात् तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञान-
 नाशयत्वबोधकश्रुतिस्मृतिमता त्वयाप्युररीकार्यम् । इममेव हेतुमाहाचार्य-
 १० स्तव्यपदेशादिति ॥ ४।१।१३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ४।१।१४ ॥

पापस्य शास्त्रविरोधित्वेन शास्त्रीयज्ञानेन समं विरोधो भवतु नाम ।
 धर्मस्यातथात्वेनाविरोधं प्वेत्याशाङ्कानिरासाय पूर्वन्यायातिदेशमाह । इत-
 रस्य पुण्यस्याप्येवं पूर्वस्य नाश उत्तरस्याश्लेष इत्यर्थः । अतिदेशाद्धेतुरपि
 १५ स एव ज्ञेयः तथाहि । उभे उ ह्येव एते तरति (बृ. ४।४।२२) । क्षीयन्ते
 चास्य कर्माणि (मुं. २।२।८) इति सामान्यवचनात्—ज्ञानामिः सर्वकर्माणि
 (म. गी. ४।३७) इति स्मृती सर्वशब्दाच्च तथा । अथेदं शाङ्क्यते । मर्यादा-
 मार्गायित्वाज्ज्ञानानन्तरं भरतयत्तंगदोषेण भगवद्भावाच्च्युतो संगजदोषोत्प-
 त्तिवदधे विहितनिषिद्धकर्मणोरप्युत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति ज्ञानस्य न सर्वात्मना
 २० कर्मविरोधित्वमिति । तत्र निर्णयमाह । पाते भक्तिमार्गे भगवद्भावाच्च्युतिः
 पात इत्युच्यते । तुरप्यर्थः । अपिशब्दे वाच्ये व्यवच्छेदार्थकतुराशब्दोक्त्या-
 श्मिन्मार्गे पापस्य व्यवच्छेद एव । न कर्हिचिन्मत्परा इति वाक्यात् । परंतु
 मर्यादामार्गायित्वात् प्रारब्धमोमार्थं प्रमुञ्चेत्तथा फरोति तद्भावे पूर्णं सति
 तद्भोगोसंभावित इति तदेवं भवतीति व्यासाभिप्रायो ज्ञायते । ७

२५ तथाच तस्मिन् सत्यप्युत्तरस्य कर्मणोसंश्लेषं प्वेत्यर्थः । पूर्वसूत्र
 एवमेवाश्लेषशब्दस्य व्युत्पत्तेः । अतिदेशस्यैवंपदेनेव प्राप्तेः सर्वं सूत्रं तत्परत्वेन

न व्याख्येयम् । पातशब्दस्य देहपातं तुशब्दस्यावधारणमर्थमुक्त्वा देहपाते मुक्तेरावश्यकत्वावधारणं वाक्यार्थ इति चोक्तिर्न साधीयसी । मुक्तिप्रापकप-
दामावात्—भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यते (त्र. सू. ४।१।१९)
इत्यग्रे वक्तव्यत्वाच्च ॥ ४।१।१४ ॥

५ 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥' ४।१।१५ ॥

ननु देहस्य कर्मजन्यत्वात्तन्नाशे तन्नाशस्यावश्यकत्वाच्च ब्रह्मविदः
प्रवचनानुपपत्तिः । एवं सति ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरूपसत्त्यादिसाधनासंभवः ।
आचार्यवान् पुरुषो वेद (छां. ६।१।४।२) इति श्रुतेस्तदमावेन ज्ञानमार्गो-
च्छेदेन मुक्त्युच्छेदप्रसंग इत्याशङ्क्य समाधत्ते । पूर्वे पूर्वसूत्राभ्यां
१० ज्ञाननाशयत्वेन ये प्रोक्ते पापपुण्ये ते नारोपे किंत्वनारब्धं भोगा-
यतनलक्षणं कार्यं याभ्यां त एवेत्यर्थः । नन्वितरनिरपेक्षं हि
ज्ञानं स्वराक्त्येवामिरेध इव कर्माणि दहतीति पूर्वमुक्तं तथा सत्य-
रोपमेव तद्दहतीति वक्तुं युक्तम् । न तु सरोपम् । शक्तेरविशिष्टत्वात् ।
न च कर्मनारोपि संस्कारवशात् कुलालचक्रभ्रमिवत्तद्वासनावशात् देहा-
१५ दिसत्तया प्रवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्य सर्वतो बलवत्त्वात्
सवासनस्य तस्य नाशनात् । न हि महाशिलानिष्पाते चक्रभ्रमिरनुव-
र्तितुं शक्नोतीत्याशङ्क्यनारब्धकार्यादहने हेतुमाह—तदवधेः । तज्ज्ञानेना-
रब्धकार्यादहनं यत् तदखिलकारणकारणत्वेनाखिलस्य पूर्वाधिरूपभग-
वदिच्छालक्षणाद्धेतोरित्यर्थः । यत्र तस्यापि दहनेच्छा तत्र तथैवेति निगू-
२० ढारायः । अत एवाग्रे तथा वक्ष्यते । अत एव श्रीभागवते भृगुदारकामासेन
स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशित (भा. ५।८।२६) इति । उपभोगेन
कर्मारब्धं व्यपनयन् (भा. ५।१०।१४) इति च भरतं प्रति वचनं गीयते ।
एवं सति मणिमन्त्रादिप्रतिबद्धराक्षेरमेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न
काचिद्धानिरिति सर्वमनवद्यम् । इच्छाप्रतिबद्धतादशायां न प्राचीना

1-C om. न after तत्परत्वेन ।

१-B reads मस्त्युच्छेद for मस्त्युच्छेद ।

16-M, A and C read निषाते for निष्पाते ।

दशास्तीति तद्व्यञ्छेदज्ञापनाय तुशब्दः । एतेन भगवद्भावस्य सर्वतो बलवन्त्वात् कथं तस्य पात इति शङ्का निरस्ता । भगवदिच्छाया मूलकारणत्वेनोक्तेस्तस्याः सर्वतो बलिष्ठत्वात् । तथेच्छा च स्वकृतमर्यादापालनाय पुटावह्रीकृते न तथेति सर्वमनवद्यम् ॥ ४११।१५ ॥

५ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ४११।१६ ॥

ननु पारब्धं हि प्राचीनं तन्नाशाय तद्भोग एव कर्तव्यो ब्रह्मविदा न तु विहितमन्यदप्यग्निहोत्रादि । प्रयोजनाभावात् । दृश्यते च तादृशानां तत्करणमत उत्तरस्य कर्मणः संश्लेष आवश्यक इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह । तुशब्दः शङ्काव्युदासकः । अग्निहोत्रादिविहितकर्मकरणं तत्कार्यायैव

१० भोगकार्याय पारब्धनाशार्थवेत्यर्थः । येषामग्निहोत्रादिकारकं पारब्धमस्ति तेरेव तन्नाशाय भोगवत्तदपि क्रियते न त्वतादृशीरत एव न सनकादीनां तथात्वम् । कृत एतत् । तद्दर्शनात् । यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन (बृ. ४।४।५) इति श्रुतिः पूर्वकर्मणोऽग्निमकर्महेतुत्वं दर्श-

१५ यतीति नानुपपत्तिः काचित् । केचित्तु ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवाग्निहोत्रादेरिति तत्कार्यायेति पदस्यार्थं वदन्ति । स न साधुः इतिदधिगम इत्युपक्रमाद् ब्रह्मविदः पारब्धात्मकपतिवन्धनाशो मोक्षस्य पूर्वज्ञानेनैव संपत्तेः कर्मणो वैयर्थ्यापातात् । तमेतं वेदानुवचनेन (बृ. ४।४।२२) इत्यादिश्रुतिदर्शनं दर्शनपदार्थ इत्यपि पूर्वविरोधादुपेक्ष्यः ॥ ४११।१६ ॥ ६ ॥ ७

१० ७ अतोऽन्याधिकरणम् ।

अतोऽन्यादि लोकेऽस्मभ्योः ॥ ४११।१७ ॥

तदेवं पूर्वसूत्रचतुष्टयेन मर्यादागार्गीयमन्त्रस्य मर्यादैव मुक्तिप्रतिबन्धसंभवस्तयैव तन्नाशश्चेति निरूपितम् । अथ पुटिमार्गीयस्य विनैव भोगं पारब्धं नश्यति न वेति विचार्यते । तत्र भोगिकनाशस्यैवभावन्वान्तस्य

२५ न तं विनास्यापि तन्नश्यतीति पामे निर्णयमाह । एकैषां पुटिमार्गीयाणां

- भक्तानामुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोभोगं विनैव नाशो भवति । कुत एतत् । तत्राह । अतः श्रुतेः कर्मणो ज्ञाननाशयत्वनिरूपिकायाः । ब्रह्मविद एव प्रवचनादिनिरूपणेन तदनाशयप्रारब्धाख्यकर्माक्षेपकश्रुतेश्च । [अन्यापि श्रुतिः पठ्यते । तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः ५ पापकृत्याम् इति । ज्ञानभोगाभ्यां कर्मनाशानिरूपकश्रुत्यास्याः श्रुतेर्विरोधपरिहारायावश्यं विषयभेदो वाच्यः । न च काम्यकर्म-विषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशो (ब्र. सू. ४।१।१३) इति सूत्रेणेतस्याप्येवामिति सूत्रावयवेन चाविशेषणारब्धातिरिक्तकर्मणोरखिलयोर्नाशानिरूपणात् । पापकृत्यायां काम्यत्वा- १० संभवाच्च पितस्मादत्यनुग्रहभाजनस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिविलम्बमसाहिष्णुर्भगवानस्य प्रारब्धमेतत्संबन्धिगतं कृत्वा तस्य तेन भोगं कारयति । प्रारब्धं भोगैकनाशयमिति स्वकृतमर्यादापालनाय न नाशयति । न च तयोरमूर्तत्वेनाकृताभ्यागमप्रसंगेन च नैवं वक्तुमुचितमिति वाच्यम् । ईश्वरत्वेनान्यथापि करणसंभवात् । मर्यादाविपरीतस्वरूपत्वात् पुटिमार्गस्य न काचना- १५ ज्ञानुपपत्तिर्भाविनीया । तस्या अत्र भूषणत्वात् । अत एवकेषामिति दुर्लभाधिकारः सूचितः ॥ ४।१।१७ ॥

‘ यदेव विद्ययेति हि ॥४।१।१८॥ ’

- ननु—यदेव विद्यया करोति (छां १।१।१०) इति श्रुत्या विद्या-पूर्वकं कर्मकरणे वीर्यातिशयः फलं श्रूयते । अतो ब्रह्मविद्यावतोपि तथा- २० त्वस्थोऽचितत्वात् तदुत्तरस्याश्लेष इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति प्राप्त आह । यदेवेति । हि यस्माद्धेतोस्त्वया—यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा (छां. १।१।१०) इति श्रुतेरेव ब्रह्मविदोपि कर्मोत्पत्ति- ८ प्रसञ्जिकात्वेनोदाहृता ८ सा तु न समर्था । तथाहि । ॐ मित्ये-वक्षरमुद्गीपमुपासीत (छां. १।१।१) इत्युपक्रम्य तस्य रसतमत्वं १५ मिथुनरूपत्वमनुज्ञाक्षरत्वं त्रयीप्रवृत्तिहेतुत्वं च निरूप्यतदग्रे—यदेव विद्यया (छां. १।१।१०) इत्याद्युक्त्वा—इति खल्वेतस्यैवाक्षरस्थोपव्याख्यानं

भवतीत्युपसंहारादुद्गीथोपासनाविषयमेव यदेव विद्ययेति वाक्यमिति ज्ञायते । तेनोत्तरसतमन्वादिप्रकारकोपासनानां मध्ये—यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति (छां. १।१।१०) इति तदर्थं इति न ब्रह्मविद्यागन्धोपीति न सा शङ्कान्न संभवतीत्यर्थः । यद्वा । उक्ताशङ्कान्निरासायैवाह । यदेवेति । ब्रह्मविद्धि पारन्धक्षयायैव कर्म कुरुते तत्त्व-न्यकृतात्कर्मणः सकाशात् सवासनतज्ञाशनाद् वीर्यवत्तरं भवत्येवेति नानुपपात्तिः काचिदित्यर्थः । यद्वा । ननु पुष्टिमार्गीयस्य पारन्धस्यापि भोगं विनैव नाश इति श्रुत्वासंभावनां कुर्वीणं प्रति कैमुतिकन्यायेन तत्परिहारमाह । यदेवेत्यादि । जीवनिष्ठा विद्या हि भगवज्ज्ञानशक्तेरंशभूता । एवं सति यत्र धर्मसंबन्धिसंबन्धादन्येभ्योतिशयं कर्मणि वदति श्रुतिस्तत्र साक्षाद्भिसंबन्धेतिशयितकार्यसंपत्तौ कथमसंभावना कर्तुमुचितेति निगूढाशयः । अत एव हेतुवाची हिशब्दः ॥ ४।१।१८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यते ॥ ४।१।१९ ॥

पुष्टिमार्गीयफलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सोपपात्तिकमुक्त्वा तत्प्राप्तिप्रका-
१५ रगाह । इतरं । अग्रेभ्याम्यालौकिकदेहाद्भिन्ने स्थूललिङ्गशरीरे क्षपयित्वा दूरकृत्य, अथ भगवल्लीलोपयोगिदेहमाप्स्यन्तरं भोगेन संपद्यते । सोभ्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (ते. २।१) इति श्रुत्युक्तेन भोगेन संपद्यत इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्त्वानन्दमयाधिकरणे निरूपितः । अलौकिकत्वं विनोक्तदेहं विना चोक्तकलप्राप्तेर्व्यवच्छेदकस्तुशब्दः
२० ॥ ४।१।१९ ॥ ७ ॥

इति श्रीविद्वान्वासमतवर्तिश्रीब्रह्ममाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४।१ ॥

अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

१ बाह्यमनोधिकरणम् ।

बाह्य मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४।२।१ ॥

- पूर्वपादे लौकिकशरीरे क्षणयित्वा लौकिकं तत्प्राप्य फलेन संपद्यत
 ५ इति निरूपितम् । अथात्रेदं चिन्त्यते । भक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य क्षपणं नाम किं
 तत्त्वरूपनाशनमुत्तमणिस्पर्शादयश्चामीकरत्वमिव । तस्यैवालौकिकत्वसंपा-
 दनं भगवदनुग्रहादिति । अत्रोत्तर एव पक्षः सार्धायानिति भाति । तथाहि
 यथा पूर्वं संसारिणं एव जीवस्य तदनुग्रहात् पूर्वाविस्थापगमो मुक्त्यवस्था
 चोच्यते तथात्रापि वक्तुमुचितत्वात् । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्य-
 १० त्रैव समवलीयन्ते (बृ. ४।४।६) इति श्रुतिस्तु जीवस्य सायुज्यमुक्ति-
 काले तत्प्राणादीनामपि तथैवाहात एवाग्रे-ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति
 (बृ. ४।४।६) इत्युच्यते । पृष्टिमार्गीयस्योक्तमवत्यभावात्त्रेयं तद्विपयिणीति
 प्राप्ते प्रतिवदामः । ब्रह्मांशत्वेन जीवस्यानन्दात्मकत्वान्निर्दोषस्वरूपत्वान्नि-
 त्यत्वाच्च दोषाणां चागन्तुकत्वात्तदपगमे तस्य तथात्वमुचितम् । प्राणादयस्तु
 १५ न तादृशा इति तद् दृष्टान्तेनात्रापि तथात्वं न वक्तुं शक्यम् । देहेन्द्रियासुही-
 नाना वैकुण्ठपुरवासिनाम् (भा. ७।१।३४) इति श्रीभागवत-
 वाक्याच्च । न च लौकिकत्वविशिष्टदेहादिरत्र निषिध्यत इति वाच्यम् ।
 सामान्यनिषेधे बाधकाभावात् । न च तदनुभव एव बाधक इति
 वाच्यम् । भगवत इव तदीयानामपि तेषां तथात्वे बाधकाभावात् ।
 २० नन्वागन्तुकत्वमेव बाधकमिति चेन्मैवम् । यथा व्यापिवैकुण्ठस्याक्ष-
 रात्मकत्वेनागन्तुकत्वेन नैसर्गिकतद्गताखिलवस्तुरूपत्वेन सामीप्यादि-
 मुक्तिं प्राप्नुवतां भक्तानां देहेन्द्रियादिरूपगम्यनागन्तुकमेव वैकुण्ठप्रा-
 मिमात्रेण शुद्धजीवानां संपद्यते । तदीयत्वेन तत् फलतीति यावत् । तथा पुरु-
 पोत्तमलीलाया अपि पुरुषोत्तमात्मकत्वात्तत्राङ्गीकारमात्रेण प्राचीनाशेषप्रा-
 २५ बाहिकधर्मनिवृत्तां शुद्धजीवस्य पुरुषोत्तमलीलात्मकदेहादिरपि तदीयत्वेन
 संपद्यत इति नानुपपन्नं किञ्चिदित्यवाहितोवाह । अयमेवार्थो वाजसनेयि-

- शाखायाम्—अथाकामयमानः (बृ. ४।४।६) इत्युपक्रम्य—आत्मकाम आत्म-
कामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्नोति (बृ. ४।४।६) इत्यन्तेन वाक्येन निगद्यते । अत्र प्राणशब्देन
प्राणाः सर्वेन्द्रियाणि चोच्यन्ते । आत्मकामशब्देन भगवद्वाचकात्मपद-
५ ग्रहणेन भक्तस्य स्नेहातिशयजनितप्रभुविद्वेषकार्त्विशयस्तादृशो येन मरण-
मेव संपद्येत यदि प्रभुमाकट्ये क्षणमपि विलम्बः स्यात् । अतो भगवत्प्रा-
कट्येनैवात्मस्थितिरिति ध्वन्यते । भक्तिमार्गे प्राकट्यस्यैव परमफलत्वेन
तद्दर्शनेनाप्तकामो भवति । ततः साक्षादाश्रेयादिकामनायां प्राचीनदेह-
प्राणादेस्तदयोग्यत्वात्ते तत्रैव लीना भवन्तीति ॥ बहिः प्रकटस्यैवान्तरपि
१० प्राकट्यादुत्क्रमणामाव उच्यते । आत्मातिरिक्तस्य गतिमुक्त्वा तस्य
तामाह । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति (बृ. ४।४।६) इत्यनेन उक्तरित्या
पुरुषात्मकतलीलोपयोगिदेहेन्द्रियादिसंपत्त्या ब्रह्मैव सन्न तु ब्रह्मातिरिक्त-
देहादिमानपि तादृशः सन् ब्रह्म बृहत्त्वात् बृंहणत्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं
प्राप्तो भवतीत्यर्थः । अन्यथा जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानन्वांशाविर्भावेन च
१५ ब्रह्मत्वे प्राणादिलयोक्त्या ब्रह्म तदितरव्यवच्छेदे चानुक्तसिद्धे सति
ब्रह्मैव सन्निति वा न वदेत् । अत एवेतदथे श्लोकोक्तिः । अथ मर्त्योमृतो
भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते (बृ. ४।४।७) इति । मृतिर्भवच्छरीरं हि मर्त्यं
तद्वच्चेन जीवोपि तथोच्यते । तथा चायं पूर्वं तादृश एव । अथ पुटि-
लीलाप्रवेशानन्तरममृत उक्तरूपशरीरवान् भवति । ततोप्रास्मिन्नेव शरीरे
२० ब्रह्म सम्यगश्नुते । भगवता क्रियमाणलीलारसामनुभवतीत्यर्थः । भगवान्
वादरायण इमामेव श्रुतिं विपर्ययित्य तत्रोक्तप्राणानां लय एकदेवोत्
क्रमनियमोस्तीति संशये निर्णयमाह । वाङ् मनसीति । तत्र हेतुर्दर्शना-
दिति । एतदुक्तं भवति । भक्तेः स्नेहात्मकत्वात्तस्य प्रभुप्राकट्यफलकत्वात्त-
दीत्कण्ड्ये तस्यावश्यकत्वादयं मां पश्यत्विति प्रभिवच्छया तस्मिन् संपन्ने
२५ चक्षुर्भ्यां मनसा च तद्रूपामृतमनुभवतः स कोप्युत्कट्यो भावः समजानि

१-M, A and C read स्वस्थि for भवन्तीति ।

15-M, A, C and D om. ब्रह्म after प्राणादिलयोक्त्या ।

येन प्रभुणा सह सर्वेन्द्रियव्यापारकृतीच्छा समभूत् । तत्र तेषामसाम-
 थ्यात् भगवदानन्दसंबन्धिमनःसंबन्धेन तं प्राप्स्याम इति तत्रैव संगता-
 स्तेनानन्देन संपन्ना जाताः । अयमेवार्थेनेन सूत्रेणाग्रिमेण च—अत एव
 सर्वाण्यनु (ब्र. सू. ४।२।२) इति सूत्रेण निरूप्यते । दर्शनानन्तरमादौ
 ५ सहसंभाषणेच्छैव जन्यत इति वाङ् मनसि संपद्यते (छां. ६।८।६)
 इति च्छान्दोग्ये स्फुटोक्ते संमत्या चादौ संबोक्ता । एवं सति वाङ् मनसि
 संगता सती भगवदानन्देन संपद्यत इति सूत्रार्थः संपद्यते । दर्शनाभावोपि
 वेष्वादिशब्दादपि तथा संपद्यत इति हेत्वन्तरमाह । शब्दाच्चेति
 ॥ ४।२।१ ॥

१० अत एव सर्वाण्यनु ॥ ४।२।२ ॥

अत एव दर्शनाच्छब्दाच्च हेतोः सर्वाणीन्द्रियाणि । अनु सांनि-
 ध्याद् वाचः पश्चान्मनसि संगतानि भगवदानन्देन संपद्यन्त इत्यर्थः । क्वेचि-
 च्चत्र च्छान्दोग्यस्थ-वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां
 देवतायाम् (छां. ६।८।६) इति वाक्यं विषयत्वेनोक्त्वा सूत्रे वाक्यपदस्य
 १५ तद्वृत्तिपरत्वं वदन्ति संपत्तिं तन्नाशं च । तन्न साधीयः प्रथमाहि । वाक्य-
 पदस्य वृत्तिपरत्वं चेच्छ्रुत्यभिमतं स्यात्सूत्रकारस्तदा तथैव तदेन्न तु तत्सा-
 रूप्यमेव वाक्यम् । तन्निर्णयार्थमेव प्रवृत्तेः मुख्यार्थत्यागो लक्षणापत्तिश्च ।
 किंचैव मनसीति पदवैयर्थ्यं स्यात् । विषयवाक्योक्तक्रमत्यागानुपपत्ति-
 श्चेति ॥ ४।२।२ ॥

२० तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ४।२।३ ॥

पूर्वोक्तसर्वेन्द्रियवेशिष्टचवन्मनः प्राणे संपद्यते न तु केवलम् । तत्र
 हेतुः । उत्तरादिति । स यथा राकुनिः सूत्रेण प्रवृद्धो दिशं दिशं पतित्वान्य-
 त्रायतनमलम्ब्या बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं
 पतित्वान्यत्रायतनमलम्ब्या प्राणमेवोपश्रयते (छां. ६।८।२) इत्युक्त्वा
 २५ तत्र हेतुमुत्तरेण वाक्येनाह । प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः (छां. ६।८।२)
 इति । तस्माद्धेतोस्तथेत्यर्थः ॥ ४।२।३ ॥

सौध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ४।२।४ ॥

- सर्वेन्द्रियविशिष्टमनोविशिष्टः प्राणोध्यक्षे पुरो हृदि वा प्रकटे भगवति संपद्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुः । उपगमादिभ्य इति । उपगमोभ्युपगमः पुष्टिमार्गेऽङ्गीकार इति यावत् । ततस्तथेत्यर्थः । आदिपदाद् भगवद्वशीकरणसमर्थः स्नेहः प्रभ्वनिङ्घितार्थत्यागस्तदनुरूपं भजनं च । ७ अभ्युपगमे सिद्धे स्नेहाद्योक्शयं भवन्त्येवेत्याशयेन तदादित्वमुक्तम् । नोद्देशः कृतः । मर्यादामार्गेऽङ्गीकृतानां तु मुक्तिपर्यवसायित्वेन मुमुक्षुत्वादुत्कटस्नेहासंभवेन प्रमुप्राकट्यासंभवात् स्वप्रकृतौ संघातलये शुद्धजीवस्य भगवदनुग्रहेण श्रवणादिरूपया तथाविधस्नेहरूपया च भक्त्या मुक्तिः संपद्यत इति बद्धेव तारतम्यमिति निगूढाशयेनेदमुक्तम् । ८ अभ्युपगमादयस्तु मुण्डकोपनिषत्सु पठ्यन्ते । नायमात्मा (मुं. ३।२।४) इत्युपक्रम्य-यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तन्नं स्वाम् । नायमात्मावलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसा वाथ लिङ्गात् । एतैरुपाये-र्यतेते यस्तु विद्वांस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्म धाम (मुं. ३।२।४) इति ॥ ४।२।४ ॥ १ ॥

२ भूताधिकरणम् ।

उक्तं निगूढमाशयं प्रकटयति ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ४।२।५ ॥

- ननु मर्यादामार्गीयाणामप्येवमेव वागादिलय उतान्यथेति संशये निर्णयमाह । तेषां ते भूतेषु लीयन्ते न तुक्करीत्या भगवति । अत्र प्रमाणमाह तच्छ्रुतेः । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्वामीं कामप्येति वातं प्राणश्रु-रादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मीपधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निर्धीयते (बृ. ३।२।१३) इति श्रुतेः । न चाविद्वद्विषयिणीयं श्रुतिरिति वाच्यम् । याज्ञवल्क्येति

- होवाच । यत्रायं पुरुषो श्रियत उदस्मांत प्राणाः कामन्त्याहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योत्रैवसिमवनीयन्ते स उच्छ्रायत्याम्नायत्याध्मातो मृतः शेते (बृ. ३।२।११) इति पूर्ववाक्यात् धिन ह्यविदुषः प्राणानामनुत्क्रमः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति (बृ. ४।४।२) इत्यादिश्रुतेः ।
- १ ननु यत्रास्य पुरुषस्य (बृ. ३।२।१२) इत्युपक्रम्य-रेतश्च निर्धीयते (बृ. ३।२।१३) इत्यन्ता श्रुतिरविद्वद्विषयिणीति मन्तव्यम् । यत एतदग्ने-कायं तदा पुरुषो भवति (बृ. ३।२।१३) इति प्रश्ने याज्ञवल्क्यार्तमागाभ्यां विचारितमुत्तरमुच्यते । तौ ह यदूचतुः कर्म ह वै तदूचतुरथ ह यत् प्रशशास्सतुः कर्म ह वै तत् प्रशशास्सतुः पुण्यो वै पुण्येन
- १० कर्मणा भवति पापः पापेन (बृ. ३।२।१३) इति । एतेन कर्माश्रय-स्तिष्ठतीति निर्णयः संपद्यते । [एवं सति प्राणानूत्क्रमणोक्त्या संघातल-योक्त्या च विद्वद्विषयत्वं मन्त्रावसीयते यतस्तस्यैवोक्तं द्वयं संभवति । आग्निमश्रुत्युक्तकर्माश्रयत्वं च तस्मिन् विरुद्धमतः पूर्वोत्तरविरोधाद्विषयानिश्चये प्राप्ते प्रतिवदामः । मर्यादामार्गीयविद्वद्विषयिण्येवेयं श्रुतिरिति ।
- १५ अत एव प्रश्ने क तदा पुरुषो भवति इत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि साधारण-पुरुषव्यावृत्त्या मर्यादामार्गीयतत्प्रापकमयमिति पदम् । तस्यैवोपक्रान्त-त्वात् । तथा तदग्निमविचारितोर्थोऽपि तद्विषयक एवेति बुध्यस्व । ननूक्तं बाधकमिति चेत् । हन्त श्रुतिशिरःसमाकलितमाकलय । मर्यादामार्गे हि विधिप्राधान्यात्तथैव निर्माणात् । [तत्र ह्येवं कृत एवं फलं
- २० दास्ये न त्वकृतेपीति भगवदिच्छा । अतः कर्म प्रधानम् । [एवं सत्यार्त-मागस्यायमाशयः । वागादिरेतोन्तलयेन प्रारब्धस्यापि तदा नारा-च्छुद्धं जीवं विध्यविषयं कदाचित्पुष्टी प्रवेशयति नवेति संशयेन तदापि किं मर्यादामार्ग एवोत पुष्टावपि प्रवेशितो भवतीति प्रश्नः । तदास्यार्थस्येश्वरेच्छारीतिमविदुषो दुर्ज्ञेयत्वं जानन्ती स्वयमेव यद-
- २५ वधारितवती तदापि रहस्यामिति स्फुटमनुक्त्वा श्रुतिः पर्यवसितमर्थमुक्त-

वती तौ हेत्यादिना । अत्र कर्मपदं मर्यादामार्गपरं तथा च मर्यादा-
मार्ग एव तस्य स्थितिरित्यर्थः संपद्यते । मुक्त एव भवतीति यावत् ।
अत एव तत्परंसापि । यत ईश्वरत्वेन सर्वकरणसमर्थोपि तद्दाने तदपेक्षते ।
अत्र हेतुत्वेन मर्यादामार्गस्वरूपमुक्तम्—पुण्यो वै (बृ. ३।२।१३)
५ इत्यादिना ॥ ४।२।५ ॥ ७

ननु मर्यादामार्गीयो भक्तो ज्ञानी च भवतः । उक्तनिर्णयस्तु
ज्ञानमार्गीयविषय एव । भक्तं तु तादृशमपि कदाचित् पुटावपि प्रवेशय-
तीत्याशङ्क्य तन्निर्णयमाह ।

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ४।२।६ ॥

- १० एकास्मिन् ज्ञानिनि भक्ते वा मर्यादानियमो न किंतूमयोरपि ।
तत्र हेतुः—दर्शयत इति । यतो याज्ञवल्क्यवार्तमार्गी ज्ञानिभक्तसाधारण्येन
मर्यादानियमं दर्शयत उचरीत्या तौ हेत्यादिना । अन्यथाप्राकृताङ्गी-
कृतिरन्यथा भवेदित्युपपत्तिर्हिंशब्देन सूच्यते । पूर्वोक्तपूर्वोत्तरश्रुतिविरोधप-
रिहारान्यथानुपपत्तिरत्र मूलमिति ज्ञेयम् । किञ्चित्पुत्रसंहतेषु वाग्मादिषु शरीरा-
१५ न्तरप्रेक्षासामयिको जीवः कायं तदा पुरुष इति प्रश्नविषयः इति वदन्ति ।
तत्र साधीयः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे
प्राणा अनूत्क्रामन्ति (बृ. ४।४।२) इति श्रुतिर्भाविदेहान्तरजीवस्य
प्राणानामिन्द्रियाणां च सहैवेत्क्रमणं वदतीति वाग्मादिलयस्य तत्रासंभ-
वात्तौक्तस्य प्रश्नविषयत्वं वक्तुं शक्यम् । पूर्ववाक्येनैव समवलीयन्त इत्यु-
२० क्त्वाच्चातोस्मदुक्त एव मार्गीनुसर्तव्यः । एतेन नायं परविद्यावान् यतः
अमृतत्वमेव तत्फलमिति । तत्र देशान्तरानायत्तमित्युत्क्रमणापेक्षा कर्मा-
श्रयत्वं च न स्यात् । किंत्वपरविद्यावान् । तस्यास्तु ब्रह्मलोकावधि
फलमिति कर्माश्रयत्वोत्क्रमणादिकं संभवतीत्यपि निरस्तं वेदितव्यम्
॥ ४।२।६ ॥ २ ॥ ७

३ समानाधिकरणम् ।

मर्यादापुष्ट्योर्न कदाचिदन्यथामाव इति यदुक्तं तत्र हेत्वपेक्षायां वस्तुस्वरूपमेव तथेति बोधायितुमाह । समानेत्यादि ।

समाना चासृत्युपक्रमामृतत्वं चानुपोष्य ॥ ४।२।७ ॥

- ५ अत्रायमाशयः । साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा । तथा सति सदैकरूपत्वं तयोर्युक्तमिति । एतदेवाह । स्मृतिः संसृतिः । जीवानां स्वस्मात् प्रथक्कृतानामविद्ययाहन्ताममतास्पदीकरणम् । तदुपक्रम आरम्भस्तं भर्षादीकृत्य मुक्तिपर्यन्तमुक्तरूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा
१० मध्ये नान्यथा भवतीत्यर्थः । एवमेवानुपोष्य व्रतमकृत्वामृतत्वमपि पुष्टिमार्गे समानमित्यर्थः । अत्रोपोषणपदमशेषमुक्तिसाधनोपलक्षकम् ॥ ४।२।७ ॥

एवं प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतं परामृश्यते । सोध्यक्ष इति सूत्रेण पुष्टि-
मार्गीयमक्तसंघातस्य भगवन्धेव लय इत्युक्तम् । अग्रिमेण तेन मर्यादा-
१५ मार्गीयमक्तसंघातस्य भूतेषु लयमुक्त्वा प्रश्नानन्तरं शुद्धजीवस्य तस्य मुक्तिरेव भवतीति वक्तव्ये सति—आहर सौम्य हस्तम् (बृ. ३।२।१३) इत्यादिना स्वाशयमन्येष्वप्रकटयन्ती कर्म यन्निरूपितवन्ती तत्कृत इत्या-
शङ्क्य तयोराशयं निगूढं प्रकटयति ।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ४।२।८ ॥

- २० तदा नित्यलीलान्तःपातलक्षणपुष्टिमार्गीयमुक्तिदशायां मर्यादा-
मार्गीयाया अप्रतिमुक्तैः संसारत्वाभावेपि पुरुषोत्तममजनानन्दानुभवाभावात् संसार इत्येव पुष्टिमार्गे व्यपदेशो यतः क्रियतेतस्तदभिसंधाय तया रीत्या निरूपणम् । अत एव श्रीभगवते श्रीशिववचनं गीयते—नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुन्यार्थदर्शिनः
२५ (मा. ६।१।७।२८) इति । श्रीभगवद्गीतास्वपि । देवान् देवयजो यान्ति

मद्भ्रजा गान्ति मामपि (ग. गी. ७।२३) इति वाक्येन । मर्यादामार्गी-
यमक्तमुक्तेरितरसाधारण्यमुच्यते ॥ ४।२।८ ॥

ननु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुटिमार्गीयतत्त्वं
तदा मुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापतीति तद्बोधक-
१ प्रमाणानां तत्स्तुतिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ४।२।९ ॥

पुटिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । अत्रायमाशयः । पुटि-
मर्यादामप्यतिक्रम्य पुटिपुटौ प्रवेशे तत्त्वमनुभवविषयो भवति नान्यथा ।
तत्र प्रवेशस्त्वतिदुरापोतिशयितानुग्रहेतरासाध्यत्वादतं उक्तेतराज्ञेयमेव
१० तद्भवति । तेषां तु मुक्तिरेव फलम् । तस्या एवेष्टत्वाद्भागिणां स्वर्गादिवत् ।
इष्टफलाप्राप्तौ हि प्रतारकत्वमन्यथा प्रवृत्तिमार्गीयफलबोधिकाया अपि
श्रुतेः प्रतारकत्वं स्यात् । इच्छा चाधिकारानुसारिणीति नानुपपन्नं किञ्चिदिति ।
नन्वेवंविधायांस्तित्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामाह । प्रमाणत इत्यादि ।
प्रमाणं श्रुतिः । सा तु—यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
११ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कृतश्चन (तै. २।९) इति । एतद्ब्र-
ह्म न तपति । किमहं माधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्
(तै. २।९) इति ।

अत्र पूर्वार्धेन दुर्ज्ञेयत्वमुत्तरार्धेन तत्सत्ता च बोध्यते । अन्यथा
मनसाप्यप्राप्यस्य वेदनकथनं विरुद्धं स्यादतो दुर्ज्ञेयत्वेनैव धर्मिग्राहकमान-
२० सिद्धं तदित्यर्थः । चकारात्तादृशानामनुभवः परिगृह्यते ॥ ४।२।९ ॥

तर्हि ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि स्वमार्गीयदेशनं कथि-
च्छूयेत । न चैवम् । अतः पूर्वोक्तं न सार्थीय इति मांतीत्युत्सुद्रमाशाङ्क्य
तत्र हेतुमाह ।

नोपमर्हनातः ॥ ४।२।१० ॥

२५ उपदेशनं तदा स्याद् यदि ब्रह्मविदामिव तेषां स्वास्थ्यं स्याच-
तस्तेषां विरहिदशा प्रियसंगमदशा चेति दशाद्वयमेव भवति नान्या इ

पूर्वस्यास्त्वस्यास्त्वतिदुःसहत्वेन सर्वेषां भावानामुपमर्देन तिरोधानेनोपदेशो न भवतीत्यर्थः । संगमे तु अतः पुरःप्रकटपरमानन्दस्वरूपाद्भगवत् एव हेतोरुपदेशोन्यस्मै न भवतीत्यर्थः । नहि भगवदग्रे स संभवतीति श्रावः ॥ ४१२।१० ॥

ननु—रसो वै सः रसश्च होवायं लब्ध्वानन्दीभवति (तै. २।७) इत्युपक्रम्य—एष होवानन्दयाति (तै. २।७) इति श्रुतेरुक्तरूपानन्दप्राप्तौ दुःसहविरहतापोशक्यवचनः । आनन्दतिरोधान एव तत्संभवात् । तद्धेतोरसंभवात् । संभवे तु तत्प्राप्तिरेव न स्यादिति प्राग् उचरं पठति ।
अस्यैव चोपपत्तेरुक्त्वा ॥ ४१२।११ ॥

१० आनन्दात्मकरसात्मकस्यास्यैव भगवत् एव धर्म ऊक्त्वा विरहताप इत्यर्थः । विरोधपरिहारयाह । उपपत्तेरिति । इदमुक्तं भवति । भगवद्विरहस्य सर्वसाधारणत्वेपि स्थायिभावात्मकरसरूपभगवत्प्रादुर्भावो यस्य हृदि भवति तस्यैव तदप्राप्तिजस्तापस्तदनन्तरं नियमतस्तत्प्राप्तिश्च भवति । न त्वतप्राभूतस्येत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तरसस्यैवैष धर्म इति निश्चीयते ।
१५ तस्य वस्तुन एव तथात्वात्स तापोपि रसात्मक एव ॥ ४१२।११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ ४१२।१२ ॥

ननु—न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् (छां. ७।२.६।२) इत्यादिश्रुत्या दुःखप्रतिषेधस्तादृशे भक्ते क्रियत इति तस्य दुःखित्वं न वक्तुं शक्यमित्याशङ्क्य प्रतिषेधति । नेति । कुतः । शारीरात् । शरीर-
१० संबन्धिनो हेतोर्यद्दुःखं कर्मजनितमिति यावत् । तस्यैव श्रुतौ प्रतिषेधान्नात्रानुपपत्तिरित्यर्थः । एतेन दुःखत्वेन कर्मजन्यत्वानुमानमपि निरस्तं वेदितव्यम् । लौकिक एव दुःखे तज्जन्यत्वनियमात् ॥ ४१२।१२ ॥

स्पष्टो हेकेषाम् ॥ ४१२।१३ ॥

एकेषा शास्त्रिणां भगवत्स्वरूपलाभानन्तरं दुःखतन्निवर्तनलक्षणो-
२५ र्थः स्पष्टः पठ्यते । तथाहि । रसो वै सः । रसश्च होवायं लब्ध्वानन्दी-

भवति । को होवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ।
 एष होवानन्दयाति । (तै. २।७) अत्र रसात्मकभगवत्स्वरूपलाभे सत्यान-
 न्दवत्त्वमुक्त्वा तस्यैव जीवनहेतुत्वं परमानन्दहेतुत्वं चोच्यते । मरणहेतुप-
 स्थित्यभावे जीवनहेतुत्वं न यदेत् । स रसस्तु संयोगविप्रयोगमावाभ्यामेव
 ५ पूर्णो भवत्यनुभूतो नैकतरेण । तत्र विरहतापस्यात्युपमर्दित्वेन तदा प्राण-
 स्थितिरपि न स्याद् यदि रसात्मको भगवान् हृदि न स्यादित्याशयेनाह ।
 को होवान्यादित्यादि । तद्येष हृदि स्फुरद्गुण आकाशो भगवान्
 स्यात्कस्तदान्यात् । अन् प्राणने । को वा जीवयेन्न कोपीत्यर्थः । तादृशस्य
 भगवत्स्वरूपातिरिक्तान् जीवनमिति ज्ञापनाय सामान्यपदम् । ब्रह्मानन्दाधि-
 १० कपूर्णानन्दविरहात्तन्मरणनिवारणासामर्थ्यमतादृशस्योचितमेवेति ज्ञापनाय
 हिरान्दः ।

✓ [तादृशस्य जीवनसंपादनं प्रभोरावश्यकमिति ज्ञापनायैवकारः ।
 तापात्मकस्याप्यानन्दात्मकत्वमेवेति ज्ञापनायानन्दपदम् । तदा मलापगुण-
 गानादयो ये भवन्ति तेपि तद्धर्मा एव नीलाम्बुदश्यामोर्तिकृशवशाद्
 १५ हृदयादपगच्छत्विति भावेपि हृदयान्नापसारयितुं शक्य इति ज्ञापनाय
 चाकाशत्वमुक्तम् । तदनन्तरं प्रकटीभूय तदन्यः को वा प्रकर्षेण दर्शनस्य-
 शाश्लेषभाषणादिभिः स्वरूपानन्ददानेनान्यात् पूर्वापानिवृत्तिपूर्वकमानन्द-
 पूर्णं कुर्यादित्यर्थः । रसः होवायं लब्ध्वानन्दीभवति (तै. २।७) इति
 पूर्ववाक्येनैवान्यव्यवच्छेदपूर्वकं भगवत्प्राप्तेरानन्दहेतुत्वप्राप्तावपि यत्नुराह
 २० तत्रापि व्यतिरेकमुखेन तत्रापि जीवनहेतुत्वं तदपि सामान्यविशेषाभ्यां
 वारद्वयं तेन विरहसामयिकोक्तरूप एवार्थः श्रुतेरभिप्रेत इति निश्चीयते ।
 अन्यथा मरणहेत्वनुपस्थितौ जीवनहेतुत्वं न यदेदित्युक्तम् । तदवस्थापन्नः
 को वा पुरुषो जीवेदिति वार्थः ॥ ४।२।१३ ॥

स्मर्यते च ॥ ४।२।१४ ॥

२५ भगवद्भावस्य मरणहेतुत्वं तेनैव च जीवनं तस्य ब्रह्मादिदुरापत्वं
 च श्रीभागवते स्मर्यते । ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदोहिकाः ।

ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्विभर्म्यहम् (भा. १०।४६।४) इत्युप-
क्रम्य—धारयन्त्यथ कृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथंचन (भा. १०।४६।६)
इत्यादि श्रीप्रभुवचनं श्रीमदुद्धववचनं च—एताः परं तनुभूतो भुवि गोप-
वध्वो गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः । वाञ्छन्ति ये भवभियो
५ मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य (भा. १०।४७।५८)
इत्यादि । तेन भगवत एव जीवनहेतुत्वं भावस्य च परमपुरुपार्थत्वं दुरा-
पत्वं च स्फुटमवगम्यते ॥ ४।२।१४ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ ४।२।१५ ॥

ननु हृदि बहिश्च रसात्मकभगवत्प्राकट्यं तद्दर्शनजनितो विरह-
१० भावस्तज्जनितस्तापस्तेन मरणोपस्थितिस्तन्निवर्तनं तदौत्कट्यं तदा प्राकट्यं
ततः पूर्णस्वरूपानन्ददानादिकं लोके क्वचिदपि न दृष्टं श्रुतं वा वैकुण्ठे-
पीति कुत इत्याशङ्कामाह । तानि । उक्तानि वस्तूनि परे प्रकृतिका-
लाद्यतीति वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे श्रीगोकुल एव सन्तीति शेषः । तत्र
प्रमाणमाह । तथा ह्याह श्रुतिः । ऋग्वेदे पठ्यते । ता वां वास्तुन्युष्मसि
१५ गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः
परमं पदमवभाति भूरि । (ऋ. सं. २।२।२४ तै. सं. १।३।६) ता
तानि वां भगवत्तदन्तरङ्गभक्तयोः संबन्धीनि वास्तूनि वस्तूनि गमध्वै
प्राप्तुमुष्मसि कामयामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसंधि-
मुद्घाटयति । यत्र श्रीगोकूले गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुभृतयो
२० मृगाश्च वसन्तीति शेषः । अयासः शुभावहाः । तत उक्तगुणाविशि-
ष्टमुरु गीयत इत्युरुगायस्तस्य । गोप्यो हि सततं तं गायन्ति । अत एव
तदादिभक्तेषु कामान् वर्षतीति वृष्य तस्य परमं प्रकृतिकालाद्यतीतं पदं
स्थानं भगवतो वैकुण्ठं भवति तत्रैतादृशलीलाभावेन तस्मादपि परममु-
त्कृष्टम् ॥ अत्र भूमाववभाति प्रकाशत इत्यर्थः । तथापि स्वदृग्गोचरो न
२५ भवतीति खेदेनात्राहेत्याह श्रुतिः । उरु गीयते परं सर्वत्र कामवर्षणं
भक्तेष्वत्रैवेति तात्पर्येण वा विशेषणद्वयमुक्तम् । यमुनापूलिनतदुपवनानि-

कुञ्जगह्वरमदेशाद्रिसान्वायात्मकत्वेन भूरि बहुरूपम् । तथा चेतादृशं
यत्परमपदमवभाति तत्संबन्धीनि वास्तूनि कामयामह इति वाक्यार्थः
संपद्यते । ते पदार्था इति वक्तव्ये सति तानीत्युक्तिर्या सा विषयवाक्यानु-
रोधादिति ज्ञेयम् ॥

५ पुरुषोत्तमसंबन्ध्यर्थानां तत्राकट्यस्थान एव प्राकट्यं युक्तमिति
हिशब्देनाह ॥ ४।२।१५ ॥ ३ ॥

४ अविभागाधिकरणम् ।

अविभागो वचनात् ॥ ४।२।१६ ॥

ननु लीलाया नित्यत्वेन तन्मध्यपातिनां तद्दर्शनं यथा नित्यं

- १० तथा तादृक्साधनाभावोपि निजानुकम्पया कदाचित् कमपि भक्तं तत्र
नप्रति चेत्तदा कंचित् कालं स्थापयित्वा ततस्तं वियोजयति नवेति
संशयः । तोपस्य कादाचित्कत्वात् तत्साध्या तत्र स्थितिरपि तथैवेति
वियोजयतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । तत्र प्रवेशितस्य तस्माद्-
विभाय एव । कुतः । वचनात् । तत्तिरीयक उत्तर्गनन्तरमेव-विष्णोः कर्माणि
१५ पश्यत (तै. सं. १।३।६) इत्युच्यते तत्र कृतानि कर्माण्युक्त्वा तदग्रे वदति ।
ताद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः (तै. सं. १।३।६) इति । पुरुषो
त्तमस्वरूपविश्वं सूरित्वम् । तच्च भक्त्यैवेति सूरयो भक्ता एव । तेषां सदा
दर्शनमुच्यते । अन्यथा लीलानित्यत्वेनैव पूर्वगभ्यां तत्र स्थितगवादीनां
प्रमुकर्मविषयाणां च भक्तानां सदा तद्दर्शनस्य प्राप्तत्वादिदं न वदेत्तस्मा-
२० दविभाग एव । एतेनापि लीलानित्यत्वं सिध्यति । एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने
प्रपञ्चितम् ॥ ४।२।१६ ॥ ४ ॥

५ तदोक्तोधिकरणम् ।

एवं पुष्टिमार्ग्यभक्तवृत्तान्तमुक्त्वा ज्ञानमार्ग्यस्य तमाह ।

तदोक्तोत्प्रज्वलनं तत्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्त-

२५ च्छेपगत्यनुस्मृतियोगाच्च हाद्दानुगृहीतः

शताधिकया ॥ ४।२।१७ ॥

पूर्व-भूतेषु तच्छ्रुतेः (व. सू. ४।२।५) इत्यादिना मर्यादा-
मार्गायस्य वागादिलय उक्तोद्युना तस्य जीवात्मन उत्क्रमणप्रकार उच्यते ।
स एतास्तेर्जोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति (वृ. ४।४।१)
इति श्रुतेस्तस्यात्मन ओक आयतनं हृदयं तदग्रं पूर्वं प्रज्वलति पूर्वं
५ तथाप्रकारामानमपि तदा प्रकारात् इति यावत् । तदा तत्प्रकारितं द्वारं
निर्गमनमार्गो यस्य तादृश उत्क्रामति । यतः श्रुतिस्तथाह । तस्य हेतस्य हृद-
स्याग्रं प्रचोतेते तेनैष आत्मा निष्क्रामति यक्षुषो वा मूर्ध्नो वा (छां.
४।४।२) इत्यादि । यद्यप्येतावत् सर्वजीवसाधारणं तथापि विद्वांस्तु नेतरव-
दितरनाड्या निष्क्रामति । किं तु शताधिक्येकरातम्या नाड्या मूर्धन्यया
१० निष्क्रामति-शतं चेका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमग्निनिःसृतेका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विश्वङ् अन्या उत्क्रमणे भवन्ति (छां.
८।६।६) इति यतः श्रुतिराह । अत्र हेतुमाह । हार्दानुगृहीत इति
हेत्वन्तरगर्भं विशेषणम् । गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे (क. ३।१) इति श्रुते-
हृदयाकारासंबन्धी यः परमात्मा तदनुग्रहात् तथैव भवतीत्यर्थः । अनु-
१५ ग्रहे हेतुर्विद्यासामर्थ्यादिति । तस्या विद्यायाः शेषभूताङ्गभूता या गतिः
प्रवजनरूपा तच्छेषभूतैव या भगवत्स्मृतिपरम्परा च ताभ्यां च यो भगव-
वदनुग्रहस्तेन तथेत्यर्थः ॥ ४।२।१ ७।।५॥

६ रश्म्यधिकरणम् ।

रश्म्यनुसारी ॥ ४।२।१८ ॥

२० अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याग्निमस्तिष्ठन्ति
शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गलः (छां.
८।६।१) इत्युपक्रम्याग्रे पठ्यते । तममित आसीना आहुर्जानासि मां
जानासि मामिति । स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रामन्तो भवति तावज्जा-
नात्यथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यर्थेतेरेव रश्मिभिरूर्ध्वं आक्रमते (छां.
२५ ८।६।५) इति । अत्र तममित इत्याद्युक्तेः सर्वसाधारण्युत्क्रान्तिः प्राप्यते ।

पूर्वमादित्यत्वेनोक्तस्य पिङ्गलस्य रश्मिभिरूर्धाक्रमणं च तथा । अत्र संशयः । ओकोद्यज्वलनादेरितरसाधारण्येपि यथा हार्दानुग्रहाद्विलक्षणा गतिर्विदुष उक्ता तथा रश्म्यनुसारित्वमपीतरसाधारणमुतास्मिन्नेवेति । तत्रावधारणमाह । रश्म्यनुसारी निष्क्रामत्ययमेवेति ॥ ४।२।१८ ॥ ६ ॥ ७

५

७ निदयधिकरणम् ।

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वात्
दर्शयति च ४।२।१९ ॥

विदुष उक्क्रमणे हार्दानुग्रहकृतो यथा विशेषस्तथा कालविशेष-
कृतोपि विशेषो भविष्यतीत्याशाङ्क्य तन्निरासमाह । तत्राहोरात्रकृतो-
१० यनकृतो वा स भवेत् । तत्रायकृतो नास्तीत्याह । नेति । तत्र हेतुः ।
संबन्धस्येत्यादि । अनुग्रहहेतुभूतो यः पूर्वोक्तो रश्म्यनुस्मृतिर्संबन्धस्तस्य
यावद्देहभावित्वात् तत्कार्यस्यानुग्रहस्यापि तथात्वात्कालस्यापयोजकत्व-
मित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । दर्शयति यतः श्रुतिः । तमेव विदित्वा
मुनिर्भवत्येतमेव प्रजाजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति (वृ. ४।४।२२)
१५ इति ॥ ४।२।१९ ॥

हार्दानुग्रहस्य मुक्तिहेतोर्विद्यमानत्वावयनविशेषोपयोजक इत्याह ।

अतश्चायनेपि दक्षिणे ॥४।२।२०॥

स्पष्टार्थमिदम् ॥४।२।२०॥

ननु—यत्र काले त्वनावृत्तिम् (म. गी. ८।२३) इति काल-
२० प्राधान्येनोपक्रम्य—अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पण्मासा उत्तरायणम् । तत्र
प्रयाता गच्छन्ति बह्व ब्रह्मविदो जनाः (म. गी. ८।२४) इति भग-
वद्वाक्याद् ब्रह्मविदोऽप्युक्तकालोपेक्षास्तीत्याशाङ्क्य विषयभेदेन समाधत्ते ।

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्तं चैते ॥४।२।२१ ॥

ज्ञानमार्गाद्योगमार्गे हि भिन्नः । तथा च योगिनमुद्दिश्यैव काल-
विशेषस्य गतिविशेषहेतुत्वं स्मर्यते न तु ज्ञानमार्गीयस्य श्रौतस्य । इतर-
निरपेक्षत्वात् । न च योगसांख्ये अपि श्र्यते एवेति वाच्यम् । यतः
स्मार्ते एते । चो हेत्वर्थे । एते योगसांख्ये—अभिर्ग्योतिः । धूमो रात्रिः ।
५ (म. गी. ८।२४, २५) इति वाक्यद्वयोकगती वा । इदं तु श्रुत्युक्त-
देवयानपितृयाणातिरिक्तमार्गमभिप्रेत्य समाहितम् । ते एव चेदत्राप्युच्येते
शब्दभेदेन तदा न विरोधः ॥४।२।२१।७॥७

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४।२ ॥

अथ चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।

१ अर्चिराद्यधिकरणम् ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥४।३।१ ॥

ननु ज्ञानमार्गीयस्यैव मर्यादामार्गीयभक्तस्याप्यर्चिरादिमार्गेणैव
गमनम् । उत सद्योमुक्तिरेव भवतीति संशयः । तत्र यथा ज्ञानिनो नियमा-
१५ भावस्तथात्रापीति प्राप्त आह । अर्चिरादिमार्गेण तस्य ज्ञानमार्गीयस्यै-
वोत्कर्षकथनात् स एव तेन मार्गेण गच्छति न तु भक्तोपीत्यर्थः ।
तथाहि । पञ्चामिविद्याप्रकरणे—तद्य इत्थं विदुर्ये चैभरण्ये श्रद्धा तप
इत्युपासते तेर्चिपमभिसंभवन्त्यर्चिपोहरहरापूर्वमाणपक्षम् (छां. ५।१०।१)
इत्यत्रोपक्रमे मक्तातिरिक्तानेवाधिकृत्य तथा गतिरुच्यते । स्मृतावपि—
२० अभिर्ग्योतिरहः शुक्लः (म. गी. ८।२४) इत्यत्र ब्रह्मविदो जना इति
वचनेन ज्ञानमार्गीयस्यैव स पन्था इत्युच्यते । अथेदं चिन्त्यते । सामोप-
निषत्सु पठंचते । अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणि-
घ्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गलः
(छां. ८।६।१) इत्युपक्रम्यादित्यरूपस्य पिङ्गलस्य रश्मिरूपत्वं नाडीना-

- मुक्त्वाग्रे वदति । अथ यत्रैतदस्माच्छरीराहुत्कामत्यर्थैरेव रश्मिभिरूर्ध्व-
 माक्रमते (छां. ८।६।५) इति नाडीरश्मिसंबन्धेनेका परलोक-
 गतिः श्रूयते । अर्चिरादिका चान्या तेषामभिसंभवन्त्यर्चिपोहः ।
 (छां. ५।१०।१) इत्यादिश्रुत्युक्ता । स एनं देवयानं पन्थानमापयामि-
 ५ लोकमागच्छति (की. १।१) इति चापरा । स यदा वै पुरुषोस्मा-
 ल्लोकतीरति स वापुमागच्छति (बृ. ५।१०।१) इति चेतरा । सूर्यदारेण
 ते विरजाः प्रयान्ति (मुं. १।२।१३) इति चान्या । [एवमनेकेषु मार्गेषु
 सत्स्वर्चिरादेरेवोक्तिः कुत इति । तत्र सर्वेषां पारिभाषिकमर्चिरादित्वमत
 एव—अधेतयोः पथोः कतरेणचन (छां. ५।१०।८) इति मार्गद्वय-
 १० अटानामतिक्रमं—जायस्व प्रियस्वेति तृतीयं स्थानम् (छां. ५।१०।८)
 इत्युक्तमन्यथानेकेषां मार्गाणामुक्तानां श्रूयमाणत्वावस्य तृतीयत्वं नोच्ये-
 तातः प्रकरणभेदाद्भिन्नोपासनमशेषत्वान्मिथोनपेक्षा । भिन्ना एवेते मार्गा
 ब्रह्मपापका इति मन्तव्यमिति चेत्तत्रोच्यते । न हीयं परिभाषा सर्वेषु
 श्रुतास्ति यतस्तथोच्येत । अतो लाघवादनैकपर्वविशिष्ट एक एव मार्ग
 १५ इति मन्तव्यं ननु पर्वभेदेन मार्गभेद इति । गौरवप्रसंगात्] न वैवमथे-
 तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्याः श्रुतेरुक्तमण-
 मात्रमार्गनिरूपकत्वात् । तथाहि । तत्रोपक्रमे हि—अथ यत्रैतदस्माच्छ-
 रीराहुत्कामत्यर्थैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते (छां. ८।६।५) इत्युच्यते ।
 एतस्मात्पुरस्तात्—अथ या एता हृदयस्य नाड्यः (छां. ८।६।१)
 २० इत्युपक्रम्य पिङ्गलस्यादित्यत्वमुक्त्वा—तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ
 गच्छन्तीमं चामुं धैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं
 चामुं चामुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृष्टा आम्बो
 नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेषुभिन्नादित्ये सृष्टा इत्यन्तेन वाक्येन नाडीषु
 रश्मिप्रचारमुक्त्वाग्रे अथ यत्रैतदस्मादित्याद्युक्तम् । उपसंहारे च—शतं
 २५ चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतेका । तयोर्ध्वमायन्नगुतत्व-
 भेति विश्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति (छां. ८।६।६) इति । एवमुपक्र-
 मोपसंहाराभ्यामुत्क्रमणमात्रमार्गनिरूपकत्वं न तु ब्रह्मपापकमार्गस्यातस्त-

- दनुपपत्तिपरिहारोन्र्थकः । नन्वनेकपर्वविशिष्टत्वेन मार्गस्यैकत्वे तं निरूपयन्ती श्रुतिः क्वचित् किञ्चित् पर्वं निरूपयति । क्वचिन्नेति कथम् । उपसंहारेण प्राप्स्यत इति तात्पर्येण तथेति चेद् ब्रवीषि तदा शाखान्तरमविदुपस्तदसंभवेन तं प्रति श्रुतेन्यूनतापातः । न हि सर्व-
- ५ शाखाविदं प्रत्येव कथनमिति वक्तुमुचितम् । तस्यासंभवादतः स्वस्वशाखाज्ञानवन्तं प्रत्येव तथा । अध्ययनविधेरपि तावन्मात्रपरत्वात् । शाखान्तरसंवादिपर्वकथनानुपपत्तिश्च । उपसंहारैरेव तस्यापि प्राक्संभवादतो विरुद्धदिक्कानां स्वस्वमार्गेणैकग्रामप्राप्तिवदिहापि भवितुमर्हति स्वातन्त्र्येण सर्वमार्गेर्ब्रह्मप्राप्तिः । न चैवमथैतयोः पथोरिति द्विवचनानुपप-
- १० तिर्जायस्व म्रियस्वेत्यस्य नृतीयत्वं चानुपपन्नमिति वाच्यम् । अर्चिरादिकमुक्त्वोपसंहरत्येष देवयानः पन्था इति । श्रुत्यन्तरे च—स एनं देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति (कौ. १।३) इति । तथा च ब्रह्मप्रापकाः सर्वे मार्गा देवयाना इत्युच्यन्ते । देवी संपद्धिमोक्षाय (म. गी. १६।५) इति भगवद्वाक्याद् देव्यां संपादि ये जातास्ते देवा इत्युच्यन्ते
- १५ तेषां यानं गमनं यत्रेति ते सर्वेपि मार्गा देवयानशब्देनोच्यन्ते । द्वितीयस्त्वविशिष्टः । एवं द्वित्वं त्रित्वं चोपपद्यते । न चोक्तरीत्या लाघवादेक एव स मन्तव्यः । स्वतः प्रमाणभूता हि श्रुतिः । सा येन यदा या श्रुता तदर्थावधारणे द्वितीयस्या अनुपस्थितत्वान्न लाघवगौरवतद्विचारावसरः । क्वचिदुपस्थितौ चोक्तबाधैकरूपसंहारानवकाशः । अपरं च ब्रह्मविदः
- २० क्रममुक्तौ गन्तव्यो मार्गो ह्ययमुपदिश्यते । तत्तल्लोके तदानन्दानुभवश्चावश्यकः । तथा चोपासनभेदात् फलभेदस्यावश्यकत्वान्मार्गभेदोपि तथेति सर्वेष्वेकरूपफलप्रसञ्जक उपसंहारो न युक्तः । किञ्च । उपासने कर्मणि चोपसंहारः संमतः । मार्गस्तु नान्यतररूपोतो यस्योपासकस्य येन मार्गेण गमनं स मार्ग उपदिश्यत इति नोपसंहारो युक्तः । अविधेयत्वादपि
- २५ तथा । एतद्यथा तथा पुरस्तान्निरूपितम्—उपसंहारोर्थाभिदाद्विधिशेषवत्समाने च (ब्र. सू. ३।३।५) इत्यत्र । एवं सत्यर्चिशब्देनार्चिरुपलक्षितो मार्ग उच्यते । आदिपदेनान्ये सर्वे मार्गाः संगृह्यन्त इति नानुपपत्तिः

काचिदिति चेदत्र यदामः । अचिरादिभ्यं इत्युक्तं भवेत् त्वद्गीतिरेव चेद-
 भिषेता भवेत्तस्मान्नेवमित्यवधार्यते । अचिरादिनेत्येकवचनान्यथानुपपत्त्या
 मार्गस्थैकत्वमवश्यमुरीकार्यम् । एवं सति श्रुतिषु यावन्ति पर्वण्युक्तानि तानि
 सर्वाण्येकस्मिन्नेवाचिरादिमार्गे वर्तमानान्यपि यस्योपासकस्य यावत्पर्वभोगो
 ५ भावी तं प्रति तावत्पर्वोक्तिर्यस्य यावतां तेषां स न भावी तं प्रति न तदुक्ति-
 स्तद्भोगाभावादिति नानुपपन्नं किञ्चित् । ननु त्वयाप्यनुक्तानां पर्वणां तत्र
 स्थितिं वदतोपसंहार एवोक्तो भवति प्रापकत्वेनेति चेत् । स्यादेतदेवं यदि
 तस्यैव गन्तुर्भोगाय तदपि पर्वं तत्रोच्येत । न त्वेवं किंत्वेकवचनानुरो-
 धान्मार्गिक्ये निश्चिते यं प्रति यत्पर्वोच्यते तत्रत्र कण्ठोक्तमेवेति नोपसंहारा-
 १० पेक्षा । अग्रेन्यत्रोक्तानां पर्वणामुक्तस्थले संनिवेशोक्त्यापि सूत्रकारामिमत
 एक एव मार्ग इति ज्ञायते । श्रुती सर्वत्र पूर्वपरामर्शादपि तथा ४।३।१ ॥

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ४।३।२ ॥

छान्दोग्ये वायुर्न पठ्यते । कौपीतकिश्रुती तु—स एतं देवयानं पन्थानमा-
 पयायिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजा-
 १५ पतिलोकं स ब्रह्मलोकम् (कौ. १।३) इति वाय्वादयः श्रूयन्ते ।
 तत्रार्थिपोमेश्वभेदान्न विचारणीयमस्ति । वायुलोकं कस्माल्लोकाद्गच्छती-
 त्याकाङ्क्षायामाह । वायुमन्दादिति । अर्धिपोहरत्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्य-
 माणपक्षाद्यान् पडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्
 (छां. ५।१.०।२) इत्यत्र संवत्सरलोकात्पररताद्वायुलोको निवेशयितव्यस्तथा
 २० च संवत्सरलोकाद्वायुलोकं गच्छतीत्यर्थः । तत्र विनिगमकमाह । अवि-
 शेषविशेषाभ्यामिति ।

अत्रेदं ज्ञेयम् । अग्निहोत्रादिकर्मभिश्चित्तशुद्धावुपासनादिभिर्ज्ञानो-
 दये क्रममुक्त्यधिकारी हि तत्तल्लोकं गत्वा मुक्त्वान्ते ब्रह्म प्राप्नोति । कर्म
 त्वमिसाध्यं भूलोक एव च भवत्यत आदौ तवत्यो भोगस्ततस्तद्भुपरितन-
 २० लोकानां—पृथिवी दीक्षा तयाभिर्दीक्षया दीक्षितः । (तै. ब्रा. ३।७।७) यया
 पृथिव्यग्निमर्मा (आ. सू. १।१.३।५) इत्यादिश्रुतिभ्यो मूरमिषधाना भवत्यतो-
 चिराख्यमभिलोकमादौ गच्छति ।

ततः कर्मोपासनयोरहरादिसंवत्सरान्ते काले विहितत्वाच्च तत्र गत्वा भुङ्क्ते । तथा च संवत्सरान्तानां भूसंबन्धित्वेनाविशेषात्तन्मध्ये वायोर्न प्रवेशः । भूलोकादुपर्यन्तरिक्षलोकस्तदुपरि द्युलोकस्तथा च वायु-
 रन्तरिक्षस्याधिपतिः (तै. सं. ३।४।५) इति श्रुतेः सूर्यो दिवोधि-
 ५ पतिः (तै. सं. ३।४।५) इति श्रुतेस्तयोः पौर्वापर्ये विशेषो हेतुरस्ती-
 त्यादित्यलोकात् पूर्वमुक्त्वात्त्या भूलोकमध्यपातिसंवत्सरस्य परस्ताच्च वायुनिवेशयितव्य इत्यर्थः । ननु तेर्विषमभिसंभवन्त्यर्चिषोहरित्यादिश्रुति-
 रुक्तमुक्तमनुद्यानूयापादानत्वं वदन्ती पूर्वोत्तरयोरव्यवधानं सूचयतीति नोक्तमादरणीयमिति चेत् । सत्यम् । यस्योपासकस्य न वायुलोकभोगस्तं
 १० प्रति सोक्तिर्यस्य तु तद्भोगस्तस्योक्तरीतिर्मार्गिक्यादिति नानुपपत्तिः काचित् ।
 केचित्तु—स एनं देवयानं पन्थानमापयामिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकम् (कौ. १।३) इत्यविशेषेण वायुरुपदिश्यते । मिथः पौर्वापर्यप्रापकपदाभावात् । यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स
 १५ आदित्यमागच्छति (बृ. ५।१०।१) इति श्रुत्यादित्यात्पूर्वो वायुविशेषणो-
 पदिश्यत इत्यन्दादित्ययोरन्तराले निवेशयितव्य इत्यर्थं वदन्ति । स चिन्त्यते । यथा तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति विशेषोपदेश इत्युच्यते तथा स वरुणलोकमित्यत्रापि वक्तुं शक्यम् । न च स आदित्यमागच्छतीत्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् वायुलोकगतस्यैव
 २० पूर्वत्वात्तथेति वाच्यम् । अमिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकम् (कौ. १।३) इत्यत्रापि तुल्यत्वात् । किंचैवमिलोकानन्तरं वायुलोक इत्यपि वक्तुं शक्यमतो विद्वद्भिरुपेक्ष्योयम् । वाजसनेयिनस्तु मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम् (बृ. ६।२।१५) इति पठन्ति । तत्राप्या-
 दित्यात्पूर्वो देवलोकात्परो वायुर्ज्ञेयः । एकत्रादित्यात्पूर्ववे सिद्धे मार्गि-
 २५ क्यादन्यत्रापि तथात्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सूत्रकारेण तु छान्दोग्यश्रुत्य-
 पेक्षयोक्तं वायुमन्दादिति । एवं सति मासेभ्यः परस्ताद्वन्निवेशनं कार्यम् ।

न च वायुमन्दादिति सूत्रान्मार्गभेदापात्तिः । देवलोकस्यादित्याधिष्ठेयत्वे-
नादित्यमध्यपातित्वमभिप्रेत्य छन्दोगश्रुतिस्तथोक्तवती । तदनुसारेण व्यासो-
प्यतो नानुपपात्तिः ॥ ४।३।२ ॥

तद्धितोधि वरुणः संबन्धात् ॥ ४।३।३ ॥

५ आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युत् (छां. ४।१।५।५) इत्यत्र
पठितविद्युल्लोकात्परतो वरुणलोको निवेशनीयः । तत्र हेतुः । संबन्धात् ।
तद्धितोप्संबन्धित्वाद्वरुणस्य तत्पतित्वात्तथा ॥ ४।३।३ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ ४।३।४ ॥

स्पष्टमिदम् । अर्चिरादिपाठे विद्युदनन्तरं तत्पुरुषोमानवः स एतान्
१० ब्रह्म गमयति (छां. ४।१।५।५) इति पठ्यते । तत्र यस्योपासकस्य
वरुणादिलोकगमनापेक्षा नास्ति तमपेक्ष्येति ज्ञेयम् । मार्गव्यनियमम-
भिप्रेत्य सूत्रकारोन्यत्रोक्तानामन्येषामपि लोकानां तत्रैव निवेशन-
माह ॥ ४।३।४ ॥ १ ॥

२ आतिवाहिकाधिकरणम् ।

१५ आतिवाहिकास्तद्धित्वात् ॥ ४।३।५ ॥

विद्युदनन्तरं स तत्पुरुषोमानवः स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र
भवति संशयः । उक्तश्रुतेर्ममयित्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति निश्चीयते । स च विद्युद्-
नन्तरमेव पठ्यते । एवं सति यस्य वरुणादिलोकगमनं तस्य वचनाभावेन
गमयित्वापेक्षेर्ब्रह्मप्राप्तिर्भवति न वेति । तत्र वाचानिकस्य यावद्वचनत्वात्-
२० दभावेन सा न भवतीति प्राप्त आह । आतिवाहिका इति । एतदुक्तं
भवति । यस्योपासकस्य यावत्कलभोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्मादिनी तस्य ताव-
च्चद्भोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवत्यत एव कौपीतकीश्रुतौ प्रजापतिलोकानन्तरं
ब्रह्मलोकः पठ्यते । अन्यथा कृतसाधनवैयर्थ्यं तेषां ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वबो-

- धकश्रुतिविरोधश्च स्यात् । तथा च यत्रातिवाहिकश्रुतिर्नास्ति तत्राप्यातिवा-
हिको भगवदीय एव ब्रह्म प्रापयतीति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु बहव एव तादृशाः
सन्तीति ज्ञापनाय बहुवचनमत्रोक्तम् । तन्मध्ये कश्चनागत्यैक एव नयतीति
ज्ञापनाय श्रुतावेकवचनम् । तत्र हेतुस्तल्लिङ्गात् । तत्पुरुषोमानव इत्यत्र
५ ब्रह्मसंबन्धित्वं लिङ्गमुच्यते । तेनेदं ज्ञाप्यते यथा विद्याबलात् तत्तल्लोक-
प्राप्तिस्तथैव ब्रह्मप्राप्तिरपीति न किंतु भगवदीयपुरुषानुग्रहेणेवेति । न च
पूर्वपूर्वलोकाधिष्ठातृदेवा उत्तरोत्तरलोकं प्रत्यातिवाहिका यथा तथा ब्रह्म-
प्राप्त्यव्यवहितपूर्वलोकदेवा एव ब्रह्मप्रापका इति तत्पदेन स लोक एवो-
च्यत इति वाच्यम् । तदेतरलोकेषु तदकथनं यथा तथात्रापि न कथयेत् ।
- १० लोकाधिष्ठातृदेवानामातिवाहिकोक्तावर्चिलोकप्रापकातिवाहिकस्याभावात्
तत्प्राप्तिर्न स्यात् । तथा सति देवयानमार्ग एवोच्छिद्येत । अतो यथा
विद्याबलेनैवार्चिषः प्राप्तिस्तथेतेरेषामपीति बुध्यस्व । कस्यचिदल्पलोकगत्य-
नन्तरमेव ब्रह्मप्राप्तिः । कस्यचिद् बहुलोकगत्यनन्तरं सोच्यत इति ।
भोगभूमित्वमेव तेषामवगन्तव्यम् । सर्वेषां सर्वत्र गमने देवयानं पन्थानं
१५ वदन्त्याः श्रुतेः सामितत्कथनमनुपपन्नं स्यादत उपासनाभेदेन फलभेदं
ज्ञापयन्ती तथा वदतीति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ४।३।५ ॥

ननु तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीत्यादिश्रुतिभ्यो देवयानपथं
प्राप्तानां पुंसां ब्रह्मवित्त्वमवश्यं वाच्यम् । तेन सदोमुक्तौ संभवन्त्यां सत्यां
क्षयिष्णुत्वेन क्षुद्रानन्दत्वेन च हेयानां परमफलप्राप्तिविलम्बहेतूनामर्चिरा-
१० दिलोकानां कामना कुतो यतस्तद्धेतुभूतोपासनाः संभवन्ति । किंच ।
अर्चिरादिना तत्प्रथितेः (ब्र. सू. ४।३।१) इत्यत्र यदुक्तं ज्ञानमार्गायस्थ-
वार्चिरादिप्राप्तिर्न भक्तिमार्गायस्थेति तदप्यनुपपन्नम् । यत्कर्मभिर्यत्तपसा
ज्ञानवैराग्यतश्च यत् (भा. १।१।२ १।३२) इत्युपक्रम्य-सर्वं मद्भक्त्यो-
गेन मद्भक्तो लभतेजसा । स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथंचियदि वाञ्छति ॥
१५ (भा. १।१।२ १।३३) इति भगवद्वाक्याद्भक्तस्याप्येतद्वाञ्छाफले संभवतः ।
अन्यथा प्रभुर्न वदेत् । एवं सति भक्तिसुखं हित्वान्यत्र कामनायां
हेतुर्वाच्य इत्याकाङ्क्षायां तमाह ।

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ४।३।६ ॥

अत्रेदं ज्ञेयम् । देवयानः पन्था अपि भगवतैव सृष्टोस्ति । तथा चोक्तहेतुमिस्तत्र कस्यापि कामनाभावे तत्सृष्टिर्व्यर्था स्यादतो भगवानेव कांश्च व्यामोहयति ज्ञानिनो मर्यादामार्गीयमर्कांश्चातस्तत्कामनासिद्धेस्त-
 ५ रत्नलभोग इति । यच्चर्चिरादिमार्गीयान्तृणां देहवियोगेन संपिण्डितकरण-
 ग्रामत्वेनास्वातन्त्र्यं व्यामोहः । अर्चिरादीनां चाचेतनत्वेनास्वातन्त्र्यं
 व्यामोहः । कार्यकरणासामर्थ्यमिति यावत् । तेनार्चिराद्यधिष्ठातृदेवैर-
 तिवात्यन्त इति सिद्धमिति व्याख्यानम् । तत्र साधीयः । व्यामोहरान्द-
 स्यान्न्यथाज्ञानवाचकत्वेनासामर्थ्यावाचकत्वात् । तथा सत्यर्चिलोकमपि न
 १० प्राप्नुयात् । प्रापकामावादित्युक्तम् ॥ ४।३।६ ॥

ननु विद्युतो वरुणादिलोकप्राप्त्यनन्तरं यस्य ब्रह्मप्राप्तिस्तस्य तल्लोकसंबन्धी ब्रह्मप्रापकः पुरुषोऽत्युक्त स स्वत एव तत्प्राप्नोतीति संशय उचरं पठति ।

वेद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ४।३।७ ॥

१५ नहि ब्रह्मप्राप्तिर्विद्युल्लोकसंबन्धिपुरुषसामर्थ्येनोच्यते । किंतु ब्रह्मसंब-
 न्धितरसामर्थ्येन । तथा च स्थित एव लोकात्तत्प्राप्तिस्ततो ब्रह्मसंबन्धिपुरुषा-
 देव । एवं सति विद्युल्लोकात्तत्प्राप्ती यो ब्रह्मसंबन्धी पुरुषः प्रापक उक्तस्ते-
 नैव ततो वरुणादिलोकेभ्योपि ब्रह्मप्राप्तिस्तत्र हेतुमाह । तच्छ्रुतेः । तान्
 वेद्युतान्पुरुषोमानस इत्यत्र ब्रह्मलोकान् भ्रमयति (नृ. ६।२।१५) इति श्रुतेः ।
 २० अत्रेत्येति वचनात्त एव लोकाद् ब्रह्मप्राप्तिर्भविती तत्रैवागत्य ब्रह्म प्रापय-
 तीति गम्यते । श्रुतौ वेद्युतं लोकमागत्य तस्माद् ब्रह्मलोकान् भ्रमयतीत्युक्त-
 मिति स पुरुषो वेद्युत इत्युच्यते न तु तल्लोकवासित्वेन । तथा सत्येत्येति न
 वदेत् तत एव ब्रह्मप्रापणे । अत एव मानस इत्युक्तः । भगवन्मनसि भवत्य-
 र्थेन मां प्रापयत्विति तदैव प्रापयतीति तथा ।

२५ छान्दोग्ये त्वमानस इति पश्यते । तत्रालौकिकत्वं तदप्युक्तरूप-
 भवेति न कश्चिद्विशेषः । वाजसनेयके ब्रह्मलोकान्भ्रमयतीति पश्यते ।

छान्दोग्ये तु ब्रह्मेति । तत्रायं भावः । भक्तं तु वैकुण्ठलोकं नयति ते बहुविधा इति ब्रह्मलोकानित्युक्तम् । ज्ञानमार्गायं त्वक्षरं ब्रह्म प्रापयतीति ब्रह्मेत्युक्तम् । अत एवोभयव्यामोह उक्त आचार्येण ॥ ४।३।७ ॥ २ ॥

३ कार्याधिकरणम् ॥

५ अत्र सिद्धान्तदाढ्यार्थमुक्तमर्थं हस्तापिहितमिव कृत्वा वादरिमंतं पूर्वपक्षत्वेनाह ।

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ४।३।८ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयति (छां. ४।१.५।१) इत्यत्र ब्रह्मपदेनाविकृतं परमेव ब्रह्मोच्यते । उत कार्यरूपो ब्रह्मलोक इति भवति संशयः । ५ परस्य व्यापकत्वेन देशविशेषगमयित्रोरनपेक्षितयोरुक्तेः कार्यरूप एव स ब्रह्मपदेनोच्यत इति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । अस्य गत्युपपत्तेः । तस्य परिच्छिन्नत्वेन तत्स्थितिदेशं प्रत्यस्य गन्तुर्गतेरुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ४।३।८ ॥

१ विशेषितत्वाच्च ॥ ४।३।९ ॥

ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति १५ (बृ. ६।२।१५) इति श्रुतौ बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषिता लोकाः । गन्तारश्च दूरदेशगत्या विशेषिता इति न परं ब्रह्म तत् । किंतु कार्यभेदेत्यर्थः । लोकपदं तज्जन्यभोगपरम् । तेन तस्यैकत्वेपि विविधभोगज्ञापनाय बहुवचनं घटते ॥ ४।३।९ ॥

तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह ।

२० सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ४।३।१० ॥

तद्भ्योऽस्थितानां नान्यलोकव्यवधानं परमाप्तौ किंतु तत एवेति परब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्वेन व्यपदेशः कृतः । तुराब्दस्तु वस्तुतो ब्रह्मत्वं व्यवच्छिनत्ति ॥ ४।३।१० ॥

ननु—आब्रह्मभुवनल्लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन (मं. गी. ८।१६)

इति वाक्यात्ततः पुनरावर्तते । अत्र तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति पठ्यत
इति परमेवात्र ब्रह्मशब्देनोच्यत इति प्राप्त उत्तरं पठति ।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ४।३।११ ॥

ब्रह्मपसमाप्ती कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे सति तदध्यक्षेण चतुर्भू-
५ खेन ब्रह्मणा सहातो ब्रह्मणः सकारात्परमीश्वरं प्राप्नोत्यतोपुनरावृत्तिश्रु-
तिर्न विरुध्यते । अत्र प्रमाणमाह । अभिधानादिति । श्रुतो तथाभिधाना-
दित्यर्थः । सा तु—वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद् चतयः
शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे
(मुं. ३।२।६) इति । परान्तकाल इत्यत्र परशब्देन ब्रह्मणः पूर्ण-
१० मायुरुच्यते ॥ ४।३।११ ॥

उक्तेर्धे श्रुतिं प्रमाणत्वेनोक्त्वा स्मृतिमप्याह ।

स्मृतेश्च ॥ ४।३।१२ ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः
प्रविशन्ति परं पदम् इति स्मृत्यापि स एवार्थः प्रतिपाद्यते ॥ ४।३।१२ ॥

१५ अत्र सिद्धान्तमाह ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ४।३।१३ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयति (छां. ४।१।५।५) इत्ययं ब्रह्मपदेन
परंभव ब्रह्मोच्यते । इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः मुख्यत्वात् ।
बृहत्त्वादिधर्मविशिष्टं हि ब्रह्मपदेनोच्यते । ताडक् परमेव ब्रह्म भवतीति
२० मुख्या वृत्तिर्ब्रह्मपदस्य परस्मिन्नेवान्यत्र गौणी । तथा च मुख्यगौणयोर्मध्ये
मुख्यस्यैव बलिष्ठत्वात् तथा ॥ ४।३।१३ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४।३।१४ ॥

स एनं देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकभागच्छति स वायुलोकं स
वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् (कौ. १।३) इति
२५ कौपीनकिश्रुतेरमत्रादिलोकप्रानिवदविशेषेणैव प्रजापतिलोकप्राप्त्यनन्तरं

- ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति । न हि तत्र ब्रह्मलोकिरान्देन कार्यः स उच्यते इति वक्तुं शक्यम् । पार्थक्येन प्रजापतिलोकस्योक्तत्वात् । अपरं च ये चेभेरप्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेर्षिपमभिसंभवन्ति (छां. ५।१०।१) इति छान्दोग्यश्रुतिं विपर्ययकृत्य ह्यर्चिरादिना तत्प्रथितेः (ब्र. सू. ४।३।१)
- ५ इत्युपक्रम्याचार्येण कृतोन्यत्रार्चिःशब्दस्याभावात् । तत्र चान्ते ब्रह्म गमयतीत्युच्यते । तथा च छान्दोग्येनूकानामन्यधोकानां लोकानां मार्गक्यासिध्यर्थं तत्रैव संनिवेशो वायुमन्दात् । तद्धितोविवरुणः (ब्र. सू. ४।३।३) वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती (ब्र. सू. ४।३।४) इत्यन्तेनोक्तः । एवं सत्यादावर्चिषं ततोहस्ततः सितपक्षं ततः संवत्सरं ततो वायुं ततो
- १० देवलोकं तत आदित्यं ततश्चन्द्रमसं ततो विद्युतं ततो वरुणं तत इन्द्रं ततः प्रजापतिं ततश्चामानेवेन पुरुषेण ब्रह्मप्राप्तिरिति निर्णयः संपद्यते । एवं सति प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्यंब्रह्मलोकस्यासंभवात् तच्छ्रद्धापि भवितुं नार्हति यद्यपि तथापि व्यासोक्तमार्गक्यमभन्वानस्तथावददिति ज्ञायते । परंतु वेदार्थनिर्णयार्थमेव प्रवृत्तत्वाद् भगवदवतारत्वाच्च तदुक्त-
- १५ एव शास्त्रार्थ इति मन्तव्यम् । किंच स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् (कां. १।३) इत्यत्र ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वं तेनापि वाच्यं चेत् तद्विद्यन्तेनान्यत्रापि तथैव वाच्यम् । बाधकाभावात् ।

[ननु परस्य व्यापकत्वान्निर्विशेषत्वाच्च न गन्तव्यतोपपद्यते । जीवस्याप्यविद्योषाध्यवच्छिन्नतादशायां परब्रह्मणि गन्तृत्वासंभवात्तत्राशे च

२० वस्तुतोभिन्नत्वात् स्वरूपेणावस्थानमेव भवतीति न गन्तृत्वमप्युपपद्यते । तस्यैवाभावात् । जीवत्वदशायां तूपाध्यवच्छेदाद् गन्तृत्वं जीवस्यापरस्य ब्रह्मणश्चाविद्यकरूपनःभवत्वेन गन्तव्यता चोपपद्यते । उपासनाफलत्वात्तदस्य गमनस्योपास्यस्य च सगुणत्वेन तत्प्राप्तेरेवोचितत्वाच्च निर्गुणब्रह्मविद्यावतो गन्तृत्वासंभव इत्युक्तमता बादरिमतमेव सार्थायः । न च ब्रह्मपदस्य

२५ मुख्यार्थत्वमुक्तरित्यात्र संभवरयतोत्रामुख्यार्थत्वमेवानुसर्तव्यमिति चेत् । स्यादेतदेवं यद्योपाधिकमुपास्यरूपं जीवत्वं वा स्याद् न त्वेवम् । प्रकृतिनावत्त्वं हि प्रतिवेधनि (ब्र. सू. ३।१।२२) इत्यादिभिः तद्गुणसार-

त्वाच्च तदव्यपदेशः (ब्र. सू. २।३।२१) इत्याद्यधिकरणैः श्रुत्यर्थनि-
र्णयेन ब्रह्मणि विशेषाणामीपाधिकत्वरय जीवपुरुषोत्तमामेदस्य च
पुरस्तादेव निरस्तत्वात् । न च व्यापकत्वं गन्तव्यत्वे बाधकम् । प्रार-
ब्धभोगं विना तत्प्राप्त्यसंभवाद् यदा यत्र तद्भोगसमाप्तिस्तदा तत्र
५ तत्प्राप्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् ।]

किंच । उपास्परूपाणां सर्वेषां निर्गुणत्वमेवोपासकस्य । परं
सगुणत्वेन तत्चारतम्यात् फलतारतम्यम् । यस्तु भगवदनुग्रहेण प्राकृतगु-
णरहितोभूत् स निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्यते । तादृशस्थेव मुक्तिप्रकारद्व-
यमुक्तं सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन । न तस्मात्प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समव-
१० लीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मान्येति (बृ. ४।४।२२) इत्यादिश्रुतिस्तु प्रार-
ब्धरहितविषया । निर्गुणब्रह्मविद्यावतोपि प्रारब्धभोगस्तु त्वयापि वाच्यो-
न्यथा प्रवचनसंभेदेन ज्ञानमार्ग एवोच्छिद्येत । ते ब्रह्मलोके तु
परान्तकालि (मुं. ३।२।६) इति श्रुतिरपि परान्तकाल एव तेषां प्रार-
ब्धभोगसमाप्तिस्तद्विषयिणीति मन्तव्यम् । अन्यथा वेदान्तविज्ञानेत्याद्यु-
१५ क्तधर्मविशिष्टानां मुक्ती विलम्बो नापपद्यत इति दिक् ॥ ४।३।१४ ॥]

न च कार्यं प्रतिपत्त्यगिसंधिः ॥ ४।३।१५ ॥

अपि च—ब्रह्मविदामोति परम् (तै. २।१) इति संक्षेपेणोक्त्वा
तदुपाभ्यक्ता इति तद्विवरिकामृचं प्रस्तुत्य साक्षा । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
यो वेद निहितं गुहायाम् परमे व्योमन् । सांश्रुते सर्वान् कामान् सह
२० ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति । अत्रोपक्रमानुरोधेन परेणैव ब्रह्मणा
सह सर्वकामभोगलक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यत इति कार्यरूपे वस्तुमात्रे प्रतिप-
त्तिर्न कापि श्रुतेरभिधेतातोत्रापि परमेव ब्रह्मपदेनोच्यते । अगर्थस्त्वानन्द-
मयाधिकरणे प्रपञ्चित इति नात्रोक्तः ॥ ४।३।१५ ॥ ३ ॥

४ अप्रतीकाधिकरणम् ।

अप्रतीकालम्बनाच्चयतीति वादरायण उभयथा दोषात्त-

त्कतुश्च ॥ ४।३।१६ ॥

क्रममुक्त्याधिकारिणः प्रारब्धे भुक्त्वामानवेन पुरुषेण प्रापिताः पर-
 ५ मेव ब्रह्म प्राप्नुवन्तीति सिद्धम् । तत्रेदं संदिह्यते । आर्चिरादिलोकप्राप्तिर्ह्यु-
 पासनाविशेषफलम् । एवं सत्यमानवः पुरुषस्तान् सर्वान् ब्रह्म प्रापयत्युत
 काश्चिदेवेति । किमत्र युक्तम् । सर्वानेवेति । यतोर्चिरादिमार्गगताना-
 मन्ते ब्रह्मप्रापणार्थमेव स नियुक्तस्तोन्यथाकरणे हेत्वभावात्तथैव स
 कर्तति प्राप्ते ।

१० उच्यते । श्रुतौ ब्रह्मत्वेनैव सर्वत्रोपासनाया उक्तत्वादुपास्येषु भगव-
 दिभूतिरूपत्वेन शुद्धब्रह्मरूपेष्वप्यतथात्वं ज्ञात्वा श्रुतिर्ब्रह्मत्वोपासनायाः
 फलसाधनत्वं वदति । न तूपास्ये ब्रह्मतामपीति मन्वाना य उपासते ते
 प्रतीकालम्बना इत्युच्यन्ते । तथा च सत्यपि वेदविहितत्वेनोपासनायाः
 कृतत्वेन सफलत्वाद् तत्फलकत्वेनोपासकानामर्चिरादिलोकप्राप्तावपि तान-
 १५ मानवः पुरुषो ब्रह्म न प्रापयति । किंतु शुद्धब्रह्मत्वं ज्ञात्वा य उपासते
 तानेव ब्रह्म प्रापयतीति वादरायण आचार्यो मन्यते । तत्र हेतुमाह ।
 उभयथा दोषादिति । वस्तुतो यद्ब्रह्मरूपं तत्राब्रह्मत्वनिश्चय उपासनार्थं च
 ब्रह्मत्वेन भावनमेवमुभयथा करणे दोषः संपद्यत इति तस्य न ब्रह्म-
 प्राप्तावधिकारोस्तीति युक्तं तदनयनमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । असन्नेव
 १० स भवति । असद् ब्रह्मेति वेद चेत् (तै. २।६) इति । योन्यथा सन्त-
 मात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चरिणात्माप-
 हारिणा इति । एवं ज्ञानमार्गयिज्यवस्थामुक्त्वा भक्तिमार्गयस्यापि
 तामाह । तत्कतुश्चेति । सर्वं मद्भक्तियोगेन (भा. १।१।२ १।३३) इति वाक्यात्
 तस्योपासनापेक्षेति न प्रतीकादिसंभावना । तत्र कथंचियदि वाञ्छतीति

- वाक्यादिच्छामात्रेण तद्भोगकरणान्तरं प्राचीनभगवद्भजनलक्षणकतुश्च
नीयत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु भक्तस्यामानवपुमपेक्षाभावात् स्वयमेव ब्रह्मलोकान्
प्राप्नोतीति ज्ञापनाय प्रथमान्त उक्तः । ननु ब्रह्मणोधिकं न किञ्चिदस्ति ।
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते (श्वे. ६।८) इति श्रुतेः । एवं सति च्छान्दोग्ये
५ सनत्कुमारनारदसंवादे—स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते (छां. ७।१।१) इत्यां-
दिना नामवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनमुत्तरो-
त्तरं पूर्वस्मात् पूर्वस्माद् भूयस्त्वं शोच्यतेतो न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानां वक्तुं
शक्यमिति चेत् मैवम् । विभूतिरूपाणां नियतफलदातृत्वाद् येन रूपेणात्यफ-
लदानं तत्राधिकगुणप्राकट्ये प्रयोजनाभावात् तावन्मात्रगुणपकटनं येन रू-
१० पेण ततोधिकफलदानं तत्र ततोधिकगुणपकटनमिति पूर्वस्मादां विक्रयमुच्यते ।
एवमेव सर्वत्र । नियतफलदानं तु स्वतन्त्रेच्छत्वाद्द्वितीयादिरूपमिति नानुपपन्नं
किञ्चित् । प्रतिमादिष्वावाहनेन संनिहिते विभूतिरूपे तद्भावनं पूजामार्गं ।
भक्तिमार्गं तु भक्त्या तत्र प्रकटे तथा । गुरौ तु शाब्दे परे च निष्णातं
ब्रह्मणीति विशेषणवत्त्वेन भगवदावेशात् तत्र तद्भावनमिति सर्वमवदातम् ।
- १५ अपि च बादरिजैमिनिमतोक्त्यनन्तरं स्वमतोक्त्या तत्प्रमाणविषयत्वमत्रा-
पीत्यवगम्यते । तत्र च कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिपरब्रह्मप्राप्तिविषयत्वमुक्तं पूर्वोत्तर-
पक्षभेदेन । बादरिमतो सविशेषस्थैवोपास्यत्वाद्विशेषाणां चाविद्यकत्वादुपास-
नानां सर्वासां प्रतीकतद्रूपत्वमेव सिध्यति । एवं सत्यप्रतीकालम्बनान्न-
यतीति वदता व्यासेन बादरिमतानुसारिण उपासकरय न कस्यापि
२० ब्रह्मप्राप्तिरिति ज्ञाप्यते । वस्तुतस्तुपासनानामुपास्यस्वरूपज्ञानस्याप्यद्भु-
त्वात्तन्मतीयानामुत्तरीत्या तदभावेन निरद्भुत्वाद्दर्शनादिप्राप्तिरपि न
संभवति किं पुनर्ब्रह्मण इति निगूढाशयो व्यासस्य । एवं सति परमानावे-
वोपोद्बलकमुक्तं भवतीति सैव व्यासाभिमतेति सिद्धम् । ये तु प्रतीकेष्वब्र-
ह्मक्रतुत्वं वदन्तः पञ्चाभिपिद्यायास्तथात्वेपि वचनबलात् तद्वतो ब्रह्मप्राप्ति-
२५ रिति वदन्ति । तत्रेदमुच्यते । वचनं तु वस्तुसतः पदार्थस्य बोधकं
न तु कारकमतस्तच्चेद् बोधयति तदाप्रतीकालम्बनान्नयतीति व्यासो-

- क्त्यविरोधाय तत्राप्यप्रतीकत्वमूरीकार्यम् । अन्यथा पञ्चाग्निविद्या-
निरूपिकां श्रुतिं पश्यन्नेवं स न वदेत् । न चीत्सार्गिकं पक्षमाश्रित्य
तथोक्तमिति वाच्यम् । तस्य बाधकापनोद्यत्वाद्ब्रह्मचरस्य चोक्तन्या-
येनाबाधकत्वात् । यत्र ब्रह्मचरस्य बाधकत्वमुच्यते तत्र बाधबोधकत्वमेव ।
५ न तु तथात्वमित्युपेक्षणीयास्ते । ननु मनःप्रभृतीनां शुद्धब्रह्मत्वं-
मनो ब्रह्मोपास्ते इति वदेन्न तु प्रकारवाचीतिशब्दशिरस्कं ब्रह्म-
पदमत उपासनाप्रकारावच्छेदकत्वमेव ब्रह्मपदस्य न तु स्वरूपानिरूप-
कत्वमिति चेद् हन्तेदं शब्दार्थानवगमविजृम्भितमेव । यतो मन उपास्त्वे-
त्युक्त्वा तदुपासनाफलं यावन्मनोगतं तत्रास्य कामचारो भवतीति वदिष्यं-
१० स्तदुपासनाया एतत्फलसाधकत्वे प्रयोजकरूपाकाङ्क्षायामाह । मनो ब्रह्मेति ।
इति शब्दोत्र हेतुत्ववाची । तथा च यतो मनो ब्रह्मातो हेतोस्तदुपासनं
तादृक्फलसाधकमित्यर्थः । अत एव मनो हि ब्रह्म मन उपास्त्वेति पूर्व-
मुक्तम् । सर्वत्रैवमेव ज्ञेयम् ॥ ४।३।१६ ॥ ४ ॥

५ विशेषाधिकरणम् ।

१५ विशेषं च दर्शयति ॥ ४।३।१७ ॥

- सर्वाण्युपास्थानि रूपाणि ब्रह्मरूपाण्येवेति तदुपासकानां परप्राप्ति-
र्येवेति सिद्धम् । तत्रेदं चिन्त्यते । ज्ञानमार्गायाणां भक्तिमार्गायाणां चावि-
शेषेणैव परप्राप्तिरुक्त कश्चिद्विशेषोस्तीति । तत्रोभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वेना ।
विशेषेणैवं फलं भवतीति प्राप्ते प्रत्याह । विशेषं च श्रुतिर्दर्शयति ।
२० तौत्तरीयके पश्यते । ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१) इति गूढा-
भिसंधिना सामान्यत एतावदुक्त्वा गूढं तमुद्घाटयन्त्यतिगोप्यत्वमस्मि-
न्नर्थेनुभवेकवेद्यत्वं च ज्ञापयन्त्याह—तदेपाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान्
सह । ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति । तत्पूर्वोक्तं प्रतिपाद्यत्वेना-
२५ भिमुखीकृत्यपमृक्ता तदनुभवकर्तृभिरिति शेषः । ब्रह्मविदक्षरब्रह्मविदाप्नोति

- संनिध्यादक्षरमेवाप्नोति । एतावानर्थो यो वेदेत्यन्तयर्चोक्तः । अथ परमाप्नोतीत्यस्यार्थ उच्यते निहितमित्यादिना । अत एव मध्ये क्रियापद-
 मुभयसंबन्धित्वज्ञापकमुक्तम् । तत्प्राप्तिश्च मर्यादापुष्टिभेदेन द्वेषा । तत्रादौ
 मर्यादायामुच्यते । इहायमाशयो ज्ञेयः । नायमात्मा प्रवचनेन (मुं ३१२।
 ५ ३) इति श्रुत्या भगवद्वरणातिरिक्तसाधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्ते ।
 एवं सत्यक्षरब्रह्मज्ञानस्य तत्साधनत्व उच्यमाने तद्विरोधः स्यात् । तेनैव-
 मेतदर्थो निरूप्यते । ज्ञानमार्गीयाणामक्षरज्ञानेनाक्षरप्राप्तिस्तेषां तदैकपर्यव-
 सायित्वात् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् । तदुक्तं भगवद्गीतासु
 —एवं सततयुक्ता ये (भ. गी. १२।१) इति प्रश्ने—मय्यावेश्य मनो ये माम्
 १० (भ. गी. १२।२) ये त्वक्षरमनिर्देश्यम् । (भ. गी. १२।३) श्रीमामवते
 च—भक्त्याहमेकया ग्राह्यः (भा. ११।१४।२१) तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येत्यु-
 पक्रम्य—न ज्ञानं न च वेराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह (भा. ११।२०।३१)
 इत्यादिना । तथा च ब्रह्मविदं चेद्भगवान् वृणुते तदा मक्तिरुदेति । तत्र-
 चुरभावे सति स्वयं तद् हृदि प्रकटीभविष्णुः स्वस्थानभूतं व्यापिवैकुण्ठं
 १५ तद्गुहायां हृदयाकाशे प्रकटीकरोति तत् परमव्योमशब्देनोच्यते । अली-
 किकप्रयोगेण तस्यालौकिकत्वं ज्ञाप्यते । यथा स्वस्थापितं वस्त्ववश्यं
 दर्शनयोग्यं भवति तथात्र भगवानपीति ज्ञापनाय निहितमित्युक्तम् । तथा च
 परमाप्नोतीति पदविवृतिरूपत्वादस्य गुहायां परमे व्योम्नि निहितं यो वेद स
 नास्य प्राणा उत्कामन्तीहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मोपैति (वृ. ४।४।
 २० २२) इति श्रुत्युक्तरीत्या परमाप्नोतीत्यर्थः संपद्यते । अथ शुद्धपुष्टिमार्गेऽलीक-
 तस्य व्यवस्थामाह । सोऽशुते (तै. २।१) इत्यादिना । अत्रायमभिसंधिः ।
 यथा स्वयं प्रकटीभूय लोके लीलां करोति तथात्यनुग्रहवशात् स्वान्तः-
 स्थितमपि भक्तं प्रकटीकृत्य तत्क्षेहातिशयेन तद्वशः सन् स्वलीलारसा-
 नुभवं कारयतीति स भक्तो ब्रह्मणा परब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सर्वान्
 २५ कामान्भुत इति । चकाराहुक्ता श्रुतिः स्मृतयश्च संगृह्यन्ते । एवं सति

ज्ञानमार्गीयाणामक्षरप्राप्तिरेव । भक्तानामेव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम्
॥ ४।३।१७ ॥ ५ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४।३ ॥

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

१ संपद्याविर्भावाधिकरणम् ।

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ ४।४।१ ॥

ब्रह्माधिदाप्नोति परम् (तै. २।१) इत्युपक्रम्य—सोश्रुते सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति तैत्तिरीयके पठ्यते ।
१० तत्रेदं संदिह्यते । किमन्तःस्थित एवाश्रुते । उत पुनर्जन्म प्राप्नोति । तत्रा-
न्त्यस्त्वनुपपन्नः । न स पुनरावर्तते (का. २) तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति
(बृ. ६।२।१५) इत्यादि श्रुतिविरोधात् कर्माभावाच्चेति प्राप्ते प्रतिवदति ।
संपद्य ब्रह्म संपद्यापि स्थितस्य जीवस्य प्रभोरत्यनुग्रहवशाद् रूपात्मकम-
जनानेन्ददित्सायां तत्कृत आविर्भावो भवत्येव । भगवदधीनत्वज्ञापनायास्य
१५ तत्र कर्तृत्वं नोक्तम् । ननूक्तं—न स पुनरावर्तते (का. २) इत्यादिश्रुतिवि-
रोधः कर्माभावश्च बाधक इत्यत आह । स्वेनेति । स्वशब्दोत्र भगव-
द्वाची । तथा च भगवत्स्वरूपबलेनैवाविर्भाव इत्यर्थः । एवं सत्युक्तश्रुति-
र्मर्यादामार्गविषयिणीति न विरोध इति भावः । तेषामिह प्रपञ्चे न पुन-
२० रावृत्तिरस्तीति हि श्रुतिराह । लीलायाः प्रपञ्चातीतत्वात् तत्राविर्भावस्य
निषेधाविषयत्वादापि न विरोधः । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह । शब्दा-
दिति । सोश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति
श्रुतिः पुरुषोत्तमेन सह सर्वकामभोगं वदति । स च न विग्रहं विना
संभवतीति श्रुतिबलादेव तथा मन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४।४।१ ॥

अत्रोपक्रमे—ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१) इति वाक्येन परप्राप्ति-
लक्षणां मुक्तिं प्रतिज्ञाय हि तद्विवृतिरेव सोक्ष्ण इत्यादिना क्रियते । तेन
पृष्टिभार्गीयमुक्तिरूपत्वमेव तस्याशानस्य सिध्यत्यतोपि हेतोस्तदाविर्भावस्य
न लौकिकत्वं न चावृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ ४।४।२ ॥

५ आत्मा प्रकरणात् ॥ ४।४।३ ॥

ननु परस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वात्कामभोगस्य गुणसाध्यत्वात्सह ब्रह्मणे-
त्यत्र ब्रह्मपदं सगुणतत्परमतो न तस्य मुक्तिरूपत्वमित्यत आह । अत्र ब्रह्म-
पदेनात्मा व्यापको मायातद्गुणसंबन्धरहितो यः स एवोच्यते । कुतः । प्रकर-
णात् । ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१) इत्युपक्रम्य तत्पाठाद् गुणाती-
१० तस्यैवैतत्प्रकरणमिति तदेवात्र ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ ४।४।३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४।४।४ ॥

ननु—ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१) इति भिन्नं वाक्यम्
ऋग्भिन्नातो नैकं प्रकरणमिति सगुणमेव तत्र ब्रह्मपदेनोच्यत इत्याशङ्क्य
प्रतिवदति । पूर्ववाक्येन समविसर्गमेवैवमृक् पठिता न तु विभागेन ।
१५ कुतः । दृष्टत्वात् । ब्रह्मविदिति वाक्यानन्तरं तत्पूर्वोक्तमर्थं प्रतिपाद्यत्वेना-
भिमुखीकृत्यैवर्गुक्तेति श्रुतिर्दृश्यते । तदेवाभ्युक्तेति । तेन पूर्ववाक्योक्तार्थम-
धिकृत्यैवर्गुच्यत इति गुणातीतमेव तदत्र वाच्यमित्यर्थः ॥ ४।४।४।१ ॥

२ ब्राह्माधिकरणम् ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ४।४।५ ॥

२० पूर्वेण मुक्तो जीवो भगवदनुग्रहातिशयेच्छातो बहिराविर्भूतो गुणा-
तन्निन पुरुषोत्तमेनेव सह सर्वान् कामानभुत इति सिद्धम् । अथ तत्रैवेदं
विचार्यते । आविर्भूतो जीवः प्राकृतेन शरीरेण भुङ्क्त उताप्राच्यतेनेति । तत्र
भोगस्य लौकिकत्वे तदायतनस्यापि तादृशेनैव भवितव्यमिति मन्वानं
२५ मत्याह । ब्राह्मेण ब्रह्मसंबन्धिना ब्रह्मणा भगवतेव स्वभोगानुरूपतया
संपादितेन सत्यज्ञानानन्दात्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानभुत इति जैमिनि-

राचार्यो मनुते । तत्र हेतुरुपन्यासादिभ्य इति । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय तदर्थस्यैवोपन्यासोऽग्रिमयर्चा क्रियेत सोऽश्रुत इत्यादिना । तथा च परप्राप्तेर्मुक्तिरूपत्वात् पुष्टिमार्गाद्यायास्तस्या एवं-
 ५ रूपत्वादक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमायतनरूपत्वात्तदात्मकमेव शरीरं तस्य वक्तु-
 मुचितं न तु प्राकृतम् । एतद्बोधनायैवाग्नेजमयादीनि विभूतिरूपाण्युक्तानि ।
 मक्षशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन साधितं
 भवति । इदमेवादिपदेन बहुवचनेन च ज्ञाप्यते । एतदानन्दमयाधिकरणे
 प्रपञ्चितमतो नात्र पुनरुच्यते तत्र कर्मवादी जैमिनिरेवं मनुते तत्रान्येषामिव-
 मङ्गीकारे किमाश्चर्यमिति ज्ञापनाय तन्मतोपन्यासः कृतः ॥ ४।४।५ ॥

१० चितितन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ४।४।६ ॥

स यथा सैन्धवघनो नन्तरोबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे
 अयमात्मानन्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः (बृ. ४।५।१३) इति श्रुती
 घनपदेन ज्ञानात्मकविग्रहात्मत्वं ब्रह्मणो बोध्यते । अन्यथा न वदेत् ।
 प्रयोजनाभावात् । तथा च तादृशेन सह भोगकर्त्रा तादृशेनैव भाव्यमिति
 १५ चिति चिद्रूपे ब्रह्मणि तन्मात्रेण चिन्मात्रेण रूपेण कामान् भुङ्क्ते न तु
 विग्रहेण । श्रुती जीवस्य तथात्वस्थानुक्तेः । पूर्णानन्दत्वाद्भगवतस्तत्संब-
 न्धेन तदानन्दमनुभवतीत्यर्थः संपद्यते । चिदात्मत्वं जीवस्य यतो नैस-
 र्गिकमित्यौडुलोमिराचार्यो मनुते । अशरीरं वाव (छां. ८।१२।१)
 इति श्रुतिरेतादृशान्यविषयिणीति ज्ञेयम् । मुक्तिदशायां तदनुभवस्य
 २० भगवदिच्छाविषयत्वाभावात् तथा । तथा चैतदेतज्जातीयकानन्दानुभवोऽस्य
 भवत्विति भगवदिच्छैव श्रुती कामशब्देनोच्यते ॥ ४।४।६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ४।४।७ ॥

परमाचार्यो बादरायणस्तु नैवं मनुते । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्य-
 स्योपन्यास एवमपि विग्रहवच्चेनापि कृतो यतः । तथाहि । यो वेद
 २५ निहितं गुहायाम् (तै. २।१) इत्यत्र गुहाया उक्तत्वात्तस्या विग्रह
 एव संभवात् । किंच । प्रथमान्तोपस्थितत्वेन प्राप्नोतीत्युक्त्वा च ब्रह्मविदः

- परमाप्तौ स्वातन्त्र्यं ज्ञाप्यते । तदेव ब्रह्मणा सहेति पदेनोपन्यस्तम् । तेन ब्रह्मणोपि तत्समानक्रियावत्त्वं ज्ञाप्यते । परं त्वप्राधान्येन । तथा च भक्तस्यैव कामा वक्तुमुचितास्ते च न विग्रहं विना संभवन्ति । किञ्च । विपश्चितेति विशेषणेन विविधं पश्यच्चिद्रूपत्वमुच्यते । कामभोगोक्तिप्रस्तावं
- १ एतदुक्त्या तदुपयोग्येव सर्वं वाच्यम् । एवं सति भक्तविविधभावान् पश्यति स्वयंभोगचतुरश्वेत्युक्तं भवति । एतेनापि भक्तविग्रहः सिध्यति । ननु विग्रहस्यागन्तुकत्वेन लौकिकत्वादलौकिकेन ब्रह्मणा भोगो विरुद्ध इत्यत आह । पूर्वभावादिति । भक्तप्राप्तेः पूर्वमेव भगवद्विस्तितभोगानुरूप-विग्रहाणां सत्त्वाच्च विरोधः । किञ्च । उक्तश्रुतिसूत्रैः पुरुषोत्तमेन सह
- १० भक्तस्य कामभोगो निरूपितः । स यावतार्थेन विना नोपपद्यते तावान् स श्रुत्यभिमत इति मन्तव्यम् । तथा च ब्रह्मसंबन्धयोग्यानि शरीराणि नित्यानि सन्त्येव । यथानुग्रहो यस्मिन्जीवे स तादृशं तदाविश्य भगव-दानन्दमश्रुत इति सर्वमवदातम् ॥ ४।४।७ ॥

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ४।४।८ ॥

- १५ एवं परमाप्तिः केषांचिदेव भवति । तत्र हेत्वपेक्षायामाह । भजनानन्दं दातुं यमेव संकल्पविषयं करोति स एवैवं प्राप्नोतीति भगवत्संकल्प एव तत्र हेतुः । तत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । नायमात्मेत्युपक्रम्य—यमे-वैव वृणुते तेन लभ्यः (मुं. ३।२।३) इति श्रुतिः श्रूयतेतः स एवात्र हेतुः । श्रुतौ प्रवचनादिदोषः कृत इत्यत्राप्येवकार उक्तः । चकारात्तन्निर्तयेत-
- २० दनुरूपा परमार्तिः संगृह्यते ॥ ४।४।८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ४।४।९ ॥

- यतो हेतोः साधनं फलं चोक्तरीत्या स्वयमेव नान्योतो हेतो-स्तेषां हृदि साधनत्वेन फलत्वेन प्रभुरेव स्फुरति नान्यस्तेनानन्यास्ते । तेषामेवाधिपतिः पुरुषोत्तमः । अन्यत्राधिपत्यं विभूतिरूपैः करोत्यतः सर्व-

स्याधिपतिरिति श्रुतिरपि तदभिप्रायेणैवेति भावः । चकारात्—मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि (भा. १।४।६८) इति भगवद्वाक्यं संगृह्यते । अन्यथा सर्वज्ञस्याकुण्ठितज्ञानराक्तेरेवं कथनमयुक्तं स्यादतः पुष्टिमार्गेणुग्रहैकसाध्यः प्रमाणमार्गाद्विलक्षणस्तत्र विश्वासश्च तथेति सिद्धम् ॥ ४।४।१९ ॥

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ ४।४।१० ॥

मुक्तोपि जीवः पुष्टिमार्गेण्डीकृतो भगवदत्तं विग्रहं प्राप्य भजनानन्दं प्राप्नोतीति सिद्धम् । अत्र प्रत्यवतिष्ठते वादरिराचार्यो मुक्तस्य देहाद्यभावं मनुते । तत्र हेतुराह । ह्येवमिति । ब्रह्मविदो हि मुक्तिरुच्यते । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति (बृ. २।४।१४) इत्याद्युक्त्वा— यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्. (बृ. २।४।१४) इत्यादिना द्वितीयज्ञाननिषेधमाह ब्रह्मविदः श्रुतिः । तथा च तस्य कामभोगवार्ता दूरतरेति तदाक्षेप्यदेहोपि तथा ॥ ४।४।१० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ४।४।११ ॥

जैमिनिराचार्यस्तु मुक्तस्य पुंसो देहादेर्भावं सत्तां मन्यते । तत्र हेतुर्विकल्पेत्यादि । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्य तत्प्राप्तिसाधनत्वमुच्यते । नायमात्मा (मुं. ३।२।३) इति श्रुत्या तु वरणमात्रप्राप्यत्वम् । सोऽभुत इत्यादिना च परप्राप्त्युपन्यासः क्रियते । इहैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति (बृ. ४।४।२२) इति च पश्यते । एवं सति मिथो विरोधे तदभावायोक्तव्याख्यानरीत्या ज्ञानमार्गीयस्य ब्रह्मज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्तिः पुष्टिमार्गीयमुक्तस्य तु सोऽभुत इत्यनेनोक्ता परप्राप्तिरिति व्यवस्थितविकल्प एव श्रुत्यभिमत इति ज्ञायते । तेन नायमात्मेति श्रुतिः परप्राप्तिविषयिणी । इहैवेत्यादिश्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयविषयिणी मन्तव्यम् । एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविग्रहवत्त्वं निष्प्रत्युहं सिध्यति । तत् केन कं पश्येदित्यादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकी व्यवस्थामाह न तु तदुत्तरकालीनपरप्राप्तिसामयिकीमिति किमनुपपन्नम् ॥ ४।४।११ ॥

द्वादशाहवद्भयविधं वादरायणोतः ॥ ४।४।१२ ॥

ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनप्रयोजकं शरीरं शरीरस्वरय भूतजन्य-
त्वान्यान्वत्वात्तदभावेनाशरीररूपं तद्भोगायतनत्वेन शरीररूपमपीति वाद-
रायण आचार्यो मन्यते । अत्र हेतुरत इति । तथाविधश्रुतेरित्यर्थः ।

- ५ तथाहि । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युक्त्वा तत्स्वरूपमाह । यो वै भूमा
तत्सुखम् (छां. ७।२।३।१) इत्युपक्रम्याग्र उच्यते । यत्र नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा (छां. ७।२।४।१) इत्यनेन
केवलभावविषयत्वं पुरुषोत्तमलक्षणमुक्त्वा केवलभाववतो भक्तस्य विप्रयोग-
गतामयिकी व्यवस्थामाह स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात्स
१० पुरस्तात् (छां. ७।२।५।१) इत्यादिना । ततः— स वा एष एवं पश्य-
न्नेवं मन्यान एवं विजानन् (छां. ७।२।५।२) इति पूर्वावस्थामनूय
संयोगावस्थामाह । आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मनिन्दः
(छां. ७।२।५।२) इति वाक्येन सोऽभुत इति श्रुतिसंवादिनमर्थमुक्त्वा
भक्तस्वरूपमाह । तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्यानस्यैवं विजानत
१५ आत्मतः प्राणः (छां. ७।२।६।१) इत्युपक्रम्य—आत्मत एवेदं सर्वम्
(छां. ७।२।६।१) इति । तेनाशरीरत्वं सिध्यति । अव्ययप्रयोगेणाविकृतादेव
पुरुषोत्तमात्प्राणाद्याविर्भाव उच्यते । अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी । पूर्वं विर-
हदशायां प्राणादयो भगवत्येव लीना आसंस्ततस्तत्प्राकृत्ये तत एव
प्राणादयोपि संपन्ना इति तत्प्रातेर्निमित्तत्वं यतो विभूतिरूपाणामपि पुरु-
२० षोत्तमे लयो नानुपपन्नः । आत्मरतिरित्यादिना सोऽभुत इत्यनेन च
शरीरत्वम् । जैमिनिरुच्यत एव ब्राह्मेणेति मनुते । एकस्य विरुद्धोभयध-
र्मवन्त्वमन्वानं प्रति वैदिकं दृष्टान्तमाह । द्वादशाहवदिति । यः कामयेत
प्रजाप्येयेति स द्वादशरात्रेण यजेत (तै. सं. ७।२।१) इति चोदनया
द्विरात्रेण यजेत (तै. सं. ७।१।४) इत्यादिविद्यतकर्तृकत्वेनाहीनत्वं
२५ गम्यते । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः । य एवं विद्वांसः सन्नमुपयन्ति
(तै. सं. ७।५।१) इति श्रुत्या च सन्नत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते । एवमेव
द्वादशाहशरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मभिरभुत इति सन्नतुल्यत्वम् । वस्तुतो

भगवद्विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मत्वेनैकरूपत्वमतो द्वादशाहवदुमयाविधम् ।
सत्रे प्रत्येकं चेतनानां यजमानानां फलभागित्ववदत्रापि तादृग्भक्तदेहादी-
नामपि ब्रह्मात्मकत्वाच्चेतनत्वमेवेत्यप्यनेन दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते । अत एव
श्रीभागवते—देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् (भा. ७।१।३४)
५ इति गीयते ॥ ४।४।१२ ॥ २ ॥

३ तत्त्वभावाधिकरणम् ।

तत्त्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ ४।४।१३ ॥

अथेदं चिन्त्यते । भगवत्स्वरूपे प्राकृतशरीर इवावस्था दृश्यन्ते
तत्कालीनैः पुंभिरिति कथमप्राकृतत्वमुपपद्यत इति तत्रोपपत्तिमाह । तद्-
१० शनस्य वास्तववस्तुविषयकत्वव्यवच्छेदेन पूर्वपक्षव्युदासाय तुराब्दः । तत्
प्राकृततुल्यदर्शनमभावे तथात्वस्याभाव एव भवति । न तु तत्र प्राकृता
धर्माः सन्ति । नन्वविद्यमानानामर्थानां कथं दर्शनमुपपद्यत इत्यत आह ।
संध्यवदिति । स्वप्ने यथा वासनावशादविद्यमानानामप्यर्थानां भवति तथा
भगवदिच्छावशात्तत्रापि प्राकृततुल्यत्वदर्शनस्योपपत्तेर्न प्राकृतत्वं तत्र ज्ञेय-
१५ मित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन् संध्ये
स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोयं
परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति ।
स यत्रायं प्रस्वपिति (बृ. ४।३।९) इत्युपक्रम्य स्वयं विहृत्य स्वयं
निर्माथ स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भव-
२० ति—न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति (बृ. ४।३।१०)
इत्यादिरूपा । एवमेव भगवानासुराणां प्राकृतगुणे तमस्येव दुःखात्मके
लयं चिकीर्षुः स्वस्मिन् प्राकृतत्वबुद्धिसंपादनाय तादृशीमिव लीलां दर्श-
यत्यतो न प्राकृतत्वशङ्कागन्धोप्यत्र । अत एव भगवतोक्तम्—मामात्मपर-
देहेषु प्रद्विपन्तोभ्यसूयकाः (भ. गी. १६।१८) इत्युपक्रम्य—ततो यान्त्य-
२५ धमां गतिम् (भ. गी. १६।२०) इति । तेषामासुरत्वेन मुक्त्यनाधिका-
रित्वात् तथाकरणमतः सुदूकं संध्यवदुपपत्तेरिति ॥ ४।४।१३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ ४।४।१४ ॥

- लौकिकवद्भासमाने लीलापदार्थे यद्दर्शनं भक्तानां तच्च भावे विषये विद्यमाने सति भवति । अत्र दृष्टान्तमाह । जाग्रद्वत् । यथा मोहाभाववतः पुंसः सत एवार्थस्य दर्शनं तथेति । एताभ्यां सूत्राभ्यामेतदुक्तं भवति ।
- ५ सोऽभ्रुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति श्रुत्या भक्तकामपूर्णाय भगवान् लीलां करोतीति गम्यते । यद्दर्शनश्रवणस्मरणैर्भक्तानां दुःखं भवति तादृशीमपि तां करोतीति श्रूयते । यथा सांभयुद्धे मोहवचनानि । हस्तादायुधच्युतिः । प्रभासीयलीलां च । उकरतीत्या सोऽभ्रुत इति श्रुत्या परब्रह्मत्वमवगम्यते । उक्तलीलाया तद्द्वि-
 १० परीत्यं च । एवं सत्यं कश्चा वास्तवत्वमन्यस्या अवास्तवत्वं वाच्यम् । ते ते धामान्युष्मसि (तै. सं. १।३।६।१) विष्णोः कर्माणि पश्यत (तै. सं. १।३।६।२) तद्विष्णोः परमं पदम् (तै. सं. १।३।६।२) तद्वि-
 प्राप्ते विपन्यवः (ऋ. सं. १।२२।२१) इत्यादिश्रुतिभिः । सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ।
 १५ विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्व-
 मुपजीवति । पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् (म. ना. १।३।१) इत्यादिभिश्च शुद्धब्रह्मणस्तद्विपरीतदर्शनवश्यं हेतुर्वाच्यः । स त्वासुरव्या-
 मोहनमेवेति पूर्वसूत्रेणोपपादितः । भक्तेभ्यः स्वरूपानन्ददानाय-लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् (ब्र. सू. २।१।३३) इति न्यायेन या लीलाः करोति
 २० यथा रिङ्गणादिलीला भगवतो नैसर्गिकधर्मरूपानन्दात्मकत्वेन विद्यमाना एव ता भक्ताः पश्यन्तीति द्वितीयसूत्रेणोक्तम् । अत एव लीलाया अनेकरूपत्वाद् ब्रह्मणश्च श्रुती सैन्धवदृष्टान्तेनैकरसत्वनिरूपणाच्छुद्ध-
 ब्रह्मधर्मत्वं न संभवतीति शङ्कानिरासाय कैवल्यमित्युक्तम् ।

- साक्षी चेता कैवल्यो निर्गुणश्च (श्वे. ६।११) इत्यादि-
 २५ श्रुतिषु यान्यधर्मराहित्यलक्षणा केवलताका सा लीलात्मिकैव लीला-
 विशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म न कदाचित्प्रहितमित्यर्थः पर्यव-
 स्यति । तेन स्थग्यात्मकत्वं लीलायाः पर्यवस्यति तेन च नित्यत्वम् ।

एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् । अथवा लीलेव केवल्यं जीवानां मुक्तिरूपम्
तत्र प्रवेशः परमा मुक्तिरिति यावदित्यर्थः ॥ ४।४।१४ ॥ ३ ॥

४ प्रदीपाधिकरणम् ।

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ ४।४।१५ ॥

ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तत्रापि प्रधान-
भावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावतो भक्तस्यानुपपन्नमित्या-
शङ्कायां तत्रोपपत्तिमाह । नहि तदा नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यां
तथा भोक्तुं शक्तो भवति किंतु भगवांस्तास्मिन्नाविशाति यदा
तदायमपि तथैव भवतीति सर्वमुपपद्यते । एतदेवाह । प्रदीप-

वदिति । यथा प्राचीनः प्रकृतो दीपः स्नेहयुक्तायां वर्त्यामर्वाचीनायामाविष्टः
स्वसमानकार्यक्षमां तां करोति स्नेहाधीनस्थितिश्च भवति स्वयं
तथात्रापित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तथाहि दर्शयति श्रुतिः । भर्ता
संभ्रियमाणो विभर्ति । एको देवो बहुधा निविष्टः (तै. आ. ३।१४) इति ।
सर्वान् कामानित्युक्तत्वाद् यस्य कामस्य भोगो यथा निवेशे सति

तत्तथा तदा निवेश इति बहुधा निवेश उक्तः । अयं निवेशो नान्तर्या-
मिन्त्वेन तस्यैकधैव प्रवेशात् । निसर्गतः सर्वेषां जीवानां भगवान् भवत्येव
प्रभुर्यद्यपि तथापि यं स्वीयत्वेन वृणुते तस्य विवाहितः पतिरिव भर्ता
सन् वरणजस्नेहातिशयेन भक्तेनापि अभियमाणः सन् स भक्त इव स्वय-
मपि तं स्वस्मिन् विभर्ति । अत एव स्नेहराहित्येनायोगोलकादिकं विहाय

प्रदीपं दृष्टान्तमुक्तवान् व्यासः) अत एव देवपदमुक्तम् । स्वरूपानन्द-
दानाद्भावोद्दीपनात् पूतनादिमुक्तिदानेन स्वमाहात्म्यद्योतनाद्विकुण्ठादि-
स्थितेश्च । तदुक्तं निरुक्ते-दिवो दानाद्वा । दीपनाद्वा । द्योतनाद्वा ।
द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः (नि. ७।१५) इति । किंच भक्तानां
कामभोजनार्थं क्रीडाकरणात् क्रीडायामिव जयेच्छाकरणाद्भक्तैः सह व्यव-

हारकरणाद् भक्तेषु स्वमाहात्म्येच्छाद्योतनाद्-न पारयेहं (भा. १०।३२)
न न्वाहशी षण्यिर्नाम् (भा. १०।६०।५५) इत्यादिभिः स्तुतिकर-

णात् मरुत्प्रपत्तिदर्शनेन कालीयदमनादौ मोदकरणात् तेष्वेव मक्तिमद्-
करणात् ते स्वमेभि प्रियमेव पश्यन्तीति स्वमकरणात्तेषां कान्तिकरणादि-
च्छाकरणाद्वा तान्निकटे गमनादपि देवः । तदुक्तं धातुपाठे—दिवु क्रीडा-
विजिगीषान्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु (पा. धां. पां. दि. १)
५ इति । एवं सति युक्तमेव तेषां तथात्वमिति हिशब्देनाह ॥ ४१४१५ ॥

ननु—अस्थूलमनण्वहस्वम् (बृ. ३।८।८) इत्याद्यनन्तरं, पृथ्यते ।
न तदश्नोति कञ्चन । न तदश्नोति कश्चन (बृ. ३।८।८) इति । उक्त-
श्रुतौ च ब्रह्मणा सह जीवस्य भोग उच्यते । तथा च सगुणनिर्गुणभेदेन
विषयभेदोवश्यं वाच्यो विरोधपरिहारायेत्यत उचरं पठति ।

१० स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ ४१४१६ ॥

इहायमाशयः । प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो ब्रवीति च भूयः
(अ. सू. ३।२।२२) इत्याद्यधिकरणैः—परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च (खे. ६।८) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च प्राकृता
एव धर्मा निषिध्यन्ते ब्रह्मण्यप्राकृता एव बोध्यन्तेन्यथा तद्वोधनमेव न
१५ स्यान्निषेधकवाक्य एव तद्वोधनमपि न स्यात्—एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासनम्
(बृ. ३।८।९) इत्यादिरूपमतोचिन्त्यानन्तराक्षेर्भगवतः का वा कार्याक्ष-
मता यथा प्राकृतान् गुणानुरीकुर्यादतो निर्गुणमेव सदा सर्वत्र भगवद्रूप-
मिति मन्तव्यम् । एवं सति—तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा
उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं
२० ब्रह्मलोकं न विदन्ति (छां. ८।३।२) इति च्छान्दोग्यश्रुतेः प्रस्वापदशायां
न कश्चिद् ब्रह्माश्नोति तच्च न कंचनेति तद्विषयिणी निषेधिका श्रुतिः ।
ब्रह्मविदामोति परम् (ते. २।१) इति श्रुत्युक्तपरब्रह्मसाक्षिदशाविषयिणी
भोगबोधिका सेति न विरोधगन्धोपि । एतदेवाह । स्वाप्ययः प्रस्वापः ।
स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते (छां. ६।८।१) इति श्रुतेः । संप-
२५ तिर्ब्रह्मसंपत्तिरुक्तरीत्या पुष्टिमार्गीयो मोक्ष एतयोरन्यतरापेक्षमुभयश्रुत्युक्त-
मित्यर्थः । भगवत्कर्तृकभोगस्य लीलारूपत्वाद् तस्याश्च—लोकवद्गु लीला-

केवन्यम् (ब्र. सू. २।१।३३) इत्यत्र मुक्तित्वेन निरूपणात् तन्नाम्नेः
संपद्रूपत्वं युक्तरमिति हिशब्दार्थः ॥ ४।४।१६ ॥ ४ ॥

५ जगद्वापाराधिकरणम् ।

जगद्वापार्वर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ ४।४।१७ ॥

- ५ ब्रह्मणा सह भोगकरणं लौकिकव्यापारयुतमुत नेति संशये
तद्युतमिति पूर्वः पक्षस्तथा सति मुक्तित्वमद्वात् पूर्वोक्तमनुपपन्नमिति प्राप्त
आह । जगदित्यादि । पूर्वोक्तस्य जगत्संबन्धी लौकिको यो व्यापारः
कायवाङ्मनसां तद्वर्जं तद्राहितं भोगकरणम् । तत्र हेतू आह । प्रकरणा-
दसंनिहितत्वाच्चेति । ब्रह्मविदाप्रोति परमित्युपक्रमेण मुक्तिप्रकरणात् तत्र
१० लौकिकव्यापारोसंभावितः । किंच । लीलायाः कालमायायतीतत्वेन प्राकृतं
जगद् दूरतरमितोपि हेतोर्न तत्संभवः । कदाचिद्भोके लीलाप्रकटनेच्छायां
तदधिष्ठानत्वयोग्ये मथुरादिदेशेतिशुद्धे गोलके चक्षुरिन्द्रियमिव स्थाप-
यित्वा लीलां करोति । तदापि लीलामध्यपातिनां न लौकि-
कव्यापारसंभवः । न हि चक्षुरिन्द्रियं गोलककार्यं करोति न वा
१५ तन्नारो नश्यति । एतत्सर्वं—दिवीव चक्षुराततम् (ब्र. १।२२।
२०) इति श्रुतिव्याख्याने विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् । किंच
छान्दोग्ये—भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः (छां. ७।२।३।१)
इत्युक्तं भूमौ लक्षणमाह । यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद् विजानाति स भूमा (छां. ७।२।४।१) इति । अत्र
२० नान्यत् तत्र नान्यत् तत्रैव भावितार्थेति यदिन्द्रियव्यापारो निषिद्धस्त-
त्राप्यन्यत्रैकस्तेन भगवद्विषयकः स सिद्धो भवतीति जगद्वापाररा-
हित्यं सिद्धम् । तत्र तेन भगवत एव स्वतन्त्रं फलत्वमुक्तं भवति । न हि
सुखस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति ॥ ४।४।१७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डल

स्थोक्तेः ॥ ४।४।१८ ॥

- नन्वेतत्प्रकरण एव छान्दोग्ये पठ्यते । सर्वत्र हि पश्यति (छां. ७।२.६।२) इति सर्वविषयकप्रत्यक्षमुपदिश्यत इत्यन्यविषयव्यापाररा-
 ५ हित्यं नोपपद्यत इत्याशाङ्क्य समाधत्ते । आधिकारिकेत्यादिना । अत्रेद-
 मुच्यते । सोऽभुते (तै. २।१) लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् (ब्र. सू. २।१।३३)
 इत्यादिमिर्नित्यलीलामध्यपातित्वं तस्योच्यते । नान्यत् पश्यति (छां. ७।२.४।१) इत्यादिश्रुतिवशान्जगत्यापारवर्जं भोगकरणं पूर्वसूत्रेणोक्तम् ।
 अत्रेदं विचार्यते । नान्यत्पश्यतीति प्रकरण एव सर्वत्र ह पश्यति (छां. ७।२.६।२) इति सर्वविषयकं दर्शनमुच्यते तत् फलं पूर्वोक्तमुपपद्यत
 इति । किं च । एकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणाने-
 कलीलासंबन्धित्वं भवति । तच्च लीलानित्यतायां न घटते ।
 यतस्तत्तदेशतत्कालसंबन्धिनी सा नित्या । एवं सत्येकस्या-
 नेकरूपत्वं जीवरय न संभवतीति तन्नित्यत्वमपि न सिध्यतीति । तत्रोच्यते ।
 १५ श्रुतो सर्वपदेन न जगदुच्यते किंतु यस्यां यस्यां लीलायां देशकालभेदेन
 क्रियमाणायामधिकृतो य एको भक्तस्तस्यैव तावन्ति रूपाणि सन्ति
 तान्याधिकारिकार्णित्युच्यन्ते । तेषां मण्डलं समूहस्तत्र स्थितवस्तुमाद्य-
 मुच्यत इति नानुपपन्नं किंचित् । अत एवाग्रे पठ्यते । सर्वमाप्नोति सर्वशः
 (छां. ७।२.६।२) इति । स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति
 २० सप्तधा नवधा चैव पुनश्चेकादशः स्मृतः । शतं च दश चैकश्च सहस्राणि
 च विंशतिः (छां. ७।२.६।२) इति । यथा मण्डलवर्तिषु पुंसु नेकस्य
 प्राप्येन प्राधान्यं यत्तुं शक्यं तथैतेष्वपि रूपेष्विति ज्ञापनाय मण्डल-
 पदमुक्तम् ॥ ४।४।१८ ॥

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ ४।४।१९ ॥

- नन्वेवं सति श्वस्त्वद्देहमायास्य इति प्रमुणोक्ते तदाशया तस्त्वि-
तिनोपपद्यते । नित्यत्वाल्लीलायास्तस्य फालस्य तदागमनस्य च तदापि
वर्तमानत्वात् । तथा प्रभूक्तिरपि नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते । इह
भगवल्लीलाप्रकृतिस्तद्विरुद्धोर्थो विकार इत्युच्यते । तत्र न वर्तते तज्ज्ञानं
५ तादृशं च भवति यत्स्वरूपं प्रति तथा वदति तस्य स्वमेहे तदा भगव-
त्स्थितिज्ञानं न भवतीत्यर्थः । उपलक्षणं चैतदतो यदेराकालविशिष्टा
यादृशी या लीला तस्यास्तादृश्या एव तल्लीलामध्यपातिनो भक्तस्य ज्ञानं
नान्यविषयकमिति ज्ञेयम् । अत एव द्वितीयस्यापि मह्यं पूर्वमुक्तमासीत्ते-
नागत इत्येव ज्ञानं भवति । तदेव हि रसोदयोतो रसस्वरूपमध्यपातित्वा-
१० ल्लीलाया रसस्य च भगवदात्मकत्वाद्भगवद्रूपत्वेन सर्वमुपपद्यते लीलायाम् ।
अत्र प्रमाणमाह । तथाहि स्थितिमाहेति । सर्वमाप्नोति सर्वशः (छां.
७।२.६।२) इति श्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वशः सर्वैः प्रकारैः सर्वलीला-
रसमाप्नोतीति वदन्त्युक्तरीत्यैव लीलायां स्थितिमाहेत्यर्थः । अतो वस्त्वे-
वेदमलौकिकमीदृशमिति मन्तव्यं वैदिकैरिति भावः । अलौकिकेर्धे
१५ लौकिकरीत्यनुसरणं न युक्तं किं त्वलौकिकरीत्यनुसरणमेव युक्तमिति
हिशाब्देन चोत्पद्यते । एतेन रसो वै सः (तै. २।७) इति श्रुतेर्लीला-
विशिष्ट एव प्रमुस्तथेति तादृश एव परमफलमिति ज्ञापितं भवति
॥ ४।४।१९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥४।४।२० ॥

- न च लौकिकयुक्तिविरोधोत्र बाधकत्वेन मन्तव्यः किंतु साधकत्वेन ।
२० यतः प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती अपि लौकिकयुक्त्यप्रसारेणालौकिके भग-
वत्संबन्धिन्यर्थेन्यथाभावनं निषेधति । नैषा तर्केण मतिरापनेया (क.
१।२।९) । परास्य शक्तिर्विधेयं श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।
(श्वे. ६।८) अलौकिकास्तु ये मावा न ताम् तर्केण योजयेत् (म. भा.
भी. ५।१२) । श्रीभागवते च-न हि विरोध उभयं भवत्यपरिगणितगुण-
गण ईश्वरेणवगाह्यमाहात्म्येर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारममाणाभासकुतर्क-

- शास्त्रकलिलान्तःकरणाशयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर (भा. ६।९। ३६) इत्यादिवाक्यैरधिन्यायान्तशक्तिमत्त्वेन भगवत्स्वरूपस्यैव परमफलत्वं पददर्शयते । किंच । ता वां वास्तून्मुष्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि (ऋ.सं. २।२।२४) इति ।
५. ऋग्वेदे पठ्यते । किंचित्पाठभेदेन यजुःशाखायामपि । ता तानि वास्तूनि वां गोपीमाधवयोः संबन्धीनि गमध्वै प्रसादत्वेन प्राप्नुमुष्मसि कामयामहे तानि कानीत्याकाङ्क्षायां मूढाभिसंधिमुद्गाटयति यत्र श्रीगोकुले गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुपभृतयो वसन्तीति शेषः । ग्राम्यारण्यपशूपलक्षणार्थमुभयोरेव ग्रहणम् । अत्राह भूमाविव तदुरुगायस्य बहुगीयमानस्य वृष्णः
- १० मत्सेषु कामान् वर्पतीति वृषा तस्य पदं स्थानं वैकुण्ठं ततोपि परममधिकमत्र विचित्रलीलाकरणात् । भूरि यमुनापुलिननिकुञ्जगोवर्धनादिरूपत्वेन बहुरूपम् । तथा च तत्रत्यानि तानि कामयामह इति वाक्यार्थः संपद्यते । एतेन लीलासंबन्धिवस्तूनां यत्र फलत्वेन बहुरूपप्रार्थनं तत्र तल्लीलाकर्तुः परमफलत्वे किं वाच्यमित्यारायो ज्ञाप्यते । अथ ह वाव तव महिमामृत-
- १५ समुद्रविश्रुषा सङ्कलीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतमुखेन विरमारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासाः परमभागवताः (भा. ६।९।३९) इति श्रीभागवते । एतेनापि कैमुतिकन्यायेन प्रभोरेव स्वतः पुरुषार्थत्वं ज्ञाप्यते । फलप्रकरणत्वात्तदेवाचार्यतात्पर्यविषय इति ज्ञायते ॥ ४।४।२० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ ४।४।२१ ॥

- २० इतोपि हेतोः पुरुषोत्तमस्वरूपमेव परमं फलमिति ज्ञायते । यतः सौश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति श्रुती भक्तसाम्यमुच्यते । तच्च पुरुषोत्तम एव संभवति । यतः सख्यं दत्त्वा तत्कृतात्मनिवेदनमङ्गीकुर्वन्नतिकरणः स्वस्वरूपानन्दमनुभावयंरतं प्रधानीकरोति । अन्यथा भक्तो न भवितुं न शक्नुयात् । युक्तं चैतत् । प्राप्तं फलं
- २५ स्वाधीनं भवत्येवान्यथा फलत्वमेव न स्यात् । तथा चास्माल्लिङ्गादपि

प्रमोरेव परमफलत्वं सिध्यति । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते (श्वे. ६।८) इति श्रुतिविरोधपरिहाराय मात्रपदम् । न चात्र कामभोगस्य फलत्वं शङ्कनीयम् । आप्नोति परमित्येतद्राकृतिरूपत्वात् स्वरूपानुभवरूपत्वाद् भोगस्य । अनुभूयमानस्यैव हि सुखस्य लोके पुरुषार्थत्वोक्तेः

५ ॥ ४।४।२१ ॥

एवं भगवतः स्वतः पुरुषार्थरूपत्वमुक्त्वा कर्मफलभोगान्तरमावृत्तिवदत्राप्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायोत्तरं पठति ।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ४।४।२२ ॥

- अनावृत्तिर्भक्तानां ज्ञानिनां चोच्यते । तत्र मानं शब्दः । सच
 १० तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति (छां. ८।६।६) । न तेषां पुनरावृत्तिरेतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते (छां. ४।१।५।६) । ब्रह्म-
 लोकमभिसंपद्यते । न च पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१) इत्यादिरूपस्तु
 ज्ञानिनां तामाह । न हि भक्तानां नाड्यादिप्रयुक्तममृतात्वम् । तस्मान्म-
 ५ अक्षियुक्तस्य योगिनो वै मंदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो
 १५ भवेदिह (भा. १।१।२०।३१) इत्यादिवाक्येभ्यः । किंतु यमेवेति श्रुते-
 ५ वर्णमात्रलभ्यः पुरुषोत्तमः । एवं साति ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१)
 इति श्रुतेर्विरोधपरिहारपूर्वकोक्तव्याख्यानरीत्या भक्तस्य परं ब्रह्म प्राप्तस्य
 निर्देपित्वादावृत्तिहेत्वभावात् प्रपञ्चेनावृत्तिः संभवति । तादृशं प्रतीश्वरे-
 च्छापि न तथा भवितुमर्हति । ये दारागारपुत्राणप्राणान् वित्तमिमं परम् ।
 २० हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे (भा. ९।४।६५) इति
 भगवद्वाक्यात् परमाप्तिरूपत्वाच्च भोगस्य न नाशसंभावना । किंच यत्रै-
 कस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेनानेकविधलीलासंबन्धित्वेपि तत्तल्लीला-
 संबन्धित्वमनश्वरमुच्यते तत्र सर्वथा तदभावः कथं वक्तुं शक्यो
 ब्रह्मणापि । अपरं च । कालसाध्यो हि नश्वरः स्याद् न हि पुरुषोत्तमे-
 २५ कालः प्रभावितुं शक्नोति । न यत्र कालानिमिषां परः प्रभुः । (भा. २।२।१७)

इत्यादिवाक्येभ्यः । तथा च ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोरनावृत्तौ तुल्य-
 त्वेपि फलप्राप्ती वैलक्षण्यात् । पूर्ववाक्येन भक्तानामाहानावृत्ति-
 मुत्तरवाक्येन ज्ञानिनामिति ज्ञायते । न च फलप्रकरणान्तेनावृत्त्युक्तेः
 संसारामाव एव जीवस्य परमं फलमित्याचार्याभिप्रायो ज्ञायत इति
 ५ वाच्यम् । ब्रह्मविदः परमातिं फलत्वेनोक्त्वा तत्स्वरूपस्य सर्वकाममोग-
 स्त्वेन श्रुत्या निरूपणात् स च स्वस्वाधिकारानुसारेण निवेदितार्थाद्दीकार-
 रूप एवेति ज्ञेयम् । तेन स एव परमं फलमनावृत्तिस्त्वार्थिकी । परं
 त्वावृत्तौ संभवत्यां परमफलत्वं नोपपद्यत इति ज्ञानदुर्बलराङ्गानिरासायेय-
 मुक्ता । पुष्टिमार्गीयभक्तविशेषमवर्तकनिवर्तकवेणुशब्दाद्भयवन्निकटगतवना-
 १० वृत्तिः पूर्वोक्ता । मर्यादामार्गीयाणां वेदरूपान्छब्दान्दुकसाधनादनावृत्तिं
 द्वितीयेनेत्यपि तात्पर्यविषयः श्रियोर्थो ज्ञेयः । तथा सति परमफलमग्रे
 स्वत एव भावीति भाव इत्यलं विस्तरेण ॥ ४९॥२२ ॥ ५ ॥

जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।

तदन्यदिति ये माहुरासुरांस्तानहो भुधाः ॥ ५८ ॥

१५ नानामतध्वान्तविनाशनक्षमो

वेदान्तहृत्पद्मेविकासने पट्टः ।

आविष्कृतोयं भुवि भाष्यभास्करो

मुधा भुधा घायत नान्यवर्त्मसु ॥ ५९ ॥

पुरन्दरमदोद्भवमचुरष्टिसंपीडित-

२० स्वकीयवरगोकुलावनपरायणो लीलया ।

स्मितामृतसुष्टिभिः परिपुपोप तान्यो गिरिं

दधार च स एव हि श्रुतिशिरःसु संराजते ॥ ६० ॥

16- नामामतेत्यादिश्लोकवर्णं M. A. पुस्तकयोर्नास्ति (ग्रन्थशरीरे) ग्रन्थ-
 समाप्त्यनन्तरं तु M. पुस्तके श्लोकद्वयं A पुस्तके श्लोकवर्णं च वर्तते ।
 प्रकाशनाख्यालता तु व्याख्याताः भवे श्लोकाः ।
 D पुस्तकेपि ग्रन्थाद्विधेर्मी श्लोकाः ।

16-C reads सिद्धान्त for इन्द्र ।

श्रीकृष्णकृपयैवाहं सिद्धान्तो हृदि भासते ।

तेनाधिकं वरीवर्ति न वक्तव्यं हरेर्गुणाम् ॥ ६१ ॥

भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ।

निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥ ६२ ॥

- ५ इति श्रीमद्वेदान्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४१४ ॥

समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकारिकाः ।

	पृ०
साङ्गोध्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च बोधकोः ॥	१
निःसंदिग्धं तदर्थार्थं लोकवद्वयाकृतेः स्फुटाः ॥	१
अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥	२
तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः ॥	२
सदेहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ॥	३
विरुद्धशास्त्रसंभेदादङ्गैश्चाशयनिश्चयः ॥	३
तस्मात्सूत्रानुसारेण फलव्यः सर्वनिर्णयः ॥	३
अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्मध्यमश्च तथादिमः ॥	३
असंदिग्धेषु वेदार्थे स्पूणाखननवन्मतः ॥	३
मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥	३
संदेहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ॥	८
क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती संदिद्येते परस्थिते ॥	८
संस्पृत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तृ व वृद्धत् ॥	९
वेदेन बोधितं तद्धि नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥	९
नहि श्रुतिविरोधोस्ति कल्पोपि न विरुध्यते ॥	९
सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवद् बृहत् ॥	९
साधनं च फलं चैव सर्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् ॥	१३
न प्रवर्तयितुं शक्या तथा चेन्नरको न हि ॥	१३
प्रवर्तकस्तु सर्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ॥	१४
यत्र एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥	१४
सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ॥	१४
मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्रवणानुष्ठुतो ॥	१४
ऋनिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थे च संमतः ॥	१४

	पृ.
एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ॥	१६
बन्धोस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः ॥	१६
ज्ञापनार्थे प्रमाणानि संनिकर्षादिमार्गतः ॥	१८
सर्वथाविषयेवाच्येव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥	१८
एवंविचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्ब्रह्माधिपे ॥	३४
आनन्दमयतानन्दसंदोहायावधार्यते ॥	३४
पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ॥	४६
अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नीधापि मूर्धमु ॥	४६
संदेहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ॥	५९
जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाक्येपि न क्षतिः ॥	५९
बाधकानां बलिष्ठत्वात्साधकानामभावतः ॥	७३
आधारधर्मा बाधेरन्निति पादोभिधीयते ॥	७३
यस्मिन्नित्यादिवाक्ये च वाक्यार्थः सर्वबाधितः ॥	७३
अर्थात्मकरणाच्छिङ्गादिति पूर्वं विचार्यते ॥	७३
ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥	९१
कठबल्लीविचारेण निश्चिता द्यधिकारिणः ॥	९५
वाक्यान्तरं च तत्रत्यं चिन्त्यते प्रलयावधि ॥	९५
ब्रह्मधर्माश्च ये केचित्सिद्धा युक्त्यापि साधिताः ॥	९६
निर्णायकास्ततोप्यन्ये चत्वारोत्र निरूपिताः ॥	९६
संदिग्धानां पदार्यानां पौर्वापर्येण निर्णयः ॥	१०१
न तु संदिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ॥	१०१

	पृ.
वेदोक्तादणुमात्रेपि विपरीतं तु यद्भवेत् ॥	१३७
तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभयं मूलतो मृषा ॥	१३७
अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ॥	१३९
नित्यापरिच्छिन्नतर्नां प्राकट्यं चेति सा त्रिधा ॥	१३९
व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥	१५०
आनन्दाशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥	१५०
प्रतीयेरन्परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥	१५०
विष्कलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः ॥	१५४
सर्वतःपाणिपादान्तात्सर्वतोक्षिशिरोमुखत्वात् ॥	१५४
निरिन्द्रियात्स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ॥	१५५
सदंशेन जडाः पूर्वं चिदंशेनेतरे अपि ॥	१५५
अन्यधर्मतिरोभावान्मूलेच्छातोस्वतन्त्रिणः ॥	१५५
सर्वोपनिषदां सिद्धो हाविरोधे समन्वयः ॥	१६७
कथं बोधकता तासां सा तृतीये विचार्यते ॥	१६७
एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहेव वा ॥	१६७
एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥	१६७
ससाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ॥	१६७
केवले वा यथायोगे प्रथमं तद्विचार्यते ॥	१६७
विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ॥	१६७
अधिकारे ततः सिद्धा विषयावष्टतिस्ततः ॥	१६७
अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहृतिः ॥	१६७
बहिर्ङ्गविचारेण कर्मणामिति सा द्विधा ॥	१६७
फलतः साधनेभ्यश्च प्रमेयाच्च प्रमाणतः ॥	२०१
विचारेणावृहत् तच्चेत्कोन्यः साधयितुं क्षमः ॥	२०१

॥ श्रीमद्विद्वलेश्वरकारिकाः ॥

भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो वादरायणः ॥	२९७
मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमैः ॥	२९७
समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद्यदि ॥	३०१
तस्याग्रिमव्यवस्था या साच तुर्यं विविच्यते ॥	३०१
जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ॥	३०१
अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव न चान्यथा ॥	३०१
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविप्लवम् ॥	३०१
वदन्ति शास्त्रनाशाय सद्भिः शोच्याश्च येनु तान् ॥	३०१
ब्रह्मविद्वमनाभावः शतांशेनापि चेद्भवेत् ॥	३०१
शास्त्रमेतदृथा जातं सर्वमूत्रविनाशतः ॥	३०१
स्वाप्ययस्य च संपत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ॥	३०१
अन्यथा न श्रुतेरर्थः स्याच्चेव्यासो वदेन्न किम् ॥	३०१
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ॥	३०१
सा सुषुप्तिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्यथा मतिः ॥	३०१
अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ॥	३०१
आवृत्तिः श्रवणादीनां नवकृत्योपदेशतः ॥	३०१
दर्शनार्थत्वतो लिङ्गादपि ग्रीह्यवघातवत् ॥	३०१
आवृत्तिः श्रवणादीनामात्मेति स्याद् दृढा मतिः ॥	३०१
आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि बोध्यते ॥	३०१
प्रतीकोपासनादीनां नैवंभावो हि जायते ॥	३०१
आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्निशिष्यते ॥	३०१
आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥	३०१

	शु.
मनने च निदिध्यासे विशेषश्चोच्यतेधुना ॥	३०१
आसनादिपङ्क्तैस्तु चित्त श्रौतार्थ एव हि ॥	३०१
धारयेदायतेरेवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥	३०२
धर्माधर्मभयं तस्य नास्त्येवेति विनिश्चयः	३०२
अग्निहोत्रादिकं कार्यं संन्यासः फल एव हि ॥	३०२
पोढा चेत्पुरुषो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेत् ॥	३०२
एतावान्प्रथमे पादे निर्णयः सूत्रकृतकृतः ॥	३०२
द्वितीये त्रियमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥	३०२
लिङ्गस्यापि शरीरस्य नाड्योत्क्रान्तिरिहोच्यते ॥	३०२
दिनायनकृतो नास्य विशेषोस्तीति चोच्यते ॥	३०२
तृतीये क्रममुक्तौ यो मार्गो यस्य श्रुतेर्मतः ॥	३०२
तन्निर्दारान्यमार्गाणामप्राप्यत्वं च वर्ण्यते ॥	३०२
गन्तव्यं च परं ब्रह्म कार्यो लोकास्तु नेति च ॥	३०२
तुरीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते ॥	३०२
शभोरैव फलत्वं तन्निर्दोषत्वं च वर्ण्यते ॥	३०२
लीलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वं च ततोखिलम् ॥	३०२
जानीत परमं तत्त्वं यश्चोदीत्संगलालितम् ॥	३६१
तदन्यदिति ये प्राहुरासुरास्तानहो बुधाः ॥	३६१
नानामतध्वान्तविनाशनक्षमो	
वेदान्तहृत्पद्मविकासने पदुः ।	
आचिफ्रुतोयं श्रुति भाष्यभास्करो	
मुधा बुधा धावत नान्यवर्त्मसु ॥	३६१
पुरन्दरमदोद्भवमचुरवृष्टिसंपीडित-	
स्वकीयवरगोकुलावनपरायणो लीलया ।	
स्मितामृतमुष्टिभिः परिपुपोष तान्यो गिरिं	
दधार च स एव हि श्रुतिशिरामु संराजते ॥	३६१

श्रीकृष्णकृपयैवायं सिद्धान्तो हृदि भासते ।

तेनाधिकं वरीवर्ति न वक्तव्यं हरेर्नृणाम् ॥

३६२

भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ॥

निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥

३६२

॥ आचार्याणां कारिकाः समाप्ताः ॥

थीः

अधिकरणानां सूचीपत्रम् ।

अ. पा. अ.

	६.
११११ जिज्ञासाधिकरणम् ...	१
१११२ जन्माद्यधिकरणम् ...	८
१११३ समन्वयाधिकरणम् ...	१२
१११४ ईक्षत्यधिकरणम् ...	१७
१११५ आनन्दमयाधिकरणम् ...	२२
१११६ अन्तस्तद्धर्माधिकरणम् ...	३९
१११७ तल्लिङ्गाधिकरणम् ...	४२
१११८ अतिदेशाधिकरणम् ...	४३
१११९ ज्योतिश्रवणाधिकरणम् ...	४३
११११० अनुगमाधिकरणम् ...	४६
११२१ सर्वत्रपसिद्धोपदेशाधिकरणम् ...	५१
११२२ शब्दविशेषाधिकरणम् ...	५५
११२३ अत्ता चराचराधिकरणम् ...	५७
११२४ गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणम् ...	५८
११२५ अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ...	६०
११२६ अन्तर्याम्याधिकरणम् ...	६३
११२७ अदृश्यत्वाधिकरणम् ...	६५
११२८ वैश्वानराधिकरणम् ...	६७
११३१ द्युम्नायायतनाधिकरणम् ...	७३
११३२ भूमाधिकरणम् ...	७६
११३३ अक्षराधिकरणम् ...	७७
११३४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ...	७९
११३५ दहराधिकरणम् ...	७९
११३६ अनुकृत्यधिकरणम् ...	८५

अ. पा. अ.

			पृ.
१।३।७	शब्दादेव प्रमिताधिकरणम्	...	८६
१।३।८	तदुपर्यर्पीत्यधिकरणम् ✓	...	८७
१।३।९	शुगस्येत्यधिकरणम्	९३
१।३।१०	कम्पनाधिकरणम्	९५
१।३।११	ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्	...	९६
१।३।१२	अर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम्	...	९७
१।३।१३	सुपुप्त्युत्क्रान्त्योरित्याधिकरणम्	...	९७
१।४।१	अनुमानिकाधिकरणम्	...	१००
१।४।२	चमसवदित्यधिकरणम्	...	१०४
१।४।३	न संख्योपसंग्रहाधिकरणम्	...	१०६
१।४।४	यथाव्यपदिष्टाधिकरणम्	...	१०८
१।४।५	समाकर्षाधिकरणम्	१०९
१।४।६	जगद्वाचित्वाधिकरणम्	...	११०
१।४।७	वाक्यान्वयाधिकरणम्	...	११३
१।४।८	प्रकृतिश्चेत्यधिकरणम्	...	११६
२।१।१	रमृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्यधिकरणम्	...	१२०
२।१।२	इतरेषामित्यधिकरणम्	...	१२१
२।१।३	एतेन योग इत्यधिगम्	...	१२१
२।१।४	न विलक्षणत्वाधिकरणम्	...	१२१
२।१।५	असादिति चैः षेकरणम्	...	१२२
२।१।६	एतेनेत्यधिकरणम्	१२३
२।१।७	भोक्त्रापत्तेरित्यधिकरणम् ✓	...	१२३
२।१।८	तदनन्यत्वाधिकरणम् ✓	...	१२४
२।१।९	असद्व्यपदेशाधिकरणम्	...	१२५
२।१।१०	इतरव्यपदेशाधिकरणम्	...	१२६
२।१।११	उपसंहारदर्शनाधिकरणम्	...	१२६
२।१।१२	सर्वोपेताधिकरणम्	१२८
२।२।१	रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम्	...	१२९

अ. पा., अ.		पृ.
२।२।२	पुरुषाश्मवादित्यधिकरणम्	१३१
२।२।३	महद्दीर्घवद्धेत्यधिकरणम्	१३२
२।२।४	समुदाय उभयहेतुकैपीत्यधिकरणम्	१३३
२।२।५	नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम्	१३५
२।२।६	नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम्	१३६
२।२।७	पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम्	१३७
२।२।८	उपपत्त्यसंभवादित्यधिकरणम्	१३८
२।३।१	न वियदित्यधिकरणम्	१३३
२।३।२	एतेन मातरिश्वेत्यधिकरणम्	१४१
२।३।३	असंभवाधिकरणम्	१४२
२।३।४	तेजोत इत्यधिकरणम्	१४२
२।३।५	आप इत्यधिकरणम्	१४३
२।३।६	पृथिव्यधिकारेत्यधिकरणम्	१४३
२।३।७	तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणम्	१४४
२।३।८	विपर्ययेणेत्यधिकरणम्	१४४
२।३।९	अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम्	१४४
२।३।१०	नात्मा श्रुतेरित्यधिकरणम्	१४५
२।३।११	ज्ञोत एवेत्यधिकरणम् ✓	१४६
२।३।१२	उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्याधिकरणम् ✓	१४६
२।३।१३	तद्गुणसारत्वाधिकरणम् ✓	१४९
२।३।१४	कर्ता शास्त्रार्थवच्चादित्यधिकरणम् ✓	१५१
२।३।१५	पराशु तच्छ्रुतेरित्याधिकरणम् ✓	१५२
२।३।१६	अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् ✓	१५४
२।४।१	तथा प्राणा इत्यधिकरणम् ✓	१५८
२।४।२	हस्तादय इत्यधिकरणम्	१५९
२।४।३	अणवश्चेत्यधिकरणम्	१६०
२।४।४	श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणम्	१६०

अ. प. अ.

पृ.

२।४।५	चक्षुरादिवचित्यधिकरणम् ...	१६०
२।४।६	ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्वित्यधिकरणम् ✓	१६२
२।४।७	प्राणवतेत्यधिकरणम् ...	१६२
२।४।८	तदिन्द्रियाणि तद्यपदेशादित्यधिकरणम् ...	१६३
२।४।९	संज्ञामूर्तिकल्पमिस्त्वित्यधिकरणम् ...	१६४
२।४।१०	मांसादिभौमित्यधिकरणम्	१६५
३।१।१	तदन्तरप्रतिपत्तावित्यधिकरणम् ...	१६७
३।१।२	कृतात्पर्याधिकरणम् ...	१७३
३।१।३	अनिटादिकारिणामित्यधिकरणम्	१७५
३।१।४	विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम्	१७७
३।१।५	शब्दावरोधाधिकरणम् ...	१७९
३।१।६	अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ...	१८०
३।१।७	रेतःसिग्धिकरणम् ...	१८१
३।१।८	योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ...	१८२
३।२।१	संध्याधिकरणम् ✓ ...	१८२
३।२।२	तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम् ...	१८६
३।२।३	अतः प्रबोध इत्यधिकरणम् ...	१८७
३।२।४	उभयलिङ्गाधिकरणम् ✓	१८९
३।२।५	अरूपवेदेव हीत्यधिकरणम् ...	१९१
३।२।६	अम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणम् ...	१९४
३।२।७	तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणम् ...	१९६
३।२।८	प्रकाशादिवचेत्यधिकरणम् ...	१९७
३।२।९	प्रकाशाश्रयवद्वेत्यधिकरणम् ...	१९९
३।२।१०	परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम् ...	२००
३।२।११	फलमत इत्यधिकरणम् ..	२०४
३।३।१	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ✓	२०६
३।३।२	आत्मगृहीत्यधिकरणम् ...	२२०
३।३।३	कार्याख्यानाधिकरणम् ...	२२१

अ. पा. अ.		पृ.
३३१४	पुरुषविद्यायामित्यधिकरणम्	२२६
३३१५	वेधायधिकरणम्	२२७
३३१६	संपरायाधिकरणम्	२३१
३३१७	गतेरर्थवच्चमित्यधिकरणम्	२३३
३३१८	उपपन्नाधिकरणम्	२३६
३३१९	अनियमाधिकरणम्	२३७
३३१९०	आधिकारिकाधिकरणम्	२३९
३३१९१	अक्षराधियामित्यधिकरणम्	२४०
३३१९२	अन्तरा भूतग्रामवदित्यधिकरणम्	२४३
३३१९३	सैव हीत्यधिकरणम्	२४६
३३१९४	आवरादित्याधिकरणम्	२४७
३३१९५	तन्निर्धारणाधिकरणम्	२४८
३३१९६	प्रदानवदित्याधिकरणम्	२४९
३३१९७	लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्	२५१
३३१९८	व्यतिरेकाधिकरणम्	२६०
३३१९९	भूम्न इत्यधिकरणम्	२६३
३३२००	नाना शब्दादिभेदादित्यधिकरणम्	२६५
३३२०१	विकल्प इत्यधिकरणम्	२६५
३३२०२	काम्यास्तित्यधिकरणम्	२६५
३३२०३	अङ्गेष्वित्यधिकरणम्	२६६
३३२०४	समाहाराधिकरणम्	२६६
३३२०५	न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम्	२६७
३४११	पुरुषार्थोति इत्यधिकरणम्	२६८
३४१२	सर्वापेक्षेत्यधिकरणम्	२८५
३४१३	विहितत्वाच्चाश्रमकर्मेत्यधिकरणम्	२८९
३४१४	तद्भूतस्येत्यधिकरणम्	२९२
३४१५	न चाधिकारिकमित्यधिकरणम्	२९३

अ. पा. अ.

पृ.

३।४।६	बहिस्तूभयथेत्यधिकरणम्	२९४
३।४।७	सहकार्यन्तराधिकरणम्	२९७
३।४।८	गृहिणोपसंहार इत्यधिकरणम्	२९७
३।४।९	एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम्	३००
४।१।१	आवृत्त्याधिकरणम्	३०१
४।१।२	आत्माधिकरणम्	३०४
४।१।३	आदित्याद्याधिकरणम्	३०७
४।१।४	यत्रैकाग्रताधिकरणम्	३०९
४।१।५	आ प्रायणाधिकरणम्	३०९
४।१।६	तदधिगमाधिकरणम्	३१०
४।१।७	अतोऽन्याधिकरणम्	३१३
४।२।१	वाङ्मनाधिकरणम्	३१६
४।२।२	भूताधिकरणम्	३१९
४।२।३	समानाधिकरणम्	३२२
४।२।४	अविभागाधिकरणम्	३२७
४।२।५	तदोक्तोधिकरणम्	३२७
४।२।६	रश्म्यधिकरणम्	३२८
४।२।७	निश्चयधिकरणम्	३२९
४।३।१	अर्चिराद्यधिकरणम्	३३०
४।३।२	आतिवाहिकाधिकरणम्	३३५
४।३।३	कार्याधिकरणम्	३३८
४।३।४	अप्रतीकाधिकरणम्	३४२
४।३।५	विशेषाधिकरणम्	३४४
४।४।१	संपद्याविर्भावाधिकरणम्	३४६
४।४।२	ब्राह्माधिकरणम्	३४७
४।४।३	तत्त्वभावाधिकरणम्	३५२
४।४।४	प्रदीपाधिकरणम्	३५४
४।४।५	जगद्भाषाराधिकरणम्	३५६

श्रीमद्बालभार्यापाठानुसारतः श्रीमद्वाद्रायणप्रणीत-
ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमः ।

पृ.

अ

पृ.

अंशो नानाव्ययदेशादन्वया चारि दाश-
कितपादिन्वयार्थवत् एके ... १५४
अक्षरान्वाच न दोषस्तथाहि दशैयनि १६१
अक्षरार्थान्त्वयोधः सामान्यतद्वाचा-
भावाभ्यामौपस दवत्तदुक्तम् ... २४०
अक्षरमन्वयान्तधृतेः ... ७७
अभिज्ञेप्रदि तु सत्कार्यायैव तद्दर्शनात् १११
अभ्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाकत्वात् १७०
अत्राप्यद्वास्तु न शानाच्छ हि
मनिवेद्य ... २६२
अद्वित्वानुपपत्तेश्च ... १३१
अद्भ्येषु यथाश्रयभावाः ... २६६
अवच्छिन्नं चापेक्ष्य ... ३०९
अणवश्च ... १६०
अणुश्च ... १६१
अत एव निरयत्वम् ... ९०
अत एव च सर्वोपपत्तु ... ११०
अत एव चार्थान्वाचान्यनपेक्षा ... २०५
अत एव चानन्याधिपतिः ... ३०९
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ... १९३
अत एव न देवता भूतं च ... ७०
अत एव प्राणः ... ४३
अतः प्रयोशोसमात् ... १०७
अतश्चापनेवि दक्षिणे ... १२९
अतस्त्विदतरज्ज्यायोऽदिक्र. १५ ... २९१
अनिदेशाच्च ... २५३
अनोमस्तेन तथा हि दिङ्गम् ... १९०

अतोन्वाति होकेयामुभयोः ... ३१३
अत्ता चत्तरमङ्गत्वात् ... ५७
अथातो महानिहासा ... १
अद्वयत्वादिगुणक्री धर्मैकैः ... ६५
अदृष्टानियमान् ... १५७
अधिकं तु भेदनिर्देशान् ... १२६
अधिकोपदेशात्तु पादरायणरथैर्ब
तद्दर्शनात् ... २७१
अधिष्ठानानुवर्ततेश्च ... १३०
अप्ययतमान्यतः ... २७३
अनभिधवं च दार्शयि ... २९०
अनवस्थितेरेकंभवाच्च नेतः ... ६२
अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदवधिः ३१२
अनाविष्कृत्यन्वयान् ... २९९
अनापृप्तिः शब्दादानापृप्तिः शब्दात् ३६०
अनियमः सर्वातानावरोधः शब्दा-
नुमानान्ध्याम् ... ३३७
अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ... १७५
अमुकनेस्तरय च ... ८५
अनुष्ठापविहारो देहसंयन्वाज्यवीतिरा-
दिवत् ... १५६
अनुपपत्तेषु न शारीरः ... ५४
अनुबन्धादिभ्यः मङ्गान्तरुभक्तवत्तद्-
दृष्टं च तदुक्तम् ... २५६
अनुष्ठेवं चादरायणः साम्बधुनेः ... २७०
अनुसूत्रेवांशुतिः ... ७१
अनुसूत्रेश्च ... १३५
अनेन सर्वगतयनायामशब्दादिभ्यः २०३
अन्तर उच्यतेः ... ६०

	पृ.		पृ.
अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः...	२९१	अभिमानिभ्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्	१२१
अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः	२९३	अभिप्रयोजकत्वित्वात्परत्वं...	७१
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्विज्ञादिति		अभिसंध्यादिष्वपि चैवम्...	१५७
चेन्नाविशेषात्	१२४	अभ्युपगमेऽर्थाभावात्	१३०
अन्तर्याम्यधिदेशादिषु तद्भ्रमंभ्यपदेशात्	१३	अभ्युपगम्यदृष्टान्तु न तथात्वम्	१९४
अन्तवस्त्वमसर्वज्ञता वा	१३८	अद्वयत्वे हि तत्प्रधानत्वात्	१९१
अन्तस्त्वद्भ्रमपदेशात्	४०	अर्चिरादिना तत्प्रयित्तेः	३३०
अन्वयावस्थितेश्चोभयवित्पदाद्विशेषः	१३७	मभंकोकस्त्वात्त्रयपदेशाच्च नेति चेन्न	"
अन्वयाभावाच्च न नृणादिवत्	१३०	निचाट्यात्वादेवं व्योमवच्च	५६
अन्वयात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्	२१५	अत्युत्तेरिति चेत्तदुक्तम्	८५
अन्वयानुमितौ च इत्यधिक्येणाम्	१३१	अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमा-	
अन्वयाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशा-		दृदि हि	१४८
स्तत्त्वं	२४४	अवस्थितेति काशकन्तः	११५
अन्वयावस्थावृत्तेश्च	७८	अविमगेन दृष्टत्वात्	३४७
अन्वयाधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात्	१८०	अविमगो वचनान्	३२७
अन्वयार्थं तु जौमितिः प्रशङ्क्याख्याना-		अविरोधव्यन्दनवत्	१४८
भ्यामपि धेवमेके	११२	अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्	१८१
अन्वयार्थश्च परामर्शः	८४	अस्मादिवच्च तदनुपपत्तिः	१३६
अन्वयादिति चेत्यथाद्वयार्थान्	२११	अभ्युत्तरवादिति चेन्नेत्यादिकाणि प्रनृतिः	१७१
आपरिचयद्वयान्तमनयोश्च	१३३	असति प्रतिज्ञोपरोधो योगसदमन्यथा	१३४
अपि सप्त	१७७	असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्	१२२
अपि स्मर्यते	८६	असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरण	
अपि स्मर्यते	१५५	वाक्योपात्	१२५
अपि स्मर्यते	२८८	असंनतेत्यात्यतिक्रमः	१५६
अपि स्मर्यते	२९१	असंभवस्तु सतोनुपपत्तेः	१४२
अपि चैवमेके	११०	असार्वाधिकी	२७३
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्	११६	अस्ति तु	१४०
अपीतो तद्भ्रमसद्भ्रमसमञ्जसम्	१२२	अस्मिन्नस्य च तयोर्गं शास्ति	३७
अप्रतीकात्म्यत्वात्प्रतीति बाह्यरायण		अस्येव चोपपत्तेरप्या	३२४
उभयपथादोपात्तकृतुश्च	३४२	आ	
अवाधाच्च	२८८	आकाशास्तद्विज्ञात्	४२
अपार्थं बाह्यरिहाह हेवम्	३५६	आकाशो चाविशेषात्	११४
अभिधेयोपदेशाच्च	११७	आफ शोथान्त्वगत्वादिभ्यापदेशात्	६७

	पृ.		पृ.
आचारदर्शनात्	२६६	इतरेषां चानुपलब्धेः	१२७
आतिशयिकारुतलिङ्गात्	३३५	इयदात्मनत्वात्	२४३
आत्मरुतेः परिणामात्	११७	ई	
आत्मगृहीतिरितरवदुत्तमात्	२२०	ईक्षतिकर्मव्यपदेशास्तः	७६
आत्मनि चैवं विचिन्नाश्च हि	१२७	ईक्षतेनेतिशब्दम्	१८
आत्मशब्दात्	२२०	उ	
आत्मा मकरणात्	३४७	उत्कमिष्यत एवंभावादिःसौदुलोमिः	११५
आत्मेति नृपगच्छन्ति पादपन्ति च	३०४	उत्क्रान्तिगत्यागतत्वात्	१४६
आदृशदुलोपः	२४७	उत्तराचेदाविभूतध्वन्यास्तु	८४
आदिःवादिमतपश्चाद् उपपत्तेः	३०७	उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधत्वात्	१३३
आप्यानाथ प्रयोगात्मात्वात्	२१६	उत्पत्त्यसंभवात्	१३८
आनन्दमयोपाद्यात्	२३	उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः	१३५
आनन्दादव्यः प्रधानस्य	२१८	उपदेशभेदात्प्रोति चेन्नोभयपरिमज्जव्यपिरो-	
आनन्दस्यमिति चेन्न तद्वैकल्यात्	१७४	पात्	४५
आनुमानिकमत्वेकैवामिति चेन्न शरीर-		उपपत्तेभ्यः	२०३
रूपकनिवस्तगृह्णितेर्दशवति च	१००	उपपत्त्ये चाप्युपलभ्यते च	१२६
आपः	१४३	उपपन्नस्तद्व्यवहारार्थोपलब्धेर्लोकानत्	२३६
आ प्रापणाच्चयापि हि दृश्यम्	३०६	उपपूर्वमपि लोके भावमज्ञानवत्तदुक्तम्	२१४
आभास एव च	१५६	उपपत्तौ च	२७६
आत्मनन्ति चैनमहिम्नम्	७२	उपलब्धिबन्धनियमः	१५२
आदिःज्वलित्योदुलोपिस्तस्मै हि परि-		उपलब्ध्याःसंज्ञान्ते चेन्न क्षीरवद्धि	१२६
क्रान्तये	२१५	उपसंज्ञारोधाभेदाद्विधियेववत् समाने च	२१४
आगृह्णितस्तदुपदेशात्	३०२	उपस्थितेतरतद्भवनात्	२४८
आसीनः संभवान्	३०६	उपादानात्	१५१
आङ् च सम्प्राप्तम्	१९२	उपपत्त्यापि च दोषात्	१३६
		उपपत्त्या च दोषात्	१३४
		उपपत्त्यापि न कर्मान्मनदमायः	१३२
		उपपत्त्यपदेशात्सिद्धिःकुण्डलवत्	१९८
		उपपत्त्यामोहात्तन्निर्देः	३३७
		ऊ	
		ऊर्ध्वनिःसु च शब्दे हि	२७६
		ए	
		एक आत्मनः शरीरे भावात्	२५६

	पृ.		पृ.
एतेन मानश्रिया व्याख्यातः ...	१४२	कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवशब्दकोपो वा	१२७
एतेन योगः प्रत्युक्तः	१२१	क्षणिकत्वाच्च	१३६
एतेन शिष्टपरिग्रहा अत्रि व्याख्याताः	१२३	क्षत्रियत्वावगतेऽत्रोत्तरत्र चैत्रधेन लिङ्गात्	१३
एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	११९	ग	
एवं चान्नाकारन्त्यम्	१३७	गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च	८१
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदव-		गतितामान्यत्	२१
स्थावधृतेः	३००	गतेरर्थवच्चमुपयथान्यथाहि विगोः	२३३
एवमप्युपस्थासत्पूर्वभावाद्विरोधं पाद-		गुणसाधारण्यश्रुतेश्च	२६५
रायणः	३४८	गुणाट्टालोकवत्	१४८
घे		गृहं प्रविष्टवात्मानौ हि तद्वशनात्...	५८
ऐहिकमध्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्वशनात्	२९९	गौगश्रेष्ठात्मशब्दात्	१९
क		गौण्यसंभवात्	१४०
कम्पनात्	९५	"	१५८
करणवच्चेत्र भोगादिभ्यः ...	१३८	च	
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	१५१	चक्षुः(ादिपशु तःसहसिष्टादिभ्यः	१६०
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च	५४	चमस्यद्विविशेषात्... ..	१०४
कल्पनोपदेशाच्च मन्वादिषद्विगोः	१०६	परणादिति चेतोपलक्षणाथेति कारणा-	
कामकारेण चैके	२७५	जिनिः	१७४
कामाच्च नानुमानापेक्षा	३७	चरापरप्यथाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भक्त-	
कामादीनरत्र तत्र चायतनादिभ्यः	२४६	स्तद्रावभावितात्	१४५
काम्यास्तु पथाकामं समुच्चोपेयन्न वा पूर्व-		चिनितन्मात्रेण तदात्मत्वादिष्योऽुलोमिः	३४८
हेवभावात्	२६५	छ	
कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाभ्यप-		छन्दत उभयापिगोधात्	२३३
द्विष्टेकेः	१८८	छन्दोभिधानात्नेति चेतन्न तथा चेतोर्षण-	
कार्यं चादिरस्य गन्तुपत्तेः ...	३३८	निगदात्तथाहि दर्शनम्	८४
कार्यत्वात्पूर्वम्	२२१	ज	
कार्यायनेतदध्यक्षेण सानः परमभि		जगद्भावित्वात्	११०
धात्वात्	३३९	जगद्भावापरवर्गं मकरणादसंनिहितत्वाच्च	३५६
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितवृत्तिविद्वानैववर्गा-		जन्मापरय यतः शास्त्रयोनित्वान्...	८
दिभ्यः	१५४	जीवमुरुयमाणलिङ्गान्नेति चेतदुद्भवा-	
कृतान्यथेनुशासनाद्विद्वान्निर्वायेनम-		रुधात्म्	१११
नेर्व च	१७३	जवमुरुयमाण इति चेतोऽप्यावासात्त्रे-	
कृतभावात्तु गृहीणोपसंहारः ...	२९७	विष्यादाश्चिन्तनादिह तयोर्गान्...	४९

	पृ.		पृ.
ज्ञेयत्वावचनाय	१०३	तद्वैकोपजातं तत्र काचित्कागो विद्या-	
ज्ञेय एव	१०६	कामधर्मावच्छेपगायनुस्मृतियोगाच्च	
ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामनतात्...	१६१	शार्दूलगुह्योतः शानाधिकया ...	३२१
ज्योतिरुपकृतास्तु तथा ह्यभाष्यत एकै	१०५	तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्	१४६
ज्योतिर्दर्शनात्	९६	तद्गुणव्यपदेशाच्च	३५
ज्योतिश्चणामिधानात्	४३	तद्गुणवत् तान्द्रावो ज्योतिरेरपि नियमान-	
ज्योतिरपि भावाय	९२	द्रुपाभावेभ्यः	२९२
ज्योतिरपैरेवामसत्यन्ते	१०८	तद्गुणो विधानात्	२७०
त		तन्निर्वाणानियमस्तद्गुह्येः पृथग्यमति-	
तद्विद्विद्याणि तद्व्यपदेशाद्वन्त्र श्रेयान्	१६३	बन्धाः फलम्	२४८
तद्गुह्येः	२७०	तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	२०
तद्विनोपिबन्धनः संवन्धात्	३३५	तन्ममः प्राण उत्तारात्	३१८
तच्च समन्वयात्	१३	तच्च भवे संव्यपदुपत्तोः	३५२
तत्पूर्वकत्वाद्वाच्यः	१५८	तत्कामनिष्ठानाद्यव्यन्धानुमेयमिति	
तत्प्राप्त्युतेश्च	१५८	चेद्वैकल्यविविशेषात्	१२३
तत्प्राप्ति च तद्गुह्यत्वात् (साद्विशेषः) ...	१७७	तस्य च निर्वपत्वात्	१६३
तथा च दर्शयति	१४६	तानि परे तथा ह्यहं	३२६
तथा चैकदावपतोषमन्त्रात्	२८४	तुल्यं दर्शयत्	२७२
तथैवमपि विधेयं	२०३	तृतीये शब्दः प्रतीत्यः संशोकजन्य	१७९
तथा प्राणाः	१५८	तेजोवन्तमा ह्यहं	१४२
तद्विषय उत्तः (पूर्वापदोऽल्लेखविभाषो)		प्रपाणामेव चैवमुपस्थासः प्रशस्त्य ...	१०३
तद्व्यपदेशात्	३१०	उपान्तकत्वात् पुपसत्वात् ...	१६१
द		द	
तदधीतस्यादर्शवत्	१०२	दर्शनं व	१७८
तद्व्याप्यस्य मारम्भमशब्दादिभ्यः ...	१२४	"	१९५
तद्वन्तरमतिपत्तो रंक्षति संपरिभक्तः प्रश-		"	२५५
निरूपणाभ्याम्	१६७	"	२६७
तद्भावो भाटीषु तच्छुनेरप्रमति च	१८६	"	३३९
तद्भावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः	९४	दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने ...	३५८
तद्विध्यानादेव तु तद्विद्वत्सः	१४४	दर्शयति च	२१४
तद्व्यथकमाह हि	१९६	"	२२५
तदापानेः संसाराव्यपदेशात्	३२२	दर्शयति पाथो अपि स्वर्गे ...	१९२
तदुपदर्शने वाद्वासायः शोभनात् ...	८७	दर्श उत्तरेभ्यः	७६

	पृ.
दृश्यते तु	१२२
देवादिष्वदपि लोके	१२७
देहयोगाद्वा सोपि	१८५
सुम्भाद्यापतनं रसावदान्	७३
द्वादशाहवदुमयविधं बादरायणोतः	३५१
घ	
धर्म जैमिनिरत एव	२०५
धर्मोपपत्तेश्च	७७
धृतेश्च महिम्नोत्वास्मिन्नुपरलब्धेः	८२
ध्यानाच्च	३०८
न	
न कर्माविभागादिनि चेन्नाज-दिम्बान्	१२९
न च कर्तुं करणम्	१३९
न च कारि प्रतिपद्यभिसंविः ...	३४१
न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः	१३७
न च स्मार्तमतद्रुर्ममिहापत् ...	६४
न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद- योगान्	२९३
न तु दृष्टान्तमात्रम्	१२२
न तृतीये तथोपलब्धेः	१७८
न प्रतीकै न हि सः	३०६
न प्रयोगनवत्त्वान्	१२८
न भावोनुपलब्धेः	१३६
न भेदादिनि चेन्न प्रत्येकमविद्वेषनात्	१९०
न षड्कारणैरदेशादिति चेदुपानसं- बन्धमुमा हरिम्न्	४७
न वा तत्सहभावान्धुतेः	२६७
न वा मङ्गरणभेदापगोवरायत्वादिषत्	२१५
न च पुत्रिये पृथगुपदेशान् ...	१६०
न च विशेषत्	२१४
न विपद्यधुतेः	१३९
न विरस्यत्वाद्यस्य तदर्थत्वं च शब्दान्	१२१

	पृ.
न संख्योपसंयहादपि नानामावाइति- रेकाच्च	१०६
न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि, लोकापत्तिः	२५८
न स्थानतोपि परस्वोमवल्लिङ्गं सर्वत्र हि गानुत्तच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारान्	१४७
नानिचिरेण विशेषान्	१८०
नत्माधुनेर्नित्यताच्च ताभ्यः ...	१४५
नाना शब्दादिभेदान्	२६५
नानुमानमतच्छब्दान्	७४
नामाव उपलब्धेः	१३५
नाविशेषात्	२७४
नासतोदृष्टत्वात्	१३५
नित्यमेव च भावान्	१३२
नित्योपलब्ध-धनुपलब्धिप्रसंगोन्वयतरनि यमो वाच्यथा	१५१
नियमाच्च	२७०
निर्वाहं चक्रे पुत्रादप्यथ	१८३
निरीतेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहमावि- त्वाद्दुर्गपनि च	३२९
नेतरोनुपपत्तेः	३६
नैकस्मिन्प्रशयितो हि	३२१
नैकस्मिन्नसंभवान्	१३६
नोरमर्दनानः	३२३
प	
पञ्चवृत्तेर्मनोवज्रपरिदयने	१६१
पटवच्च	१२५
पत्यादिशब्देभ्यः	१००
पत्नुरसामभ्रस्य म्	१३७
पयोम्बुवच्चेत्तयापि	१३०
परं जैमिनिर्मुम्पत्तान्	३३९
परमतः सेतुमानसंघन्यभेदश्च देशेभ्यः	२००

	पृ.		पृ.
परान्तु तच्छ्रुतेः	१५३	प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्ड-	
परामिष्यानात्तु निरोद्धितं ततो ह्यस्य		लक्ष्योक्तेः	३५७
यन्मद्विपर्ययो	१८५	प्रथमेश्वरभावादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः	१७१
परामर्शं जेमिनिरचोदना चारवदति हि	२७७	प्रदानवदेव तदुक्तम्	२४९
परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वन्तु-		प्रदीपवद्वादेशस्तथाहि दर्शयति	३५४
यन्मः	२५९	प्रदेशादिति चेन्नात्मनांवात्	१५७
पारिप्लवायां इति चेन्न विरोधितत्वात्	२८३	प्रवृत्तेश्च	९३०
पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोमिभ्यक्तियोगात्	१५०	प्रसिद्धेश्च	८१
पुरुषविययायामिव चेतोरेषामनाम्नानात्	२२६	प्राणगनेश्च	१६९
पुरुषार्थतः शब्दादिति वाद्रायणः	२६८	प्राणभृच्च	७५
पुरुषाश्मवादिति चेतथापि	१३१	प्राणवता शब्दात्	१६२
पूर्वं तु वाद्रायणो हेतुव्यपदेशात् ...	२०६	प्राणस्तथानुगमात्	४६
पूर्ववद्वा	१९९	प्राणादयो वाक्परोषात्	१०७
पूर्वविकल्पः प्रकरणान्त्याग्निकयामान		प्रियशिरस्त्वाद्यमानिरुपचयापचयो	
सवत्	२५२	हि भेदे	२१८
पृथगुपदेशात्	१४९	फ	
पृथिव्यधिः सारूपशब्दान्तरेभ्यः ...	१४३	कलमत उपपत्तेः	२०४
प्रकरणाद्य	५८	घ	
प्रकरणान्	७५	यद्विस्तृभयथापि स्मृतेराचारान् ...	२९४
प्रकारावशात्पैवर्थात्	१९१	कुद्वयर्थः पादवत्	२०२
प्रकारादिवचादौरोर्ण्यं प्रकाराश्च कर्मण्य-		मत्सदृष्टिः कर्षात्	३०७
भासात्	१९७	माहोण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ...	३४७
प्रकाशादिवन्नेर्षराः	१५५	भ	
प्रकाशाभ्यवद्वा तेनस्त्वात्	१९९	माकं वानात्मविस्वात्तथा हि दर्शयति	१७२
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाहृद्यन्तानुपगोधात्	११६	मावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ...	३५०
प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेयति ततो प्रवी-		मावं तु वाद्रायणोस्ति हि	९२
ति च भूयः	१९५	भावे चोपलब्धेः	१२४
प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमात्मरुच्यः ...	११४	भावे जायहृत्	३५३
प्रतिज्ञाहानिरुच्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ...	१४१	भूतादिपादभ्यपदेशोपपत्तेर्येवम् ...	४५
प्रतिपेयाद्य	१००	भूतेषु तच्छ्रुतेः	३१९
प्रतिपेयादिति चेन्न शारीरात् ...	३२४	भूमा संसादाद्भ्युपदेशात्	७६
प्रतिपेयाःप्रतिपेयानिरोधामतिर-		भूतः कतुवज्ज्यापत्तं तथाहि दर्शयति	२६३
विच्छेदात्	१३४	भेदभ्यपदेशाद्य	१७

	पृ.		पृ.
भेदव्यपदेशाच्चाप्यः	२१	घोतेः शीरस्य	१८२
भेदव्यपदेशात्	७५	रचनातुपपत्तेश्च नानुशासनम् ...	१२९
भेदधृतैः	१६४	रश्म्वतुसारी	३२८
भेदान्तेति चेदेकस्यामपि	२०८	रूपोद्दिमत्त्वाच्च विपर्ययोद्देशान्तात् ...	१३२
भेदापत्तेश्चविभागश्चेति स्याल्लोकवत्	१२३	रूपोत्पत्त्यात्तच्च	६७
भोगमात्रसाध्यलिङ्गाच्च	३५९	रेतवृत्तिभ्योभेद	१८१
भोगेन स्थितौ ह्यपयित्वाथ संख्यते	३१५		
म		ल	
मन्वादिध्वस्तंभवाद्गन्धिकां जैमिनिः	११	लिङ्गसूयस्त्वान्नाद्दि शर्त्वायस्तद्वि ...	२५१
मन्त्रवर्णात्	१५५	लिङ्गाच्च	३०३
मन्त्रादिवद्वाविरोधः	२६२	लोकवत्तु लीलोकैवल्पम्	१२८
महद्द्विषद्वा ह्यरवपरिमण्डलाभ्याम्	१३२		
महद्दृश	१०४	व	
मात्सादिभोगं यथासाध्यमितरयोश्च ..	१६५	वदन्तीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ...	१०३
मान्त्रवर्णिकमेव च भ्रम्यते	३५	वरुणाद्याधोन्द्रप्रजापती	३३५
मायामात्रं तु कान्त्सर्धेनानभिष्यक्तवद्वा-		वाचवान्वापात्	११३
त्वात्	१८३	वाह्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ...	३१६
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	३४६	वायुमव्याद्दविशेषविशेषाभ्याम् ...	३३३
मुक्तोपसृप्तव्यपदेशान्	७४	विहरणावाप्तेति चेत्तदुक्तम् ...	१२८
मुग्धैर्सेषतिः परिशेषात्	१८८	विकल्पोपेतिशेकलभ्याच्च	२६५
मौनवदितोवाप्युपदेशान्	२९९	विकाराद्यार्तं च तथाहि स्थितिमाह	३५७
		विकाराद्यद्भेदेति चेन्न मानुष्यात् ...	३४
य		विज्ञानादिभावे वा तदुपतिषेधः ...	१३९
यत्रैकाग्रता तत्रविशेषात्	३०९	विद्याकर्तृगौरिति तु प्रकृतत्वात् ...	१७७
यथा च तद्वशोऽन्यथा	१५३	विद्यैव तु निर्धारणात्	२५३
यथा च प्राणादि	१२५	विधिर्वा धारणवत्	२८०
यदेव नियतेति हि	३१४	विषयकिय तु कर्मोक्त उपपद्यते च ...	१४४
यावदधिकारमपरिचयिशाधिकारिका-		विप्रतिषेधाच्च	१३९
णाम्	२३९	विप्रतिषेधाप्राप्तमत्रसम्	१३१
यन्मन्त्रमावित्त्वाच्च न दोषमन्तद्दर्शनात्	१५०	विश्रायः शनवत्	२७३
यावद्विज्ञानं तु विभागो लोकावत् ...	१४१	विरोधः कर्मणोति चेन्ननेकप्रतिषेधैर्दर्शनात्	८८
युक्तैः शब्दमन्त्राच्च	१२५	विवाहिन्यनुशोभनेभ्य	५४
योगिनः प्रति इत्यन्ते रमर्तं येने	३२९	विशेषेभ्य दर्शयति	३४४
योनिश्च हि गायते	११८	विशेषेभ्येद्व्यपदेशाभ्यां च नेतरी	६६

	पृ.		पृ.
विशेषणाच्च	५०	शाहीरश्रोमयेपि हि मेदेनैमर्षायते	६५
विशेषानुग्रहश्च	२११	शास्त्रदृष्ट्या नृपदेशो वामदेववत् ...	४८
विशेषितत्वाच्च	३३८	शिशुश्च	२६६
विद्मरोपदेशाच्च	१५१	शुभस्य तदनादरश्चणालदाद्वयणात्सूच्य-	
विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि	२८९	ते हि	९३
वृद्धिहासमापत्त्वमन्तर्भाषादुभयसामञ्च-		शेषत्वात्सुपरार्थवाद्दो यथान्येष्विति	
स्यादेवम्	१९४	जेमिनिः	२६९
वेधायार्थमेदात्	२२७	श्रवणाध्ययनार्थमतिवैपाःस्मृतेश्च	९५
वेद्युतेनेव ततस्तच्छ्रुतेः	३३७	श्रुतत्वाच्च	२२
वेधस्यार्थं न स्वप्नादिवच्च	१३६	"	२०४
वेदक्षण्याच्च	१६४	श्रुनेश्च	२९६
वेशोभ्यास्तु तद्वावृत्तत्वाद्	१६५	श्रुनेस्तु शब्दमूलत्वात्	१२७
वेद्यान्तरः साधारणशब्दविशेषाच्च	६७	श्रुतोपनिषत्प्रकृत्याभिधानाच्च	६२
वेद्यन्तैर्षुष्ये न सापेक्षत्वाच्चथाहि दर्श-		श्रुत्यादिप्रलीयस्त्वाच्च न वाद्यः	२५६
यति	१२८	श्रेष्ठश्च	१६०
व्यतिरेकस्मद्वावाभाविस्वान्न रूपलब्धिश्च २६०		स	
व्यतिरेकानवशिष्टतेत्यानपेक्षत्वाच्च	१३०	संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि	२१६
व्यतिरेको गन्धवत्	१४८	संज्ञानूर्तिवत्प्रवृत्तितु त्रिभु-कुर्यात् उपदेशात् १६५	
व्यतिहारो विशिष्यति ह्यतिरवत्	२४५	संयमने त्वनुभूयतेरेवामारोह वरोहो तद्गति-	
व्यपदेशाच्च किष्यान् न चेन्निर्देशविषयस्य १५२		दर्शनाच्च	१७६
व्यभिचयः समञ्जसम्	२३७	संस्कारपरामर्शात्तद्भाषाभिलषानवय	९४
श		स एव तु कर्मानुष्मन्निशब्दविधिभ्यः	१८७
शक्तिविवर्धयात्	१५२	संकल्पसादेव च तच्छ्रुतेः	३४६
शब्द इति चेन्नानः प्रगवाःप्रत्यक्षा-		सत्त्वाश्चात्तरस्य	१२५
नुमानाभ्याम्	८९	संक्षेपे सृष्टिराह हि	१८२
शब्दविशेषाच्च	५५	समगतेर्विशेषितत्वाच्च	१५९
शब्दश्रुतात्कोकामहो	२८८	सामन्तारणयात्	२७०
शब्दसूच्य	१४०	सामवासाभ्युपगमाच्च साम्याद्नवस्वितेः १३३	
शब्दद्विभक्तः प्रतिष्ठानात्तेति चेन्न तदाह-		सामाहर्षत्	१०९
एषुपदेशाद्संभवात्सुपरमपि येनमर्थायते ६९		सामाध्यभाषाच्च	१५३
२८३देव प्रमितः	८६	समान एव चाभेदात्	२२३
शामद्वयानुवेतः स्यात्तथा तद्विधेस्तदङ्गतया		समानतामन्तरासादावृत्ताश्रयविधी	
तेनःमदस्यानुष्ठेयत्वाच्च	२८७	दर्शनात्समृतेश्च	९८

	पृ.		पृ.
समाना पासृ युपक्रमादमृतत्वं चानु- पोष्य	३२२	सोऽयस्ये तदुपगमादिभ्यः	३१९
समाहारात्	२६६	स्तुतयेनुमतिर्वा	२७५
समुदाय उभयहेतुकेषु तदमातिः ...	१३३	स्तुतिमात्रमुपादानादिनि चेन्नापूर्वत्वात्	२८२
संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति	७१	स्थाननिशेषाद्काशादिवत्	२०२
संपत्त्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ...	३५६	स्थानादिव्यपदेशाच्च	६१
संबन्धादेवमन्यत्रापि	२१४	स्थित्यदनाभ्यां च	७५
संबन्धानुपपत्तेश्च	१३८	स्पष्टो ह्येकेषाम्	३२४
संभृतिद्युव्याप्यपि चातः	२५	स्मरन्ति च	१५६
संभोगमात्रिरिति चेन्न वैशेष्यात् ...	५६	”	१७७
सर्वत्र प्रतिहोपदेशात्	५१	”	३०९
संबन्धानुपपत्तेश्च	१३६	स्मर्यते च	३२५
संबन्धात् त एवोभयलिङ्गान्	२८९	स्मर्यतेपि च लोके	१७८
संबन्धमोपपत्तेश्च	१२९	स्वयंमाणमनुमानं स्यादिति ...	६८
सर्ववेदान्तसंख्यं चोदनाद्यविशेषत्वं	२०६	स्मृतेश्च	५५
सर्वान्जानुमतिश्च प्रणाल्यये तद्वर्णनान्	२८७	”	३३९
सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरभवत् ...	२८५	स्मृत्स्थानवक्रादादोपपन्नज्ञ इति चेन्नान्य-	
सर्वमिहाद्वयत्रेमे	२१७	स्मृत्पनवक्रादादोपपन्नज्ञात् ...	१२०
सर्वोपेक्षा च तद्वर्णनान्	१२८	स्याधिकृत्य ब्रह्मस्यद्वयत्वं ...	१२१
सङ्कारित्वेन च	२८९	स्वपसदोवाच	१२२
सङ्कार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्गतो		”	१२७
विष्यादिवत्	२१७	स्वशब्दोन्मानाभ्यां च	१२७
साक्षाद्योग्यान्तान्	११७	स्वात्मना चोत्तरयोः	१२७
साक्षाद्व्यपदिरोधं जैमिनिः	७०	स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेधि-	
सा च मशःसनात्	७८	काराच्च	२०९
सामाख्याचित्तरूपत्तेः	१७९	सवच नन्नियमः	२०९
सामाख्यात्तु	२०२	स्वाव्ययसंपर्ययोरन्यतरापेक्षमाविष्क-	
सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः	३३८	तं हि	३५५
संपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ...	२३१	स्वाध्यायात्	२१
सुरुनदुपपत्ते एवेति तु यादरिः ...	१७५	स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ...	२९५
सुसविशिष्टाभिधानादेव च	६१	ह	
सुपुण्युक्तान्योर्भेदेन	९७	इस्तादयस्तु स्थितेतो नैवम् ...	१५९
सूक्ष्मं तु तदहंत्वात्	१०२	ज्ञानो नृपायनशब्दोपत्वात्कुशाच्छब्दस्तु-	
सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ...	३२३	युपगानवत्तदुक्तम्	२२९
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदुः	१८४	हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ...	८७
तेषु हि सत्यादयः	३५६	हेयतावचनाच्च	२०

श्रीमद्गुणाम्पोद्भूतानां प्रमाणवाक्यानां सूचीपत्रम् ।

[सर्वत्र पृष्ठाङ्काः निर्दिष्टाः]

अथर्वब्रह्मसूक्तम् ।

मह्य दशाः० १५५

अथर्ववेदः ।

वेदान्तो न कृत्वा० ७०

आदित्यहृदयम् ।

ध्वेयः राशः० ४१

आपस्तम्बधर्मसूत्रम् ।

न ददाति० २१६

आपस्तम्बश्रीतद्युत्रम् ।

अग्निष्टोत्रेण यजेत० २०८

अग्निष्टोत्रेण स्वयंक्रामो यजेत० २०५

अथानो दर्शपुर्ममात्तो० ४

एनया निपाद्व्यपत्ति० १३

महिष्ठो म्हा० २७०

यमृन्विजे कामयेनावयम्० २४१

यवा पृथिवी० ३३३

श्रीभूते म्हागं वृणोति० १८८

ईशाव.स्यम् ।

अन्धं तमः० ११

अधुर्वा नाम ते० २७८

नक्ति द्वेष २७८, २७९

ऋक्संहिता ।

अत्राह ३२६, ३५९

अग्नि रक्षा शू० २३०

आनीदवानम्० १६०

आमय जानन् १० १२४७

एनागानस्य० ४५

क इह यथोचत० ११०

चन्द्रमः मनसः० १७१

तम आसीत्० १०९

तसु स्तोताः० २८७

ता वा ३२६, ३५९

द्विर्वाच स्रष्टुवात्मन्० ३५६

एदोस्य निशा० १५५

पुरुष एवेदम्० १५५

यज्ञेन यज्ञाययन्त० ८९

विश्वतश्चक्षुः० १९६

पैतरेयोपनिषद् ।

आग्निर्वाग्भूता० १२१, १६२

आत्मा वै० १८, १९

तयोर्हं सोसो० २४५

नान्यत्किञ्चन० १८

स इमान्० १८

स ऐक्षन्० ३८, १९

पैतरेयब्राह्मणम् ।

न.पुत्रस्य लोकोक्ति० २७९

कठोपनिषद् ।

अनाद्यनन्तम्० १०३

अन्वय धमसि० १०४

अशब्दमरश्च० १०३

अरशर्मगन्धम्० १९६

असृग्गुणमात्र पुरुषः ८६

आत्मानं रश्मिं विद्मि० १०१

धामेन्द्रियपवनेयुक्तं० १०१

आसीनो दूम्० ५८, १९९

इन्द्रियाण हवान्० १०१

इन्द्रिवेभ्यः परा स्वर्गाः० १०२, १०३, १०४
 कर्न विवन्तो० ५८
 एकस्तथा १५६
 एष सर्वेषु भूतपु० १०१, १०३
 कश्चिद्दीरः० १९६
 किं तेन० २
 गुह्यं प्रविष्टो० ३२८
 तयोर्ध्वमायनू० ८०
 दृश्यते त्वयथा० १०२
 देवैरत्रापि १०४
 न जायते० ५८, १४५
 न तत्र सूर्यो भाति० ८५
 न रु पुनः० ३४६
 मेया तर्कम० २००, ३५८
 पुरुषान्न परं किञ्चित्० १००
 म ते अवीमि० १०४
 बुद्धिं तु सारथि० १०१
 मनसस्तु परा बुद्धिः० १००
 मनसेव १९१, १९६, २९७
 महतः परमथकं० १००
 महान्तं विभुम्० १०४
 मृता वा एषा० ३९
 मृत्योः सः० १९०
 मृत्युर्यस्योपसेवनं० ५७
 य एष मृतेषु० १८३, १८२
 यत्र मस्य च क्षत्रम्० ५७
 यदिदं किञ्च० ९५
 येषं प्रेते० ६०, १०४
 योग्यथा २
 सत्यं किमभ्येति० १०३
 सर्वे वेदाः० २२, १०४, ११०, १९६
 २१४
 सोध्वनः पारं० ६०

कालाम्निरुद्रोपनिषद् ।
 न स पुनरावसन्ते १४९
 केनोपनिषद् ।
 अविज्ञातम्० १९०
 कौपीतक्युपनिषद् ।
 अमिच्छोकं ३३४
 अथ सलु प्राण एव० ४९
 अथ सलु यथा प्रज्ञायाः ५१
 अथ सिमन्वाणः० १८६
 आनन्दो मातृमृतः ४७, ४८
 एष उ एव साधु० २०६
 एष उ एवासाधु० २३, २०६
 एष लोहगारः० ४६
 एष लोहाधिपतिः ४७
 एष खेव साधु कर्म कारयति० १२८
 क्लेष एतत्० १११
 त्वमेव मे वृजीष्व० ४७
 न वार्धं विनिज्ञासीत० ४८, ४९
 न हि प्रज्ञापेनोर्यः० ५१
 प्रज्ञया शरिरं० १४९
 प्रतर्दनी इ वे० ४६, २८३
 प्राणेन होवामुपिमनू० ४६, ४७, ५०
 प्राणो वा अहं० ४६
 यज्ञेव एतत्० ११२
 यमधो निनीयति० १५३
 ये के चास्मत्० १४६
 ये वे के चास्मात्० १७५, १७७
 यो वे प्राणः ५०, ५१
 वकारं विद्यत् ४८, ४९
 त एनं देवयानं ३३१, ३३२, ३३३,
 ३३४, ३३९
 स मनापन्तिकं ३४०
 स म आत्मेति० ४८

स यदात्मान् १४६

सह होवारिमन् ५१

स्वप्नं न कंचन १०६

गोपालपूर्वतापनीयोपनिषत् ।

चिन्तयश्चेतसा २३८

पञ्चपर्दी जपन् २३८

परवह्निनयो धारयति २३७

गोपालोत्तरतापनीयोपनिषत् ।

यत्रासौ संस्थितः कृष्णः २१२

स होवाच तं हि २१२

गौतमसूत्रम् ।

उदाहरणे जिह्वाच्छेदः ९५

छान्दोग्योपनिषद् ।

अपि वेदाः ३३३

अथ सलु कनुमयः ५१

अथ य आत्मा ८२

अथ य आत्मा स हेतुः ८३

अथ य इहात्मानं २०१

अथ य एतन्निर्ग २०७

अथ य एषोन्नरक्षिणि ३९, ६१

अथ यदतः परः ४४

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे ७९

अथ यत्रैतद्वेनात् ३३१

अथ य एव संमहाद् ८३

अथ या एताः ३२८, ३३०, ३३१

अथ योयं भगवः ६१

अथ वा सर्वम् ११७

अथ इ शौनके न वापि ९४

अथ होवाच सत्यपर्दी ३०७

अथामादेशः २६४

अथेदंशतं ८८

अथेनयोः ययोः १७८, १९१

अर्थाद् १८३, २८४

अर्थाद् भगव इति ९४

अभ्यात्मम् ३९

अनेन जीवेतात्मना १०६, १२६, १२९,

१४६, १६२

अन्नमयं हि सौम्य १६४

अपि वा तमेवोद्देशम् ११६

अयमात्मापदेनपात्मा १४६

अशरीरं वायु ३४८

भसो वा आदित्यः ९१, ३०७, ३०८

अह इति त्वा ९३

आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः २०४

आकाशशब्दं मूल ११२

आकाशो वै ९७

आकाशो होवैभ्यः ४२

आचार्यकुलात् २९७, २९८

आचार्यवत् २८४, २८६, ३१२

आत्मत एवेदं सर्वम् ३५१

आत्मन एवेदं सर्वम् २५२, २५९

आत्मनिरात्मक्रीडः २६४, ३५१

अन्नमानं स्वयम् १८४

आत्मवेदं सर्वम् १५, २७, २५७, ३०७

आदिभ्यः चान्द्रमत्तम् ३३५

आदिभ्यो वै देवमधु १०६

आहारशुद्धौ २८७

इत्यभिदेवतम् ३९

इत्तं मानवम् ६२

उदेति इ वै ३९

उभावपस्मिन् २०१

एकमेवाद्वितीयम् १५, १८, १९९, २००

एतदमृतम् ६१

एतन्मिः प्रेष ५४

एनेन प्रतिपद्यमानाः ३६०

एतं संयद्मानं ६१

एवं पश्यन्नेवं २५७
 एष आत्मापहन० ६१, ८१
 एष आत्मेति होवाच ६०
 एष उ एव० ६१
 एष देवपथः ६२
 एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः ३९, ४०
 ऐतदात्म्यमिर्दं १८४, ३०२
 अमित्येदक्षम ३१४
 कतमा सा देवता ४३
 गायत्री वा इदम् ४३, ४४, ४५
 चाक्रायणः २८७
 जानश्रुतिर्हि पौत्रायणः ९३
 जायस्व ३३१
 ज्यायान्दिवः २०४
 ज्ञानादेव तु केवन्मय २४०
 तत्तेन ऐक्षत १२१,
 तत्तेजोगृजन २१, १०९
 तत्त्वमसि ४८
 सत्पुरुषोमानवः ३३५
 तत्रान्नमयं हि १४३
 सासक्त्यम् १८४
 तदन्नेष्ट्यम् ८२
 तदोक्षन् १८, १४०
 सद्देवानामन्नम् १७२
 तद्वैक आहुः १०९
 तद्य इत्थं विदुषे १६८, ३३०
 तद्य इह मणोयचरणाः १७४
 तद्यधेपीकानूलम् ३१०
 तद्यद्यापि हिरण्य० ३५५
 तद्यद्रक्तं ६९
 तद्यद्यमिमन् ६०
 तममितः ३२८
 तयोर्वमायन् ३६०

तरनि शोक्म ७६, २४०
 तस्माद्यत्र क्वच वर्षति १७९
 तस्माद्यत्र क्वच शोचति १७९
 तस्य तावदेव चिरम् ३००
 तस्य सर्वेषु लोकेषु २५८
 तस्य ह वा एनस्यैवं० ४४, २५२, २५५,
 २६४, ३५१
 तस्य ह्येतस्य ३२८
 त्रिपादस्य ४४
 त्वं कमत्मानम् ३०७
 ता अन्नमसृजन्त १४३
 ता आप ऐक्षन्त १४३
 तान्द्वानुपनीय ९४
 तावानस्य ४३, ४५
 तासां त्रिवृत्तम् १०५
 तैर्विदम् १३१
 देवा अन्नं १८१
 नच पुनः ३६०
 न परयः ३२४
 न परथो मृत्युं० २५९
 न स पुनः १६, ३००
 न इ वा एवांवादि २८७
 नात्मविच्छ्रुतं खेव २५१
 नात्मवित्तरति २५६
 नापत्वरपति २५९
 नैतद्वाहणः ९५
 पञ्च पुरुवास्तनः ४४
 पञ्चमाम हुनाशरः
 पादोरय त्रिन्वा ४५
 पादोम्य सर्वा ४३
 प्रग्नोवर्था देवता ४
 प्रणवन्वने हि ३,
 घट् स्थाम १८

स्वमपीतः ३५५
स्वे महिञ्चि २५७
स्वं ह्यपीतः २१, ११२

जावालौपनिषद् ।

एषोनन्तेऽप्यकः ० ७२
गृहद्वारं २७०
ब्रह्मवर्षादेव २७६, २७७
यद्गृहोव विरजेत् ० २७०, २७५, २७६,
२७९

जैमिनीयसूत्रम् ।

अथातो धर्मजिज्ञासा ५
भृतिलिङ्गवाचय ० २५६

तैत्तिरीयारण्यकम् ।

अग्निः पुच्छस्य ० १२
एको देवः ० ३५४
तमेवं विद्वान् ० २३३
मर्ता संघियमाणः ३५४
यद्वांशीनम् ० १७६
ये चेह सत्येनेच्छन्ते ० १७३
सूर्याचन्द्रमसौ ० ११

तैत्तिरीयोपनिषत् ।

अथ सोमयं २०
अद्रघः पृथिवी १४३
अर्धाङ्गि मगवो ब्रह्म २८, ३०
अनेन जनिनात्मना १४७
अन्नवानन्नाद् १४
अन्नात्पुरुषः २२१
अन्नं ब्रह्म २२०, २२१, २२२
अप्राप्य मनसा सह १९५, १९६
/ अस्तुद्वा इदमथ आभीत् २०, १०९, १२५
असाद्मस्येति ३४२
असन्नेव स भजति ११०, ३४३
अग्नात्कोक्तात् ३१

आकाशाशरीरं ब्रह्म ४२
आत्मन आकाशः ४२ १०९
आत्मानं स्वयमकुर्वन् १२५
आनन्दद्वयेन ११४
आनन्दो ब्रह्म २२०
आनन्दं ब्रह्मगोविद्वान् १९५, २४८, २५०
एतच्छ्वे वा न तपति ३२, २४८, २८४
एते ह ३२३
एवम नन्दमयम् ३०, ३७, ३९, २०१
एवमानन्दमयम् २३, ३०
एष होव ३०, ३७
एष होवानन्द्याति २३, ११४, ३२३, ३२४
कामरूपमनुसंवरम् १४७
किमहं पातनकरम् २४८
को होव २३, ३४
तात्तृष्टा १२६
ततो वै सत् २०
तदात्मानम् २०, ११८ १२५
तदेवाभ्युक्ता २४, २७, २६० ३४१
तपसा ब्रह्म २८, १४१
तस्माद्वा एतस्मात् २३
तस्य यजुरेव शिरः १५८
तस्यैव एव ३०
तस्यैव एव शरीर आत्मा २२०, २२१
ते ये शतम् २४३
परात्परं यस्मात्तः २१०
पृथिव्यामोपघयः २२१
प्रजया पशुभिः १४
ब्रह्मविदाप्नोति परम् ९, १६, २४, ३०,
१०२, १४०, २२६, २४०, २४२,
२५३ २६०, ३४६, २६८, ३४७,
३५५, ३६०,
ब्रह्मणा विपश्चिताः ३४४

मृगवेवाहृषिः ९, २८३
 महान् कीर्त्तवा १४
 मङ्गम् भवति १४
 य एवं वेद १४
 यतो वा इमानि ९, ११, १२, १९
 यतो वाचो निर्दग्धन्ते १७, ५२, ११०,
 १९१, २८४, ३०५, ३२३
 यदा ह्येष एतस्मिन्नुदरये २०
 यदा ह्येष एतस्मिन्नुदरम् २१४
 यदेव आकाशः २३, ३०, ४०
 येन्रं ब्रह्म २२१
 ये प्रागं ब्रह्मोवासते १५८
 यो वेदं निहितं ९, २४, २५३, २६०,
 ३४१, ३४८
 रमो वे सः ३०, २१३, २१७, २२०,
 ३२४, ३५७
 रमं वेवाहृषम् ३७, ३२५
 शपोरभिः १४२
 विज्ञानं चाविज्ञानं च १२१
 विज्ञानं ब्रह्म ५१, २४३
 विज्ञानं ब्रह्म १५२
 स आत्मानम् १३, १४, १८
 स एको ब्रह्मणः ३८, २४३
 स तपोतप्यत १७
 सर्वं ज्ञानमननं ब्रह्म ८, ९, २४, २३३,
 २४२, २५३, २८३, ३४१
 स दश्यायम् ३०, ३९
 सर्वं एषा-मनः ११४
 स वा एव पुरुषः २२१, २२६
 सुहनमपि ब्रह्म ५९
 सोदानयन ३७, ११७, १४०
 सिञ्जते २४, ३१, ३५, २५३, २६०,
 २९२, २९४, ३१५, ३४३, ३४५
 ३४६, ३५३, ३५८, ३५९,

सैवानन्दस्य २४३

तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

प्राग्निद्वयतम् १६०
 तस्य तन्तस्य ९६
 पृथिवी दीक्षा ३३३
 प्रजापतिरकामपत ९२
 ब्रह्मज्येष्ठा २२५
 ब्रह्मभूतानां प्रथमम् २२५
 ब्रह्मभूतम् ९२
 ब्रह्मदेवेन यजेत अग्निमेव २१५
 ब्रह्मदेवेन यजेत प्रजा एव २१४
 यः कामयेत १८८

तैत्तिरीयसंहिता

अनामृष्टमि २४१
 अनु मे दीक्षा २४१
 अमृतं ये प्राणाः १५
 अग्निमे २१६
 आश्विन धूम्रजलाम् २७०
 एक एव यजेत १८८
 ऐन्द्रार्धं पुनः २७०
 तानि ब्रह्महत्याम् १७६
 तदुत्तरावरण २६३
 तदेव भूतम् २४२
 तद्विष्णोः २९३, ३२७, ३५३
 तद्विनातः ३५३
 ते ते ३५३
 ते मे धामान्वेष्यति २९२
 दर्शपूर्णमासाभ्याम् २०५
 देवा ये सप्रमातन ८८, ९२
 द्वादश शर्वाः १८८
 द्वि-श्रेण यजेत ३५१
 परमेष्ठिनो वा एवः २०५
 परेश्वरार्धम् २१६

पुरुष एवेदम् २७६
 पामेष्टिनो वा २६३
 प्रजापतिरङ्गमयत् १८
 यज्ञा देवानां ९२
 भूमे कादुपरि ३३४
 यदश्वश्रीयत् १८९
 यमन्तः समुद्रे २४२
 यः सिकवेताः स्यात् ८९
 यदाङ्के चक्षुषे २६९
 य एव विद्वान् दशपूर्णमासौ २६३
 यद्यथाजानुयात्रौ २६९
 यस्य पर्णमयी जहूः २६९
 येनावृतं स च २४२
 य एव विद्वांसः ३५१
 यः कामयेत् ३५१
 यस्मिन्निर्दं नं परति २४२
 विष्णोः कर्माणि २९३, ३२७, ३५३
 वांहा वा एषः २७७, २७८
 श्वो भूते १८८
 सप्त वै शर्पिण्याः १५९
 सप्त्या वै देवाः ८८
 सदा परयन्ति २९३, ३२७
 सूर्यो दिवोधिगतिः ३३४

ताण्ड्यब्राह्मणम् ।

एतेन वै चित्रार्थे ९४

नारायणोपनिषद् ।

अतः परं नान्यत् २६९
 अम्मस्य पारे २२७, २६१
 तदेव भूतम् २६१
 तस्यन्ते सुविग्म ७२
 तस्यैवं विदुषः २८५
 यथा वृक्षस्य १४८
 यद्दहम् पणम् २६९

यमन्तः समुद्रे २६१
 संन्यासयोगात् २७७

निरुक्तम् ।

दिवो दानद्धा ३५४

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद् ।

तमेवं विद्वान् २६८, २७६
 य एवं धृनि २३१
 य एवं वेद २३१

नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ।

नित्यशुद्धशुद्ध ९

पद्मपुराणम् ।

अतथ्यानि वितथ्यानि १३५
 स्वागमैः कल्पिते १३५

पाणिनीयधातुपाठः ।

द्विषु क्रांता ३५५

पाणिनीयशिक्षा ।

अतर्बलश्रान्तकण्ठश्च १
 गीर्वा शर्घी १

पाणिनीयसूत्रम् ।

तत्परुतवचने मपद् ३४
 तस्य निवातः ६८
 द्व्यचरच्छन्दामि ३४
 देवताद्वन्द्वे च ६८
 मपद्भवेतयोः ३४
 इत्यथो बहुवचम् २६

पाराशरस्मृतिः ।

वेदाक्षरविचारेण ९५

प्रश्नोपनिषद् ।

अहमेवेत्यश्रवा १६१
 उपस्थश्च १५९
 एतद्धे कस्यकामः ७९
 नस्मिन्नु कामस्यधेरे १६१
 रतापरं पुशियं ७९

पद्मे प० १५९
 पापुत्र्य० १५९
 मा मोहं० ५०
 स ईशान्यके० १८
 स तेजति परो० ७९
 स प्राणममृजत ८
 हस्ती चादातव्यं च० १५९

वृहदारण्यकोपनिषद् ।

अगृहो नहि गृह्यते १९६, १९७
 अपाहो न हि २८१
 अथ ब्रह्म २९४
 अथ भिक्षाधर्मम् २९८
 अथ मर्यः २९३, ३१७
 अथ घोर्णा देवता १७२
 अथवा स नैव रेमे २३
 अथ द्वेन जातकारवः १७०
 अथ कामयमानः ३१७
 अथान आदेशः १९३
 अथाहपक्षो १५९
 अथेतेरु दुःसप्त २८६
 अथेनमातन्पम् २२८
 अतन्तरोपासः १२७
 अभर्ष वे ९९
 अपमहमा ४८, ८०, १४५
 अपमेव स घोर्ष १९०
 अर्वाविलः १०५
 असद्वा इदमथे १५८
 असर्गो ह्यर्ष पुष्टवः १८, ९८
 अस्तूलमननु १८९, ३५५
 अथेव आनन्दस्य ३८, २८४
 आहारा ओलः १९५
 आत्महामा ३१७

आत्मानं ग्लोह० ५
 आत्मा वारे ५
 आत्मा वारे ३०२, ३०३
 आन्मित्येवोपासीत ५, २२२
 आध्यायस्य १७२
 आह्वर सौम्य ३२२
 इदं सर्वं यद्यमात्मा १५, ११३, ११७
 इहेव समवनीयन्ते ३५०
 उभे उ ह्येव एते तरति ३११
 एतद्द स्म वे तत्पूर्वं २७३, २९१
 एतद्विदिवा १९५
 एतद्विदुमृताः २८६
 एतद्वै तदक्षरम् २४०
 एतस्य वा अक्षरस्य ७८
 एतस्येवानन्दस्य २४, ३०, १७३
 एतस्येव प्रशासने १९५
 एतावदरे ११३
 एवमेवाम पुष्टव ३०४
 एवमेवामं शाहीतः १४९, ३०४
 एव निःशो मदिमा २३१, २७५, २८०
 २८१
 एव वायुः १६०
 और्ध्वान्नीमानि १७०
 कतम आत्मा ९७
 कस्मिन्नु तन्नाकशा ७७
 किं उपोनिषत् ९७
 किं प्रतया २७७
 कीदं वतद्वो वारे १७८
 वाये तदा १९०
 तेष मयाभुत् १८८
 गुणानां पापे व्योनि १४५

चक्षुषो वा मूर्ध्नि वा १७०
 जनको ह १६३
 जनको ह वेदेहः २७०, २७२, २७९
 नदेतत् प्रेषो विसान् २२२
 नदेवा प्राणानाम् १५१
 नदेवा ज्योतिषां ज्योतिः १०८
 तद् इमं वे तत्पूर्वं २९८
 तद्देवतत्परम् १७२
 तद्देवतत्परमृषिः ४८
 तद्ब्रह्म ५
 तद्यथा तृणजलायुक्ता ३०४
 तद्यथा प्रियया १४९
 तद्यो यो देवानाम् ९२
 तद्वा अस्येतत् १४९
 तद्वा अस्येतदाल्मकामम् १८७
 तदुत्क्रामन्तम् १५९, १६४, १६९, ३२१
 तमेतं केद्वानुवचनम् १२, २७१, २७८,
 २८१, ३१३, ३२९
 तमेव धारः २९०
 तमेवमन्य आत्मानम् १०६
 तमेव विदित्वा मुनिर्भवति २६९, २७१
 २८१
 तस्य वा एतस्य पुरुषस्य १८३
 तस्मादेकाकी २९६
 तस्मादेवंविच्छान्तः २११, २७९, २८७,
 २८८, २९७,
 तस्माद्योक्तान् पुनः ३०४
 तस्यासते १०५
 तान्वेद्युताम् ३३७
 ता वा अस्येताः १८७
 ते ह देवा ऊगुः २२७, २२८,
 ते ह वाचमुचुः १२१

ते ह स्म पुत्रपणायाश्च २६९
 तौ ह यदूचतुः ३२०
 तं लोपनिपदम् २, ३, १२, ५५, १९१
 २२३
 तं विदित्वा २८१
 तं विद्याकर्मणा १६८, १७०, २७०,
 ३०४
 दश वे पशोः प्राणाः १५९
 द्वया ह १६३
 द्वया ह वे २२७
 द्वे वाव ब्रह्मणः १९३
 ध्यायतीव ९८, १५३
 न तत्र रथा १८३, ३५२
 न तद्भोति कंचन २६
 न तद्भोति कश्चन ३५५
 न तस्मात् प्राणाः ३४१, ३६६
 न पुनरावृत्तिरस्ति ३४६
 न प्रेत्य संज्ञास्ति २२
 न चासि किंचन १८६
 नव वे पुरुषे प्राणाः १५९
 न वागे पत्युः कामाय ११३, २२३
 न व्यधते २३१
 न ह वे देवान् पारं गच्छति १६३
 न ह वास्यानन्तम् २८७
 नानुध्यायान् २९०
 नान्येत्वोस्ति १५३
 नैनं पाप्मा तरति २९०
 नैनं पाप्मा तरति २९०
 पुण्यः पुण्येन कर्मणा १८८
 पुण्यो वे पुण्येन १२९, ३२१
 पुरश्चरे २९
 पुरः स पक्षी २९

पूर्णवदः पूर्णम् २२
 पूर्णव्य पूर्णम् २२
 पृथिव्यां तिष्ठन् १९४
 पार्तयोन्वाद्भवति १८७
 प्राज्ञानामना १८६, २०१
 प्रागन्नेव प्राणः २२२, २२३
 प्राणस्य प्राणम् १०७
 प्राणा मे यथाः १०५
 प्राणोपानः १६०
 प्राप्यान्तम् ३०४
 प्रेषोन्वयस्मात् २२३
 महत् तं परादान् ११३
 महत्लोकान् गमयति ३३७, ३३८
 महोव सन् ३७, ३८, ४९, १५१, ३१६,
 ३१७
 भक्त्यात्मना परास्य २२९
 मनसोवानु ११२
 मात्सेभ्यो देवलोकम् ३३४
 य आश्रित्ये तिष्ठन् ४१
 य इमं च लोकं च ६३
 य एवं विदुरमृताः २७६, ३०५
 य एवं वेद २३१
 य एवोन्तर्हृदये ११२
 यत्र स्वरय २७, ३५०
 यत्र सुप्तो न १८७
 ✓ यत्र हि द्वैतामिव २२, २६, ७७, ३५०
 यथायं पुरुषः ३२, ३३४
 यथास्य पुरुषस्य मृतस्य १७०, ३१९,
 ३२०
 यथाकाली २८६, ३०४, ३१३
 यथा सर्वात्मनाम् २१
 यदा सर्वे २९३
 यदेव भगवान् वेद ११३

यस्य सर्वाणि मृतानि ३२
 यस्यात्मा शरीरम् ३२
 याज्ञवल्क्य क्रिञ्चोनिः ९७
 ये तद्विदुमृताः २७८, २७९
 येनाहं नामृता एवाम् ११३
 यो यो देवानाम् ८८
 यो वा एतदक्षरम् ७८
 यं पृथिवी १९०
 यः पृथिव्याम् ६३
 यः प्राणः १६०
 रेतश्च ३२०
 लोकैवणायाश्च व्युत्थाय २७०
 वागेकायनम् २१
 वार्यं धेनुम् १०६
 वायुश्चान्तश्चिम् १४०
 विज्ञानेन विज्ञानम् १५२
 विद्वान्तः प्रजाम् २७९
 स एतास्तेजोमाश्रः ३२८
 स एव नेति २३१
 स द्वितीयम् २३
 स न साधुना कर्मणा २७१
 समेनेन सर्वेण १४२
 समः प्लुपिणा १९३, १९४
 स यथायं शरीरः १७०
 स यथा सैन्धवमित्याः २२
 स यथा सैन्धवघनः १९२, ३४८
 स यथा वै पुरुषः ३३१
 सर्वस्य वशी १००, १८६, २०४, २४३,
 २७५, ३०५
 सर्वे पाप्मानं तपति २९०
 सर्वे पाप्मानं तरति २९०
 स वा अयम् २८२
 स वा अयमात्मा ९९, २७१, २९०

स वा एष महानज १४७, २०५
 स सर्वं भवति १५
 स हेतावानास २३
 साधुकारी १७४
 सपानस्तमिता देवता १४२
 सोपमभिः परेण १६३
 संध्यं तृतीयम् ३५२
 स्वयं विद्वन् १४७

बृहज्जावालशाखां ।

इह वै देवाः ० ७२

बृहदारण्यकवाजसनेयी-
 शाखासताश्रग्राह्यणम् ।

ततश्च संवत्सरो वा अभिर्वेशानः ० ६७,
 ६८

ब्रह्मविन्दूपनिषद् ।

एकधा बहुधा चैव ० १९३

ब्रह्मोपनिषद् ।

उत्तरयोगत्यागन्योः ० १४७

ऊर्णनाभिः ० १४७

जायत्वभ्रे ० १४७

ब्रह्मसूत्रम् ।

अत एव सर्वान्विनु ३१८

अधिकं तु ८०

अनावृत्तिः शब्दान् १६

अनियमः ३००

अपि स्मर्यन्ते २८७

अन्नस्तद्रमेणदेशान् ६३

अर्चिरादिना ३३६, ३४०

अंशो नाना ० ८०

आत्मशब्दान् २१

उपसंज्ञारोधाभिदान् ३१२

गतिसामान्यान् २०

तदितोधिषरणः ३४० ;

तत्तु समन्वयान् १३

तद्गतस्य तु ३१०

तान्निष्ठस्य २२

परात्तु तच्छ्रुतेः ५०

पुरुषार्थोतः २८५

प्रहतेतावत्वम् ३४०, ३५५

प्राणस्तथानुगमान् ५०

चहिनूभयथा २९७

भूतेषु ३२८

भोगेन त्वितो ३१२

लोकवत्तु ३५३, ३५५, ३५७

लिङ्गभूयस्त्वान् २८

वरणात् ३४०

श्रुत्वाच्च २०

समन्वारम्भणात् २७८

स्वात्पयान् २०

हेयत्वावचनाच्च २१

भगवद्गीता ।

अक्षरादपि चोत्तमः २४०

अभिर्ज्योतिः ३२९, ३३०

अनन्यचेताः सनतम् २४१

अनन्याश्रित्यन्तश्चन्तः २८८

अनादिमत्परम् १९३

अनेकधादूदावकप्रनेत्रम् १९७

अपरस्परसमूर्तं १६

अस्तवमग्रनिष्ठं १६

अहं वैश्वानरः ६९

अहं सर्वस्य जगतः ११७, १२०

आवृत्तभुवनान् २९३, ३०४, ३३८

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु ७

ईश्वरः सर्वभूतानां ८७, ५५

एवं त्रयी १६८, ३०४	भक्त्या मामभिजानाति २३२, २३३,
एवं सततयुक्तः ३४५	२४०, २४७
काँध्ये वचनं तव ५६	भवन्ति माया भूतानाम् २०५
कुर्याद्विद्वान् २४९	मनुष्याणां सहस्रेषु २८२
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्नि २८८, ३१३.	मम योनिर्भद्रमसु ११८
ज्ञानं द्रष्टुं च १९६	ममेवाशौ १५५
ज्ञतो मां तस्वतो ज्ञातव्य १६२, ११६, १९०,	मत्प्रावेर ३४५
२३३, २३४	मामेव ये २८८.
ज्ञतो याप्ति ३५२	मनात्मप्रादेहेषु ३५२
ज्ञेय प्रयाताः ३२९	मोहात्तस्य परिःत्यागः २७१
ज्ञेयान् २४१	यत्र काले ३२८
ज्ञानां मसु महान् ११८	यथैषाग्नि ३१०
ज्ञेयान् नित्याभियुक्तानां २८८	यद्दक्षरं वेदनिदो यद्वन्ति २४१
ज्ञेयिणा मां ३०४	ये यथा मां मयदान्ते २३९
ज्ञेयिणा मां सोमपाः १७७	योगो मात्स्य निवर्तने १६८
देवान् देवयजः ३२२	यो दक्षः स एव सः १७७
देवी संपत् ३३२	यं पाप्य न निवर्तन्ते. २४२, २६१
धूमो हासिः ३३०	यत्तदापि २८२
न तद्वासयने सूर्यः ८६	यदादिस्वगने ८६, २०२
नमस्यन्तश्च ३९०	ये त्वहरं ३४५
नाहं वेदोः २५	स्तिष्यते न सः ७
नियन्तश्च नु संन्यासाः २७१	वेदेषु सर्वैः ८९
नेव किंचित् ७	सकलः कर्मणि २४९
परत्तस्मात्तु ३४१	सततं कर्तावन्तः २९०
परस्मात्तु २४२	स याति परमां यानिम् २४९, २४२
परमन् शृण्वन् ७	सर्वेनाग्निपादान्तम् २०४, २१७, २१७
पुत्रः स परः पार्थ २४२	सर्वतः श्रुतिमन् २०४
प्रभवत्यहागमे २४१	सर्वं समाप्नोति १६
प्रत्यन्तं निसृजन् ७	सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ११२
प्राणानाम् ६९	सद्विद्युग २४१
महत्प्राणायाम ७	सुप्तं दुःखं भयो भावः २०५
प्रसूभूतः प्रसन्नजन्मा २४१	मागयत्तम् ।
भक्त्या स्वमन्त्रया ३५, १९६	अथ इ वा तव ३०९

अथो अमुष्वेव ७३, १९५
 अन्ये मूर्धाभयः २६८
 अहं भक्तपरस्वीनः २६, २५४, २५८, २९१,
 ३०९
 आश्रमाल् २९५
 हहागतोऽयम् २४४
 उपभोगेन ३१२
 ऋषयोपि देव युष्मत् २४७
 ऋषे विदन्ति २८८
 एकादशामी १६१
 एताः परं ३२६
 एते चाराकलाः पुंसः २१२
 कर्म मोक्षाय ३०५
 केचित्स्वदेहे ६८
 केवलेन हि नवेन २३८, २६८
 क्षतुर्भुजं ६-
 त एव परयम् २८१, २९०
 तत्रापि चित्तबडिशं २८०
 तेनैव शत्रुं षडि ४९
 तमेव पुरुषं षडं ८९
 तथा तथा पर्यति ३०३
 तथैव परया निर्वृत्या २९३
 तस्मान्चमुद्भवोन्मृज्य २५०
 तस्मान्मद्रकियुक्तस्य २५, २९१, ३६०
 तस्मै स्वलोकं भगवान् २६१
 तामन्मनस्काः ३२५
 तावन्कर्मणि २७५
 तेनाजनाभे १७३
 दानवततपोहीम २८१
 दयिमानं न १३७
 दुःसहमेष्ठ २३२
 देहेन्द्रियाम् २९२, ३१६, ३५२
 देहोसवोक्षा ६३

त्वं तु सर्वं २९४
 धारयन्त्यथ ३२६
 ध्याननामा ० २३२
 न ज्ञानं नच नैरायम् २५, २३४, २४९,
 २७७, २९१, ३४५
 न त्वादृशी ३५४
 नन्वेव वज्रः ४९
 न यन्धाय २९४
 न यत्र कालः ३६०
 न यत्र भाया २४२, २९२
 न च विन्दन्ति ३०५
 नहि विरोधः ३५८
 न पारयेहं ३५४
 नमस्ते रघुवर्षाय २१४, २६७
 नामोर्हि तारो १५५
 नारायणपराः २३७, २९४, ३२२
 पुरपत्नेष मां धीराः ८५
 प्रायणं हि ३०९
 बुद्धेर्लक्षणं वृत्तिनः पृथक् १०८
 ब्रह्म मा परमम् २३४
 ब्रह्मार्पणं ० १४
 भक्त्याहमेकया प्रायः २५, २५४, ३४५
 मद्दन्त्यते न जानन्ति ३५०
 मधुद्विट् २९८
 मट्यावेश्य २९४
 मन्त्रामा रमणं जारम् २३४
 मामेकमेव शरणं २५०
 मुक्तानामपि २५, २३२, २९३, ३००
 मृगदारकाभासेन ३१२
 मुक्तिं ददाति २३७, ३००
 महानामशानिः २६१
 मात्राणि कर्माणि १६१
 यथा यथामा ३०३

यदा तदेव २८८
 पदा पुमान् २९६
 यदि पश्यन्ति मुनयः २७१
 यद्यदिषा न उरुगाय १९८, ७१
 यन्न योगेन २६८, २७२
 यत्कर्मभिः ३३६
 यस्यापत्तार ३०५
 यस्मिन्पुजास्त २९५
 या हि सर्वात्मभावेन २५०
 ये द्वारागार ३६०
 येभ्यो मूढधियः २३८
 योष्याम्बिकीयं पुरुषः १६२
 यं न योगेन २२०
 ये त्यक्तलोकधर्माः ३२६
 यो कुर्यान्ति मां भक्त्या २६, २५४, २५८
 वाचन्ति ३२६
 विकर्म पद्य २३५
 विशुद्धं केवलं २८८
 श्वारुथास्वाध्याय २६८
 शब्दमल्लणि ८
 शृण्वन्ति गायन्ति २८१, २९०
 श्रमस्तस्य ८
 श्रेयोभिर्बिभेधैः २८१
 स एव सर्वं सृजति ११७
 सस्यं पूर्णं २८८
 सर्वं मद्रकियोगेन ३३६, ३४२
 सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा २३२
 सर्ववेदमयेवेदं ९१
 सुदुर्लभः २५, २९५
 स्वपद्मलम् २३५
 स्वर्गावर्गं ३३६
 स्वर्गावर्गं २९४, ३२२
 दिव्या मां ३६०

मनुस्मृतिः ।

आर्षं धर्मोपदेशं च० १२३
 जीविताव्ययमापन्नः० २८८
 न शूद्राय मतिं दद्यात् ९४
 न शूद्रे पातकं० ९४
 लिप्यते न स० २८८

महानारायणोपनिषत्

अहमस्मि० २४५
 न कर्मणा० २७२, २७४
 गुरुयां विद्याजते० २७२
 परेण नाकम्० २७२
 पतिं विश्वेभ्यः० ३५३
 यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्० २१३
 यस्मात्परम्० २७२
 विश्वमेवेदं० ३५३
 विश्वतः परमं० ३५३
 विश्वं नारायणं० ३५३
 वेदान्तविज्ञानं० २७२, २७४ २७६,
 २७७
 महत्परिर्वं० ३५३

महामारतम् ।

अलौकिकास्तु ३५८
 अंगुष्ठमात्रं पुरुषो विश्वकर्षं यमो यत्नः०
 ८७, १४७
 मया हेपा मया मृष्टा० ४१

मत्स्यपुराणम् ।

अपिन्त्याः सन्तु ये मावाः० १२७
 मार्कण्डेयपुराणं देवीमाहात्म्यम् ।
 ज्ञानिनामनि० २८८
 यत्नादाहृत्य० २८८

मुण्डकोपनिषद् ।

अक्षरात्संभवति० ६६
 अग्निर्मुधां० ६५, ७७

अथेच दिव्यः० ६५
 अथ परा यथा० २४०, ६५
 अदृश्यमग्राह्यम्० २१५
 अन्नशत्रु० ७५
 अप्राणो ह्यमनाः ६५
 अष्टौ यद्वाः० १५९
 एतस्माज्जायते प्राणः ६५, १०९, १५८,
 १६०, १६२, १६४
 एतैरुपायैः० २५४, २५६
 कर्त्तारमीशम्० ११८
 कस्मिन्नु मगधः० ६५
 ह्योपन्ते चास्य० ४७, ३११
 सं वापुज्योतिः १६०
 ततस्तु तम्० १९७
 तदा विद्वान्पुण्यपापे० २२९
 तमेवैकं जानध० ७३, ७५
 तस्य भासा० ८६
 तस्येव आत्मा० २५३
 ते ब्रह्मलोके० ३३९, ३४१
 द्वे विद्ये० ६५
 न श्वेतदृषीण्यतः० २११
 न चक्षुर्पा० १९६
 नापि वाचा० १९६
 नायमात्मा प्रवचननेन० २५०, २६८, २८१,
 ३१९, ३४३, ३५०
 नायमात्मा ब्रह्महीनेन० २५३, २५६, २९५,
 ३१९
 प्रोवाच तां० ६६
 ब्रह्म वेद० १६
 ब्रह्मैवेदममृतम्० ७५
 मनोमयः० ७५
 पद्मतपोनिम्ब० ११८
 पमेवेदः० १९६, २३३, २५०, २५६, २६०,
 २६८, ३४९

यस्मिन्व्योः० ७३
 येनाक्षरम्० ६६
 यः सर्वज्ञः ६६
 वेदान्तविज्ञान० ३३०
 सच्चिदानन्दवियहम्० २५
 सप्त इह लोकाः० १५९
 सप्त प्राणाः० १५९
 सूर्यद्वारेण ते विरजाः० ३३१
 मैत्रेय्युपनिषद् ।
 द्वे महानी० ६६
 सर्वमात्मा० १४२
 याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।
 अयं हि परमो धर्मः० ६
 योगसूत्रम् ।
 अथ योगानुशासनम् ३
 रामोत्तरतापनीयोपनिषद् ।
 यो वे ये मत्स्य० २०९, २१४
 घराहपुराणम् ।
 त्वं च रुद्र महाबाहो० १३५
 वसिष्ठस्मृतिः ।
 आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः० १७३
 शतपथब्राह्मणम् ।
 आपोभुवनम्० १२१
 त होपनिष्ये० ९४
 पुरुषेन्तप्रनिष्ठितं वेद० ६९
 मुद्मवीत्० १२१
 यथा व्रीहिर्ना यथो वा ५५
 यदा वे पुरुषः० ४३
 स एवोमिर्वन्मानः० ६९
 शुक्रः यज्ञवैदसंहिता ।
 अतो ज्याप्राश्न० २७
 एतावानस्य० २७
 पुरुष एवेदं० २७

श्वेताश्वतरोपनिषद् ।

- अजामेकाग्रः १०४
 अजो ह्यंशुः १०४
 अगणिषद्गो जयतः १९२, १९६
 आदित्यवर्गम् ११०
 आरापमात्रः १४६, १४८
 कचो अक्षरे २४७
 कर्षिं प्रसूतम् १०५
 एष उ एष साधुः २३४
 किं कारणं मम २३४
 शाश्वो ह्यवजो १०५
 तदेवाग्निः १०५
 तमेव विदित्वा ८२, ११४, १९०, २४०
 तथोऽन्यः १५६
 ते ध्यानयोगानुगता १८५
 न तत्समभ्याम्यधिकश्च २०३, २३०, ३४३,
 ३६०
 न तत्र सूर्यो भवति ८५
 निष्कलं निष्क्रियम् १९, १२७
 द्वा सुपर्णा १३६
 परास्य शक्तिर्विधेयं भूयते २१, ३५५,
 ३५८
 षो घोमिम् १०५
 बालामरातभाषस्य १४७
 वृक्ष इष स्तव्यः २०४
 वेदांहमेतं १०४
 साक्षी वेता केवलः ३५३

सर्वस्यारोपनिषत् ।

सत्यं विज्ञानं २५

सांख्यकारिका ।

- मूलप्रकृतिः १०७
 सामान्यकरणवृत्तिः १६०

५१ [अणुभाष्यम्]

अनिर्विष्टस्थलानि वाक्यानि ।

- अग्निहोत्रं जुहोति प्रजाकामः २०५
 अणुः स्थूलः ८२
 अविद्यया मन्वते १८४
 अग्निश्च चैव तेन मांसं १६९
 आकाशपत्तर्धगतश्च २०४
 आगोर्हणं गोवृषं १८५
 इन्द्रो वैवस्वतः २८५
 कर्ता कारयिता हरिः १ः
 क्रचिष्कल्याणपो दक्षिणाः २९६
 कपाये कर्मभिः पक्वे २८६
 यज्ञा त्वा अनुं १०९
 जन्मान्तरसहस्रेषु २३२
 ज्ञात्वा ज्ञात्वा च २२८
 ज्ञेयश्च १
 तत्र तथा तं न जनयति १६९
 तत्र यः परमात्मा हि १५६
 तस्य पुत्रा दापयुषयन्ति ३१४
 तस्याभिषयानाचृतीयं १८६
 तस्याग्निरेवाग्निः २०७
 तपसेव यथापूर्वं १२९
 तं यथा यथोपासते २२४, २३६
 तं विदित्वा माहुराणो भवति २८३
 गृणीयं सर्वभूतध्वं ७०
 धीनाम् सुविं यमसे वा २४१
 प्रथमा विपत्ते बह्विः १७२
 प्रथमं महतः ७०
 मल्लणा सह ते सर्वे २३९-२३९
 मनुर्वैवस्वतः २८५
 यन्न दुःक्षेन २७८
 यमो वैवस्वतः २८५
 यमेन वृष्टमन्त्राई १७७

यदस्य कर्मणः २०९

यमहरहर्वा० ८४

यज्ञो यजमानः १५२

यस्य वेदश्च वेदांच १७६

योन्यथा सन्त० २

यावज्जीवमभिहोत्रं जुहुयाम् २७०

विष्णोन्तु त्रीणि रूपानि० ७०

शतःपुपः पुत्रगौत्रान् १८१

शाब्दे परेच ३४३

सर्वाण्यासुयानानि पाणिपूवं० २८२

स सर्वं भवति १७२

संसर्गैः कर्मदोषैः० १८०

श्रीमदणुभाष्यकृद्भिर्नामग्राहं निर्दिष्टा ग्रन्था

ग्रन्थकृतश्च ।

ग्रन्थाः ।

अथर्वान्तरसम् ।
 अथर्वणोपनिषत् ।
 उषस्सुक्ताश्रुतिः ।
 उपनिषद्ः ।
 फल्गुशास्त्रा ।
 ऐतरेयकम् ।
 कण्वसंहिता ।
 कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत् ।
 गार्गीयाह्नयम् ।
 छान्दोग्यम् ।
 ज्योतिर्ब्राह्मणाः ।
 तैत्तिरीयकम् ।
 दशमस्कन्धविवृतिः ।
 पञ्चरात्रम् ।
 पुरुषसूक्तम् ।

बृहदारण्यकम् ।
 ब्राह्मणम् ।
 भक्तिहसः ।
 भगवद्गीता ।
 भार्गवीविद्या ।
 मुण्डकम् ।
 मैत्रेयीब्राह्मणम् ।
 रसशास्त्रम् ।
 राणायनोपनिषत्सिलानि ।
 विद्वन्मण्डनम् ।
 श्रीभागवतम् ।
 श्वेताश्वतरोपनिषत् ।
 ग्रन्थकृतः ।
 मार्कण्डेयः ।
 वेद-पात्तः (श्वातः) ।
 धीविद्वरः ।

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES.

Edited under the supervision of the Publication Department
of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

501

	RS	AS.
No. I Pañcatantra, Book IV and V, edited with Notes by Dr. G. Bühler	0	4
No. II Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣendusekhara, Part I, Sanskrit Text and Various Readings, edited by Dr. F. Kielhorn (<i>out of Stock</i>)
No. III Pañcatantra Books II, and III, edited with Notes by Dr. G. Bühler	0	4
No. IV Pañcatantra, Book I, edited with Notes by Dr. F. Kielhorn	0	6
No. V Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha, Part I (Cantos I-VI), edited with Notes by Mr. S. P. Pandit, M. A. ... *	1	3
No. VI Malavikāgnimitra of Kālidāsa, edited with Notes by Mr. S. P. Pandit, M. A., 2nd edition (<i>out of stock</i>)
No. VII Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣendusekhara, Part IIA, Paribhāṣas 1-37), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. VIII Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Com- mentary of Mallinātha, Part II (Cantos VII- XIII) edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A. (<i>out of stock</i>)
No. IX Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣendusekhara, Part IIB, (Paribhāṣas 38-69), Translation and notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. X Daśakumāracarita of Dandin, Part I by Dr. Bühler, and Part II by Dr. Peterson, re-edited with Notes in one Volume, by G. J. Agashe ...	4	6
No. XI Nītiśataka and Vairāgyaśataka of Bhartṛhari, edited with Notes by Justice K. T. Telang, M.A. (<i>copy-right restored to the editor</i>)
No. XII Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣendusekhara, Part IIC, (Paribhāṣas 70-122), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8

No. XIII	Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha, Part III (Cantos XIV-XIX) edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A. (<i>out of stock</i>)
No. XIV	Vikramāṅkadevacarita of Bilhana, edited by Dr. G. Bühler (<i>copy-right restored to the editor</i>)
No. XV	Mālati-Mādhava, with the Commentary of Jagaddhara, edited with Critical Notes, etc. by Dr. R. G. Bhandarkar, <i>Second edition</i>	...	4	4	
No. XVI	Vikramorvaśya of Kālidāsa, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., <i>Third edition</i>	...	2	0	
No. XVII	Hemacandra's Deśināmamālā, Part I, by Prof. Pischel and Dr. Bühler, <i>Under revision</i>	
No. XVIII*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. I, Part I, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	...	1	8	
No. XIX*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. I, Part II, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	...	1	8	
No. XX*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. I, Part III, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	...	1	8	
No. XXI†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. II, Part I, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	...	3	0	
No. XXII†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. II, Part II, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	...	3	0	
No. XXIII	Vāsistha-Dharmaśāstra, edited with Notes by Dr. A. A. Führer, <i>Second edition</i>	...	0	12	
No. XXIV	Kādambarī by Bāna and his Son, Vol. I, Text, Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. P. Peterson, Vol II, <i>out of stock</i> , Vol. I, Rs. 2; <i>both together</i>	...	5	8	
No. XXV	Kirtikaumudī, edited with Notes, by Prof. A. V. Kathawate (<i>copy-right restored to the editor</i>)	
No. XXVI†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. II, Part III, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	...	3	0	
No. XXVII	Mudrārāksasa of Viśākhadatta, with the Commentary of Dhundirāja, edited with Notes by Justice K. T. Telang, M. A. (<i>copy-right restored to the editor</i>)

* Nos. 18, 19 and 20 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 4-8.

† Nos. 21, 22 and 25 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

	Re. As.
No. XXVIII* Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. III, Part I, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3 0
No. XXIX* Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. III, Part II, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3 0
No. XXX* Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. III, Part III, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3 0
No. XXXI Subhāsitāvalī of Vallabhadeva, edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad	2 8
No. XXXII Tarkakaumudī of Laugākṣi Bhāskara, edited by Mr. M. N. Dvivedī (<i>copy-right restored to the editor</i>)
No. XXXIII Hitopadeśa of Nārāyaṇa, edited by Dr. P. Peterson	0 14
No. XXXIV Gaṇḍḍavaho of Vākpati, edited by Mr. S. P. Pandit, M. A. (<i>under revision</i>)
No. XXXV Mahānārāyaṇa Upaniṣad, edited by Col. G. A. Jacob	0 7
No. XXXVI Selections of Hymns from the Rgveda (First Series) By Dr. P. Peterson, (<i>Fourth edition</i>)	2 0
No. XXXVII Śārngadhara-paddhati, Vol. I, edited by Dr. P. Peterson
No. XXXVIII Naiskarmyasiddhi, by Col. G. A. Jacob (<i>under revision</i>)
No. XXXIX Concordance to the Principal Upaniṣads and the Bhagavadgītā, by Col. G. A. Jacob	4 0
No. XL Eleven Ātharvaṇa Upaniṣads, with Dīpikās, edited by Col. G. A. Jacob, <i>Second edition</i>	1 8
No. XLI Handbook to the study of Rgveda, Part I, comprising Śāyana's Introduction to his Rgveda-bhāṣya, with English Translation, by Dr. P. Peterson (<i>under revision</i>)
No. XLII† Daśakumāracarita of Daṇḍin, Part II, by Dr. P. Peterson
No. XLIII Handbook to the Study of Rgveda, Part II, <i>Volume the Seventh Mandala of Rgveda</i>	2 8

her in one volume, the whole volume

No. XLIV Āpastamba-Dharmasūtra, with the Commentary of the Hiranyakeśin Part I, by Dr. G. Bühler (<i>under revision</i>)
No XLV Rājatarangini of Kalhana, Part I, (Cantos I to VII) by Pandit Durgaprasad	1	8
No. XLVI Patañjali's Yogasūtra, with the Scholia of Vyāsa, and the Commentary of Vācaspati, and the Vṛtti of Nāgojibhatta, by Rajaram Shastri Bodas and Vasudeo Shastri Abhyankar (<i>Second edition</i>)	3	8
No XLVII Parāśara's Dharma-Samhitā, with the Commentary of Sāyana-Mādhavācārya, Vol. I, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	2
No. XLVIII Parāśara's Dharma-Samhitā, with the Commentary of Sāyana-Mādhavācārya, Vol. I, Part II, by Mr. Vama Shastri Islampurkar	2	0
No. XLIX Nyāyakośa by Mahāmahopādhyāya Bhīma-charya Jhalkikar, (<i>under revision</i>)
No. L Āpastamba-Dharmasūtra, with the Commentary of Hiranyakesin Part II, by Dr. Bühler (<i>under revision</i>)
No. LI Rājatarangini of Kalhana, Vol II, (Canto VIII) by Pandit Durgaprasad (<i>under revision</i>)
No LII Mrechakāṭika, Vol. I, Text with two Commentaries and Various Readings, by Mr N. B. Godbole	3	8
No LIII Navasāhasāṅkacarita, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	1	10
No LIV Rājatarangini of Kalhana, Vol. III, containing the Supplements to the work, by Dr. P. Peterson (<i>under revision</i>)
No LV Tarkasamgraha of Annambhaṭṭa, with Dipikā and Nyāyabodhini, edited with Notes by Mr. Y. V. Athalye and M. R. Bodas (<i>Second edition</i>)	3	0
No. LVI Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol I, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	9	0
No LVII Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. II, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	6	0

No. LVIII Selections of Hymns from the Rgveda (Second Series), by Dr. P. Peterson (under revision)
No. LIX Parāśara's Dharma-Saṁhitā, with the Com- mentary of Śāyana-Mādhavācārya Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0
No. LX Kumārapālacarita of Hemacandra ;(in Prakrit) by Mr. S. P. Pandit, M. A.	8	8
No. LXI Rekhāganita, Vol. I, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	12	0
No. LXII Rekhāganita, Vol. II, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	9	0
No. LXIII Ekāvālī of Vidyādharma, with Mallinātha's Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	14	0
No. LXIV Parāśara's Dharma-Saṁhitā, with the Com- mentary of Śāyana-Mādhavācārya, Vol. II, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	5	0
No. LXV Pratāparudra-yaśobhāsana of Vidyānātha, with Commentary, Ratnāpana, of Kumārasvāmin, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	11	0
No. LXVI Harsacarita of Bāna, Part I, Text with Commentary, Sachketa, edited by Dr. A. A. Führer	2	0
No. LXVII Parāśara's Dharma-Saṁhitā, with the Com- mentary of Śāyana-Mādhavācārya, Vol. III, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0
No. LXVIII Śrībhāṣya of Rāmānuja, Vol. I, Text, edited by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	11	0
No. LXIX Dvyāśrayakāvya of Hemacandra, Vol. I, (Cantos I—X) by Prof. A. V. Kathawate	9	0
No. LXX Vaiyākaranabhāsana of Kondabhaṭṭa, with the Vaiyākaranabhāsanasāra and the Commen- tary Kāśika of Haritāma, edited with Notes, by K. P. Trivedi	10	0
No. LXXI Sadbhāṣācandrikā of Lakṣmīdhara, with Introduction, Notes etc., by Rao Bahadur K. P. Trivedi	7	8
No. LXXII Śrībhāṣya of Rāmānuja, Vol. II, Sanskrit Notes by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	6	8

No. LXXIII Nirukta of Yāska, with Durgācārya's Commentary, Vol. I, by Professor H. M. Bhadkamkar	9 8
No. LXXIV Parāśara's Dharmas-Samhitā, with the Commentary of Sāyana-Mādhvacārya Vol. III, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar ...	5 8
No. LXXV Kāvya-darśa of Dandin with a new Commen- tary, edited with Notes by Prof S. K. Belvalkar and Rangacharya Raddi Shastri, Parts I and II published, Part III in Press; The published Parts together	4 4
No. LXXVI Dvyāśrayakāvya of Hemacandra with the Commentary of Abhayatilakagani, Vol. II, (Cantos XI—XX) by Prof. A. V. Kathawate ...	9 0
No. LXXVII Anubhāṣya of Vallabhācārya, edited with an original Sanskrit Commentary by Pandit Shridhar Shastri Pathak, Part I, Text ...	3 4

WORKS OUT OF SERIES.

Aitareya Brāhmana, Word-index* to—, compiled by Pandit Vishwanath Balkrishna Joshi ...	4 0
Amarakośa with Mahesvara's Commentary, edited, with an Index, by Mr. Ramchandra Shastri Talekar	0 13
Atharvaveda Samhitā, with the Commentary of Sāyanācārya, edited by Mr. S. P. Pandit, <i>Four volumes, at Rs. 10 each</i>	40 0
Kāvya-prakāśa*, edited by Vamanacharya Jhalkikar with his own Commentary, <i>Fourth edition</i> ...	6 0
Vendidad, <i>Complete in two volumes</i>	5 0

* Kāvya-prakāśa, Volumes I and II (available separately) ... 0 10
Kāvya-prakāśa, Volumes I, II, and X with Jhalkikar's Sanskrit-
Introduction (available separately) ... 3 0

THE SAME LIST ABRIDGED AND ARRANGED
ALPHABETICALLY.

(For fuller details see the earlier list.)

RS. AS.

Aitareya-Brāhmaṇa, Word-index to—, by Viswanath , Balkrishna Joshi (out of Series)	4	0
Amarakośa with Maheśvara's Commentary, by Ram- chandra Shastri Talekar, (out of Series)	0	6
Anubhāsyā of Vallabha, with Commentary, by Shri- dhar Śāstri Pathak, Part I	3	4
Āpastamba-Dharmaśūtra, Part I, by Bühler, (No. 44)	1	3
Āpastamba-Dharmaśūtra, Part II, by Bühler, (No. 50)	0	2
Ātharvaveda-Saṁhitā with Śāyana-bhāsyā, four vol- umes, by S. P. Pandit, (out of Series)	40	0
Ātharvāna Upaniṣads, eleven, with Dipikās, by G. A. Jacob, (No. 40)	1	8
Bhāṭṭikāvya with Mallinātha's Commentary, Part I, by K. P. Trivedi, (No. 56)	9	0
Bhāṭṭikāvya with Mallinātha's Commentary, Part II, by K. P. Trivedi, (No. 57)	6	0
Concordance to the Principal Upaniṣads and the Bhagavadgītā, by G. A. Jacob, (No. 39)	4	0
Daśakumāracarita, Part I, by G. Bühler, (No. 10) and Part II, by P. Peterson, (No. 42), both to- gether	4	6
Deśi-nāmamālā, Part I, by Pischel and Bühler (No. 17)
Dvyāśrayakāvya, Part I, by A. V. Kathawate, (No. 69)	9	0
Dvyāśrayakāvya, Part II, by A. V. Kathawate (No. 76)	9	0
Ekāvālī, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 63)	14	0
Gāṇḍavaho, by S. P. Pandit (No. 34)
Handbook to the Study of Rgveda, Part I, by P. Peterson (No. 41)
Handbook to the Study. of Rgveda, Part II, by P. Peterson (No. 43)
Harsacarita, with Commentary, by Führer (No. 66)	2	8
Hitopadeśa, by P. Peterson (No. 33)	2	0
Hymns from Rgveda, Selection of, (First Series) by Peterson (No. 36)	0	14
Hymns from Rgveda, Selection of, (Second Series) by Peterson, (No. 38)	2	0
...

Kādambārī, Vol I, Text and Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. Peterson, (No. 24)	...	6	6
Kāvya-prakāśa,* with a Commentary, by Vamanacharya Jhalkikar (out of Series)	...	6	0
Kāvya-darśa with Commentary, Notes, etc by S. K. Belvalkar and Raddi Shastri, Parts 1 and 2 (Part 3 in Press)	...	4	4
Kīrtikaumudī, by A. V. Kathawate, (No. 25)
Kumārāpālacarita, by S. P. Pandit, (No 60)	...	8	8
Mṛcchakatika, Vol. I, by N. B. Godbole (No. 52)	...	3	8
Mālavikāgnimitra, by S. P. Pandit, (No. 6)
Mālatī-Mādhava, by R. G. Bhandarkar, (No. 15)	...	4	4
Mahābhāṣya, Vyākaraṇa—, of Patañjali, Vol. I, Parts I, II, and III together (Nos 18, 19, 20)	...	4	8
Mahābhāṣya, Vyākaraṇa—, of Patañjali, Vol. II, Parts I, II, and III together (Nos 21, 22, 26)	...	9	0
Mahābhāṣya, Vyākaraṇa—, of Patañjali, Vol. III, Parts I, II, and III together (Nos. 28, 29, 30)	...	9	0
Mudrārāksasa, by K. T. Telang, (No. 27)
Mahānārāyaṇa Upaniṣad, by G. A. Jacob (No 35)	...	0	7
Naikarmyasiddhī by G. A. Jacob, (No. 38)	..	2	8
Navasāhasāṅkacarita Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 53)	..	1	10
Nirukta of Yāska, with Durga's Commentary, Vol I, by H. M. Bhadkamkar	9	8
Nīti and Vairāgya Satakas, by K. T. Telang, (No. 11)
Nyāyakośa, by Bhimacharya Jhalkikar, (No 49)
Pañcatantra, Book I, by F. Kielhorn, (No. 4)	...	0	6
Pañcatantra Books II and III, by G. Bühler, (No. 3)	..	0	4
Pañcatantra, Books IV and V by G. Bühler, (No. 1)	...	0	4
Parāśara Dharma-Samhitā, Vol I, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 47)	...	2	2
Parāśara Dharma-Samhitā Vol I, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 48)	...	2	6
Parāśara Dharma-Samhitā Vol II, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 59)	..	4	0
Parāśara Dharma-Samhitā, Vol. II, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 61)	...	5	0

Parāśara Dharma-Saṁhitā, Vol. III, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 67)	4	0
Parāśara Dharma-Saṁhitā, Vol. III, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 74)	5	8
Paribhāsenduśekhara, Part I, by Kielhorn, (No. 2)		
Paribhāsenduśekhara, Part II A, by Kielhorn, (No.7)...			0	8
Paribhāsenduśekhara, Part II B, by Kielhorn, (No.9) ...			0	8
Paribhāsenduśekhara, Part II C, by Kielhorn, (No.12)			0	8
Pratāparudrayaśobhāsana, of Vidyānātha, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No 65)	11	0
Raghuvamśa, Part I, by S. P. Pandit, (No. 5)	1	8
Raghuvamśa, Part II, by S. P. Pandit, (No. 8)		
Raghuvamśa, Part III, by S. P. Pandit, (No. 13)		
Rājatarāṅginī, Part I, by Durgaprasad, (No.45)	1	8
Rājatarāṅginī, Part II, by Durgaprasad, (No. 51)		
Rājatarāṅginī, Part III, by P. Peterson, (No. 54)		
Rekhāganita, Part I, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 61)	12	0
Rekhāganita, Part II, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 62)	9	0
Śārāgadharapaddhati, Part I, by P. Peterson (No. 37)		
Śādbhāśācandrikā of Lakṣmidhara, by Trivedi, (No. 71)			7	8
Śrībhāṣya, Part I, by Abhyankar Shastri, (No 68)	11	
Śrībhāṣya, Part II, by Abhyankar Shastri, (No. 72)	6	0
Subhāsitāvalī of Vallabhadeva, by Peterson (No 31)	2	8
Tarkakaumudī of Laugākṣi Bhāskara, by N. M. Dvivedi, (No 32)		
Tarkasaṁgraha of Annambhaṭṭa, by Y. V. Athalye and M. R. Bodas (No. 55)	3	0
Vāsīṣṭha-Dharmasāstra, by A. A. Führer, (No. 23)	0	12
Vaiyākaranabhāṣana of Kondabhaṭṭa, with two Commentaries, by K. P. Trivedi, (No. 70)	10	0
Vendidad, in Two Volumes, (out of Series)	5	0
Vikramānkadevacarita, by G. Bühler, (No. 14)		
Vikramorvaśya by S. P. Pandit, (No. 16)	2	0
Yogasūtras of Patañjali, by Rajaram Shastri Bodas, and Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 46)	3	8

MISCELLANEOUS WORKS.

(i) *In Press.*

(1) List of new Mss. added to the Government Manuscript Library (1895-1915).

(ii) *In Preparation.*

(1) Catalogue of Sir R. G. Bhandarkar's Private Library.

* * * The Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, issued six-monthly. Annual Subscription Rs. 10

Vol. I, Part I. July 1919.

Do. Part II. January 1920.

Vol. II, Part I. July 1920.

Do. Part II. January 1921.